



КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 1-4'2020



КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1-4 (110-113)'2020

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр Удод
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий

Сергій Гальчак
Микола Головка

Олександр Гончаров
Олександр Гуржій

Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський

Олександр Завальнюк
Михайло Косило

Віктор Коцур
Олександр Лисенко

Руслана Маньковська
Володимир Милько

Олексій Нестуля
Олександр Рубльов

Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

Виходить
щоквартально

ISSN 2222-5250

Велика війна (1914–1918 рр.) і Україна

Олександр Реєнт (м. Київ). Прояви доброчинності та соціальної солідарності в українському соціумі періоду Першої світової війни . . . 6

Володимир Милько (м. Київ). Сприйняття Великої війни населенням українських губерній (1914-1917 рр.) 14

Віктор Дроздов (м. Ізмаїл). Діяльність органів місцевого самоврядування південнобессарабських міст щодо запобігання зростанню цін на товари першої необхідності у часи Першої світової війни . . . 24

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Наталія Зуб (Руденко) (м. Київ). Мусульманська громада у Києві: до історії першої мечеті (кінець XIX – початок XX ст.) 34

Краєзнавство в особах

Тарас Нагайко (м. Переяслав). Переяславський краєзнавець Яків Іванович Благодаров: контури біографічного портрету 52

Галина Коцур (м. Київ). Історико-краєзнавча спадщина Федора Даниловича Ніколайчика 68

Степан Борчук (м. Івано-Франківськ), Юрій Плекан (м. Коломия). Засновник Української радикальної партії – Северин Данилович у спогадах дочки Євгенії 76

Джерела та біографічні студії

Василь Даниленко (м. Київ). Візія Миколи Левитського ролі Росії, Польщі та країн Західної Європи в історії України 84

Світлана Ляковська (м. Київ). Атрибуція текстів аналітичних оглядів радянських збройних сил (друга половина 1920-х-початок 1930-х років): до вивчення матеріалів Празького архіву 91

Вадим Золотарьов (м. Харків), Олег Бажан (м. Київ). Гвинтик машини Великого терору або доля харківського чекіста Григорія Гаркуші 103

Олег Бажан (м. Київ). Життєві університети першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста 113

Історія України

у світлі регіональних досліджень

Валентина Надольська (м. Луцьк). Волинська губернія: етнічні процеси у контактній зоні 128

Сергій Зайцев (м. Львів). Повстансько-партизанський рух на Нікопольщині у часи Української революції 1917–1921 років 144

Музейництво в Україні:

історія та проблеми сучасного розвитку

Олександр Бонь (м. Київ). Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 – першої половини 1930-х років 162

Теоретико-методологічні засади

освітянського краєзнавства

Анна Уманська (м. Київ). Організація єврейської світської освіти у Києві у 1918–1922 рр. 171

Музичне краєзнавство

у контексті сучасної історичної думки

Георгій Павлов (м. Київ). Соната Б.М. Лятошинського для скрипки та фортепіано ор. 19 та її значення в еволюції музичної культури України . . . 186

Національна спілка краєзнавців України:

панорама сучасного життя

Володимир Милько (м. Київ). Засідання Президії Національної спілки краєзнавців України (14 лютого 2020 р.) 194

Лауреати Премії імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України 2020 року 196

Наукова Інформація

Тетяна Бернацька, Людмила Рабчевська (м. Київ). Архівні та бібліотечні матеріали з підготовки «Історії українського мистецтва» . . . 199

Огляди

Олена Бундак (м. Луцьк). Краєзнавча діяльність видавництва Волинської області 205

Василь Марчук, Андрій Королько (м. Івано-Франківськ). Цікаве і актуальне науково-популярне видання з історії Закарпаття 221

Наталя Барановська (м. Київ). Книга, що розкриває таємниці Чорнобильської катастрофи 230

Любов Мацько (м. Київ). Спочатку було слово 235

Петро Гуцал (м. Тернопіль). Шоста книга видання «Реабілітовані історією. Тернопільська область» 236

Олександр Реєнт (м. Київ). Все-таки епоха мемуарів набирає сили . . 237

In Memoriam

Ніс людям добро і світло. (Юрій Юхимович Мариновський) 241

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (протокол № 4
від 25 червня 2020 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія
КВ № 10373
від 08.09.2005 р.)

Журнал включено до бази
даних Google Scholar, Slavic
Humanities Index, Україн-
ніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені.
Передрук дозволено тіль-
ки за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М. Грушевського, 4,
кім. 212

тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua

www.nbuv.gov.ua

www.nsku.org.ua

© Національна спілка
краєзнавців України, 2020

© Інститут історії України
НАН України, 2020

CONTENTS

Great War (1914-1918) and Ukraine

- Oleksandr Reient (Kyiv)*. Manifestations of charity and social solidarity in ukrainian society during the First World War 6
- Volodymyr Mylko (Kyiv)*. The perception of the Great War to the population of the Ukrainian governorates (1914–1917) 14
- Viktor Drozdov (Izmail)*. The Southern Bessarabia municipal governments' activity to prevent rising food prices during the initial period of the First World War 24

Church-Historical Local Lore Researches: Origins and Modern Discourse

- Nataliia Zub (Rudenko) (Kyiv)*. Activities of the Muslim Community in Kyiv: the History of the First Mosque (end of XIXth – beginning of XXth century) 34

Local Lore Studies in Persons

- Taras Nahaiko (Pereyaslav-Kmelnytskyi)*. Pereyaslav local historian Yakiv Blagodarov: contours of biographical potrait 52
- Halyna Kotsur (Kyiv)*. Historical and local heritage of Fedor Nikolaychuk (to the 100th anniversary of his death) 68
- Stepan Borchuk (Ivano-Frankivsk), Iurii Plekan (Kolomyia)*. Severyn Danylovych, the founder of the Ukrainian Radical Party, in the memories of hisdaughter Yevgenia 76

Sources and Biographic Studios

- Vasyl Danylenko (Kyiv)*. MykolaLevytsky's vision of the role of Russia, Poland and Western European countries in the history of Ukraine 84
- Svitlana Liaskovska (Kyiv)*. Authentication of Soviet armed forces analytical Surveys (second half of the 1920s – early 1930s): to the study of the Prague archive materials 91
- Vadym Zolotaryov (Kharkiv), Oleh Bazhan (Kyiv)*. Cog of the terror machine or the fate of Kharkiv security of ficer Hryhoriy Harkusha 103
- Oleh Bazhan (Kyiv)*. Life universities of the first secretary of the central committee of the communist party of Ukraine Petro Shelest 113

Ukrainian Landmark Studies: traditions, experience, perspectives

- Valentyna Nadolska (Lutsk)*. Volyn province: ethnic processes in contact zone 128
- Sergiy Zaitsev (Lviv)*. Rebel-partisan movement in Nikopol region during the Ukrainian revolution 1917-1921 144

На першій сторінці
обкладинки фото періоду
Першої світової війни

Museum Researches in Ukraine: History and Problems of Modern Development

Oleksandr Bon (Kyiv). Yevheniia Rudynska in Ukrainian museums' environment of the end of 1920s – first half of 1930s 162

Theoretical and Methodologic Foundations of Education Local Lore Researches

Anna Umanska (Kyiv). Organization of the Jewish public education in Kyiv in 1918–1922 171

Music Local Lore Researches in the Context of Modern Historic Thought

George Pavlov (Kyiv) Sonata B.M. Lyatoshynsky for violin and piano op. 19 and its significance in the evolution of musical culture of Ukraine 186

National Union of Local Lore Researchers of Ukraine: Panorama of Modern Life

Volodymyr Mylko (Kyiv). Meeting of the Presidium of the National Union of Local Lore Researchers of Ukraine (February 14, 2020) 194

Laureates of Academician Petro Tronko Prize of the National Union of Local Lore Researchers of Ukraine in 2020 196

Scientific Information

Tatiana Bernatska, Lyudmila Rabchevska (Kyiv). Archives and library's materials for preparation of «History of Ukrainian art» 199

Reviews

Olena Bundak (Lutsk). Regional history activity of publishing houses in Volyn region 205

Vasyl Marchuk, Andrii Korolko (Ivano-Frankivsk). Interesting and relevant popular science publication on the history of Transcarpathia . . . 221

Nataliia Baranovska (Kyiv). The book that reveals the secrets of the Chernobyl disaster 230


Liubov Matsko (Kyiv). At first the rewas a word 235

Petro Hutsal (Ternopil). The sixth book of the publication "Rehabilitated by History. Ternopil Region" 236

Oleksandr Reient (Kyiv). Still, the era of memoirs is gaining strength . . . 237

In Memoriam

He brought the good and light to people. (Yurii Yukhymovych Marynovskiy) 241



**Велика війна
(1914–1918 рр.)
і Україна**

УДК 316.3:94(100+477)"1914/1918"

Олександр Реєнт (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України,

заступник директора Інституту

історії України НАН України

E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcsd.org/0000-0001-5141-7445>

Прояви доброчинності та соціальної солідарності в українському соціумі періоду Першої світової війни

У статті висвітлюється діяльність української інтелігенції в різних структурах доброчинних організацій у часи Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, доброчинність, «Товариство півдня Росії», Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту.

Oleksandr Reient (Kyiv)

Doctor of Historic Sciences, Professor,

Corresponding Member

of National Academy of Sciences of Ukraine

Vice Director of Institute

of History of Ukraine of NAS of Ukraine

Manifestations of charity and social solidarity in ukrainian society during the First world war

During the First World War, a wide range of charitable organizations were established in czar Russia. They provided assistance to the army and the inhabitants who suffered from the War, took care of the wounded and ill soldiers. These were the All-Russian Zemskyi Union (Zemskyi Union), the All-Russian Union of the City (City Union), the Committee of the All-Russian Union of the towns of South-Western Front, which was operating in Ukraine, and partly the Committee of Grand Duchess Tetiana Mykolaivna to help the population suffered from the War (Tetiana Committee).

National organizations, including the Ukrainian Society, known as the Northern Life Society, which was established in Kyiv in early May 1915, provided all possible assistance to the suffered. The Ukrainian intelligentsia worked in various charitable organizations and played an important role in educating children. Thus, representatives from various public groups and population layers took an active part in the activity of public organizations of Ukraine.

In order to treat ill and injured soldiers, a wide network of hospitals and infirmaries was established. Refugees and exiles were provided with food products, they received medical help, clothes and foot dressing. Schools and shelters were opened for their children. The notable role in these activities belonged to Ukrainian intelligentsia.

Key words: World War I, charity, «Society of the South of Russia», Committee of the All-Russian Union of the towns of South-Western Front.

У роки Першої світової війни в царській Росії було створено на додаток до існуючих, широкую мережу доброчинних організацій, які надавали допомогу армії та постраждалому від війни населенню, опікувалися пораненими й хворими

воїнами. Але ми обмежилися в даній праці висвітленням діяльності в основному тих із них, що мали безпосередній зв'язок з буржуазно-ліберальною опозицією стосовно правлячого режиму, котра боролася за посилення свого впливу

в суспільстві. З цього погляду заслуговують на увагу Всеросійський земський союз (Земський союз), Всеросійський союз міст (Міський союз), Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, діяльність якого відбувалася в Україні, та частково Комітет Великої княжни Тетяни Миколаївни для допомоги потерпілому від війни населенню (Тетянинський комітет). За численними свідченнями, зокрема генерала-квартирмейстера Ставки верховного головнокомандувача Ю.М. Данилова, «санітарна справа була єдиною, до якої були допущені громадські сили на початку війни»¹. Під тиском обставин, які диктувала війна, особливо після Горлицької катастрофи весною 1915 р., уряд змушений був піти на поступки. Земський і Міський союзи були залучені до виробництва й постачання військам зброї, боєприпасів та іншого необхідного армії спорядження, що проаналізовано авторами в першому розділі дослідження. Проте й після цього влада жорстко контролювала громадські організації, гальмувала їхні зусилля, спрямовані на мобілізацію промисловості для потреб армії. За свідченням працівників Міського союзу, громадські організації в Україні переслідувалися². Правлячий режим боявся більше, ніж вогню, посилення їхнього впливу в суспільстві*.

Земський союз було створено на з'їзді представників місцевих земств 30 липня 1914 р. Від українських губерній в його роботі брали участь такі особи: від Катеринославщини – К.Д. Гесберг, Київщини – М. Суковкін, Полтавщини – Є.Є. Саранчев, Таврії – Я.Т. Харченко, Харківщини – П.П. Добросільський, Чернігівщини – Рачинський і Бакуринський та ін. З'їзд ухвалив постанову про створення Головного комітету Земського союзу, губернських і повітових комітетів для надання санітарної допомоги армії. Головноуповноваженим союзу було обрано князя

Г.Є. Львова. На зібранні було оголошено, що загальна сума внесків губернських земств на рахунки Всеросійського земського союзу досягла 6 млн карбованців, з них від земств України надійшло 1,1 млн, Катеринославське губернське земство пожертвувало 100 тис., Подільське – 500 тис., Полтавське – 100 тис., Таврійське – 100 тис. крб, Харківське – 150 тис., Херсонське – 100 тис., Чернігівське – 50 тис. карбованців³.

Без активної участі земств годі було й думати про забезпечення військ продовольством та необхідним спорядженням. Через ці та інші невідкладні потреби армії уряд змушений був офіційно визнати діяльність Земського союзу з 12 серпня 1914 р.

У складних умовах перебувало в Російській імперії міське самоуправління. Його діяльність була обмежена правовими нормами урядового Положення 1890 р., згідно з яким міста були позбавлені можливості об'єднуватися навіть навколо губернських центрів. Без дозволу влади всякі об'єднання громадян не могли функціонувати й були приречені на розгін. Але обставини, що диктувалися війною, виявилися сильнішими, і 8–9 серпня 1914 р. на установчому з'їзді міських голів у Москві було створено Всеросійський земський союз. 16 серпня 1914 р. його затвердив Микола II. Головноуповноваженим Союзу було обрано міського голову Москви М.В. Челнокова, а його товаришами – М.І. Терещенка й О.І. Гучкова⁴.

У роботі з'їзду взяли участь 110 осіб від 50 губернських і 20 повітових міст царської Росії. На зібранні було оголошено, що міністр внутрішніх справ Маклаков не задовольнив клопотання щодо включення в програму роботи з'їзду навіть питань допомоги сім'ям запасних воїнів, які були мобілізовані до діючої армії. Було дозволено обговорити тільки шляхи і способи надання допомоги пораненим воїнам. До відома учасників

¹ Данилов Ю.Н. На пути к крушению // Военно-исторический журнал. 1991. № 10. С. 80.

² Известия Главного комитета по снабжению армии. 1915. № 4–5. С. 184.

* Страх перед організацією громадян у незалежні від держави структури навіть для вирішення господарських і побутових проблем був притаманний авторитарним режимам усіх часів. На це проливають яскраве світло, зокрема, протоколи врядування за доби піднесення Римської імперії, які дійшли до нас у вигляді листування імператора Траяна з Плінієм Молодшим, управителем провінції Віфінія–Понт. «Пліній: Велика пожежа спустошила Нікомедію. Чи буде гаразд, якщо сформувати товариство пожежників зі 150 чоловік? Траян: Ні. Корпорації, хоч як вони себе називають, неодмінно обертаються на політичні об'єднання... // Дейвіс Н. Європа. Історія. К.: Основи, 2000. С. 206–207.

³ Киевская земская газета. 1914. 8 авг.

⁴ Вестник комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 1. С. 4. (далі – Вестник...)

з'їзду було доведено також вказівку голови уряду І.Л. Горемікіна про те, що створені громадські організації для задоволення викликаних війною потреб повинні звертатися за фінансовою підтримкою до держави. Для цього Земському союзу відпускатися 4 млн крб, а Міському – 3 млн крб. Проте надходження фінансових засобів громадським організаціям було надзвичайно ускладнено й відбувалося за такою схемою: клопотання до канцелярії Особливої наради генерала Фролова при штабі верховного головнокомандувача; розгляд справи в Міністерстві фінансів; зрештою, остаточне вирішення питання щодо фінансування громадських організацій в Раді міністрів. Проте обчислення фахівців засвідчили, що для надання нагальної допомоги хворим і пораненим воїнам Міському союзу потрібна сума в розмірі 26,1 млн крб.⁵ Керівництво Земського і Міського союзів певною мірою координувало свої зусилля з надання допомоги постраждалим від війни воїнам. У 1915 р. обидві організації створили спільний Головний комітет з постачання армії – Земгор.

У вересні 1914 р. було створено Тетянинський комітет з відділеннями в губернських центрах. Активну участь у діяльності Київського відділення Тетянинського комітету брали відомі в Україні громадські діячі, вчені та літератори – Ф.Р. Штейнгель, С.О. Єфремов, М.П. Василенко та ін. Повсякденне керівництво відділенням здійснював А.К. Ржепецький, котрий декілька років по тому, за гетьманства П. Скоропадського, перебував на посаді міністра фінансів.

У 1915 р. розпочалась активна діяльність Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, в роботі якого було активно задіяно немало майбутніх діячів української національної революції – Д.І. Дорошенко – уповноважений Комітету і керівник відділу харчування й допомоги потерпілим від війни; А.В. Ніковський – керівник відділу постачання; А.Г. В'яз-

лов – уповноважений Комітету при штабі 8-ї армії. Відповідальним за загальне керівництво організацією був Ф.Р. Штейнгель⁶.

Результати діяльності благочинних організацій багато в чому визначалися підтримкою громадськості на місцях. У вересні 1914 р. в Києві було проведено з'їзд міських голів губернії. На пропозицію його організаторів, до Міського союзу приєдналися Черкаси, Бердичів, Сквиря, Звенигород та деякі інші повітові міста й внесли на його банківські рахунки грошові суми в розмірі 500 крб. кожне. Але Уманська дума відмовилася від входження в Союз⁷. У тому ж місяці до Міського союзу приєднався ряд інших губернських і повітових міст України. Фінансовий внесок Чернігова в касу Союзу становив 3 тис. карбованців. 18 жовтня з'їзд міст Харківської губернії ухвалив рішення про створення обласної організації міст для надання допомоги хворим і пораненим воїнам⁸.

До Міського союзу могли входити всі губернські та обласні міста, а з повітових тільки ті, річний бюджет котрих був не менше 300 тис. карбованців. Виходячи з цього, до Міського союзу спочатку приєдналися тільки 29 повітових міст з усієї Російської імперії⁹. Але їх кількість швидко зростала і наприкінці жовтня 1914 р. в ньому налічувалося 272 міста, з них 201 повітове. Їхні грошові внески в касу Союзу перевищили 607 тис. карбованців¹⁰. У подальшому до Міського союзу приєднувалися нові міста, й у березні 1915 р. їх кількість досягла 385¹¹. У серпні 1916 р., тобто після двох років війни, в Міському союзі налічувалося 474 міста, що були об'єднані в 13 обласних і губернських організацій. Кількість службовців Міського союзу в тилу й на фронті становила 30 тис. осіб¹². З числа українських міст, які ввійшли до складу Союзу за півтора року війни, у 82 функціонували губернські й повітові комітети, а в трьох – обласні¹³.

⁵ Известия Киевской городской думы. 1914. № 9. С. 117.

⁶ Вестник... 1916. № 1. С. 52; № 3. С. 36.

⁷ Известия Киевской городской думы. 1914. № 9. С. 117.

⁸ Там само. С. 120.

⁹ Там само. С. 120–121.

¹⁰ Там само. № 11. – С. 81.

¹¹ Черниговская земская неделя. 1915. 20 марта.

¹² Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 138.

¹³ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. IV. К., 2002. С. 162.

За сприяння місцевої влади, громадських і підприємницьких організацій проводилися збори коштів на користь жертв війни, створювалася мережа лікарських закладів для поранених і хворих воїнів. Рада з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я асигнувала кошти на облаштування двох пересувних лазаретів та устаткування стаціонарного шпиталю в Харкові на 200 ліжок¹⁴. У серпні 1914 р. відомий підприємець і меценат М.І. Терещенко відкрив за власні кошти лазарет у Києві на 300 ліжок. Інші члени сім'ї Терещенків обладнали притулок для нижніх чинів з ампутованими кінцівками, лазарети і шпиталь для поранених солдатів і офіцерів на 270 ліжок¹⁵.

Тривога за рідних і близьких, мобілізованих до армії, стимулювала благочинну діяльність громадських організацій та всього населення. Навіть невеликі кооперативи організовували пожертвування потерпілим від війни розміром від 50 до 700 крб.¹⁶ Загалом це становило немалі грошові суми. На початку 1915 р. чернігівський часопис повідомляв про відправлення пожертвувань з губернії у діючу армію в розмірі 700 тис. карбованців¹⁷.

Однак найбільш масштабною була допомога жертвам війни з боку міських дум і земств, що ввійшли до Земгору. Вже наприкінці липня 1914 р. Київська міська дума ухвалила постанову про спорядження для діючої армії двох загонів – шпиталів на 50 ліжок кожний; облаштування в місті лазаретів на 100 ліжок для проведення хірургічних операцій; асигнування Маріїнському товариству Червоного хреста 30 тис. карбованців для організації та підготовки спеціального Київського загону сестер-жалібниць; надання 150 тис. карбованців для допомоги солдатським сім'ям¹⁸. У наступному місяці зібрання міської думи зобов'язалося обладнати шпиталь на 300 ліжок і утримувати його за рахунок по-

жертвувань різних установ і приватних осіб. До кінця 1914 р. в Києві було облаштовано 9 шпиталів на 6185 ліжок, що знаходились у віданні Міського союзу. Одні з них утримувалися на фінансові засоби міста, інші – на субсидії військового відомства, пожертвування громадських організацій та приватних осіб¹⁹.

Протягом кількох тижнів Україна покрилася густою мережею лікарських закладів. За активної участі міських дум і земств та сприяння військового відомства облаштовувалися великі шпиталі на території Правобережної України: у Бердичеві – на 6 тис. ліжок, у Черкасах – на 3,5 тис., в Умані – на 450 ліжок²⁰. З'їзд міських голів Таврійської губернії обговорив 2 вересня 1914 р. різні аспекти надання лікарської допомоги хворим і пораненим воїнам. Міські самоуправління губернії зобов'язалися облаштувати 1107 ліжок, з них 946 за рахунок громадських організацій і приватних осіб. Найбільші витрати взяли на себе Сімферополь, Мелітополь, Бердянськ, Євпаторія та інші міста²¹.

Чернігівський губернський комітет Міського союзу ухвалив постанову про організацію своїми засобами шпиталів у повітових містах: у Ніжині – на 900 ліжок, Конотопі – на 200, Новозибкові – на 200, Кролівцях – на 50 ліжок. Водночас облаштовувалися притулки для скалічених на війні солдатів: у с. Павлівна Мглинського повіту – на 40 ліжок, у Новозибківському повіті – на 200 ліжок, у с. Клинець Сурозького повіту – на 300 ліжок. Члени Чернігівського комітету клопотали, щоб Головний комітет Міського союзу асигнував засоби на утримання 2110 ліжок у шпиталях, 960 ліжок у притулках і сприяв забезпеченню їх медикаментами, перев'язочними матеріалами та хірургічним інструментом на 914 ліжок. Витрати на утримання одного ліжка становили 0,90 крб. на добу в шпиталях і 0,60 крб. – у притулках²².

¹⁴ Горно-заводское дело. 1914. № 35. С. 9501.

¹⁵ Ступак Ф. Благочинна діяльність на початку XX ст. // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Чернівці, 2003. С. 152.

¹⁶ Черниговская земская неделя. 1914. 3 окт.

¹⁷ Там само. 1915. 20 марта.

¹⁸ Киевская земская газета. 1914. 25 июля.

¹⁹ Известия Киевской городской думы. 1914. № 12. С. 69.

²⁰ Там само. № 9. С. 117.

²¹ Известия Симферопольской городской думы. 1914. № 5–10. С. 2.

²² Известия Киевской городской думы. 1914. № 11. С. 119.

Утримання одного пораненого чи хворого воїна обходилося на Чернігівщині в середньому 0,35 крб. на добу, а обладнання одного ліжка – 22–25 крб. Для зменшення витрат громадськість організувала групи санітарів для безоплатного перенесення поранених. Візники перевозили їх від залізничних станцій до шпиталів без оплати. На утримання останніх робили внески громадські організації та приватні особи. Міська дума Чернігова асигнувала для цього 25 тис. карбованців²³.

Масштабну роботу з надання допомоги пораненим і хворим воїнам з перших днів війни виконало Харківське губернське земство. Ще до кінця серпня 1914 р. ним було обладнано 6 шпиталів на 500 ліжок у межах Харківського і Вовчанського повітів. Земці взялися також за організацію ще п'яти шпиталів в інших повітах губернії на таку ж кількість місць. Було прийнято ще й рішення обладнати за рахунок земських коштів шість санітарних вагонів для потреб військового відомства²⁴. Загалом організаціями Земгору в Україні було обладнано 12 санітарних потягів до кінця 1914 р. Для їх ефективного функціонування велася закупівля медикаментів, хірургічного інструменту і непромокального одягу.

Підтримка армії з боку громадськості не обмежилася наданням допомоги лікарськими засобами. Численні факти засвідчують солідні пожертвування населенням предметівповсякденного попиту. 10 листопада 1914 р. місцеві організації Міського союзу відправили залізницями в діючу армію 51 вагон з теплим одягом, взуттям та іншими товарами масового попиту, в тому числі з Харкова 20, а з Києва – 21 вагон²⁵. 2 грудня Кременчуцька міська управа відправила на фронт 2 вагони теплового одягу загальною вартістю 10 тис. карбованців²⁶. Напередодні зимового сезону 1915–1916 рр. організації Земського союзу вели заготівлю для військ теплового одягу, взуття і продовольства. Одним тільки Київським комітетом Земського союзу було заготовлено теплового одягу на 300 тис. карбованців²⁷.

Цікавим аспектом даної проблеми є питання щодо управління лікарняними закладами в системі Земгору. Ряд фактів засвідчує, що воно здійснювалося на колегіальних началах. У Києві, наприклад, шпиталі опікувалися радами, до складу яких входили такі особи: представник місцевого комітету Міського союзу, головний лікар, дама-піклувальниця від громадськості міста, представники установ і приватні особи, що надали приміщення, фінансові засоби тощо²⁸. При кожному шпиталі створювалася Дамська рада для нагляду за діяльністю різних галузей шпитального господарства. Дамські ради окремих лікарняних закладів об'єднувалися в Шпитальну раду в межах усього міста. Її голова була повноправним членом Київського комітету Міського союзу. Активну участь у діяльності шпитальних рад Києва брали О.Ф. Півторацька, Л.І. Страдомська, Н.І. Довнар-Запольська, О.І. Грабарь, Ф.П. Пироженко, М.М. Кобець, Б.Г. Тарновська, А.П. Ковалевська, М.М. Плахова, Н.В. Стражеско²⁹. Отже, в роки війни жінки України стали виходити за межі традиційної діяльності. Їх участь у важливій і складній справі надання допомоги постраждалим була цілковито новим явищем в історії імперського суспільства.

Від активності членів шпитальних рад, їхніх зв'язків з громадськістю і підприємницькими організаціями залежала деякою мірою якість харчування поранених і хворих солдатів. Яким же воно було? Для прикладу наведемо добову норму харчування в Одеському шпиталі Міського союзу:

1. Рано вранці чай з білим хлібом у необмеженій кількості.
2. Молоко з білим хлібом на сніданок.
3. Обід з двох страв.
4. Чай після полудня.
5. Вечеря з однієї страви і чаю.

У середньому в цьому шпиталі на одного хворого витрачалася понад двох фунтів білого і 1/4 фунта чорного хліба³⁰.

²³ Там само. № 9. С. 122.

²⁴ Донік О. М. Вказ. праця. С. 122.

²⁵ Известия Киевской городской думы. 1914. № 11. С. 85.

²⁶ Там само. С. 119.

²⁷ Там само. 1915. № 10. С. 101.

²⁸ Там само. 1914. № 10. С. 158–159.

²⁹ Там само. С. 160.

³⁰ Известия Одесской городской думы. 1916. № 1–4. С. 214–215.

Колосальні обсяги допомоги пораненим і хворим солдатам та офіцерам вимагали відповідних фінансових витрат, окрім тих, що надавалися громадськими організаціями і приватними особами. На початку війни Земський союз клопотав, щоб Рада міністрів надала йому 15 млн карбованців. Князь Г.Є. Львов пояснював це тим, що Земський і Миський союзи зобов'язалися організувати й утримувати шпиталі та лазарети на 200 тис. ліжок, а витрати тільки протягом першого місяця війни обчислювалися сумою в 22 млн карбованців. У відповідь уряд асигнував Земському союзу 15 млн карбованців³¹.

Щодо фінансування державою Земського і Миського союзів у тогочасних джерелах збереглися дещо суперечливі дані. Одна з причин цього полягає в тому, що засоби масової інформації не завжди враховували асигнування імперським столицям і Кавказу. Зокрема, в часописах повідомлялося, що з початку війни і до квітня 1915 р. Земгору було асигновано з державної скарбниці суму в розмірі 130 млн карбованців. Але подібні повідомлення викликали «здивування» керівництва Земгору. За інформацією останнього, обидва союзи отримали за вказаний період значно менше – близько 112 470 тис. карбованців, з них 35 млн надійшло до Петрограда й Москви³². Певною мірою показником обсягу діяльності Миського союзу може служити обіг грошових сум як із державної скарбниці, так і пожертвувань громадських організацій і приватних осіб. На 1 серпня 1916 р. обіг каси Головного комітету Миського союзу перевищив 125 млн карбованців. Проте до цієї цифри не включені суми на рахунках Москви, Петрограда й Кавказу, що мали пряме асигнування з державної скарбниці³³.

Обсяги допомоги пораненим і хворим зростали з кожним місяцем. Працівники Земгору мали допомагати їм на всьому шляху «від окопів до місць виздоровлення солдатів і офіцерів».

Про масштаби цієї роботи свідчить те, що тільки через шпиталі й лазарети Миського союзу до 1 січня 1916 р. пройшло 1260 тис. поранених³⁴. На 114 харчових пунктах Миського союзу, розташованих на шляху перевезення поранених і хворих воїнів, з 12 жовтня 1914 р. по 1 квітня 1915 р. було нагодовано понад 833 тис. осіб. Вартість харчування обійшлася в 98 757 крб.³⁵

Поступово діяльність доброчинних організацій поширилася безпосередньо на прифронтову зону. 17 жовтня 1914 р. на засіданні Центрального комітету Земгору було ухвалено постанову про спільну й планомірну діяльність Земського і Миського союзів у справі організації поблизу розташування військ складів і перев'язувально-харчових пунктів. Підрозділами Земгору організовувалися харчові пункти, лазні й пральні, велася боротьба з інфекційними хворобами, надавалася допомога біженцям і вигнанцям³⁶. До 1 квітня 1915 р. поблизу передових ліній вогню було впорядковано понад 50 лазень, де оздоровилися й отримали білизну та їжу понад 500 тис. солдатів³⁷. У містах, розташованих у ближньому від фронту тилу, будувалися склади й дезінфекційні камери, організовувалися медичні загони для щеплення від хвороб і лікування зубів³⁸.

Доброчинна діяльність Земгору набула розмаху в 1916 р. Згідно з кошторисом Миського союзу на друге півріччя 1916 р. сума витрат на трьох фронтах, що протистояли військам Центральних держав, обчислювалася цифрою 31 млн карбованців. Наприкінці другого року війни організаціями Миського союзу були впорядковані й утримувалися хірургічні шпиталі в 208 містах європейської частини Російської імперії, без врахування Москви, Петрограда, Кавказу і Фінляндії. Протягом першого року війни з Центрального складу Миського союзу було видано для лазаретів і шпиталів медикаментів на 1 млн карбованців, протягом другого року – на 3 млн, а хірургічного інструменту від початку війни до

³¹ Черниговская земская неделя. 1914. 30 окт.

³² Известия Киевской городской думы. 1915. № 4. С. 89.

³³ Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 138.

³⁴ Лазанська Т.І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. IV. К., 2002. С. 86.

³⁵ Известия Киевской городской думы. 1915. № 3. С. 118–120.

³⁶ Там само. 1914. № 10. С. 110.

³⁷ Вестник Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. 1916. № 1. С. 8. Известия Киевской городской думы. 1915. № 4. С. 89.

³⁸ Известия Киевской городской думы. 1914. № 12. С. 47–48.

серпня 1916 р. – на 772 тис. карбованців. Оборот реалізованої білизни, господарського приладдя і продовольчих продуктів Центрального складу перевищив суму 27 247 тис. карбованців³⁹. Отже, добродійна діяльність організацій Земського і Міського союзів у роки війни характеризувалася широким діапазоном і розмахом.

Протягом усієї війни активною і доволі масштабною була добродійна діяльність Київського відділення Тетянинського комітету та Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. На початку війни зусиллями працівників Київського відділення Тетянинського комітету організовано збір коштів під гаслом «Київ – Польщі», що надходили на рахунки Комітету й призначалися для грошової та продовольчої допомоги біженцям з губерній Царства Польського. Збір на території Київської губернії становив 147 168 карбованців⁴⁰. У червні 1915 р. відкривалися харчові пункти поблизу розташування військ для біженців підрозділами Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. Як правило, вони організовувалися на швидкуруч і припиняли свою діяльність через подальшу евакуацію населення⁴¹. У серпні-вересні 1915 р. структурні підрозділи Комітету допомагали органам місцевої влади визначати маршрути руху біженців, вибирати місця зручних переправ через Дніпро обозів з худобою і фуражем⁴². Їхніми зусиллями було облаштовано медичний і харчовий пункти в Юрові Волинської губернії, інфекційну лікарню і харчовий пункт у Житомирі, санітарні й харчові пункти в Каневі, Катеринівці та Нікольській Слобідці Чернігівської губернії. Трохи пізніше Комітет субсидував створення аналогічних пунктів у Єлисаветграді, Смілі, Білозер'ї та в різних місцях Києва

– на товарній станції, Набережному шосе та Лук'янівці⁴³. Водночас підрозділи Комітету за сприянням вищого військового командування організовували неподалік від фронту лазні й пральні та «пересувні склади для діючої армії»⁴⁴. Останні стали доволі надійним джерелом забезпечення поранених воїнів і біженців медикаментами, продовольством, одягом і взуттям.

Для підтримки біженців уряд створив у структурі Міністерства внутрішніх справ Особливу нараду з благоустрою біженців, яка стала функціонувати з 10 вересня 1915 р. Проте організації Земгору стикалися з перешкодами в отриманні фінансових засобів з боку урядових установ. До листопада 1915 р. Особливою нарадою з благоустрою біженців було асигновано для надання допомоги біженцям 65 млн карбованців, з них організаціям Міського союзу – тільки 4 млн карбованців⁴⁵. За таких обставин реальна допомога біженцям нерідко залежала від пожертвувань населення. На рахунки Київського відділення Тетянинського комітету з 1 жовтня 1914 р. по 1 січня 1916 р. надійшло 1 328 269 крб. від населення і громадських організацій⁴⁶. Збір пожертвувань від киян для підтримки дітей біженців, організований 17 лютого 1916 р., становив 67 469 крб.⁴⁷ Протягом п'яти місяців, з 1 серпня 1915 р. по 1 січня 1916 р., на продовольчих пунктах Київського відділення Тетянинського комітету харчувалося понад 1013 тис. біженців і вигнанців⁴⁸. Міське самоуправління Києва мало підтримку від громадських організацій у справі організації харчових пунктів і притулків, в яких харчувалося щоденно близько 3 тис. дітей⁴⁹.

Допомога громадськості та всього населення благочинним організаціям визначалася не тільки грошовими внесками, а й одягом, взуттям, меди-

³⁹ Киевские городские известия. 1916. № 7–8. С. 139.

⁴⁰ Ежемесячник Киевского отделения Комитета ее императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. К., 1916. № 1. С. 25. Далі: Ежемесячник...

⁴¹ Вестник... 1916. № 1. С. 24.

⁴² Черниговская земская неделя. 1915. 2 окт.

⁴³ Вестник... 1916. № 1. С. 24, 26.

⁴⁴ Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. К., 1916. № 1–2. С. 64.

⁴⁵ Известия Киевской городской думы. 1915. № 11. С. 85.

⁴⁶ Ежемесячник... 1916. № 1. С. 31.

⁴⁷ Там само. 1916. № 2–3. С. 68–71.

⁴⁸ Там само. 1916. № 1. С. 51.

⁴⁹ Известия Киевской городской думы. 1915. № 5. С. 4.

каменами та продовольством. На Київщині в листопаді 1915 р. було проведено збір пожертвувань для біженців продовольчими продуктами серед селян. Продукти приймалися працівниками Київського відділення Тетянинського комітету на станціях Південно-Західної залізниці до весни 1916 р. Селяни 12 повітів губернії зібрали 36 тис. пудів зерна, борошна, крупи, сала, цукру та інших продуктів, а також 51 тис. карбованців⁵⁰.

Повсякденну допомогу жертвам війни надавав Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, в підрозділах якого працювало багато української інтелігенції. Комітет мав у своєму розпорядженні мережу складів, млинів і власну потужну пекарню. Його відділ постачання заготовляв десятки тисяч пудів зерна для розмелу на млинах, а також сало, м'ясо та інші продовольчі продукти. Торговельний обіг Центрального складу Комітету лише за вересень 1916 р. становив 1 320 720 крб.⁵¹ На 15 вересня 1916 р. підрозділи Комітету обслуговували 89 містечок і селищ Східної Галичини, де місцевим мешканцям надавалася допомога медикаментами, харчовими пайками, організовувалися притуки для дітей тощо⁵².

Посильну допомогу потерпілим від війни надавали національні організації, серед них і українське товариство, відоме під назвою «Товариство півдня Росії», яке було створене в Києві на початку травня 1915 р. Його очолювали відомі громадські й культурні діячі – Д.І. Дорошенко, В.В. Ігнатович, В.Н. Леонтович та ін. Во-

сени 1915 р. в ньому нараховувалося близько 300 членів. Товариство організувало свої філії в Одесі й Чернігові. На їхні адреси надходили пожертвування від громадських організацій у вигляді субсидій, одягу, взуття і продовольчих товарів. Зусиллями його членів у Києві було облаштовано притулок для біженців і вигнанців, а дехто з останніх отримав житло.

Українська інтелігенція працювала в різних структурах доброчинних організацій і надавала великого значення навчанню дітей. У трьох початкових школах м. Києва навчалися 636 дітей біженців. Ще одну початкову школу, завідувачем якої став І.М. Стешенко, було відкрито при міському училищі на Подолі. В листопаді 1915 р. зусиллями працівників Київського відділення Тетянинського комітету став функціонувати у місті середній навчальний заклад, розрахований на 320 дітей. Тоді ж розпочали свою діяльність два польських середніх навчальних заклади, в яких навчалосся близько 500 учнів.

Таким чином, результати діяльності громадських організацій України визначалися широкою участю в ній представників різних суспільних груп і прошарків населення. Для лікування хворих і поранених воїнів було створено широку мережу шпиталів і лазаретів. Біженці й вигнанці забезпечувалися харчовими продуктами, отримували допомогу медикаментами, одягом і взуттям. Для їхніх дітей відкривалися школи й притуки. Визначальна роль у проведенні цих заходів на території України належала інтелігенції.

Reference

Danylov Y. (1991) Na puty k krushenyuu. *Voенно-ystorycheskyi zhurnal – Military History Journal*. Moscow. 10, 80. [in Russian].

Deyvis N. (2000) *Yevropa. Istoriya*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

Donik O. (2002) Diyal'nist' hromads'kykh orhanizatsiy i tovarystv u spravi dopomohy viys'kovym ta tsyvil'nomu naseleennyu v Ukrayini u roky Pershoyi svitovoyi viyny (1914 – 1918 rr.). (O.P.Reient, Ed.) *Problemy istoriyi Ukraini XIX – pocatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of the XIX – early XX cc.* (Vol. 4.), 162. [in Ukrainian].

Stupak F. (2003) Blahochynna diyal'nist' na pachatku XX st. – *Persha svitova viyna: istorychni doli narodiv Tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy. – World War I: the historical destinies of the peoples of Central and Eastern Europe*, 152. [in Ukrainian].

Lazans'ka T. (2002) Nimtsi – vyselentsi ukrayins'kykh huberniy u roky Pershoyi svitovoyi viyny (O.P.Reient, Ed.) *Problemy istoriyi Ukraini XIX – pocatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of the XIX – early XX cc.* (Vol. 4.), 86. [in Ukrainian].

⁵⁰ Ежемесячник...1916. № 2–3. С. 68–71.

⁵¹ Вестник... 1916. № 3. С. 41–42; № 4. С. 24.

⁵² Там само. № 1. С. 25; № 3. С. 36–37.

УДК 355.01+94(477)«1914/17»

Володимир Милько (м. Київ)

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

відділу історії України XIX – початку XX ст.,

Інституту історії України НАН України

E-mail: mylko_v@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

Сприйняття Великої війни населенням українських губерній (1914–1917 рр.)

Досліджуються особливості сприйняття населенням українських губерній Першої світової війни (1914–1917). Першочергову увагу приділено таким аспектам «військової свідомості» як ставлення до війни та тлумачення її можливих наслідків. Відзначається, що на тлі багатолюдних патріотичних маніфестацій, що мали місце у великих містах (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав та ін.), реакція села виглядала набагато стриманішою. Загалом, під час Першої світової війни українське населення демонструвало певну нестабільність настроїв та їх часту зміну. Деякі компоненти світогляду населення (ставлення до освіти, споживання алкоголю, образ імператорської влади) під час війни зазнали значних трансформацій. Висвітлено деякі позитивні наслідки боротьби з пияцтвом на початку війни, пов'язані зі зменшенням рівня злочинності та зміною культури дозвілля. Виділено три етапи еволюції світогляду суспільства: атмосфера загального єднання та патріотичного сприйняття війни (серпень 1914 р. – весна-літо 1915 рр.), перші прояви масштабних антивоєнних настроїв (під впливом поразок, великих людських втрат, мобілізацій та несприятливих економічних факторів) (літо 1915 р. – осінь 1916 р.), категоричне несприйняття необхідності продовження війни, руйнація сакрального образу імператорської влади, незворотна радикалізація суспільства (з кінця 1916 р.).

Ключові слова: Перша світова війна, суспільство, маніфестація, дозвілля, світогляд, еволюція настроїв, повсякденне життя.

Volodymyr Mylko (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –

early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

E-mail: mylko_v@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

The perception of the great War to the population of the ukrainian governorates (1914–1917)

This article examines the peculiarities of Ukrainian society's perception of the images of the First World War (1914–1917). The author devotes special attention to such aspects of "military consciousness" as: one's attitude towards the war and interpretation possible consequences. Against the backdrop of numerous patriotic demonstrations in large cities (Kyiv, Odessa, Kharkiv, Ekaterinoslav and others), the rural population's response looked much more constrained. During the First World War, the population experienced some instability in moods and their frequent change. Some components of the outlook of the population (attitude to education, alcohol consumption, the image of imperial power) underwent certain transformations during the war. It highlights some positive consequences of fighting against hard drinking in the first war months connected with the decrease of crime level and the leisure changes. There are three stages in the evolution of society's worldview: atmosphere of general unity and patriotic perception of the war (August 1914 – spring-summer 1915) the first manifestations of large-scale anti-war sentiments (under the influence of defeats, large human losses, mobilizations and adverse economic factors) (summer 1915 – autumn 1916) categorical rejection of the need to continue the war, the destruction of the sacred image of imperial power, the irreversible radicalization of society (since the end of 1916).

Key words: World War I, society, manifestation, leisure, outlook, evolution of moods, daily life.

Приклади з історії людства неодноразово підтверджували справедливість висловлювань відомих діячів про те, що війну виграють не генерали, а вчителі і священники чи про те, що спочатку війну потрібно виграти в головах людей, а потім уже на полі бою. Можна по-різному тлумачити подібні цитати, однак беззаперечним є взаємозв'язок між масовою свідомістю певного суспільства і боєздатністю війська, державною політикою у сфері оборони та загалом здатністю влади ефективно її здійснювати. Простежуються і зворотні процеси впливу, неабияк важливі для збереження внутрішньої стабільності. Саме особливості цієї взаємозалежності аналізуються на прикладі українських губерній 1914–1917 рр., зокрема еволюції в тогочасному суспільстві сприйняття і образу «Великої війни».

Початок Першої світової війни ознаменований масштабним патріотичним підйомом серед усього населення Російської імперії і так званим «священним єднанням» партій та груп різного політичного спектру (за винятком крайніх лівих) у своїй підтримці дій уряду. У великих містах набули поширення різні публічні акції патріотичного спрямування, а робітники припинили страйки, які на початку липня 1914 р. мали особливо масовий та повсюдний характер.

В українських губерніях проведення перших нечисленних маніфестацій зафіксовано ще до вступу Російської імперії у війну – 14–15 (27–28) липня 1914 р. Наприклад, у Харкові у подібній акції взяли участь студенти та відставні військовослужбовці; у Одесі – «підлітки, учні і дорослі, члени монархічних організацій»¹. У Києві подібне дійство, яке організували представники правих організацій, розпочалося із хресної ходи, адже 15 липня відзначався день св. Володимира². Участь у цьому заході 150 гімназистів разом із директором народних училищ Київської губернії Борисом Плеським наштотує на думку про використання адміністративного ресурсу³.



Молебень на Софійській площі у Києві, серпень 1914 р.
(«Киевская мысль», прил. к №244)

У наступні дні, коли стало відомо про оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії, серед обивателів у громадських установах, на міському транспорті і вокзалах всі розмови стосувалися виключно цієї події, причому настрої панували піднесені⁴. Різко зріс попит на газети, які користуючись моментом почали випускати екстрені доповнення та бюлетені. Редакції почали отримувати численні запити й дзвінки із питаннями про останні новини, головним чином, чи не вступила Російська імперія у війну. Оголошення загальної мобілізації спричинило хвилю повсюдних патріотичних і антиавстрійських маніфестацій 17–18 (30–31) липня. У Києві, Одесі та Харкові учасники таких акцій ходили вулицями, із різними вигуками збиралися перед консульствами європейських держав: вітальними та дружніми – перед французькими і англійськими, ворожими – перед австрійськими⁵. Атмосфера загального «гніву та торжества» стала настільки домінуючою, що висловлювання у вагоні конки власника харківської бакалійні П. Халябурди про те, що маніфестанти насправді є «хуліганями» обернулося для нього доставкою до поліцейської дільниці. Різні масові вуличні заходи за участі представників влади і духовенства відбулися також в низці інших міст, наприклад, Катеринославі, Миколаєві, Луганську, Ялті, тощо.

¹ Маніфестації // Утро. № 2369. 15 июля 1914 г. С. 4; Патриотические манифестации // Одесские новости. № 9412. 16 (29) июля 1914 г. С. 4; Патриотические манифестации // Киевлянин. № 195. 17 июля 1914 г. С. 5.

² Маніфестації в Києві // Рада. № 160. 17 июля 1914 г. С. 2.

³ Местные известия // Киевлянин. № 194. 16 июля 1914 г. С. 2.

⁴ Настроение в Харькове // Утро. № 2370. 16 июля 1914 г. С. 4.

⁵ Маніфестація // Утро. № 2372. 18 июля 1914 г. С. 6; Маніфестації // Утро. № 2373. 19 июля 1914 г. С. 3; Маніфестації в Києві // Рада. № 161. 18 июля 1914 г. С. 2; Маніфестація // Киевлянин. № 196. 18 июля 1914 г. С. 4; Маніфестації в Одессе // Одесские новости. № 9413. 17 (30) июля 1914 г. С. 4.

Коли нічого такого не відбувалося місцеві монархічні газети висловлювали своє невдоволення. 18 (31) липня кореспондент «Киевлянина» здивовано писав: «не дивлячись на те, що преса заговорила про можливість війни Росії з Австрією – проскурівці[жителі міста Проскурів (суч. м. Хмельницький) на Поділлі] звично ведуть свої справи»⁶.

Звісно учасники патріотичних маніфестацій, а на той час їх кількість у великих містах зазвичай оцінювалася від кількох сотень до кількох тисяч, репрезентували далеко не всі верстви населення. У першу чергу мова йшла про членів монархічних організацій, націоналістично налаштовану молодь. На початку війни їх голос лунав найгучніше в суспільстві. Такими методами, за допомогою ЗМІ, у Російській імперії створювалося враження згуртованості навколо монарха⁷. Проведення, за підтримки влади, патріотичних маніфестацій також набуло поширення у більшості європейських країн. Будь-яка пацифістська позиція піддавалася публічному цькуванню, а «першою жертвою війни, яка ще не розпочалася» назвали вбитого 31 липня 1914 р. француза Жана Жореса, відомого своїми антимилітаристськими висловлюваннями.

Тоді ж українська преса відзначала, що початок війни Австрії із Сербією та оголошення Російською імперією загальної мобілізації спричинило серед населення «небачене пожвавлення», «небачений нервовий підйом» (Харків), «сильно піднесений настрій» (Катеринослав), «настрій піднесений. І дуже жвавий», «тверду рішучість гордо і мужньо зустріти майбутні випробування» (Одеса), «тривожне пожвавлення» (Луганськ), «український підвищений інтерес» (Зміїв, Бахмут, Суми) і т. п. Луганська газета «Донецкая жизнь» 19 липня (1 серпня) повідомляла, що «усюди – в приватних будинках, у різних громадських місцях, у клубах, кав'ярнях, у театрі, на базарі чути розмови про близьку криваву небезпеку... Війна постала, як грізний і неминучий привид. Звістка про війну, а потім про мобілізацію поширилася по всьому місту з надзвичайною швидкістю. Немов електрична іскра пробігла дротом. Не було ні одного місця, де б не говори-

лося про війну»⁸. Газети навіть у віддалених повітових містах бралися «нарозхват по дорогій ціні», а проведення масових маніфестацій під контролем поліції та за участі духовенства і місцевої влади вже стало звичним повсякденним явищем.



Селяни читають телеграми
(«Лукомор'є», 1914, №21)

На цьому фоні вирізнялася позиція ліберальної української газети «Рада», яка справедливо висловила побоювання щодо різкого воєнного стилю центральної преси. Поширення «лапідарної мови старих закурених порохом вояків», на думку невідомого дописувача, спричиняло велику суспільну шкоду, адже «утворюється зовсім фальшиве враження від того, чого хоче й як ставиться взагалі до війни громадянство»⁹. Невдовзі «Раду», як інші українські видання, чекало закриття у зв'язку із запровадженням воєнного стану¹⁰. Варто констатувати, що на той час демонстрація негативного ставлення до війни автоматично викликала асоціацію із соціа-

⁶ По краю // Киевлянин. № 196. 18 июля 1914 г. С. 2.

⁷ Реснт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. К., 2004. С. 437.

⁸ Отголоски войны в Луганске // Донецкая жизнь. 19 июля 1914 г.

⁹ Преса про війну // Рада. № 162. 19 іюля 1914 р. С. 2.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 51, арк. 42.

лістичним рухом і, незалежно від реальних політичних поглядів, їх репрезентанта чекав ярлик революціонера-антидержавника.

Початок мобілізації, обмеження руху пасажирських поїздів, швидке підвищення в окремих регіонах цін на товари першої необхідності та закриття закладів продажу спиртних напоїв подекуди остуджували патріотичний запал (названий «угаром» – в радянській історіографії), особливо серед найбільш незахищених верств населення. Газети неохоче писали про подібні настрої, однак подекуди з'являлася інформація про те, що почала відчуватися «страшно згущена атмосфера» (Луганськ), «велика тривога» серед жителів дачних передмість губернських міст¹¹. Утім, в даному випадку мова швидше йшла про побутові переживання, пов'язані, наприклад, із ускладненням руху, ніж про загальну атмосферу ставлення до початку війни.

Запровадження заборони на продаж алкоголю, спричинивши зниження рівня злочинності у провінційних містечках і селах, відразу знайшло підтримку серед населення. У Харківській губернії, на громадських зборах різних населених пунктів, приймалися постанови про необхідність збереження заборони на продаж спиртних напоїв на увесь період війни, що власне і відбулося¹². У м. Сміла Київської губернії після закриття за рішенням 4-х винних магазинів та 3-х трактирів селяни жартували, що «тепер у нас у Смілі немає п'яниць, бо 4 монополюшки закрили, та тільки жаль одну на насіння zostавили, але без того не можна, бо ще б п'яниці “забастовку” вчинили»¹³.

Романтичним сприйняттям початку війни була глибоко пройнята учнівська і студентська молодь, участь у ній розцінювалася як шанс проявити мужність і здобути славу¹⁴. Із початком мобілізації та бойових дій на вокзали найбіль-

ших міст почали надходити заяви від місцевого населення і телеграми від іногородніх про численні втечі неповнолітніх. В Одесі невеликі групи (від 2-х до 5-ти осіб) хлопців 12–14-ти річного віку кілька разів затримувалися жандармською залізничною поліцією під час спроб «поїхати на війну», доля кількох 15–16-річних підлітків-утікачів залишилася нез'ясованою¹⁵. Деяких ушійманих неодноразово доводилося повертати додому. Наприклад, незважаючи на затримання у м. Проскурові Подільської губернії трьох хлопців (двоє приїхали із Одеси, один був місцевим) їм вдалося все таки доїхати до Галичини. Звідти їх знову повернули додому¹⁶. Газети повідомляли навіть про втечу двох хлопців 10-ти та 11-ти років, які попередньо викрали у батьків карту бойових дій на східному театрі війни. Тоді ж писалося про зникнення дівчини 13-ти років¹⁷. Часто діти відкрито заявляли або писали у записках про наміри піти на війну. Подібні втечі і раптові зникнення відбувалися по всій Російській імперії, поступово індивідуальні випадки змінилися груповими. Цьому сприяли численні публікації газет про героїські подвиги юнаків, адже частина із них потрапляла на фронт, залишалася служити у війську, а дехто навіть отримував бойові нагороди. Паралельно із втечами стало помітним зниження рівня самогубств серед підлітків, інформація про які з'являлася регулярно на початку ХХ ст. Найбільше тікали на війну гімназисти, діти кадрових військових, чиновників, купців, інтелігенції, міщан¹⁸. Під впливом численних неконтрольованих втеч Міністерство народної освіти було змушене частково врегулювати цей процес циркуляром від 7 жовтня 1914 р., дозволивши учням старших класів середніх навчальних закладів вступати до армії добровольцями за наявності дозволу батьків¹⁹. Незабаром подібне право отримали і студенти,

¹¹ По городу // Донецкая жизнь. 24 июля 1914 г.; На вокзале // Киевлянин. № 197. 19 июля 1914 г. С. 3.

¹² Борьба против водки во время войны // Русское слово. 18 августа 1914 г.

¹³ Дописи // Рада. № 163. 20 июля 1914 р. С. 4.

¹⁴ Ставлення до війни дітей 6–13-ти річного віку, на прикладі вихованців допоміжних учнівських закладів при Київському Фребелівському інституті, дослідив психолог В. Зеньківський (див.: *Зеньковський В.В.* О влиянии войны на детскую психику (по данным анкеты) // Дети и война. Сборник статей. К., 1915. С. 38–66.

¹⁵ На войну // Мариупольская жизнь. 3 августа 1914 г.; Бежали на войну // Маленькие одесские новости. 11 августа 1914 г.

¹⁶ *Кайский А.* Дети на войне. Петроград, 1915. С. 16.

¹⁷ Бежали на войну // Маленькие одесские новости. 13 августа 1914 г.

¹⁸ *Бруснянин В.* Война, женщины и дети. М., 1917. С. 30–32.

¹⁹ Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Часть LIV. 1914. Декабрь. С. 141–142.

які мали відстрочку від військової служби. Тим не менш, у 1915–1916 рр. газети періодично писали про випадки затримання неповнолітніх на ключових залізничних вузлах наближених до фронту, в Україні, насамперед, у Києві та Жмеринці.

Значно реалістичніше було налаштоване доросле населення, яке починало усвідомлювати загрозу війни. Навіть монархічна преса змушена констатувати, що «у всіх нерви підняті, у багатьох змучені... багатьох чекає тяжка розлука із близькими...»²⁰. Описуючи масові втечі юнацтва на війну, публіцист Василь Брусянин писав: «у наших рідинах війна викликала своєрідну боротьбу між батьками і дітьми: діти потягнулися на війну, а батькам довелося піти назустріч цьому новому руху»²¹. Утім, мобілізація стала першим чинником, який заклав підвалини негативного сприйняття війни як у середовищі інтелігенції, так і серед звичайних робітників та селян. Незадоволення останніх додавала необхідність збору врожаю зернових, що ускладнювалося раннім призовом, породженням нею браком робочих рук²².

Початок війни оптимістично, у дусі загально-патріотичного єднання, сприйняли представники недержавних націй – українці, поляки, євреї. Ця тема досить добре проаналізована в історіографії, тож доцільно згадати лише один сюжет, який не стосувався публічної політики, а мав суто людський вимір. У серпні 1914 р. газета «Маленькие одесские новости» опублікувала лист до рідних від солдата-єврея, якого відправили на австрійський фронт. У ньому він оптимістично висловив власний погляд на майбутнє: «Я цілком спокійний, бо йду з усвідомленням, що після війни євреям буде добре. Мене смерть не лякає, і я готовий померти за батьківщину і за мій народ. Нехай же я буду останньою спокутною жертвою на зорі нового життя єврейського народу. Я бачу проблиски зорі, я відчуваю подих нового життя. І це дає мені бадьорість і сміливість дивитися смерті прямо в очі»²³.

Щось подібне відчувала і частина малоземельних селян, які надіялися на покращення становища після війни. «У всіх балачках селян про війну зараз червоною ниткою проходить одна надія – надія на те, що після закінчення війни її учасники будуть щедро винагороджені землею» – вказував начальник Катеринославського жандармського управління²⁴. Ці сподівання знаходили підґрунтя на фоні закликів до повсюдної конфіскації земель заможних німецьких колоністів та окупації російською армією Галичини наприкінці літа 1914 – весною 1915 рр. Подібні ілюзорні надії не були чимось новим, в українській історії чи не найбільш масово таке спостерігалося у роки Кримської війни, під час так званої «Київської козаччини» 1855 р.

Безпрецедентні масштаби війни та людські втрати, загроза мобілізації з подальшими низькими шансами на виживання для рядового складу спричинили позитивні зміни у ставленні до освіти. Це підтверджується опитуванням учнів, яке провів восени 1914 р. земський вчитель Полтавської губернії М. Анастасієв. Більшість респондентів у своїх відповідях розглядала навчання і грамотність як фактор полегшення військової служби. Дехто просто вказував на можливість вести листування із рідними («я тому ходжу в школу, щоб навчитися читати і писати. Як піду в солдати, щоб вмів листа написати батьку та матері»), але більшість наголошувала на суттєвішій користі:

– «я хочу в школу, щоб, як візьмуть в солдати, все знати. Брат каже, що як не буду нічого знати, то погано буде, а так ще й бити будуть, так що слухай свого вчителя»;

– «я вчуся, щоб як піду в солдати, то не бути дурнем»;

– «коли піду в солдати, щоб служба легшою була»;

– «мене посилають у школу, щоб, коли доведеться в солдати йти, грамотний був»²⁵.

Треба враховувати, що джерелом формування подібних думок було оточення, у першу чергу, батьки та інші старші члени родини. Мова

²⁰ Телеграфная вакханалия // Киевлянин. № 199. 21 июля 1914 г. С. 2.

²¹ Брусянин В. Указ. соч. С. 33.

²² Вільшанська О.Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси. К., 2013. С. 442–443.

²³ Письмо солдата-єврея // Маленькие одесские новости. 16 августа 1914 г.

²⁴ Балабанов М. Царская Россия XX века (накануне революции 1917 года). [Харьков], 1927. С. 127.

²⁵ Анастасієв Н. Школьные заметки // Педагогический журнал для учащих народных школ Полтавской губернии. 1914. № 2 (сентябрь). С. 16–17.

йде про сільське населення, яке у переважній більшості раніше сприймало навчання «з чисто практичної сторони», як на малокорисну річ, що відволікає дітей від побутових і господарських справ. Тепер, під впливом війни, поступово приходило усвідомлення освіти як додаткового фактору виживання у випадку мобілізації.

Як вже зауважувалося, війна породила небачений попит на пресу. Це було помітно навіть у сільській місцевості, де почали більше цінуватися люди, які вміли читати. Для юнацтва це стало ще одним додатковим стимулом для відвідування школи і гарного навчання. У святкові дні та вільний від роботи час звичною картиною на вулиці чи в окремих будинках стала група селян, які збиралися навколо когось, хто читав газету. «Читають газету, дуже цікавляться війною», «село проявляє великий інтерес до воєнних подій», «збираються на лавах і з інтересом слухають і діляться враженнями від війни» – відзначали на початку 1915 р. у різних селах Катеринославської губернії. Вчителька земської школи у Слов'яносербському повіті констатувала вплив зростання культури читання в умовах війни на розвиток загального світогляду: «...світогляд селян і навіть жінок сильно розширився. Вони дізналися із газет, що існують багато інших держав, міста, про які вони уявлення не мали»²⁶. Стало помітно, що газети із «незрозумілої розкоші» перетворилися на звичну невід'ємну річ. При цьому особливим попитом користувалися військові ілюстровані журнали. Для розгляду зображень знання абетки не було потрібним, тож такі видання зазвичай передавалися із рук в руки і таким чином обходили все село.

На початку 1915 р. позитивні наслідки від заборони продажу спиртних напоїв стали настільки очевидними, що земства почали детально вивчати це питання, проводити опитування серед населення, збирати і розповсюджувати статистичні дані щодо зміни рівня злочинності, кількості пожеж, тощо. У Катеринославській губернії з цією метою було анкетовано майже 2 тис. осіб сільського населення. Найбільше відповідей надійшло від простих людей, про що свідчив також «незвичний до пера почерк», дещо менше – від вчительства, духовенства та представників



— Не могу-же ради вашихъ сапогъ бросить читать газету!..

Карикатура на зростаючу роль інформації («Лукоморье», 1916, №20)

волосних правлінь. У деяких відповідях розгорнутого характеру зустрічаються висловлювання, які стосуються не лише теми алкоголю, а також загального сприйняття дійсності воєнного часу. Наприклад, у рядках селянина Маріупольського повіту «хуліганів взяла війна» відображається його своєрідне бачення про те що, певна категорія людей заслуговувала бути мобілізованими, а також демонструється відсутність героїзованого ставлення до військової служби²⁷. Крім того, люди почали помічати зменшення насилля у суспільстві (на родинному і побутовому рівні), яке співпало із початком конфлікту, однак стало наслідком заборони продажу спиртних напоїв. Здавалося б в умовах війни, коли погіршення економічної ситуації негативно вплинуло на добробут абсолютної більшості населення і мало спричинити ріст злочинності, спостерігалися зворотні процеси. Вивільнені кошти та час, які раніше витрачалися на спиртне, стали додатковим ресурсом боротьби із дорожнечею чи неврожаєм, засобом для пошуку заробітку. Водночас сільські громади справедливо побоювалися можливого зростання податкового навантаження на місцях, адже казна втрачала серйозну статтю доходу. За деякими даними у 1913 р. кошти від продажу спиртного формували 28% всього бюджету²⁸.

²⁶ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли: Литературно-статистический очерк / под ред. П.К. Соколова. Екатеринослав, 1915. С. 56–57.

²⁷ Там же. С. 28.

²⁸ Балабанов М. Указ. соч. С. 52.

«Якщо тверезість збережеться і після війни, то через 5–10 років нашого села і нашого мужичка і чорнороба неможливо буде і впізнати» – оптимістично писав селянин із Бахмутського повіту.

У багатьох відповідях на земську анкету поширеним було і реалістично-негативне ставлення до впливу війни:

– «робочі руки відірвані на війну», «складно сказати щодо покращення, війна наклала на все свій відбиток» (с. Царекостянтинівка, Олександрівський повіт);

– «можна припустити, що закриття торгівлі горілкою відбулося у народі в кращій бік, якби не сталася при цьому війна, а з нею і всі негаразди, а саме: позбавлення [мобілізація] кращих робітників, дорожнеча всіх продуктів і т. д.» (Государево-Байрацька копальня, Бахмутський повіт);

– «слідом за закриттям виноторгівлі відкрилася війна. Дуже багато господарств залишилось взагалі без робітників. У багатьох родинах лишилися лише старі, які нездатні працювати» (с. Карлівка, Бахмутський повіт)²⁹.

Отримані земством відповіді дозволили зробити висновок про більш відчутний вплив війни на добробут і купівельну спроможність промислових робітників. Натомість сільське населення, будучи залежним від натурального господарства, на побутовому рівні наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. більше відчувало наслідки неврожаю, ніж інфляції чи скорочення зовнішніх ринків. Описана картина стосувалася всіх українських губерній, а не лише Катеринославської.

Наслідком зміцнення тверезості суспільства стала проблема відсутності цікавого дозвілля для певних категорій населення, адже з'явився «вакуум» розваг, який раніше заповнювався спиртним. «Поки що нудьга по вину відволікається і заповнюється в житті винятково військовими подіями» – зауважував житель с. Аненське Слов'яносербського повіту. Аналогічну думку висловлювали й у с. Нова Карань Маріупольського повіту: «поки нудьгувати немає коли: війна тримає всіх у напруже-

ному стані. Але що буде після війни, сказати не важко: занудьгують»³⁰. Однак проблема відсутності цікавого дозвілля, особливо для селянства та робітництва, актуалізувалася значно раніше. Незважаючи на зростання популярності різноманітних культурно-просвітницьких заходів, її негативним проявом стало збільшення споживання сурогату алкоголю і популярності азартних ігор.

Крім описаних нових явищ, пов'язаних із впливом війни на побут і повсякдення (ставлення до освіти, культура читання, тверезість), можна говорити й про переоцінку населенням значення релігії. Окремі свідчення дозволяють висловити думку щодо зростання кількості відвідувань церков. У деяких селах місцеві священники фіксували, що із початком війни стало помітним більш ревне ставлення до релігійних свят. У храмах почали з'являтися люди, які раніше кілька років їх не відвідували. Очевидно, що цьому сприяло усвідомлення війни як фактору наближення або збільшення ймовірності смерті. Відчутним це було у діючій армії, що підтверджується свідченнями, листами солдатів і офіцерів до рідних, тощо. Член Державної думи від Подільської губернії, протоієрей Федір Філоненко відзначав, що серед солдат тієї частини, де він служив, було багато «херсонців, тавричан, киян» і, не зважаючи на поширення у цих регіонах різних «сектантських течій», ніхто не ухилявся від участі у церковних обрядах, від сповіді чи причастя³¹. Звісно, подібне активно підтримувалося владою всіх рівнів, адже православна церква була невід'ємною частиною державної політики, та військовим командуванням. Представники останнього проявляли демонстративну підтримку дій уряду, відсутність сумнівів у «торжестві російської зброї» і у своїх працях зображували аналогічну картину по відношенню до інших категорій суспільства, не помічаючи кризових тенденцій. Наприклад, полковник Павло Андріанов, який до літа 1915 р. викладав у Одеському військовому училищі, а пізніше займав різні вищі штабні посади у діючій армії, піднесено зображував картину глибокого тилу: «війна ще далеко,

²⁹ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли.... С. 34–35.

³⁰ Там же. С. 53.

³¹ Жизнь на войне под руководством церкви и духовенства. (Наблюдения и факты из войны русских с немцами). К., 1916. С. 13.

але її дихання, биття її пульсу відчувається за сотні верст від поля битви... мільйони людей, які не бачать війни, не чують гуркоту пострілів, живуть лише війною і для війни»³².

Досить красномовний та до певної міри характерний опис поведінкової стратегії пересічного чиновника у період із початку війни і до кінця 1915 р. представлено у сатиричному оповіданні 1916 р. «Людина з темпераментом» анонімного автора. У ньому описуваний головний герой характеризується як такий, що легко і щиро піддається будь-якому громадському пориву. У перші дні війни його захопила хвиля патріотичних маніфестацій, прагнення матеріально підтримати армію та вступити до Червоного Хреста. Пізньої осені 1914 р. описуваний персонаж вже трагічно відгукувався про поточні події, але детальне пояснення такої поведінки із тексту вилучила військова цензура. У січні 1915 р. він збирався їхати до Галичини в якості повітового начальника, вирішувати «національно-політичні питання». Ці плани також не вдалося реалізувати чи то через спротив конкурентів, чи то через відсутність вакансії. Весною 1915 р. головний герой обурювався «зрадою» (мабуть через поразки на фронті), а після відновлення роботи IV Державної думи у липні – вважав це «надією і порятунком» для імперії. Заключний описаний епізод стосується кінця 1915 р., коли він намагався отримати орден св. Володимира 4-го ступеню, який, на його думку, відкривав шлях до чину дійсного статського радника, а той, своєю чергою, до посади діловода і казенної квартири³³. На наш погляд, це оповідання є правдоподібним і демонструє, з одного боку, швидко змінність масових суспільних настроїв воюючої держави, а з іншого, їх вплив на індивідуальному рівні, навіть на чиновництво.

Поразки на фронті навесні та влітку 1915 р., за словами сучасних дослідників О. Реєнта та О. Сердюка, «збурили суспільство», «сприяли протверезінню широкої громадськості», і «запас монархічних почуттів став танути, як сніг під весняним сонцем»³⁴. «Люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, і на добрі вісті

з фронту, війна стала частиною буденного життя» – цілком аргументовано констатує також історикня О. Вільшанська³⁵. На перший план почала виходити втома від війни, особливо за відсутності успіхів, зникали романтичні настрої селян щодо наділення землею учасників бойових дій. На побутовому рівні дедалі гостріше, із кожною новою мобілізацією, наповненням міст все більшою кількістю поранених та біженців, відчувалися людські втрати і масштаб руйнувань, не кажучи вже про наростаючу економічну кризу. Із літа 1915 р., коли запрацювала 4-та сесія Державної думи, до цього додалася публічна опозиційність багатьох депутатів та політичних партій, які так одностайно виступили на підтримку влади й особисто імператора у перші дні війни. Із відкриттям V-ої сесії у листопаді 1916 р. ключовим трендом більшості виступів парламентарів стала критика уряду, в тому числі й щодо ведення війни. Насправді ж це було лише відображення тогочасних настроїв суспільства, які дуже швидко радикалізувалися ще більше. Соціальний негатив, концентрований на початковому етапі війни навколо Австро-Угорщини та Німеччини як зовнішніх ворогів, поступово поширювався на правлячі кола Російської імперії. У Херсоні жандармські донесення зафіксували: «Після того, як точно визначилися наші невдачі на війні, а також після різкого випадку в державній думі з боку її членів проти вищих чинів центральної урядової влади, серед населення, особливо селянського, стало відчуватися вороже ставлення до вищої влади в Росії загалом, причому тоді ж посилено поширювалися чутки про пануючу всюди державну зраду, величезні підкупи та ін.». В умовах вже зауваженого попиту на газети, дещо пом'якшували ситуацію численні і цензуровані публікації про солдатську доблесть та героїзм. Практика використання в окремих регіонах (наприклад, у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях) праці німецьких військовополонених на сільськогосподарських роботах, на думку влади, сприяла «прищеплюванню селянству нових ідей і поглядів на війну»³⁶.

³² Андрианов П.М. Очерки войны (письма из действующей армии). Выпуск первый. Одесса, 1915. С. 3, 13.

³³ Д-ский. В тылу войны. Снимки с натуры. Петроград, 1916. С. 71–76.

³⁴ Реєнт О., Сердюк О. Вказ. пр. С. 438–439.

³⁵ Вільшанська О.Л. Вказ. пр. С. 444.

³⁶ Балабанов М. Указ. соч. С. 128; Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.). Ленинград, 1985. С. 53–54.



**Черга у продовольчий магазин, Київ, вересень 1916 р.
(«Киевская мысль», прил. к №252)**

Тим не менше, антивоєнні тенденції ставали все більше очевидними та помітними. У черговому жандармському донесенні вказувалося, що «тепер на селі уже не вірять в успіх війни; за словами страхових агентів, вчителів, торговців та ін. представників сільської «інтелігенції», всі чекають не дочекаються, коли ж, нарешті, закінчиться ця проклята війна»³⁷. Під впливом агітації лівих партій у робітничому середовищі подібні настрої звучали ще гучніше, а гасло «геть війну» було одним із основних на більшості мітингах з осені 1916 р. До цього додалося різке погіршення продовольчої ситуації в зимній період кінця того року і початку наступного. У суспільстві зцементувалося стійке уявлення про зв'язок між необхідністю якнайшвидшого завершення війни і покращенням життєвого рівня. Це підтверджується навіть секретними донесеннями Департаменту поліції, в яких у січні 1917 р. вказувалося, що «з кожним днем все більше голосів вимагає...: “або забезпечте нас продуктами, або завершуйте війну”»³⁸. Патріотичні заклики до загальної перемоги, які гучно лунали на початку війни, через 2,5 роки не резонували на фоні необхідності виживання навіть у далекому тилу. На початку 1917 р. ліберальна преса відверто писала, що лозунг «все для

війни», який у 1914 р. об'єднав все населення імперії, поступово втратив своє значення: «початковий підйом громадських настроїв швидко впав. Замість “єднання”, проголошеного з таким ентузіазмом на початку війни, все більше і більше розростається привид повного роз'єднання між суспільством і владою»³⁹.

Загалом, на побутовому рівні Перша світова війна спричинила кардинальну переоцінку цінностей і світогляду усіх соціальних, професійних, вікових та інших категорій населення держав, втягнутих у конфлікт. Не було винятком і населення українських губерній, будучи безпосереднім учасником подій 1914–1918 рр. У його свідомості образ і сприйняття «Великої війни» пройшов кількоступеневу еволюцію: від чи не абсолютної підтримки дій влади щодо участі у ній та звичайної людської цікавості до подій на фронті – до категоричного несприйняття й необхідності якнайшвидшого виходу із світового конфлікту, без аналізу можливих наслідків здійснення цього кроку «будь-якою ціною». На індивідуальному рівні процес мав цілком логічне підґрунтя і базувався спочатку на прагненні жити в достатку, а потім – елементарно вижити. Складно окреслити чіткі хронологічні рамки згаданих етапів, адже мова йде про формування

³⁷ Балабанов М. Указ. соч. С. 128.

³⁸ Цит. за: Балабанов М. Указ. соч. С. 78.

³⁹ Великий лозунг // Новое время. № 14670. 7 (20) января 1917 г. С. 13.

світосприйняття різних категорій населення, однак ці зміни мали чіткі причини та маркери масової поведінки: 1) з моменту оголошення війни до перших масштабних поразок на фронті (серпень 1914 р. – ≈ весна-літо 1915 рр.) – атмосфера загального єднання та оптимістично-патріотичного сприйняття війни, що охопила навіть ворогуючі політичні партії, активно страйкуюче робітництво і незаможне селянство з його «традиційними» надіями на отримання землі за участь у війні; 2) від літа 1915 р. до осені 1916 р. – перші прояви масштабних антивоєнних настроїв (під впливом поразок, великих людських втрат, мобілізацій та несприятливих економічних факторів), які під час Брусилівського прориву частково змінилися оптимістичними надіями і (після чергової втрати захоплених територій Галичини) знову, цього разу значно глибше, укріпилися в масовій свідомості; 3) з кінця 1916 р. – категоричне несприйняття необхідності продовження війни, що остаточно зруйнувало сакральний образ імпе-

раторської влади як архетип свідомості більшості населення і започаткувало незворотню загальну радикалізацію суспільства. При цьому специфіка воєнного часу породила кілька масштабних «позитивних» змін у світогляді та повсякденному житті населення українських губерній. Значно зросла роль знань та освіти не лише як чинника самореалізації, а й додаткового фактору виживання у випадку мобілізації, що сприяло загальному розширенню світогляду. Суттєве зниження рівня споживання алкоголю спричинило зміну культури дозвілля, падіння рівня злочинності, травматизму на виробництві, покращило морально-психологічний клімат у родинах і створило додаткові можливості для підвищення добробуту. На жаль, в основі цих трансформацій були не традиційні еволюційні процеси соціального розвитку, а безпрецедентний військовий конфлікт світового масштабу. Подальші події показали, що вони мали тимчасовий характер і не встигли укорінитися в суспільстві.

References

- Andrianov, P.M. (1915). *Ocherkivojny (pismaizdejstvuyushejarmii)*. (Vol. 1). Odessa. [in Russian].
- Balabanov, M. (1927). *CarskayaRossiyaXX veka (nakanunerevolucii 1917 goda)*. [Harkov]. [in Russian].
- Brusyanin, V. (1917). *Vojna, zhenshiny i deti*. Moskva. [in Russian].
- D-skij. (1916). *V tyluvojny. Snimki s natury*. Petrograd. [in Russian].
- Kajskij, A. (1915). *Detinavojne*. Petrograd. [in Russian].
- Kitanina, T.M. (1985). *Vojna, hleb i revolyuciya (Prodovolstvennyjvopros v Rossii. 1914 – oktyabr 1917 g.)*. Leningrad. [in Russian].
- Reient, O., Serdiuk, O. (2004). *Pershasvitova-viina i Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Vilshanska, O.L. (2013). *Povsiakdennezhyttia i suspilninaastroinaselennia*, in "Velykaviina 1914–1918 rr. i Ukraina" (Vol. 1: *Istorychninarysy*). Kyiv. [in Ukrainian]
- Zenkovskij, V.V. (1915). *O vliyaniivojny nadetskuyupsihiku (podannymankety)*, in "Deti i vojna. Sbornikstatej". Kiev. [in Russian].

УДК 94(498.7)"1914/15"

Віктор Дроздов (м. Ізмаїл)

кандидат історичних наук,
доцент кафедри української і всесвітньої
історії та культури Ізмаїльського
державного гуманітарного університету
E-mail: victorvd84@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1381-8878

Діяльність органів міського самоврядування Південної Бессарабії щодо запобігання зростанню цін на продовольчі товари на початковому етапі Першої світової війни

Досліджено діяльність муніципальних органів влади південнобессарабських міст щодо запобігання зростанню дорожнечі у 1914–1915 рр. На основі аналізу протоколів засідань органів міського самоврядування та інших архівних документів визначено причини дорожнечі, її вплив на рівень життя міського населення Південної Бессарабії й охарактеризовано основні заходи органів місцевого самоврядування, спрямовані на утримання цін на товари першої необхідності та боротьбу зі спекуляцією. З'ясовано, що умови воєнного часу, поглиблення продовольчої кризи й несприятлива фінансова ситуація завадили спробам місцевого самоврядування південнобессарабських міст зупинити зростання цін. Автором визначено специфічні чинники, пов'язані з прикордонним розташуванням регіону, що негативно вплинули на продовольчу ситуацію в містах і сприяли дорожнечі.

***Ключові слова:** Перша світова війна, місцеве самоврядування, дорожнеча, життєвий рівень, міське населення, Південна Бессарабія.*

Viktor Drozdov

Ph.D., Associate Professor at the Department
of Ukrainian and World History and Culture,
Izmail State University of Humanities

The Southern Bessarabia municipal governments' activity to prevent rising food prices during the initial period of the First World War

Based on the analysis of a wide range of archival sources from the funds of the National Archives of the Republic of Moldova and Municipal Institution "Ismail Archive" the reasons for growth of prices in the Southern Bessarabian cities (Akerman, Izmail, Reni, Kilia and Bolgrad) in 1914–1915 were revealed, the taxation of essential goods as the main method of the fight against high prices was described, other local self-governments' measures on the price normalization and the counteracting speculation were characterized and the results of their activities during the initial period of the First World War were determined.

It is established that during 1914–1915 the tasks of the population's food supply and the fight against high prices were entrusted by the tsarist government to the local authorities and local self-government. With the growing food crisis, the issue of the price regulation for essential goods has been increasingly discussed at local council meetings. Special attention was paid to the analysis of minutes of the municipal councils meetings, which had considered ways of the price normalization and the counteracting speculation.

It is revealed that wartime conditions, intensification of the food crisis and unfavorable financial situation have hampered attempts by local self-governments in the Southern Bessarabian cities to halt price rises. The author identified specific factors related to the border location of the region that adversely affected by the food situation and contributed to the high prices in the cities.

***Key words:** First World War, local self-government, high prices, living standards, urban population, Southern Bessarabia.*

Погіршення життєвого рівня населення в роки Першої світової війни стало справжнім випробуванням для органів місцевого самоврядування, які вимушені були вжити низку заходів для поліпшення фінансової та продовольчої ситуації. Серед найбільш серйозних проблем, з якими зіткнулася місцева влада, було стрімке зростання цін на товари першої необхідності. Міста як споживчі центри найбільш гостро відчували прояви дорожнечі. У зв'язку з тим, що царський уряд у перші роки війни не приділяв особливої уваги забезпеченню потреб населення, саме органи місцевого самоврядування докладали значних зусиль для утримання цін на продовольчі товари. Особливий інтерес викликає діяльність органів місцевого самоврядування в прикордонних регіонах, зокрема в Південній Бессарабії, які були, з одного боку, віддалені від центру, а з іншого – знаходились у безпосередній близькості до театру воєнних дій. При виробленні політики щодо боротьби з дорожнечю вони мали враховувати додаткові чинники, які сприяли зростанню цін на товари.

Питання боротьби з дорожнечю під час Першої світової війни розглядається дослідниками в

контексті продовольчої кризи в Російській імперії. Комплексний аналіз продовольчого становища України в роки Першої світової війни й, зокрема, проблеми зростання цін на товари першої необхідності здійснили Н.О. Шапошнікова¹, О.П. Реєнт, О.В. Сердюк², В.І. Борисов та А.О. Чернобаєв³. Окремі наукові розвідки присвячені вивченню причин дорожнечі, її впливу на рівень життя населення та діяльності органів влади щодо врегулювання цін на предмети продовольства⁴. Слід зазначити, що малодослідженим залишається питання діяльності органів місцевого самоврядування українських міст в умовах продовольчої кризи в роки війни, зокрема щодо забезпечення населення товарами першої необхідності, боротьби з дорожнечю та спекуляцією. У наукових статтях С.В. Орлик⁵, Т.Ю. Герасимова⁶, Є.Ю. Джумиґи⁷ та Л.М. Шари⁸ розглядаються різні аспекти продовольчого становища окремих українських міст. Проблеми військово-політичного та соціально-економічного становища Південної Бессарабії під час Першої світової війни активно досліджуються сучасними вітчизняними дослідниками (І.Є. Татаринів, В.В. Дроздов⁹), які акцентують

¹ Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.

² Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. К.: Генеза, 2004. 480 с.

³ Борисов В.И., Чернобаев А.А. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918). Москва – Луганск: Архивно-Информационное Агенство; Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997. 148 с.

⁴ Ефимова Е.А., Захаров А.В. Рост цен и уровень жизни населения в условиях мобилизации экономики (на материалах 1914–1915 гг.) // Власть. 2014. № 7. С. 149–154; Сухова О.А. «Дороговизна» как фактор трансформации повседневности в эпоху Первой мировой войны: предмет и метод исследовательской практики // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. 2014. № 2(30). С. 44–53; Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56–70.

⁵ Орлик С.В. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2014. Вип. 23. С. 114–133.

⁶ Герасимов Т.Ю. Продовольча ситуація в містах Правобережної України в початковий період «Великої війни» (серпень 1914 – перша половина 1915 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. 2016. № 1 (59). С. 7–16.

⁷ Джумиґа Є.Ю. Продовольче становище в Одесі протягом Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Записки історичного факультету. – Вип. 23. – Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2012. С. 102–120.

⁸ Шара Л.М. Таксація продуктів харчування у воєнний час (на прикладі роботи Чернігівської міської думи 1916 р.) // Сіверянський літопис. 2014. № 1–3 (115–117). С. 137–144.

⁹ Татаринів І.Є. Особливості військового стану в Бессарабській губернії (1914–1915 рр.) // Black Sea Scientific Journal of Academic Research. – 2014. Т. 10. Вип. 3. С. 52–55; Його ж. Антиалкогольні заходи в Бессарабській губернії у 1914–1915 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: «Історія». Вип. 1. Ч. 2. Тернопіль, 2014. С. 34–38; Дроздов В.В. Дефіцит споживчих товарів у містах Південної Бессарабії в роки Першої світової війни // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 34. Серія «Історичні науки». Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2016. С. 60–65. Його ж. The financial situation of the Southern Bessarabian cities during the initial period of the First World War (on materials of the National Archives of the Republic of Moldova) // Journal of Danubian Studies and Research. 2017. Vol. 7, № 1. P. 97–108.

увагу на специфічних чинниках, що впливали на політичні події, етносоціальну структуру та рівень життя населення регіону в цей період. Однак питання діяльності органів місцевого самоврядування південнобессарабських міст в роки Першої світової війни, в тому числі щодо боротьби з дорожнечою, так і не стало предметом окремих наукових досліджень.

На основі аналізу широкого кола архівних джерел з фондів Національного архіву Республіки Молдова та Комунальної установи «Ізмаїльський архів» автор поставив за мету з'ясувати передумови зростання дорожнечі в містах Південної Бессарабії (Акермані, Ізмаїлі, Рені, Кілії та Болграді) в 1914–1915 рр., розкрити таксацію товарів першої необхідності як основний метод боротьби з дорожнечою, охарактеризувати інші заходи органів місцевого самоврядування щодо нормалізації цін і протидії спекуляції та визначити результати їхньої діяльності на початковому етапі Першої світової війни.

Зростання цін на товари першої необхідності в роки Першої світової війни було викликано низкою причин, основними з яких були: продовольча криза, яка виникла у зв'язку з необхідністю забезпечення продовольчих потреб військових частин, скороченням посівних площ та втратою робочої сили внаслідок мобілізації; дефіцит сировини та палива; транспортна криза; нестабільність фінансової системи та інфляція; підвищення акцизів і податків на перевезення товарів; заборона вивезення продуктів з місця виробництва. Крім цього, на їхнє підвищення впливали також суб'єктивні чинники: розвиток спекуляції, штучне скорочення виробництва товарів, затримка їхнього продажу тощо. Для південнобессарабських міст складну економічну та фінансову ситуацію посилювали близькість краю до театру воєнних дій та віддаленість регіону від великих торговельно-промислових центрів.

У перші тижні війни ціни на товари, що ввозилися, різко впали у зв'язку зі зменшенням

експорту. Підвищення цін на зернові культури розпочалося з середини жовтня 1914 р. Наприкінці 1914 р. ціни на продовольчі товари не лише досягли довоєнного рівня, а й значно перевищили його¹⁰. Навесні 1915 р. ціни порівняно з 1913 р. зросли в середньому на 72%¹¹.

Відомий економіст К.Г. Воблій, висвітлюючи в 1915 р. питання причин дорожнечі, вказував, що стрімке подорожчання цін найбільше відчувало населення міст, зокрема ті верстви, які мали фіксовані доходи. Саме тому міські муніципалітети з самого початку війни поставили на порядок денний питання про боротьбу з дорожнечою. Серед заходів, до яких прибігали міські органи самоврядування, були, як правило, таксація предметів першої необхідності, закупівля та продаж муніципалітетами потрібних товарів¹².

З початком війни завдання продовольчого забезпечення населення й боротьби з дорожнечою передавалися урядом під контроль місцевим органам влади. Згідно з циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 31 липня 1914 р. губернатори мали вжити заходи щодо регулювання цін на предмети першої необхідності та боротьби зі спекуляцією. 11 серпня 1914 р. обов'язковою постановою Бессарабського губернатора було заборонено штучне підвищення цін на борошно, хліб, крупу, м'ясо, сало, рибу, овочі, цукор, чай, сіль, олію, молочні та сирні продукти, керосин, свічки, дрова, вугілля та інші предмети споживання. За невиконання цієї постанови передбачалося покарання у вигляді ув'язнення до трьох місяців або штраф до 3000 крб, а в межах театру воєнних дій – виселенню з цих меж¹³. На її виконання органи місцевого самоврядування південнобессарабських міст встановили тверді ціни на товари першої необхідності. 17 серпня 1914 р. Ренійською комунальною радою були ухвалені такси на більшість із зазначених в постанові товарів¹⁴. На надзвичайному засіданні Акерманської міської думи від 20 серпня 1914 р. встановлено такси на м'ясо, хліб, керосин, воду, сіль, сало й борошно¹⁵.

¹⁰ Реєнт О.П., Сердюк О.В., Шевченко В.В. Економічне становище в підросійській Україні // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. С. 402.

¹¹ Борисов В.И., Чернобаев А.А. Вказ. праця. С. 24.

¹² Воблій К.Г. К вопросу о причинах современной дороговизны. – Киев: Типо-Лит. наследн. К. Круглянского, 1915. – С. 2.

¹³ Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА), ф. 4, оп. 1, спр. 496, арк. 43.

¹⁴ КУІА, ф. 3, оп. 1, спр. 106, арк. 148–150.

¹⁵ Arhiva Națională a Republicii Moldova (далі – ANRM), f. 9, inv. 1, d. 4196, p. 325.

Ізмаїльська комунальна рада рішенням від 19 серпня 1914 р. змінила таксу на м'ясо та створила Комісію зі складання такси на предмети першої необхідності¹⁶. На початку вересня 1914 р. тверді ціни на продукти першої необхідності були встановлені в Болграді та Кілії¹⁷. При встановленні граничних цін міські управи й спеціальні комісії брали за основу представлені торговцями фактури та відомості про існуючі на той час ринкові ціни в містах, а також ціни в місцях закупівлі товарів із врахуванням видатків на їх перевезення та відсотків прибутку торговців. Контроль за дотриманням торговцями такс здійснювався шляхом безпосереднього нагляду з боку представників міської поліції та міської управи¹⁸.

Місцева влада, розглядаючи питання про нормування цін на продукти першої необхідності, нерідко встановлювала ціни нижче закупівельних, що призводило до значних збитків для торговців та зменшення поставок необхідних для споживання товарів. У зв'язку з цим на засіданнях муніципальних рад розглядалися питання про перегляд такс на певні товари через клопотання місцевих торговців. Вже у вересні 1914 р. Ізмаїльська та Ренійська комунальні ради знизили таксу на м'ясо у зв'язку з падінням ринкових цін на худобу¹⁹. Внаслідок зростання ринкових цін на деякі продукти в жовтні 1914 р. місцеві торговці Рені скаржилися на збитковість для них встановлених таксою цін та припинили постачання таких продуктів до міста. Через це комунальна рада міста змушена була переглянути такси та встановила нові ціни на цукор, сіль, рис, житнє борошно, сірники й дрова²⁰. У листопаді 1915 р. Болградська комунальна рада прийняла рішення про зміну встановлених раніше такс: були знижені ціни на м'ясо, олію та керосин, проте підвищені на більшість інших продуктів, серед яких найбільше на сіль (на 10 коп.), рис (на 5 коп.) і вугілля (на 10 коп.)²¹. Ізмаїльська комунальна рада в листопаді 1914 р.

прийняла рішення про підвищення твердих цін на вершкове масло (на 5 коп.), а в грудні – про підвищення цін на всі сорти борошна на 5 коп.²².

У зверненні до міських громадських управлінь від 27 листопада 1914 р. бессарабський губернатор, наголошуючи на невідповідності встановлених такс ринковим цінам, рекомендував при нормуванні цін на певні продукти й товари з'ясовувати передчасно справедливі ставки таких цін за сприянням біржових комітетів, а у разі їх відсутності – окремих торговців²³.

У 1915 р. продовольча ситуація в країні загострилася. Згідно з даними Н.О. Шапошнікової оптові ціни на біржах Російської імперії до кінця 1915 р. зросли в середньому на 56,6%²⁴. Різко підвищилися ціни на пшеницю, інші зернові культури та вироби з них, сіль та вершкове масло.

У зв'язку з різким подорожчанням цін у січні 1915 р. у всіх містах Південної Бессарабії, крім Акермана, були переглянуті такси на предмети першої необхідності (див. табл. 1).

Отже, на початку 1915 р. зросли тверді ціни на хліб, пшеничне борошно, цибулю, сіль, сірники та керосин. Ціна на хліб зросла в містах в середньому на 1 коп. за 1 фунт. Суттєво підвищилися ціни на пшеничне борошно, зокрема в Рені – на 50 коп. за 1 пуд, в Ізмаїлі – на 45 коп., в Акермані – на 30 коп. Ціна за 1 пуд цибулі зросла в Рені в 2,5 рази. Погіршення продовольчого становища в країні та подорожчання цін на оптових ринках упродовж 1915 р. призводило до того, що встановлені такси неодноразово переглядалися. В листі бессарабському губернатору від 10 березня 1915 р. генерал-губернатор рекомендував нормувати ціни на низку предметів першої необхідності, зокрема м'ясо, хліб, борошно, зернові продукти, яйця, сіль, цукор, керосин, дрова, вугілля й свічки. Разом з тим, наголошувалось на необхідності обговорення заходів, спрямованих проти штучного підвищення цін²⁵.

¹⁶ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 3756, p. 177.

¹⁷ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4391, p. 12–13, 88.

¹⁸ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4391, p. 88.

¹⁹ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 3756, p. 157; КУІА, ф. 3, оп. 1, спр. 106, арк. 157–158.

²⁰ КУІА, ф. 3, оп. 1, спр. 106, арк. 191–194.

²¹ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4391, p. 14.

²² ANRM, f. 9, inv. 1, d. 3756, p. 230, 270.

²³ КУІА, ф. 4, оп. 1, спр. 496, арк. 65.

²⁴ Шапошнікова Н.О. Вказ. праця. С. 53.

²⁵ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4401, p. 1.

Таблиця 1

**Такси на предмети першої необхідності в південнобессарабських містах
у січні 1915 р., коп.**

Місто	Пшеничний хліб 1 сорту, за 3 фунти	М'ясо, за 1 фунт			Сало свиняче, за 1 фунт	Цукор, за 1 фунт		Олія соняшникова, за 1 фунт	Сіль дрібна, за 1 пуд	Рис, за 1 фунт	Крупа гречана, за 1 фунт	Борошно, за 1 пуд			Цибуля велика, за 1 пуд	Картопля велика, за 1 пуд	Сірники, за 10 коробок	Керосин, 1 пуд	Вугілля кам'яне, за 1 пуд	Дрова дубові, за 1 пуд
		Яловичина	баранина	свинина		колотий 1 сорту	пісок					пшеничне 1-го сорту	життє	кукурудзяне						
Болград	15	12	9	12		16	13	15	50	12		196	85	65		45	15	215		21
Ізмаїл	16	14	12			17	14			10	10	240	100	80			22	300		
Кілія	14	14	10	10	17	17	14	15	50	14	8	260	100	70	200	60	22	290	40	20
Рені	15	12	10	12	16	16	13	17	45	12	7	250	100	75	200	60	18	245	40	22

Із наростанням продовольчої кризи питання про постачання товарів першої необхідності та боротьбу з дорожнечею постійно розглядалося на засіданнях органів місцевого самоврядування. Як зазначалося в листі Акерманської міської управи до Бессарабського губернатора від 28 січня 1915 р., в місті відчувався дефіцит пшеничного й житнього борошна, керосину, вугілля, картоплі й інших продуктів першої необхідності, що призвело до стрімкого заростання цін на ці товари. Їх нестача пояснювалася тим, що місцеве населення не мало можливості зробити запаси продуктів на зиму через закриття морського шляху між Акерманом та Одесою, звідки постачалися товари до міста й повіту, та бездоріжжя. Крім цього, нестача хліба в Акермані виникла внаслідок того, що населення повіту почало збувати його до Кілії, де ціни на хліб були більш високі. У свою чергу, у зв'язку з ускладненнями на фронті міські торговці скуповували товари в обмеженій кількості, побоюючись понести значні збитки у випадку виїзду. Для подолання дефіциту борошна міська управа рекомендувала збільшити його продаж за рахунок наявних запасів пшениці у власників млинів. Також міська управа клопотала перед начальником Загону суден північно-західної частини Чорного моря про дозвіл плавання пароплавів з баржами між Акерманом та Одесою. У зв'язку з постійними коливаннями цін на товари першої необхідності через значні труднощі з їхньою доставкою міська влада Акермана визнала неможливим встановлення

такс²⁶. У квітні 1915 р., згідно з доповіддю Акерманської міської управи, ситуація з доставкою товарів не змінилася: пароплавне сполучення з Одесою не відносилося, ускладнилися доставки товарів залізницею, а підвезення товарів ґрунтовими дорогами з Одеси до Овідіюполя було доволі дорогим (20 коп. і більше за 1 пуд). Проте в доповіді зазначалося, що видані генерал-губернатором обов'язкові постанови справили значний вплив на нормування цін, яке здійснювалося в Акермані міською управою, фінансовою й торговельно-фінансовою комісіями²⁷.

На початку 1915 р. населення Ізмаїла не було забезпечено найбільш важливими продуктами споживання – хлібом та бакалійними товарами. Запасів борошна й пшениці залишалося лише на один місяць, а ціни на них зростали щоденно. У зв'язку з коливаннями цін на пшеницю на міському ринку Ізмаїльська комунальна рада на початку січня 1915 р. скасувала таксу на борошно, однак вже наприкінці місяця вимушена була її відновити²⁸. Крім того, торговцям було заборонено вивозити з міста пшеницю та борошно, які вони могли б продати в інших містах за більш високими цінами, а міському поліцеймейстеру було доручено здійснити перепис усіх запасів пшениці та борошна. З метою зменшення нестачі борошна та зниження на нього ціни комунальна рада вирішила здійснювати закупівлю пшениці або борошна з припрутських районів Бессарабії, а також з центральних губерній Російської імперії²⁹.

²⁶ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4386, p. 24–25.

²⁷ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4282, p. 67.

²⁸ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4285, p. 2, 19.

²⁹ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4285, p. 23.

Питання про встановлення такс на предмети продовольства розглядалися Ізмаїльською комунальною радою практично на кожному засіданні. У січні–лютому 1915 р. були підняті такси на хліб, керосин, цукор, рис, крупи, масло, сіль, олію, мило, макарони, свічки та сірники³⁰. У зв'язку зі значним підвищенням цін на худобу в квітні 1915 р. Ізмаїльською комунальною радою були переглянуті такси на м'ясо. В липні 1915 р. Комісією зі складання такси на предмети першої необхідності були підвищені такси на цукор (на 1 коп. за 1 фунт) та картоплю (з 50 коп. до 80 коп. за 1 пуд). В той же час, у зв'язку зі значним зниженням цін на зернові продукти було встановлено нову таксу на продаж борошна та печеного хліба. Так, 1 пуд пшеничного борошна першого сорту коштував 1 крб. 90 коп., 2 сорту – 1 крб. 80 коп., 3 сорту – 1 крб. 70 коп., житнього – 90 коп., кукурудзяного – 65 коп. Такса на печений хліб поверталася до довоєнної та становила 12 коп. за 3 фунта першого сорту. Були визначені нові ціни на керосин (для оптового продажу – 4 крб., роздрібного – 4 крб. 30 коп. за 1 пуд) та дрова (букових – 26 коп., грабових – 25 коп., липових – 24 коп. за 1 пуд)³¹.

У Рені впродовж січня–липня 1915 р. ціни на продукти першої необхідності переглядалися 8 разів³². У Болграді на початку 1915 р. значно подорожчав керосин (до 50 коп. за пуд). Також підвищилися ціни на пшеницю, жито й борошно, що було викликано посиленою вимогою хліба у внутрішніх губерніях Російської імперії³³. Впродовж січня–березня 1915 р. тричі були підвищені ціни на хліб (загалом на 4 коп.). Причинами, що спонукали підняти ціни, було суттєве подорожчання цін на борошно, сіль та керосин, внаслідок чого пекарні понесли значні збитки від продажу хліба за старою ціною³⁴. Крім цього, однією з причин подорожчання товарів була відмова вантажовідправників у наданні необхідної кількості вагонів для доставки товарів, внаслідок чого місцеві торговці вимушені були доставляти товари з Одеси підводою, оплачуючи за доставку значно дорожче ніж залізницею³⁵. Чергове підвищення такс відбулось у травні 1915 р. У липні ціни на хліб різко впали у зв'язку зі зменшенням цін на борошно, проте підвищені були ціни на м'ясо та встановлена такса на цукор (див. табл. 2).

Таблиця 2

Такси на продукти першої необхідності станом на липень 1915 р. та відсоток їхнього зростання в порівнянні з серпнем–листопадом 1914 р.

Товар	Акерман		Болград		Ізмаїл		Кілія		Рені	
	ціна, коп.	%	ціна, коп.	%	ціна, коп.	%	ціна, коп.	%	ціна, коп.	%
Пшеничний хліб 1 сорту, за 3 фунти	17	42	16	23	12	0	12		15	0
Борошно, за 1 пуд:										
пшеничне 1-го сорту	290	61	280	43	190	-3	180		280	40
житнє			125	47	115	15	90			
кукурудзяне			70	-7	75	-6	65		75	0
М'ясо, за 1 фунт:										
яловичина	18	29	17	21	17	21	17	21	18	20
баранина			14	17	15	25	15	50	16	23
свинина	18	29			15				15	25
Сало свиняче, за 1 фунт	22	11			21		20	17	20	43
Цукор колотий, за 1 фунт	17		17		19		19	12	17	0
Олія соняшникова, за 1 фунт			20	25	20		17	13	18	6
Сіль дрібна, за 1 пуд			70	75	60		60	20	70	75

³⁰ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4285, p. 3, 7, 66.

³¹ КУІА, ф. 2, оп. 1, спр. 642, арк. 29, 34.

³² ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4391, p. 69.

³³ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4386, p. 22.

³⁴ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4391, p. 15–17.

³⁵ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4401, p. 22.

Закінчення таблиці 2

**Такси на продукти першої необхідності станом на липень 1915 р.
та відсоток їхнього зростання в порівнянні з серпнем–листопадом 1914 р.**

Товар	Акерман		Болград		Ізмаїл		Кілія		Рені	
	ціна, коп.	%	ціна, коп.	%	ціна, коп.	%	ціна, коп.	%	ціна, коп.	%
Рис, за 1 фунт			16	60	16	60	14	0	15	67
Крупа гречана, за 1 фунт							10	25	10	43
Картопля велика, за 1 пуд			70	56	80		80	33	90	80
Сірники, за 10 коробок			24	71	23	5	22	0	20	67
Керосин, 1 пуд			260	13	340	21	400	38	320	45

Отже, місцева влада намагалася стримати зростання цін шляхом встановлення такс, однак це не зупинило зростання дорожнечі. На думку дослідників, вплив таксації продовольчих товарів на продовольчий ринок був суперечливим, а інколи навіть шкідливим³⁶.

Економічна криза викликала поширення спекуляції, яка також була однією з причин зростання цін. Численні постанови, що видавалися центральною та місцевою владою, були направлені на протидію недоброчесній торгівлі. Так, постановою по Одеському військовому округу від 24 лютого 1915 р. було заборонено: по-перше, закупівлю предметів першої необхідності, на які були встановлені ціни особливими розпорядженнями, особами, що не мали торговельних закладів та складів для зазначених предметів; по-друге, будь-яке посередництво за винагороду між торговцями предметів першої необхідності та споживачами; по-третє, придбання дров та іншого палива з метою перепродажу; по-четверте, надмірне підвищення цін на борошно та зернові культури, а також посередництво між продавцями зернових культур та перекупниками-спекулянтами. На додаток до цієї постанови в червні 1915 р. було заборонено укриття та відмову в продажі товарів першої необхідності особами, що мали торгові заклади та склади цих товарів. Згідно з постановою по Одеському військовому округу від 25 серпня 1915 р., до відповідальності притягалися торговці за обважування покупців або спроби збільшити вагу товару за рахунок використання важковагового пакувального паперу³⁷.

Відповідні рішення приймали місцеві органи влади, які безпосередньо були зобов'язані здійснювати заходи щодо боротьби зі спекуляцією. Ізмаїльською комунальною радою впродовж 1915 р. було видано п'ять постанов, спрямованих на протидію недоброчесній торгівлі: першою з них було заборонено здійснення перекупниками оптових закупівель продовольчих товарів на місцевих ринках; друга постанова зобов'язувала пекарів наклеювати на хліб ярлики з вказівкою на них сорту та ціни хліба, а також прізвища утримувачів пекарні; третьою – визначені ті сорти борошна та їхні частки в суміші, з якої повинен випікатися хліб певного сорту; четвертою – зобов'язано м'ясоторговців вивішувати у своїх лавках таблички із вказівкою того чи іншого сорту м'яса; п'ятою – встановлено облік борошна, що випускався на ринок, у період значного підвищення ціни на нього³⁸. При цьому міські управи клопотали перед поліцейськими управліннями про встановлення суворого нагляду за торговцями на ринку. Так, з метою попередження сутичок між торговцями та населенням Акерманська міська управа у вересні 1915 р. встановила поліцейський нагляд за торгівлею товарами першої необхідності³⁹. Серед випадків недоброчесної торгівлі було постачання населенню неякісних продуктів. Наприклад, в Болграді торговці постачали населенню неякісне борошно за високими цінами, у зв'язку з чим комунальна рада прийняла рішення про закупівлю за рахунок міських коштів по 1 вагону борошна з Одеси та інших міст⁴⁰.

³⁶ *Ресит О.П., Сердюк О.В., Шевченко В.В.* Вказ. праця. С. 404.

³⁷ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4391, p. 46, 50, 55.

³⁸ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4391, p. 191.

³⁹ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4391, p. 22.

⁴⁰ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4391, p. 18.

Важливу роль у боротьбі з дорожнечою відігравала діяльність споживчих товариств. Ізмаїльське товариство споживачів «Робітник» здійснювало закупівельні операції та забезпечувало постачання товарами першої необхідності, таким чином впливаючи на регулювання цін у місті. Впродовж 1915 р. товариство збільшило торговий обіг з 1300 до 50 000 крб.⁴¹ Вже в 1916 р. Ізмаїльська комунальна рада делегувала товариству повноваження щодо закупівлі та продажу продуктів продовольства та предметів першої необхідності й передала позику, що була надана місту, на суму 25 тис. крб.⁴² З метою зменшення цін на предмети споживання до Акерманської міської думи у березні 1915 р. звернулося правління Акерманського товариства споживачів з клопотанням виділити їм безвідсоткову позику для купівлі товарів першої необхідності та їх продажу за заготівельною вартістю з нарахуванням лише 1,5–2% на покриття торговельних витрат. Однак місцева влада так і не змогла надати цієї позики⁴³.

Заходи органів місцевого самоврядування не зупинили стрімкого зростання цін, що позначилося на рівні життя населення, особливо тих категорій населення, що мали фіксовані доходи. На початку червня 1915 р. до Акерманської міської управи звернулися службовці її канцелярії з проханням збільшити розмір окладу у зв'язку з падінням купівельної спроможності. Як вказувалося у повідомленні, товари першої необхідності подорожчали в Акермані від 20 до 50%, а деякі – на 100%⁴⁴. У серпні 1915 р. про підвищення посадових окладів клопотали службовці Акерманської земської управи. У клопотанні зазначалося, що деякі товари подорожчали в 2–3 рази, зокрема ціни на хліб та м'ясо піднялися в півтора рази, на дрова та керосин – удвічі, а вугілля – втричі⁴⁵.

Поглиблення продовольчої кризи вимагало від царського уряду посилення державного регулювання продовольчою сферою. З цією метою 17 серпня 1915 р. була утворена Особлива нарада для обговорення та об'єднання заходів із продовольчої справи. Розпорядженням від 3 лис-

топада 1915 р. були призначені місцеві Уповноважені Голови Особливої наради. Обов'язки Уповноваженого в Бессарабській губернії виконував безпосередньо губернатор, який з метою вирішення продовольчих питань утворив 25 жовтня 1915 р. Особливу губернську нараду з продовольства⁴⁶. На виконання наказу Міністра внутрішніх справ бессарабський губернатор у вересні 1915 р. зобов'язав міські органи влади періодично надавати відомості про те, чи існує нестача предметів першої необхідності в містах, на які продукти споживання були підняті ціни та які заходи були здійснені для усунення дорожнечі. Відповідно до рішення Особливої губернської наради з продовольства від 15 січня 1916 р. боротьбу з дорожнечою предметів першої необхідності було доручено земствам спільно з міськими управами, не позбавляючи останніх ініціативи та самостійності в закупівлі й постачанні продуктів міському населенню⁴⁷. Встановлення довідкових та обов'язкових цін здійснювалося спочатку міськими комісіями, а з квітня 1916 р. – Особливою губернською нарадою.

Таким чином, архівні матеріали дають підставу стверджувати, що проблема зростання цін на товари першої необхідності на початковому етапі Першої світової війни стала однією з найгостріших для органів місцевого самоврядування міст Південної Бессарабії. Хоча ця проблема була характерною для всієї території Російської імперії, складність її розв'язання в регіоні посилювалася тим, що, з одного боку, доставка продовольчих товарів до місцевих ринків значно ускладнювалася внаслідок транспортної кризи та віддаленості регіону від місць їхнього виробництва, а з іншого – небезпека початку бойових дій на території краю стримувала торговців від здійснення повноцінних торговельних операцій. Муніципальні органи влади південнобессарабських міст прибігали до традиційних заходів щодо нормалізації цін: встановлення такс на окремі товари, протидія спекуляції та забезпечення постачання на ринки дефіцитних продуктів.

⁴¹ КУІА, ф. 2, оп. 1, спр. 674, арк. 1.

⁴² ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4666, p. 40–41.

⁴³ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4282, p. 53.

⁴⁴ ANRM, f. 9, inv. 1, d. 4282, p. 140.

⁴⁵ КУІА, ф. 47, оп. 1, спр. 430, арк. 4 зв.

⁴⁶ КУІА, ф. 2, оп. 1, спр. 659, арк. 81.

⁴⁷ Дроздов В.В. Дефіцит споживчих товарів... С. 62.

Проте комплекс вказаних заходів з боку місцевих органів влади не зміг зупинити зростання цін, що сприяло подальшому загостренню продовольчої кризи та погіршенню рівня життя містян. Крім

цього, встановлення твердих цін на деякі товари першої необхідності лише призводило до зростання збитків у місцевих торговців і заважало постачанню цих товарів до міст.

References

- Borisov, V. I., & Chernobaev, A. A. (1997). *Xleb, vojna, revolyuciya: Prodovol'stvennaya politika na Yuge Rossii v period pervoj mirovoj vojny i revolyucii (1914–1918)*. Moskva–Lugansk: Arxivno-Informacionnoe Agenstvo; Izd. Luganskogo sel'skoxozyajstvennogo instituta. [in Russian].
- Drozdo, V. V. (2016). Defitsyt spozhyvchykh tovariv u mistakh Pivdennoi Bessarabii v roky Pershoi svitovoi viiny [The deficit of consumer goods in the towns of Southern Bessarabia during the First World War]. *Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu – Scientific Bulletin of Izmail State University of Humanities*, 34, Seria "Istorychni nauky", 60–65. [in Ukrainian].
- Drozdo, V. (2017). The financial situation of the Southern Bessarabian cities during the initial period of the First World War (on materials of the National Archives of the Republic of Moldova). *Journal of Danubian Studies and Research*, 7 (1), 97–108. [in Russian].
- Dzhumyha, Ye. Yu. (2012). Prodovolche stanovyshche v Odesi protiahom Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914 – liutyi 1917 rr.) [The provisions situation in Odessa during the First World War (July 1914 – February 1917)]. *Zapysky istorychnoho fakultetu – Paper of Faculty of History*, 23, Odesa: ONU imeni I. I. Mechnykova, 102–120. [in Ukrainian].
- Efimova, E. A., & Zaxarov, A. V. (2014). Rost cen i uroven' zhizni naseleniya v usloviyax mobilizacii e'konomiki (na materialax 1914–1915 gg.) [The growth of prices and the standard of living of population in conditions of economic mobilization (on the basis of materials of 1914–1915)]. *Vlast' – The Authority*, 7, 149–154. [in Russian].
- Herasymov, T. Yu. (2016). Prodovolcha sytuatsiia v mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy v pochatkovyi period "Velykoi viiny" (serpen 1914 – persha polovyna 1915 rr.) [Foodstuff situation in the Right-Bank Ukraine towns during the beginning of «The Great War» (August 1914 – the first half 1915)]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia – Historical and political researches*, 1 (59), 7–16. [in Ukrainian].
- Orlyk, S. V. (2014). Ukrainke povitove misto i velyka viina: prodovolchi problemy ta rist tsin [Ukrainian county town and the Great War: the food problems and the rise of prices]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.*, 23, 114–133. [in Ukrainian].
- Reient, O. P., & Serdiuk, O. V. (2004). *Persha svitova viina i Ukraina*. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].
- Reient, O. P., Serdiuk, O. V., & Shevchenko, V. V. (2014). Ekonomichne stanovyshche v pidrosiiskii Ukraini. In *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina*. (Vol. 1: Istorychni narysy, pp. 378–407). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIIO". [in Ukrainian].
- Shaposhnikova, N. O. (2002). *Prodovolche stanovyshche v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914 – liutyi 1917 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Shara, L. M. (2014). Taksatsiia produktiv kharчування u voiennyi chas (na prykladi roboty Chernihivskoi miskoi dumy 1916 r.). *Siverianskyi litopys*, 1–3 (115–117), 137–144. [in Ukrainian].
- Suxova, O. A. (2014). "Dorogovizna" kak faktor transformacii povsednevnosti v e'poxu Pervoj mirovoj vojny: predmet i metod issledovatel'skoj praktiki ["High prices" as the everyday life transformation factor in the era of the First World War: the subject and the method of research practices]. *Izvestiya vysshix uchebnyx zavedenij. Povolzhskij region. Gumanitarnye nauki – University proceedings. Volga region. Humanities*, 2 (30), 44–53. [in Russian].
- Tatarynov, I. Ye. (2014). Antyalkoholni zakhody v Bessarabskii hubernii u 1914–1915 rr. [In the anti-alcohol measures Bessarabia province in 1914–1915]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka – The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University*, 1 (2), Seria: "Istoriia", 34–38. [in Ukrainian].
- Tatarynov, I. Ye. (2014). Osoblyvosti viiskovoho stanu v Bessarabskii hubernii (1914–1915 rr.). *Black Sea Scientific Journal of Academic Research*, 10 (3), 52–55. [in Ukrainian].
- Vilshanska, O. L. (2004). Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 56–70. [in Ukrainian].
- Voblyj, K. G. (1915). *K voprosu o prichinax sovremennoj dorogovizny*. Kyiv: Tipo-Lit. nasledn. K. Kruglyanskogo. [in Russian].



**Церковно-історичне
краєзнавство: витоки
та сучасний дискурс**

Наталія Зуб (Руденко) (м. Київ)

кандидат історичних наук,

молодший науковий співробітник

Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

E-mail: rudenkonatalie@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4789-9466>

Діяльність мусульманської громади у Києві: до історії першої мечеті (кінець XIX – початок XX ст.)

В статті розглядається історія мусульманської громади м. Києва з залученням низки архівних джерел та матеріалів, що вперше вводяться до наукового обігу. Особливу увагу приділено статистиці мусульманського населення міста, виразниками якої стали носії «тюркско-татарского наречія». Доповнено інформаційний наратив про появу та функціонування «мусульманської молельні», що відкрилася у 1897 р. та діяльність її перших імамів-хатибів Юніса Алімова та Жеганши (Жіанши, Зеганши) Жаббарова (Абдулзебарова).

До сьогодні ще один аспект з цього кола питань не знайшов свого повноцінного відображення в дослідженнях. Одним з активних проявів суспільно-громадської діяльності мусульман міста стала їхня діяльність по спорудженню мечеті. Першим виразником цього прагнення спочатку був мулла Юніс Алімов, а пізніше – «Комітет по сбору пожертвованій и по сооружению в Кіеве магометанской мечети» в особі його представників-уповноважених: Ібрагім-Халіля Мурзи-Мурзича, Абдулли та Ізатулли Максупових. Опосередковано долучився до цієї справи й Саїд Габієв – редактор та видавець «Мусульманської газети», що виходила в Петербурзі. Сукупно вжиті ними заходи подовжили втілення в життя мрії про мечеть, хоча б на папері та в серцях вірян. Таким чином, ідея та реалізація задуми побудови мечеті стала тим консолідуючим фактором, що збирав до гурту представників тюркського етносу Києва, та долучив до цього тривалого процесу одновірців фактично з усіх куточків Російської імперії.

Представлено ілюстрації поштової листівки з зображенням мечеті, а також план міста Києва, де вже позначена мечеть на вулиці Гоголівській, якій попри всі намагання і сподівання громади, так і не судилося залишитися на картах подальших років і випусків.

Слід зауважити, що ця тема ще потребує додаткових досліджень, перш за все в пошуку архівних документів, оскільки в окремих аспектах існує низка розбіжностей, а почасти й нез'ясованих обставин.

Ключові слова: Київ, мусульмани, молитовня, мулла, мечеть, проект, комітет.

Nataliia Zub (Rudenko) (Kyiv)

Candidate of Historical (Ph. D. in History), Researcher,

Department of Eurasian Steppe

A.Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: rudenkonatalie@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4789-9466>

Activities of the Muslim Community in Kyiv: the History of the First Mosque (end of XIXth – beginning of XXth century)

The article explores the history of the Muslim community in Kyiv with the help of a number of archival sources and materials that are introduced into the scientific circulation for the first time. Particular attention is paid to the statistics of the Muslim population of the city, whose representatives spoke «Turkic-Tatar dialect». The information about the emergence and functioning of the «Muslim Prayer House», which opened in 1897, and the activities of its first imams-khatib Yunis Alimov and Zhehansha (Zhiansha, Zehansha) Zhabbarov (Abdulzebarov), have been extended.

Another aspect of this range of issues has not been fully reflected in research so far. One of the active manifestations of the social and public activity of the Muslims of the city was their participation in the construction of the mosque. The first person who initiated this activity was first Mullah Yunis Alimov and later – «Committee for the collection of donations and construction of the Mohammedan mosque», represented by: Ibrahim-Khalil Murza-Murzich, Abdulla and Izatulla Maksutov. Said Gabiyev, the editor and publisher of the «Muslim Newspaper», which was published in St. Petersburg, also indirectly joined the activity. The measures they took together were aimed at bringing the dream of a mosque to life, at least on paper and in the hearts of believers. Thus, the idea and realization of the mosque construction became the consolidating factor that brought together representatives of the Turkic ethnic group in Kyiv and involved practically all corners of the Russian Empire in this long process.

The illustrations of a postcard with the image of a mosque, as well as a map of the city of Kyiv, indicating a mosque, which, despite all the hopes of the community, was never destined to later on the maps and other issues, are also presented in the article.

It should be noted that this topic still requires additional research, primarily in the search for archival documents, since in some aspects there are a number of discrepancies and sometimes unexplained circumstances.

Key words: *Kyiv, Muslims, Muslim Prayer House, mullah, mosque, project, committee.*

Українська земля породила долі багатьох народів. Етнічне наповнення сучасного українського соціуму – це нерозривна історія минулого і сьогодення у вирі історичних подій, що переплели та поєднали народи та народності в єдину українську спільноту.

Київ завжди вирізнявся національною строкатістю своїх мешканців. Різноманітність представлених у його соціумі етнічних груп була чисельною, хоча сукупна кількість власне представників цих груп була іноді вкрай низькою. З часом місто все більше укрупнювалося як культурний та промисловий центр, росло, відповідно, й у демографічному плані. Певним чином, статистичні показники варіювалися, дещо збільшувалася чисельність одних етносів, інших навпаки зменшувалася. Та все ж носії деяких мов (до березня 1917 р. у офіційній статистиці «мова та релігія» зазвичай виступали основним критерієм національної приналежності як тотожні поняття) і надалі продовжували бути набагато менш «помітними» як у загальній статистиці, так, з часом, і в дослідженнях їм присвячених.

Неофіційний, але всіма визнаний, статус багатонаціонального та толерантного міста був і залишається гордістю Києва. Автор публікації на сторінках довідника «Весь Киев» наводить статистику, що характеризувала ситуацію щодо етнічного розмаїття народів у місті на кінець XIX ст. Даний ним короткий аналіз результатів

перепису в Російській імперії (1897) показує, що Київ розмовляв більш, ніж 50-ма мовами, причем главними из них являются: «великорусский, малорусский, белорусский, польский, чешский, немецкий, еврейский, турецко-татарский, прочие, неизвестные»¹.

Предметом даного дослідження є вивчення невідомих сторінок з історії тюркських народів та діяльності мусульманської громади Києва, що й була виразником їх культурно-релігійних інтересів. У статистиці XIX – початку XX ст. ця група населення певним чином співвідноситься з носіями «тюрксько-татарської» мовної групи. З урахуванням комплексного підходу розглянуто минувшину мусульманської громади міста від відкриття молитовного будинку до подальших прагнень та зусиль, у побудові оригінальної культової споруди мусульман – мечеті. Вагоме місце в роботі відведено також розгляду біографічних відомостей про найбільш відомих серед них представників мусульманської спільноти міста.

Важливі матеріали пов'язані з напрямком нашого дослідження містяться в роботах про мусульманські етнічні меншості та іслам в Україні². Невелика за обсягом, та вкрай інформативна за змістом, одна з основоположних робіт для дослідників сьогодні з історії мусульманської громади у Києві та її представників татар, належить Ф. Бахтинському (Сенгалевичу)³, що

¹ *Весь Киев: адресная и справочная книга / издатель: С.М. Богуславский. Киев, 1907. С. XXVII–XXVIII.*

² *Бубенок О.Б. Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // Східний світ. 2006. № 1. С. 25–48; Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 264 с.*

³ *Бахтинський Ф. По старому Киеву. Татарка // Глобус. 1931. № 2 (170). С. 30–31.*

була опублікована ще на початку 30-х років минулого століття. І лише наприкінці ХХ ст. з'явилася історична розвідка авторства київського краєзнавця М. Кальницького⁴, де чи не вперше звернено увагу до історії появи та функціонування молитовного будинку мусульман Києва. Крім того, змістовна та розлога стаття з минулої мусульман нашого міста опублікована авторами Н. Ріндюк та І. Ріндюк⁵. Доклали зусиль до вивчення цієї проблематики й інші автори, серед яких варто пригадати роботи М. Галєєвої, Н. Зуб (Руденко) та Д. Брильова⁶. Популяризують знання з цієї тематики і краєзнавці-гіди, як наприклад, О. Тумаркін⁷. Всі ці напрацювання в сукупності дали змогу повноцінно проаналізувати вже відомий матеріал, та виявити напрямки для роботи у віднайденні незвіданих лагун у фактах, що з плином часу та історичних подій виявилися забутими, а почасти і цілком зниклими з пам'яті людей та території міста.

Одним з факторів збереження та прояву ідентичності народів, окрім мови, є його релігія. В характеристиці тюркських діаспор це одна з головних ознак самотності етносів. Саме іслам як релігія є однією з характерних та притаманних ознак більшості тюркських народів. Релігія здатна виступати як об'єднуючий фактор для конкретної групи етносів. На прикладі тюркських народів, треба вказати саме на релігійну згуртованість, що вела до єдності і в повсякденному житті.

Дані губернського статистичного комітету, що вели облік людності міста Києва, наводять вкрай незначні кількісні показники присутності

магометан у міському соціумі. А відтак лише окремі автори у своїх роботах відзначали кількість мусульман в місті.

Однак, це зовсім не говорить про їхню відсутність як таку. Скоріше, при цьому слід враховувати і фактор «не всеохопленості» для перших обліків, що проводилися Київським губернським статистичним комітетом. І як наслідок, на виході отримувалися низькі чи неповні дані, а відтак і недостовірні. Причиною цього явища, наприклад, секретар комітету Ф. Диновський, у публікації даних за 1862 р., вбачав в тому, що «...операція эта произведена довольно неудачно; причина сему заключается сколько в новости дела и неточном исполнении указаний комитета, столько, и правду говоря, в непрактичности самих приемов операции»⁸. Також, цифри статистики отримувалися від адміністративно-поліцейського підрахунку, коли приписом згори вказувалося які відомості про ту чи іншу соціальну групу чи про все населення певної адміністративної одиниці слід надати. Однак на сьогодні, навіть такі дані, точні вони чи ні, можуть залишатися чи не єдиним джерелом статистичних матеріалів.

Ще низку цифр маємо з дореволюційних офіційних переписів, що зафіксували відомості про кількість магометан в місті. У 1874 р. їх значилося 86 осіб (чол. – 70, жін. – 16). Дані 1897 р. вже значно більші – 1757 (чол. – 1690, жін. – 67)⁹. У відсотках відповідно – 0,07% і 0,71%¹⁰.

Також, за даними перепису 1897 р. вираховано, що серед більш, ніж 50-ти мов, «турецько-татарська» займала 8-е місце з показниками –

⁴ Кальницький М. Під знаком півмісяця // Янус. Нерухомість. 1999. № 10 (травень). С. 14–15.

⁵ Ріндюк Н., Ріндюк І. Из жизни мусульман Киева (середина XIX в. – 1917 г.) // Украина и исламский мир. 2011. № 5. С. 42–49.

⁶ Галєєва М. По следам давних предков: репортаж о киевских татарах. К.: [б.и.], 2000. 37 с.; Зуб (Руденко) Н.Н. Тюркские народы в Киеве (I половина XX в.) // I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş «Türcołoji elmi-mədəni hərəkatda ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar» mövzusunda Beynəlxalq konfransın. Materialları (I hissə). Bakı, 14-15 noyabr 2016-cı il. – Bakı: «Elm və təhsil», 2016. – S. 400–409; Брильов Д. Київська мусульманська громада в дорадянські часи (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гілея. 2018. Вип. 129. С. 209–212.

⁷ Тумаркін О. Радіопередача «Пункт призначення: історія Татарки» на радіо «Голос столиці». 12 жовтня 2017 р. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=flxUf2Ln8lQ>; Тумаркін О. Радіопередача «Пункт призначення: Татарка» на радіо «Голос столиці». 25 лютого 2019 р.

⁸ Сборник статистических сведений, о Киевской губернии (Издание киевского губернского статистического комитета). К.: В типографии губернского управления, 1864. С. 36.

⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Том XVI. Киевская губерния / Под ред. Н.А. Тройницкого. СПб., 1904. – С. 278–279; Ходос М.Р. Материалы по статистике населения г. Киева. К., 1926. С. 21.

¹⁰ Весь Киев... 1907. С. XXIX.

1974 (чол. – 1833, жін. – 141) – 0,89%¹¹. При цьому, власне, турецьких підданих у місті нарахували 223 особи (188/35)¹².

За даними того ж Київського губернського статистичного комітету на 1 січня 1904 р. у місті проживало 673 магометан¹³. А вже на 1 січня 1909 р. магометан налічувалося 1263 (чол. – 890, жін. – 373) особи¹⁴. Таке помітне зменшення кількості осіб, що сповідували іслам, скоріше за все, можна пояснити, мабуть, вже відсутністю в місті на той час башкир, що зазначені в переписі 1897 р. у кількості 666 чоловік, 665 з яких були військовими¹⁵.

Згідно перепису 1897 р., магометанське населення Києва (1757 осіб) найбільше представлене віковою групою 20-29 років, дещо менше –

30-39, і далі – 10-18, 40-49, 1-9, 50-59 років¹⁶. Тобто, це були в основному молоді люди працездатного віку.

Станом на 1897 р. загальна кількість магометан в губернії складала 2931 (чол. – 2790, жін. – 141) особу¹⁷. На перші роки XX ст. їх було ще менше. Так, за даними статистичного комітету на 1 січня 1909 р. у Київській губернії проживало 1 476 магометан (чол. – 1 058, жін. – 418)¹⁸. Порівнюючи дані по місту і губернії, досить помітно, що більшість представників цієї групи населення проживало у місті. Дійсно, адже вважається, що саме у міському соціумі адаптація представників народів у суспільстві з відмінною від їхньої культурою, проходить легше (*див. таблицю*).

Таблиця

**Статистичні дані про кількість магометанського населення
у м. Києві та Київській губернії**

	1859 р. ч/ж\всього	1862 р. ч/ж\всього	1874 р. ч/ж\всього	1897 р. ч/ж\всього	1904 р. ч/ж\всього	1908 р. ч/ж\всього
Магометани, м. Київ	6/–/6	10/–/10	70/16/86	1 690/69/1 757	673	890/373/1 263
Магометани, Київська губернія				2 790/141/2 931		1 058/418/1 476
Загальна кількість жителів Києва	63 015	70 341	116 774	247 723	332 508	450 904

Мусульманська громада міста Києва довгий період, наприклад, на відміну від таких спільнот в інших найбільших містах України, не мала своєї культової релігійної споруди – мечеті. Одесити-мусульмани прагнули отримати дозвіл на будівництво мечеті ще від 60-х рр. XIX ст., і вже в 1872 р. відкрили свій молитов-

ний будинок. Харків'яни – послідовники Продрока, мали дозвіл на будівництво своєї мечеті вже з початком XX ст. – у 1906 р. Від 1911 р. вела свою історію мечеть у Катеринославі (зараз – м. Дніпро). Натомість, для магометан Києва, така можливість реалізувалася лише в 1897 році¹⁹.

¹¹ Весь Киев... 1907. С. XXVII.

¹² Первая всеобщая перепись населения... 1904. С. 85; Ходос М.Р. Вказ. праця. С. 23.

¹³ Весь Киев... 1907. С. XXII.

¹⁴ Весь Киев... 1911. С. 82.

¹⁵ Первая всеобщая перепись населения... 1904. С. 199.

¹⁶ Первая всеобщая перепись населения... 1904. С. 278-279.

¹⁷ Первая всеобщая перепись населения... 1904. С. 86-87.

¹⁸ Памятная книжка Киевской губернии. С приложением адрес-календаря губернии. На 1910 г. Киев: Тип. губерн. правления, 1909. С. 220–221.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1051, спр. 675. Мусульманская молельня в Киеве. 1897 г. арк. 1, 8.

Втім, про все по порядку. На початку лютого 1892 р. Київське губернське правління надіслало листа до Таврійського магометанського духовного правління (ТМДП), де з-поміж іншого запитувалося: «к ведению какого муллы причислены магометане Киевской губернии...»²⁰? І, хоча мусульман в губернії було й не багато, вже існувала низка ситуацій, що потребували свого вирішення.

А 30 листопада 1892 р. на ім'я київського губернатора поступило прохання від Іоаніса Алімова як уповноваженого татарської громади міста. Зміст документу виражав бажання громади збиратися для моління кожної п'ятниці «под названием по Священному Корану нашему «пятывременное молебствие»» та через відсутність у місті мечеті, про обрання громадою для цього священнодійства будинку Калиновича²¹. Це був лише перший крок і початок справи.

У листопаді 1893 р. магометанська громада знову звернулася до чиновників. На квітень 1895 р. ситуація з місця не зрушилась. Причина полягала в тому, що ще в грудні 1893 р. про подібні прохання київська влада повідомила Таврійське магометанське духовне правління. Та оскільки відповіді звідти не надійшло, то ж і ніякого рішення Київське губернське правління прийняти не могло.

Тим часом, у квітні 1895 р. уповноважені від київських магометан Ексан Ягудов і Шерефетдін Хабібунін подали губернатору прохання «об утверждении в звании духовного имама их единоверца Юнуса Алимова, согласно избранию общества...»²². Громада віруючих сама обрала селянина Юніса Алімова²³ на посаду імама-хатиба, оскільки мала таке законне право і звичаєву традицію. 21 жовтня 1895 р. київський поліцеймейстер повідомив губернське правління про це, та «мав честь донести», що «помещение

в доме Калиновича, избранное магометанами для моления, состоит из четырех комнат и вполне соответствует своему назначению...». Тут же містилися і характеристика на Алімова, що в принципі, цілком пояснювала вибір громади: «...Ионис Алимов, человек выдающийся из среды живущих в г. Киеве татар лучшим, в сравнении с другими, знанием и пониманием корана, поведения он хорошего, под судом, следствием и надзором полиции не состоял и не состоит...». І останнє, про що додав поліцеймейстер, це те, що відгуку від Таврійського магометанського духовного правління ще не отримано²⁴.

А відтак в листопаді 1895 р. київські чиновники вже вкотре в листі до ТМДП пояснюють ситуацію, що склалася. А в квітні 1896 р. і Юніс Алімов прохає київське губернське правління повторно надіслати туди запит «об утверждении его выбора». Зважаючи на це губернське правління знову «имеет честь просить Духовное правление не отказать в скорейшем доставлении сведений по делу об утверждении...»²⁵.

Відповідь із Сімферополя надійшла на початку травня, де зазначалося, що правління надсилає екзаменаційні питання для Алімова. З відповідями на питання той не забарився. А відтак у листі до Київського губернського правління від 31 липня 1896 р. значилося, що на засіданні в ТМДП винесли рішення, що Іоаніс Алімов «к должности имама и хатиба способен». І відповідно прохають Київське губернське правління про затвердження його «имамом и хатипом г. Киева учинить распоряжение и о последующем уведомить Духовное Правление»²⁶. Втім, навіть, така довгожданна відповідь не прискорила хід справи. Це впливає з того, що в січні 1897 р. Юніс Алімов знову звертається з проханням до чиновників, оскільки його затвердження з боку губернського правління так і не відбулося. Виявляється, що тепер справа стала за відгуком з

²⁰ Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 11.

²¹ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 481, арк. 32.

²² Там само, арк. 4, 33-34.

²³ Написання імені Алімова зустрічається в декількох варіантах (рос. мовою): 1) «Іонись», зрідка «Іоанись». Цей варіант найчастіше використовувався чиновниками та переважно у XIX ст.; 2) «Юнись», іноді також «Юнусь». Сам він підписувався як «Юнись», це також було засвідчено і на його особистій печатці. Такі різнописання, очевидно, викликані транслітерацією та особливістю передавання власних імен з татарської на російську, в оригіналі які, до того ж писалися арабським шрифтом.

²⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 481, арк. 5 - 6.

²⁵ Там само, арк. 21, 22.

²⁶ Там само, арк. 23-24 зв.

Київської духовної консисторії, чекали її рішення щодо відкриття мусульманської молільні. Звідти відповідь отримали 16 червня 1897 р.²⁷

18 вересня 1897 р. на засіданні Київського губернського правління було заслухано низку питань. Результатом цих слухань стало «журнальное постановление» з наступними положеннями, що по суті стали знаковими та доленосними у житті мусульман міста та всієї губернії: 1) «Разрешить проживающим в г. Киеве магометанам открыть в избранном ими для сего доме Калиновича по Глубочицкому шоссе, Лукьяновского полицейского участка магометанскую молельню»; 2) «учредить в г. Киеве приход для магометан живущих в Киевской губернии и в должности имама-хатыпа утвердить крестьянина Иониса Алимова, объявить всем проживающим в губернии магометанам чрез начальников полиции...»²⁸. Вже 20 вересня Київське губернське правління видало друкований наказ поліцеймейстрам і повітовим ісправникам Київської губернії.

3 жовтня 1897 р. Алімов був «приведений до присяги» приставом Лук'янівської поліцейської дільниці у присутності двох свідків²⁹, а мусульманська молельня відкрилась для віруючих. Тож першим київським імамом у 1897 р. став Юніс Юсупов Алімов. Народився він близько 1854 р. та походив із селян «деревни Кочки-Пожарки Семеновской волости Сергачского уезда Нижегородской губернии»³⁰. До Києва приїхав десь у 25-літньому віці, де й постійно мешкав з 1879 р.

У місті була достатня кількість мусульман, як того передбачало законодавство Російської імперії, для відкриття мечеті. Тож, все вказує на те, що в місті не просто було наявне населення,

що сповідувало іслам, а що мусульманська громада вже склалася, була готова до цього кроку і мала з-поміж себе людину, яка добре знала Коран і релігійні обряди. А от «місця поклоніння» (так перекладається слово мечеть, що походить від арабського «масджід») для колективної молитви, зібрань, навчання – не мала.

Молитовний будинок мусульман періодично змінював свою адресу, але все це фактично відбувалося в межах однієї вулиці та місцевості. Змінювалися лише номери будинків. Спочатку молитовню, як вказує документ, відкрили в будинку № 5 по Лук'янівському провулку³¹. Садиба належала «відставному порутчику» Василю Степановичу Калиновичу. Наступним місцем зібрань для правовірних жителів Києва став будинок за адресою вул. Чорний Яр, № 5³². Тут же, в кв. № 7 мешкав і мулла Юніс Алімов десь до 1910 р.³³. Цей будинок ніс таку свою місію аж до початку 20-х рр. XX ст. А потім там розмістилася трудова школа № 29, що була татарською³⁴. Вже наступною та останньою адресою молельні стала садиба № 4а на Мирній вулиці³⁵. Скромний опис останньої мусульманської молитовні зробив у 1931 р. Ф. Бахтинський: «...хоч і в одній хаті є мечеть з килимами, півмісяцем, восьмикутним світильником. Тільки без високого та стрункого мінарету»³⁶. Від 1910 р. на прохання місцевих жителів, вулиця Чорний Яр на Подолі була перейменована на вулицю Мирну³⁷. Нині, не лише такої назви, а вже й цілої вулиці не має на карті Києва.

Від часу відкриття молитовного будинку у 1897 р. обов'язки імама-хатиба виконував Юніс Алімов. Друковані видання вперше подають про це інформацію у 1902 р.³⁸. А опублікований у

²⁷ Там само, арк. 37-41.

²⁸ Там само, арк. 47.

²⁹ Там само, арк. 52-54.

³⁰ ДАКО, ф.1, оп. 144, спр. 997, арк. 8 зв., 10.

³¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1051, спр. 675, арк. 1, 8, 9; ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 481, арк. 52.

³² Весь Киев... 1902. С. 267.

³³ ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 23.

³⁴ План-справочник города Киева 1923 г. К., 1923. С. 237; справочная книга Весь Киев на 1926 г. К.: Изд-е Киев. Окркома КП(б)У. С. 82.

³⁵ Бахтинський... 1931. С. 30.

³⁶ Там само.

³⁷ ДАКО, ф. 1, оп. 246, спр. 122. Дело об изменении части плана г. Киева, в смысле переименования улицы Черный-Яр в «Мирную». 29 дек. 1909 г. 10 мая 1910 г.

³⁸ Весь Киев... 1902. С. 267.

щорічному міському довіднику розпорядок роботи мечеті повідомляв містянам, які сповідували іслам: «Богослужение по пятницам от 12 ½ – 1 часа дня. Прием ежедневно от 9–12 дня и от 3–5 вечера, по пятницам прием от 3 ч. до 4 ч. Дня»³⁹. Згодом у мулли з'явився і помічник – Садік Байдулін, що походив із «запасних солдат»⁴⁰. Ще одним свідченням про зростаючу мусульманську громаду Києва є наявність на сторінках довідника «Весь Киев» за 1899 р. (і надалі), серед інших, і календаря з мусульманським літочисленням⁴¹.

Крім того, від кінця XIX ст. та в перші роки XX ст., під час великих релігійних свят «магометанская молельня 2 розміщувалася в Контрактному домі»⁴². Так інформував киян місцевий довідник за 1899 р. та кожен рік потому. І там, на Подолі, наприкінці липня (за старим стилем) 1914 р. відбулася і молитва всіх мусульман Києва за перемогу військ Російської держави у війні, що тільки-но розгоралася⁴³.

В 1909 р. відбулися певні зміни в житті мусульманської громади міста, а насамперед, заміна їхнього духовного наставника. Це, очевидно, слід пов'язувати з виконанням положень закону № 1344/1 «При Виленском, Варшавском, Киевском, Московском и Приамурском военных округах учреждены должности магометанских мулл», який датується 19 червня 1908 р. (почав діяти тільки в 1909 р.)⁴⁴.

Отож, Юніс Алімов отримав 14 серпня 1909 р. нове місце для роботи – відтоді він був призначений на посаду штатного настоятеля та

мулли Київського військового округу⁴⁵. Процес переоформлення і затвердження, тривав від серпня і фактично всю осінь 1909 р.

Згодом, адрес-календар вказує на появу та існування ніби-то ще одного магометанського молитовного будинку за адресою вул. Нижній Вал, 13. Графік прийому вірян за цією адресою дещо різнився від попереднього – «от 10 до 12 кроме пятницы»⁴⁶. Можна було б припускати, що це були координати його нової резиденції. Втім, це адреса помешкання самого мулли Алімова⁴⁷. У цьому розкладі роботи не зазначений час соборної молитви, а отже, «джума-намаз» (п'ятничну молитву) він проводив десь-інде.

З часом, у 10-х рр., у довідниках з'являється ім'я ще одного київського мулли – Жиганша Гамбаров⁴⁸ та він же, але іменованій вже як Жеганша Жаббаров⁴⁹. Таке існуюче різнописання ймення можна було б приписати недосконалості самого друкованого органу. Однак рукописні архівні джерела вказують, що це не зовсім так. Оскільки вказаний мулла, власне і сам, підписувався як «Жіанша Жаббаров»⁵⁰, а на особистій печатці мав напис «Жеганша Жаббаров Губернский Мулла О-ва Магометан»⁵¹. (Хоча, як відзначали чиновники, правильна назва його посади була «мулла Киевского магометанского прихода»⁵²). Ще один варіант написання імені на офіційному документі ідентифікує його як Зеганшу Абдулзебарова⁵³. Та все ж це одна й та сама людина, бо імена відповідно належали одній особі. Така варіативність виникла внаслідок недосконалості передачі татарських власних

³⁹ Весь Киев... 1905. 279.

⁴⁰ ДАКО, ф.1, оп. 136, спр. 480, арк. 75.

⁴¹ Весь Киев... 1899. С. X-XI.

⁴² Весь Киев... 1899. С. 305; Весь Киев... 1900. – С. 267; Весь Киев... 1901. С. 276.

⁴³ Молебн мусульман // Киевлянин. 1914. № 205 (27 июля). С. 4.

⁴⁴Свод Законов Российской империи. [в 5 кн., 16 тт.] / Под редакцией и с примечаниями И. Д. Мордухай-Болтовского. Кн. 3. Т. XI, Ч. 1-я. СПб.: Печ. Графического Института, бр. Лукшевиц, 1912. С. 129.

Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_kn3_tom11_ch1/e_dzherela_kn3_tom11_ch1.pdf.

⁴⁵ ДАКО, ф.1, оп. 331, спр. 184, арк. 2.

⁴⁶ Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1911 г. (Год изд-я восьмой). – К., 1911. – С. 308.

⁴⁷ ДАКО, ф.1, оп. 331, спр. 184, арк. 69.

⁴⁸ Весь Киев... 1911. С. 308.

⁴⁹ Весь Киев... 1912. С. 371; Весь Киев... 1913. С. 448.

⁵⁰ ДАКО, ф.1, оп. 331, спр. 184, арк. 67 зв.

⁵¹ Там само, арк. 74 зв.

⁵² Там само, арк. 75-75 зв.

⁵³ Там само, арк. 19.

імен російською мовою⁵⁴. Крім того, дослідники зазначають, що людина з таким ім'ям була автором книги арабською мовою «Тарих-и Астарахан» («История Астрахани»), що вийшла друком в Астрахані в 1907 р., і де автор зазначений як «Хафиз Джаханшах ибн Абд ал-Джаббар ан-Нижгарути ал-Хаджи Тархани»⁵⁵.

Цілком очевидно, що в цьому порядку слів, слово «хафіз» виступає не як складова особистого імені, а відноситься безпосередньо до самої особи, і означає людину, що знає священну книгу мусульман «Коран» напам'ять.

Він приїхав до Києва у квітні 1909 р. у віці 29 років. Був приписаний до селян «деревни Шубиной Сергачского уезда Нижегородской губернии» (оригінальна татарська назва села – Шубіле). В Києві оселився на вулиці Чорний Яр в будинку № 8, що на Лук'янівці. З ним приїхала 25-річна дружина Зеліха Мухамеджанова та троє дітей. Освіту отримав в мусульманському училищі м. Астрахані, і 13 серпня 1909 р. «витримав» іспит на звання магометанського мулли в Духовному зібранні в м. Уфа. Екзамен підтвердив, що він «способен быть имамом-хатыбом и мугаллимом»⁵⁶, тобто керувати молитвою, завідувати мечеттю і бути вчителем. Втім, цей диплом був скоріше посвідкою, ніж направленням на роботу. Право здійснювати вказані функції його власник мав лише після затвердження в прихід, чому мало передувати обрання громадою та призначення владою.

Київська громада почала клопотатися про його призначення ще від кінця серпня 1909 р. Мусульманська спільнота характеризувала його виключно позитивно, підкреслюючи, що він має свідоцтво про освіту. Ці зусилля не залишилися марними. У жовтні 1909 р. татарська громада підписала відповідний «приговор», що засвідчу-

вав про згоду мати його своїм муллою. Офіційно Жеганша Жаббаров був затверджений на посаду імама мечеті в Києві 25 січня 1910 р. і склав відповідну присягу на вірність служби 19 лютого того ж року⁵⁷. Мулла Юніс Алімов передав йому метричні книги та інші документи приходу.

І за декілька років позитивні характеристики мулли від громади залишалися на високому рівні: «...с большим старанием и аккуратностью выполняет возложенные на него обязанности муллы: никогда и никому из прихожан не отказывает в даче разных советов, учит грамоте детей и вообще всегда старается как в своих речах, произносимых в молитвенном доме, так и в частных беседах с прихожанами, проводит мысль о честности, любви и согласии не только между своими единоверцами, но и со всеми людьми». Так писали про свого імама 27 січня 1914 р. в «прошениі» на ім'я київського губернатора, віруючі його приходу. А клопотання їхнє полягало в тому, щоб уповноважена особа розпорядилася про якусь нагороду для їхнього мулли, за власним вибором. Цілком очевидно, що таку приємність громада хотіла зробити для свого наставника з нагоди п'ятої річниці його перебування в Києві. На той час він вже був 33-річним батьком чотирьох дітей: доньок – Муршиди (12 р.), Нурбіки (8 р.) і синів – Мухамед Фатіха (6 р.) та Абдурахмана (3 р.)⁵⁸.

Мусульманська громада міста зростала. Духовний лідер піклувався про своїх вірян. А вони, в свою чергу, як могли, – про нього.

І звичайно мусульмани міста продовжували мріяти про справжню мечеть, прагнули її побудувати. Вперше питання про збір коштів «на постройку в Киеве каменной мечети» порушив перед місцевою владою мулла Алімов у серпні 1906 року⁵⁹. Надав йому сміливості та «розв'язав

⁵⁴ У татарській мові, як і в більшості тюркських мов, чия писемність в радянський час була переведена на кирилицю, є літера «Ж з хвостиком» – Ж. Вимовляється як дуже м'який «жь», але може чути як і як м'який «зь». Тому в російській мові є декілька варіантів транслітерування цієї літери. На це впливає й вимова й діалект, який використовується носієм мови. До того ж літера Ж впливає і на наступний голосний, який за законом сингармонізму повинен також бути м'яким. Тому для імені Жиһанша російською мовою можуть бути відповідники – Жеганша, Джиганша, Жиганша, Жеганша, Жианша. Крім того, в середині цього імені присутня літера һ, котра відсутня в кириличному алфавіті. Вона позначає придихання, ця фонема припускає варіювання в широких межах аж до повної асиміляції. А відтак в російському варіанті може бути присутнє «г» в середині, а може й не бути.

⁵⁵ Сызранов А.В. Мусульманская книжная культура Астрахани // Исламоведение. 2014. № 2. С. 66.

⁵⁶ ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 184, арк. 19, 76.

⁵⁷ Там само, арк. 25, 27.

⁵⁸ Там само, арк. 46, 76.

⁵⁹ Там само, ф. 2, оп. 72, д. 521. 12 арк.

руки» маніфест від царя Миколи II «Об укреплении начал веротерпимости» проголошений у квітні 1905 р.⁶⁰. До самого прохання мулли влада поставилася ніби-то й по доброму. Та від кінця серпня і увесь вересень чиновники вели листування і з'ясовували невідомі для них питання на кшталт «кто является представителем магометанского духовенства в г. Киеве или в другом каком либо городе, которому в духовном отношении подчинены проживающие в г. Киеве магометане» та вияснили у поліцмейстера, що Алімов «нравственных качеств хороших и лицо вполне благонадежное»⁶¹. І врешт-решт «известили» муллу Юніса Алімова своїм вердиктом від губернатора: «Так как, по сведениям Киевского Губернского Правления, вопрос о разрешении постройки означенной мечети еще не возбужден, то ходатайство муллы Алимова о разрешении сбора пожертвованных на эту постройку я нахожу преждевременным»⁶². Під цим звідомленням і розписався у листопаді 1906 р. київський мулла Алімов. Тобто, кошти можна було збирати лише під щось конкретне, хоча б вже означене на папері.

Та все ж скоро знову громада повернулася до цього питання. І діяла вже навчена попереднім досвідом. А відтак, влітку 1908 р. у міську думу Києва надійшло «Ходатайство жителей города Киева магометанского вероисповедания о безвозмездном отводе городского участка по Гоголевской ул., между № 29 и 31, под устройство мечети, школы и других необходимых построек»⁶³. Саме це місце було обране «під мечеть на 2,500 осіб»⁶⁴. Втім, дане питання на засіданні не розглядалося, а було перенесене на пізніший час.

На серпневому засіданні міська дума розглянула означене клопотання і проголосувала (32 голоси – за, 12 – проти) за прийняття позитивного рішення, але з урахуванням цілої низки вимог. Дума погодилась відвести 819 квадратних сажнів (приблизно 37 соток). Основні ж вимоги

з боку міста до громади стосувались наступного: 1) обов'язкового прокладення каналу з кам'яними критими «ренштоками» і ніколи не мати претензій до міста «на случай причинения отводимой земле и могущими быть воздвигнутым на таковой строениям вреда от стока атмосферных вод...»; 2) все будівництво має бути завершено до 1 січня 1912 р. А виконавши всі вимоги, мусульманська громада гарантовано отримувала цю земельну ділянку «на время существования означенных учреждений»⁶⁵. Такі завбачливі перестороги, не були надмірним піклуванням, а очевидно, виникли з урахуванням якоїсь природної чи побутової особливості розташування ділянки. Це підтверджує і план-схема обраної мусульманською громадою та виділеної містом землі, оскільки по діагоналі цю місцевість перетинав рівчак, що відводив дощову воду з вул. Гоголівської (див. *схему-карту місцевості*).

Та ось майже за два роки громада знову була змушена звернутися до міської влади. У проханні йшлося про відтермінування дати закінчення будівництва. Причиною цього подання були вказано те, що «означенная земля отведена лишь 21 декабря 1909 г., после чего только возможно будет ходатайствовать о разрешении постройки мечети, а после получения этого разрешения предстоит еще сбор пожертвованных...»⁶⁶. Врахувавши обставини, влада встановила новий термін для виконання зобов'язань мусульманської громади – 1 січня 1914 р.

Як і кожен великий задум, будівництво мечеті у Києві розпочалося з планів і проектів. Таврійське духовне правління отримало проектну документацію з Києва та вивчивши її, повернуло та направило в будівельний відділ Київського губернського правління проект та кошторис додавши, що з його боку заперечень не має. Губернський інженер В. Безсмертний перевірів цей кошторис виправивши суму 38 887 крб. 24 коп.

⁶⁰ Об укреплении начал веротерпимости. 17 апреля 1905 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. XXV. СПб., 1908. С. 237–238.

⁶¹ ДАКО, ф. 2, оп. 72, спр. 521, арк.12.

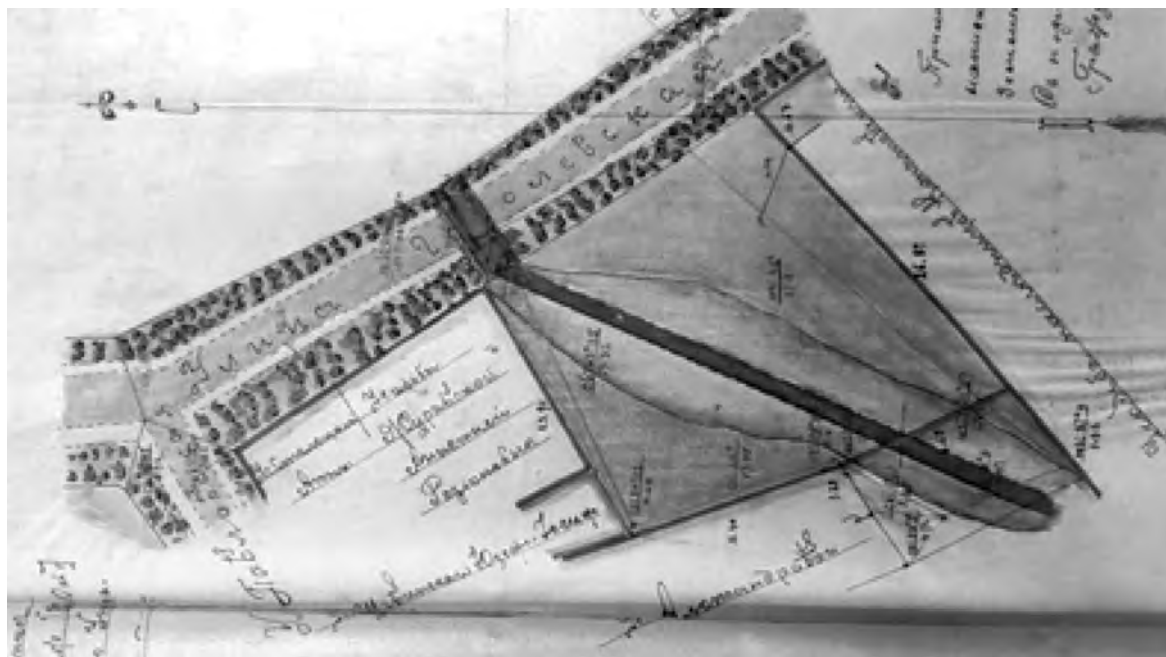
⁶² Там само, арк. 10-10 зв.

⁶³ № 16. Заседание Думы 1, 2, 3, 4 и 7 июля 1908 г. под председательством Городского головы И.Н. Дьякова // Известия Киевской Городской Думы. 1908. № 6–7. Киев: Типо-лит. К.Ш. Круглянского. С. 78.

⁶⁴ Мечеть у Київі // Рада. 1908. № 67. 20 марта (2 квітня). С. 3.

⁶⁵ № 18. Заседание Думы 19, 20, 21, 22 и 25 августа 1908 г. под председательством Городского головы И.Н. Дьякова // Известия Киевской Городской Думы. 1908. № 8. Киев: Типо-лит. К.Ш. Круглянского. С. 15-16.

⁶⁶ № 14. Заседание Думы 10, 11 и 14 июня 1910 г. под председательством Городского головы И.Н. Дьякова // Известия Киевской Городской Думы. 1910. № 6–7. Киев: Типо-литография К.Ш. Круглянского. С. 15.



План земельної ділянки на вул. Гоголівській (між № 29 і № 31).
(ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 36).

на 38 908 крб. 35 коп. Документи затвердили 4 червня 1910 р., при цьому зазначивши в протоколі, що «означенные проект и смету утвердить, причем проект с тем, чтобы лестница, ведущая на хоры, была несгораемая; чтобы были приняты меры против повреждения городского коллектора и чтобы постройка мечети производилась под наблюдением техника, имеющего по закону право на производство строительных работ...». А всього було розроблено для проекту шість креслень⁶⁷. Цікаво, що купол майбутньої мечеті планувалося збудувати «по системе Монье», тобто за системою запатентованою у 1867 р. Жозефом Монье. Це технологія сполучення бетону зі сталевую арматурою, чи простіше кажучи – залізобетон. Вважається, що одним з авторів проекту мечеті був цивільний інженер Андрій Феокритов⁶⁸.

Певні приписи отримала «згори» в листопаді 1910 р. і місцева влада. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор генерал-ад'ютант прохав в.о. Київського губернатора «своевременно принять меры» по двох пунктах: 1) щоб місце під мечеть не було в центрі міста чи на видному місці та подалі від православних

храмів; 2) щоб училище, яке відкриється було по програмі строго конфесійним та без викладання в ньому загальноосвітніх предметів⁶⁹.

Ще наприкінці 1908 р. для збору коштів було засновано «Комитет по сбору пожертвований и по сооружению в Киеве магометанской мечети». Були обрані члени комітету та навіть створена печатка (див. *фото печатки*). Довідники Києва подають інформацію всього про декілька років його функціонування, лише протягом 1912–1913 рр., що не зовсім відповідає дійсності. Справа полягала у наступному. Незабаром після процедури створення комітету, вже у січні 1909 р. було надіслано «прошення» про дозвіл збору коштів. Чиновники ж то прискіпливо вивчали біографії членів комітету, то поверталися до питання про доцільність будівництва мечеті тощо⁷⁰. Врешті-решт



Печатка «Магометанського Комітету».
Січень 1909 р.
(ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 6).

⁶⁷ ДАКО, ф. 1, оп. 246, спр. 242, арк. 1.

⁶⁸ Кальницький... 1999. С. 15; Мокроусова О. Подрибиці життя: маловідомі факти біографій київських зодчих XIX–поч. XX ст. // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії Києва. К., 2009. Вип. 9. С. 265–281.

⁶⁹ ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 58–58 зв.

⁷⁰ Там само, арк. 5–14.

було відмовлено в ходатайстві. Тобто, фактично це була відмова у зборі коштів, адже земля ще не виділена, проект не узгоджений і т.д. В червні 1910 р. мусульманська громада знову подала ходатайство «на сей же предмет», а також замінила деяких членів комітету. А в перших числах січня 1911 р. поліція повідомила прохачів, що їхнє звернення про збір коштів затверджене і дозволене. Та як виявилось, головою комітету «утвержден не представленный обществом г. Максutow, а Мурза-Мурзич»⁷¹.

Тож, очільником комітету було призначено Ібрагіма Халілевіча Мурза-Мурзича, казначеєм – А.Ф. Максutow, а секретарем – М. Рафієва⁷². Комітет містився за адресою вул. Інститутська, 9, та не змінював своєї дислокації весь період свого існування. Тоді, як і тепер, саме там знаходилася головна фінансова установа Києва. Саме там, в Київській конторі державного банку, і працював призначений головою комітету титулярний радник Мурза-Мурзич – на посаді екзекутора⁷³, як тоді називали чиновника при канцелярії, який виконував поліцейські й господарські обов'язки. Або як ще зазначається – був помічником бухгалтера⁷⁴. Напевно його посада, пов'язана з грошима, й обумовила вибір владою саме його. Мешкав у Києві десь з 1898 р. Казначеєм став Абдулла Фазлулінович Максutow, міщанин, жив у Києві з 1901 р.⁷⁵, а на той час проживав на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, № 81. Секретар комітету Муса Рафієв працював «сверхштатным», а пізніше, і штатним ординатором на факультеті терапевтичної клініки університету Св. Володимира⁷⁶.

На початку січня 1911 р. поліцмейстер Дворцової дільниці Києва отримав документ з губерньського правління, де повідомлялося, що «Министерство Внутренних дел не встретило препятствий к сбору пожертвованной в г. Киеве и Киевской губернии на постройку в г. Киеве мечети и училища при ней, но с тем, чтобы сбор этот производился исключительно среди маго-

метанской части населения». Повідомити це мали Мурзі-Мурзичу. Втім, він посилаючись на хворобу, перенаправляє цей документ на свого заступника (як тоді говорили «товарища председателя») Ізатуллу Максutowа. Максutow не мешкав у Києві, оскільки мав власний будинок, де і жив в «поселке при станции Казатин». 16 лютого він написав розписку про те, що ознайомлений з «предписанием» від губерньського правління⁷⁷. В цьому документі, як бачимо, фігурує до речі, вже не одна мечеть, а по суті, комплекс споруд – «мечети и училища при ней». Дослідник М. Кальницький згадує документ від 1912 р., де міністр внутрішніх справ виступав проти зборів по всій імперії⁷⁸.

За таких обставин справа рухалася неквапом. Від 1908 р. до 1913 р. було зібрано лише 10 000 карбованців⁷⁹, що становило відповідно лише близько четвертої частини від затвердженого кошторису. В Київській губернії проживало досить мало мусульман, щоб власними силами осилити збір такої суми. До того ж розпочата громадою ініціатива мала обмежені в часі, суворі рамки, виставлені чиновниками. А термін можливості використання ділянки спливав у 1914 р. Це означало, що якщо мечеть та медресе (з араб. «місце, де вчать») не побудують, то ділянку просто заберуть.

Ситуація стосовно збору коштів докорінно змінилася у 1913 р. Як там сталося достеменно невідомо, й чи було отримано офіційний дозвіл. Але навряд чи у цій справі комітет чи інші особи, спромоглися б порушити законодавство і не зважити на «предписания» високих чиновників. Оскільки стало остаточно зрозуміло, що київська громада сама не впорається зібрати повну суму. Так, у вересні 1913 р. редактор і видавець «Мусульманской газеты» (а також газети «Заря Дагестана»), що виходила у Петербурзі в 1912–1914 рр., Саїд Ібрагімович Габієв (1882–1963), закликав на сторінках свого видання всіх мусульман допомогти «возвести прекрасную мечеть» в Києві. Разом з тим, написав він і слова

⁷¹ ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 56-56 зв.

⁷² Весь Киев... 1912. С. 665; Весь Киев... 1913. С. 791–793.

⁷³ Весь Киев... 1910. С. 690.

⁷⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 96.

⁷⁵ Там само, оп. 174, спр. 974, арк. 2, 4.

⁷⁶ Весь Киев... 1913. С. 711.

⁷⁷ ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 841, арк. 3.

⁷⁸ Кальницький... 1999. С. 15.

⁷⁹ Отчеты. Мусульманских просветительных... 1913. С. 2.

дошкульної критики на адресу комітету, що так «діяльно» опікувався ось уже п'ять років цією справою⁸⁰. Повідомлення про те, що в Києві таки відбулося закладення першого каменю для найбільшої мечеті в цій газеті з'явилося із значним запізненням аж в лютому 1914 р. у передруці з київської публікації.

Треба зазначити, що мінімально необхідні кошти, хоча б для початку робіт все ж було зібрано ще на весну 1910 р., коли товариство київських магометан «доложило» владі, що «имеет две тысячи рублей, которые внесены на хранение в Киевскую контору государственного банка по книжке от 5 марта сего года»⁸¹. І ось наприкінці жовтня 1913 р. на вул. Гоголівській, 29 відбулася урочиста церемонія – закладено перший камінь в підмурок⁸², що символізував початок будівництва спеціальної архітектурної споруди для молитви мусульман – соборної мечеті, з розрахунком, що вона повинна вмещувати 800 віруючих⁸³. Подія збрала і чиновників різного масштабу, і студентів, і, звичайно, ж правовірних міста, а також їхніх духовно-релігійних наставників та членів комітету. Новим архітектором проекту мусульманської мечеті став Олександр Кобелєв⁸⁴, який вочевидь, розробив новий проект і кошторис. Оскільки редактор «Мусульманской газеты» знову зробив допис, що вже зібрано 12 000 карбованців, але всього згідно складеного кошторису потрібно 50 000⁸⁵.

Всього три газети в імперії повідомили про подію до якої так довго йшли мусульмани Києва. Це були місцеві «Рада» та «Киевская мысль» і згадана петербурзька «Мусульманка», як її ласкаво називали читачі у листах до редакції. До речі, офіційно вона виходила двома мовами – російською й татарською (частково й не завжди). Та при цьому там можна віднайти і невеликі статті українською мовою⁸⁶ в рубриці «Укра-

инцы», де вона межує з підзаголовками «Грузины» та «Турция» тощо. І нехай, що це всього лишень передруки з газети «Рада».

Ще одним із прийнятних на початку XX ст. способів залучення коштів, хай і незначних, було виготовлення листівок (тоді їх називали «открытое письмо»). Саме так, очевидно, і з'явилася листівка «Магометанская мечеть в Киеве (Главный северный фасад)» (9×14 см)⁸⁷ (див. *фото листівки*).



Поштова листівка
із зображенням мечеті у Києві

⁸⁰ Отчеты. Мусульманских просветительных... 1913. С. 2.

⁸¹ ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 3.

⁸² Мечеть у Києві // Рада. 1913. № 248. 30 октября (12 листопада). С. 3.

⁸³ Мечеть Ар-Рахма. Режим доступу: <http://kiev.glo.ua/cultura/Mechet-Ar-Rahma.html>

⁸⁴ Закладка магометанской мечети // Киевская мысль. 1913. № 300 (30 октября, среда). С. 2.

⁸⁵ Запоздалая заметка. Киев. Закладка магометанской мечети // Мусульманская газета. 1914. № 6 (15 февраля, суббота). С. 3.

⁸⁶ Конфіскація брошури на українській мові // Мусульманская газета. 1913. № 15 (30 марта). С. 3; Меч Сулэймана // Мусульманская газета. 1913. № 16 (8 апреля). С. 4.

⁸⁷ Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В. Заболотного. Киев. Проект магометанской мечети: глав. север. фасад. [Изоматериал]: фото. [Б.м.: б.и., 1 –]. 1 л.

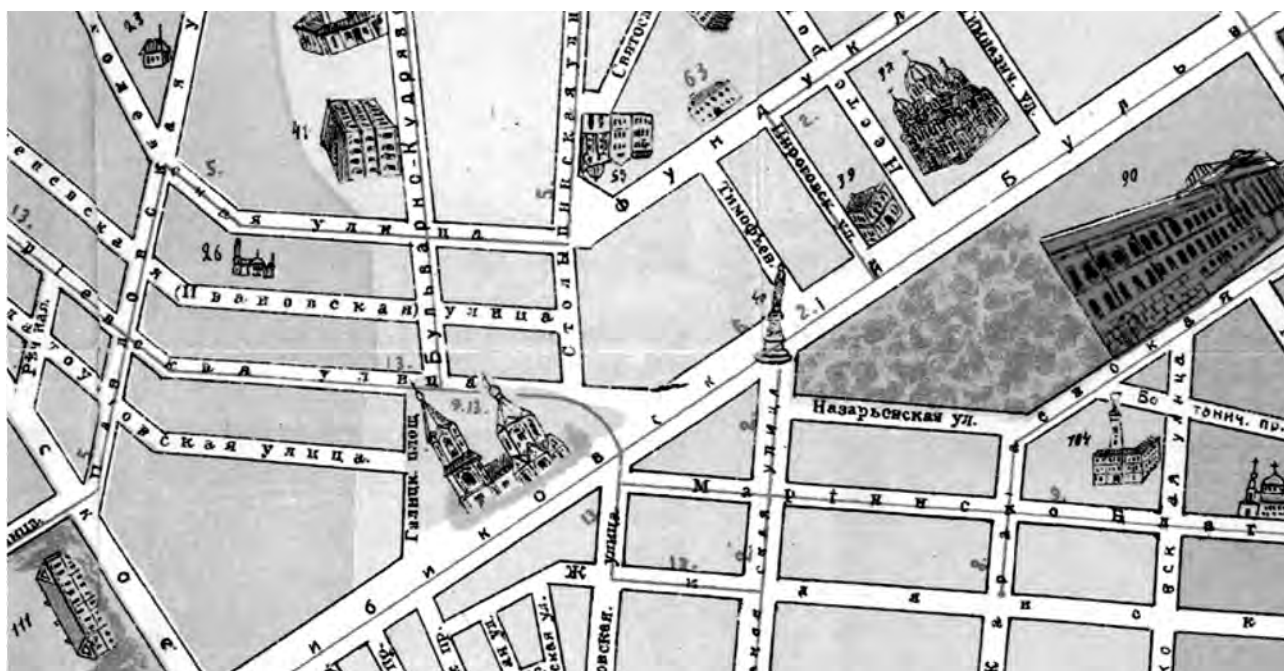
⁸⁸ Около Киевской мечети // Мусульманская газета. 1914. № 10-11 (28 марта, пятница). С. 4.

«Мусульманская газета» стала своєрідним хронографом подій, що розгорталися навколо збору коштів для мечеті. Наступна публікація у газеті повідомляла наприкінці березня про отримані кошти з Мінської, Уфимської губерній та інших регіонів⁸⁸. Чергове звітження було надруковане на початку червня 1914 р. Це був список з 13 персоналій, що станом на 1 травня зробили внески загальною сумою 1264 карбованці. І як завжди містився допис редактора. Цього разу про подяку, і само собою, що збір коштів не припиняється, а все ще потребується⁸⁹. Люди надсилали досить різні суми – від 5 до 500 карбованців, бо кожен допомагав як міг. Та на жаль це останні відомості, які подала газета. Події, що сталися вже наприкінці того ж таки червня 1914 р. (в Сараєво) з часом поклали край і діяльності комітету зі збору коштів, і побудові мечеті, і врешті-решт, і самій газеті також. Той номер (всього вийшло 34 номери) «Мусульманской газеты» був останнім.

Сталося так, що продовжити розпочате це, таке довгоочікуване, будівництво, завадило декілька причин. Чи не найголовніша, яка й до того тривалий час сповільнювала увесь цей процес –

недостатність компетенції власних сил і фінансової спроможності місцевої мусульманської громади. І якби не бюрократичний опір та зволікання державних чиновників і загальна фінансова підтримка зорганізувалась би раніше, хтозна як би воно сталося... А потім ще й Перша світова війна та революційні події, що зовсім не залишили бодай якихось шансів появи споруди. Опісля всього залишається відкритим одне матеріальне питання: куди поділись кошти, які зберігалися в Київській конторі державного банку?

Втім, нам вдалося віднайти реальні сліди існування мечеті, принаймні на папері. Про це свідчить «Карта г. Киева составленную по последним данным издательства «Меркурий»», що була опублікована як додаток-вклейка у довіднику за 1914 р.⁹⁰ і на якій вже позначена татарська мечеть (див. *карту*). Очевидно, що дані збиралися наприкінці 1913 р., тобто відразу після “закладки першого каменю” як прямого свідчення початку будівництва мечеті. Такий факт можна пояснити не поспіхом чи промахом, а вірою та впевненістю в тому, що якщо процес розпочато, то він обов’язково має в найближчому часі завершитися появою реальної новобудови.



Фрагмент плану “Планъ г. Киева составленъ по послѣднимъ даннымъ издательства «Меркурийъ», Типо-Лит. “Трудъ”. (У вміщеному переліку пам’ятоків та споруд міста позначено – “26. Татарская мечеть”).

⁸⁹ В Комитет по сооружению мечети в Киеве поступили пожертвованный от следующих лиц по 1-ое Мая с-г. // Мусульманская газета. 1914. № 16–17 (8 июня, воскресенье). С. 4.

⁹⁰ Карманный «Весь Киев» на 1914 год. Год издания III-й. Издательства «Меркурий». К.: Тип. Л.П. Кривинского.

Тож і виходить, що справа мечеті загинула у вирі Першої світової війни та Жовтневого перевороту. А як склалася подальша доля цих людей, що стояли біля витоків розгортання суспільно-релігійного життя віруючих-магометан Києва?

Перший київський мулла Юніс Алімов і в роки Першої світової війни продовжував своє служіння, перебуваючи на посаді мулли при канцелярії Головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту. У січні 1915 р. його було представлено до нагороди золотою медаллю «За усердие»⁹¹. Побував він і безпосередньо «на театре военных действий». Після демобілізації, він, скоріше за все, продовжив займатися своєю справою – служити вірі і людям, та бути добрим наставником для мусульманської громади міста. Навіть, коли він став муллою при війську, за висловленням проханням громади до чиновників, він не втратив права залишатися цивільним муллою⁹². Похований у Києві на татарському кладовищі на Лук'янівці⁹³. У середовищі татарської громади міста були ще татари, що носили прізвище Алімов. Так, у документах зустрічаються імена Заріф (у 1902 р. мав 27 років, неодружений, мешкав на вул. Чорний яр, № 5), Якуб (у 1902 р. мав 46 р., сімейний, мешкав у Лук'янівському провулку, № 7), Мустафа та Котдус, Насрулла, Атаулла і Кантімер та Сітдік⁹⁴. Жінки з таким прізвищем (Алімовна – так в документі – Н.З.) мали імена Бядріжип, Айша і Сібірі⁹⁵. Та ось чи перебували вони в родинних зв'язках, і в яких саме, наразі, з'ясувати поки що не вдалося. Можемо припустити, що скоріше за все один з перелічених чоловіків був його бра-

том. Старожили міста вказували, що в радянський час, після Юніса Алімова його обов'язки перейняв саме брат – Садик Алімов⁹⁶.

Другий київський мулла Жеганша Жаббаров (1880 (1881)–1937) в середині 1914 р. повернувся до Астрахані, де став другим і останнім імамом Кріушинської мечеті. Мечеть зачинили у 1932 р., а її мулла було репресовано в 1937 р.⁹⁷. Хоча, тут маємо зробити деяке уточнення, оскільки документи підтверджують, що ще на початок вересня 1915 р. Жеганша Жаббаров точно перебував у Києві і виконував свої прямі обов'язки⁹⁸. Але очевидно, що за якийсь час, все ж, залишив місто над Дніпром назавжди.

Голова комітету з будівництва мечеті, якого газета «Киевская мысль» випадково назвала «Мурза-Мурзевич»⁹⁹ мав теж «класичну» для тієї доби долю. Поточнити його біографію допомогла публікація І. Канапацького¹⁰⁰, написана на основі справи з архіву КДБ Білорусі. Тож стало відомо, що Мурза-Мурзич Ібрагім Халілевич народився у 1868 р. в м. Новогрудок Мінської губернії. Татарин з дворян. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Був одружений на Емілії Костянтинівні Гембіцькій.

Його «київський період» діяльності закінчився у 1921 р., коли він залишив Київ та повернувся до Мінська. Після повернення працював старшим бухгалтером в Держбанку. Заарештований в 1933 р. за статтями 72, 76 КК БРСР – «антисоветская агитация и пропаганда, участие в контрреволюционных органах». Засуджений «трійкою» 15 травня 1933 р. на 3 роки: висланий до Казахстану. Реабілітований 10 листопада 1989 р.¹⁰¹

⁹¹ Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2067, оп. 2, д. 651. Подлинные представления к награждению медалями с надписью «за усердие». (Приказы армий Юго-Западного фронта с № 123 по № 417). Л. 5. – Режим доступа: https://gwar.mil.ru/heroes/document/57500214/?page_id=57548772

⁹² ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 184, арк. 61.

⁹³ *Кальницький...* 1999. С. 15.

⁹⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 92, 93 зв.; ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 481, арк. 27 зв.; ДАКО, ф. 1, оп. 144, спр. 997, арк. 26 зв., 28 зв.; ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 94 зв.; ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 184, арк. 56.

⁹⁵ ДАКО, ф. 1, оп. 136, спр. 480, арк. 98.

⁹⁶ *Галева...* 2000. С. 13.

⁹⁷ *Имашева М.М.* Криушинская мечеть и ее первый имам (из истории мусульманской общины Астрахани в начале XX века) // *Исламоведение*. 2014. № 3. С. 44.

⁹⁸ ДАКО, ф. 1, оп. 331, спр. 184, арк. 1.

⁹⁹ Закладка магометанской мечети // *Киевская мысль*. 1913. № 300 (30 октября, среда). С. 2.

¹⁰⁰ *Канапацкі Ібрагім.* Справа № 35137 Паунамоцнаго прадстаўніка АДПУ БССР аб кантрэвалюцыйнай татарскай арганізацыі у Мінску // *Репрессивная политика советской власти в Беларуси. Сборник научных работ*. 2007. Вып. 2. – Режим доступа: <http://mb.s5x.org/homoliber.org/ru/tp/tp020501.html>

¹⁰¹ Там само.

Взагалі, до складу цього «контрреволюційного органу» входила ціла група осіб близько 11 чоловік. Засуджені були лише четверо за звинуваченням, «что состояли в контрреволюционной националистической татарской группировке, ставившей своей целью свержение Советской власти и установление республиканско-демократического строя»¹⁰².

Знайшлися ж ті, хто про їхню діяльність (грали в віст і вели розмови) повідомив «куди слід». При цьому заявник наголошував, що «влияние Мурза-Мурзича, Гембицкого и других слишком широко распространено на всю татарскую колонию, татарский колхоз и «огороды» <...>, что татары, группирующиеся вокруг них, приносят свои собственные сбережения на хранение Мурза-Мурзичу и без его совета ни по одному вопросу, даже бытового характера, не могут принять решение»¹⁰³. Провину свою І.Х. Мурза-Мурзич визнав. Додому із засуджених ніхто не повернувся.

Чи не найкоротші відомості, в порівнянні з насиченими біографіями згаданих мулл та членів комітету, сьогодні відомі про заступника голови комітету та «казначая». Ізатулла Фазлуллінов Максutow був «буфетосодержателем станции Казатин», тоді Бердичівського повіту, куди приїхав у 1891 р. з м. Касимів на Рязанщині. 6 грудня 1913 г. був «всемилодивейше пожалован в Потомственные Почетные Граждане», про що й отримав підтверджуючу грамоту в листопаді 1914 р.¹⁰⁴. Батько чотирьох дітей: синів Абдула-Азіза (1878 р.н.), Мухаммеда-Фатіха (1881 р.н.), Абдула-Валія (1896 р.н.) і доньки Бібі-Фатіхи (1893 р.н.). Старші діти народилися в с. Болотце Касимівського повіту, а молодші – в Козятині. А відтак з 1914 р. і до 1916 р. прагнув, щоб його діти також були зараховані до стану почесних громадян¹⁰⁵, тож займався цим питанням.

Його, безсумніву, брат Абдул[л]а Фазлуллінович Максutow у 1916 р. мав 50 років. Народився в с. Болотце (зараз – с. Болотци) Касимівського повіту Рязанської губернії. До того як приїхати до Києва в 1901 р. жив в Козятині та Жмеринці, де «содержал буфеты». А відтак, в жовтні 1915 р. пішов за прикладом свого родича та подав «ходатайство о даровании прав почетного гражданства»¹⁰⁶.

Зазначимо, що вже в другій половині 20-х рр. ХХ ст. в країні, в процесі розгортання боротьби з «опіумом для народу», а натомість пропаганди атеїзму і активного впровадження в життя нових принципів радянської побудови суспільства, що передбачало, наприклад, не лише відділення церкви від держави, а взагалі відкидало будь-які форми вірувань, існуючі релігійні та культові заклади всіх релігій та конфесій, разом з атрибутами і цінними речами вилучали на потреби радянської держави. Подібна участь спіткала і татарську «молельню» Києва, яка так і «не перевтілилась» в кам'яну будівлю з мінаретом. 1 квітня 1931 р. «татарська людність зачинила свою мечеть і однесла з неї всі ритуальні причандали до Музею Культів»¹⁰⁷, що знаходився тоді в Лаврі, лівіше від дзвіниці. Однак просвітницька місія у використанні релігійної будівлі для громади мусульман міста ще не була втрачена остаточно. Відтоді приміщення виконувало нову функцію, і там, де «муедзін Багулінов вигукував <...>, син його – студент Вищої Школи, одкриває засідання Татарської Секції «Товариства київських народів Сходу»¹⁰⁸.

Початок ХХ ст. це не лише хвилі перших революційних підйомів 1905–1907 рр. у середовищі робітників, потому студентства, а й піднесення загальноімперських національних, культурно-освітніх рухів у середовищі народів, що населяли імперію. Разом з тим, це час, коли місцеві урядовці почасти отримували накази згори про перевірки на місцях «мусульманських настрів» та «рухів» чи інших завдань на кшталт вишукування ймовірних причин «для волнень» у народнім середовищі. Та й сам Київ тоді був далеко не спокійним містом, що послугувало для влади приводом від осені 1905 р. до осені 1909 р. ввести в місті військовий стан. Та це не завадило мусульманській громаді долати труднощі часу. Діяльність комітету, початок будівництва мечеті злилися з прогресивними просвітницькими віяннями в середовищі тюркських народів. І мабуть чимось прикметно, що враховуючи те, що основними представниками мусульманства Києва були переважно татари (з Нижньгородської, Казан-

¹⁰² Там само.

¹⁰³ *Канапацкі Ібрагім*. Там само.

¹⁰⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 31, спр. 451, арк.16.

¹⁰⁵ Там само, оп. 74, спр. 1044, арк. 6.

¹⁰⁶ Там само, оп. 174, спр. 974, арк. 9.

¹⁰⁷ *Бахтінський...* 1931. С. 30.

¹⁰⁸ Там само.

ської, Пензенської, Уфимської губерній) та представники народів Північного та Південного Кавказу, то ж і основними ідейними натхненниками в цій справі стали представники різних національностей тюркського етносу та народів Кавказу, але однієї віри – нижньгородський татарин, литовський татарин, азербайджанець, касимівський татарин та лакець – горець Кавказу. А благодійні кошти надсилалися з різних губерній усієї імперії – від Мінської до Уфимської. Таким чином, це ще одне підтвердження консолідації мусульманських народів як запоруки збереження своїх традицій та релігії, спосіб самоідентичності в багатонаціональному місті.

Залучене коло нових архівних джерел, матеріали статистики, дають нам важливі факти та нові відомості для розробки цієї проблеми. Нові відповіді на старі питання допоможуть у відтворенні всеохоплюючої та цілісної картини життя тюркських народів в Україні та дослідженні сприйняття соціальних тенденцій місцевого оточення та відбиття реалій історичних процесів, що мали місце в історії України того часу.

Звичайно, історія мусульманської громади міста Києва на цьому не завершилася. Але лише наприкінці XX ст., у 1996 р., адміністрація

м. Києва виділила земельну ділянку на горі Щекавиця під будівництво. Знову збиралися кошти. І постала джума-мечеть «Ар-Рахма»/ «Милосердя» (вміщує 2000 віруючих). А далі поряд з нею з'явилися корпус Державного управління мусульман України, медресе та 27-ми метровий мінарет авторства О. Комаровського, С. Бабушкіна та ін. З вересня 2008 р. розпочало свою діяльність всеукраїнське об'єднання релігійних громад мусульман України – Державне управління мусульман України «Умма» та відкрився Ісламський культурний центр м. Києва. Фактично, все відбулося як і записано в старих документах – «...не встречается препятствий <...> на постройку в г. Киеве мечети и училища при ней». Є ще одне співпадіння, а водночас і особливість. Дослідник Ф. Бахтинський зауважував: «Свое Ля ілляга ілле алла муедзін вигукував в самій мечеті і то не дуже голосно». Сучасна мечеть, на відміну від тодішнього молитовного будинку, має мінарет, але голос муедзина на ньому ззовні також «мовчить». Він виголошує азан (заклик до молитви) всередині мечеті. ...А на початку XXI ст., як і століття тому, мусульманська громада знову має мрію і наміри збудувати мечеть – вже другу¹⁰⁹...

References

- Bakhtins'kyj, F. (1931). Po staromu Kyievu. Tatarska. *Hlobus*, 2 (170), 30–31. [in Ukrainian].
- Boguslavskij, S.M. (Ed.). (1905). *Ves' Kiev: adresnaya i spravochynaya kniga*. Kiev: Tipografiya «Pechatnoe delo v Kieve». [in Russian].
- Boguslavskij, S.M. (Ed.). (1907, 1910, 1911, 1912). *Ves' Kiev: adresnaya i spravochynaya kniga*. Kiev: Tipografiya 1-y Kievskoj arteli Pechatnogo dela. [in Russian].
- Brylov, D. (2018). Kyivs'ka musul'mans'ka hromada v doradians'ki chasy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). *Gileia*. 129, 209–212. [in Ukrainian].
- Bubenok, O.B. (2006). Musul'mans'ke naselenia na terenakh suchasnoi Ukrainy: osoblyvosti formuvannia etnichnoho skladu. *Skhidnyj svit*, 1, 25–48. [in Ukrainian].
- Derzhavna naukova arkhitekturno-budivel'na biblioteka im. V. Zabolotnoho. Kiev. Proekt mahometanskoj mecheti: glav. sever. fasad. [Izomaterial]: foto. 1 p. [in Russian].
- Galeeva, M. (2000). *Po sledam davnix predkov: reportazh o kievskix tatarax*. Kiev: [b.i.]. [in Russian].
- Imasheva M.M. (2014). Kriushinskaya mechet' i ee pervyj imam (iz istorii musul'manskoj obshhiny Astraxani v nachale XX veka). *Islamovedenie*, 3, 36–44. [in Russian].
- Izvestiya Kievskoj Gorodskoj Dumy*. (1908, № 6–7). Kiev: Tipo-lit. K.Sh. Kruglyanskogo. [in Russian].
- Izvestiya Kievskoj Gorodskoj Dumy*. (1908, № 8). Kiev: Tipo-lit. K.Sh. Kruglyanskogo. [in Russian].
- Izvestiya Kievskoj Gorodskoj Dumy*. (1910, № 6–7). Kiev: Tipo-lit. K.Sh. Kruglyanskogo. [in Russian].
- Kalendar'.* *Spravochynaya i adresnaya kniga g. Kieva na 1911 g.* (God izd-ya vos'moj). (1911). Kiev. [in Russian].
- Kal'nyts'kyj, M. (1999). Pid znakom pivmisiatsia. *Yanus. Nerukhomist'*, 10, 14–15. [in Ukrainian].
- Kanapacki, Ibragim. (2007). Sprava № 35137 Pannamocnago praddstaunika ADPU BSSR ab kandre'valyucyjnaj tatarskaj arganizacyi u Minsku. *Repressivnaya politika sovetskoj vlasti v Belarusi. Sbornik nauch-nix rabot*. (2). Retrieved from <http://mb.s5x.org/homoliber.org/ru/rp/rp020501.html>. [in Belarusian].

¹⁰⁹ Недашківський В. Турки збудують мечеть у Києві // Український інтерес. – 2019. – 6 серпня. – Режим доступу: <https://uain.press/news/turky-zbuduyut-mechet-u-kyievi-1068672>

Karmannyj "Ves' Kiev" na 1914 god. God izdaniya III-j. Izdatel'stva "Mercurij". Kiev: Tip. L.P. Krivinskogo. [in Russian].

Konfiskata broshury na ukrayins'kij movi. (1913, 30 March). *Musul'manskaya gazeta*, p. 3. [in Ukrainian, in Russian].

Mech Sule'jmana (1913, April 8). *Musul'manskaya gazeta*, p. 4. [in Ukrainian, in Russian].

Mechet' Ar-Rakhma. Retrieved from <http://kiev.glo.ua/cultura/Mechet-Ar-Rahma.html>

Mechet' u Kyivi (1908, 20 Mart). *Rada*, p. 3. [in Ukrainian].

Mechet' u Kyivi (1913, 30 October). *Rada*, p. 3. [in Ukrainian].

Mokrousova, O. (2009). Podrobytsi zhyttia: ma-lovidomi fakty biohrafij kyivs'kykh zodchykh XIX – poch. XX st. Abstracts of Papers'09: *Kyiv i kyiany. Materialy schorichnoi naukovy-praktychnoi konferentsii Muzeiu istorii Kyieva*. Kyiv, 9, (pp. 265–281). [in Ukrainian].

Moleben musul'man (1914, 27 July). *Kievlyanin*, p. 4. [in Russian].

Morduxaj-Boltovskij, I.D. (Ed.). (1912). *Svod Zakonov Rossijskoj imperii*. [v 5 kn., 16 tt.]. (Kn. 3. T. XI, Ch. 1). Sankt-Peterburg: Pech. Graficheskogo Instituta, br. Lukshevic. [in Russian].

Nedashkivs'kyj, V. (2019, 6 August). Turky zbuduiut' mechet' u Kyievi. *Ukrains'kyj interes*. Retrieved from <https://uain.press/news/turky-zbuduyut-mechet-u-kyievi-1068672>. [in Ukrainian].

Ob ukreplenii nachal veroterpimosti. 17 aprelya 1905 g. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sobr. 3-e. (T. XXV). (1908). Sankt-Peterburg: Hosudarstvennaya Tipografiya, p. 237-238. [in Russian].

Okolo Kievskoj mecheti (1914, 28 March). *Musul'manskaya gazeta*, p. 4. [in Russian].

Otchety. Musul'manskih prosvetitel'nyh i blagotvoritel'nyh obschestv. Komitet po sooruzheniyu mecheti v g. Kiev (1913, 11 September). *Musul'manskaya gazeta*, p. 2. [in Russian].

Pamyatnaya knizhka Kievskoj gubernii. S prilo-zheniem adres-kalendarja gubernii. Na 1910 g. (1909). Kiev: Tip. Gubern. Pravleniya. [in Russian].

Plan-spravocchnik goroda Kieva 1923 g. (1923). Kiev. [in Russian].

Radominskij, M.A. (Ed.). (1901). *Ves' Kiev: adresnaya i spravocnaya kniga*. Kiev: Tipografiya Petra Barskogo. [in Russian].

Radominskij, M.A. (Ed.). (1902). *Ves' Kiev: adresnaya i spravocnaya kniga*. Kiev: Tipografiya R.K. Lubkovskogo. [in Russian].

Radominskij, M.A., Petrov, I.D. (Comps.). (1900). *Ves' Kiev: adresnaya i spravocnaya kniga*. Kiev: Tipografiya Petra Barskogo. [in Russian].

Rindyuk, N., Rindyuk, I. (2011). Iz zhizni musul'man Kieva (seredina XIX v. – 1917 g.). *Ukraina i islamskij mir*, 5, 42–49. [in Russian].

Rodominskij, M.A., Rogozinskiy, A.A., Davidov, D.Ya. (Comps.). (1899). *Ves' Kiev: adresnaya i spravocnaya kniga*. Kiev: Tipografiya Petra Barskogo. [in Russian].

Sbornik statisticheskix svedenij, o Kievskoj gubernii (Izdanie kievskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta). (1864). Kiev: V tipografii gubernskogo upravleniya. [in Russian].

Spravocnaya kniga Ves' Kiev na 1926 g. (1926). Kiev: Izd-e Kiev. Okrkoma KP(b)U. [in Russian].

Syzranov, A.V. (2014). Musul'manskaya knizhnaya kul'tura Astrahani. *Islamovedenie*, 2, 62–67. [in Russian].

Trojnickij, N.A. (Ed.). (1904). *Pervaya vseobshhaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii, 1897 g.* (Tom XVI. Kievskaya guberniya). Sankt-Peterburg. [in Russian].

Tumarkin, O. (2017, 12 October). Radiopere-dacha "Punkt pryznachennia: istoriia Tatar'ky". *Radio "Holos stolytsi"*. [in Ukrainian, in Russian].

Tumarkin, O. (2019, 25 February). Radiopere-dacha "Punkt pryznachennia: Tatar'ka". *Radio "Holos stolytsi"*. [in Ukrainian, in Russian].

V Komitet po sooruzheniyu mecheti v Kieve postupili pozhertvovaniy ot sleduyushhix lic po 1-oe Maya s-g. (1914, 8 June). *Musul'manskaya gazeta*, p. 4. [in Russian].

Khodos, M.R. (1926). *Materialy po statistike naseleniya g. Kieva*. Kiev. [in Russian].

Yakubovych, M. (2016). *Islam v Ukraini: istoriia i suchasnist'*. Vinnytsia: TOV "Nilan-LTD". [in Ukrainian].

Zakladka magometanskoj mecheti. (1913, 30 October). *Kievskaya mysl'*, p. 2. [in Russian].

Zapozdalaya zametka. Kiev. Zakladka magometanskoj mecheti. (1914, 15 February). *Musul'manskaya gazeta*, p. 3. [in Russian].

Zub (Rudenko), N.N. (2016). Tyurkskie narody v Kieve (I polovina XX v.). Abstracts of Papers'16: I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş "Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar" mövzusunda Beynəlxalq konfransın. (I hissə). (pp. 400–409). Bakı. [in Russian].



Тарас Нагайко (м. Переяслав)

кандидат історичних наук,

завідувач науково-дослідного відділу історичного краєзнавства

Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

E-mail: taras.nagaiko@gmail.com

ORCID://orcid.org/0000-0002-1439-3576

Переяславський краєзнавець Яків Іванович Благодаров: контури біографічного портрету

Переяславіщина – один з тих мікрорегіонів нашої держави, на який повсякчас спрямовувалася прискіплива увага дослідників минулого. Через свою давню історію, численні доленосні події цей край є одним з важливих центрів формування української нації та державності. Визначальні культурно-історичні процеси та пов'язані з ними визначні постаті зумовили те, що він у різні часи привертав до себе увагу археологів, істориків, етнографів, культурологів, краєзнавців та інших дослідників. Особливо цінними є відомості про тих людей, що самі цікавилися історією Переяславіщини, вивчали та досліджували її старожитності. Однією з таких особистостей був Яків Іванович Благодаров (1764–1833). Метою публікації є висвітлення діяльності одного з перших краєзнавців Переяславіщини. Завданням, що планується реалізувати, є створення на основі наявної джерельної бази біографічного портрету Я.І. Благодарова та з'ясування його особистого внеску у розвиток історичного краєзнавства. Методологія. Важливе місце у сучасних дослідницьких підходах у історичному краєзнавстві займають біографічний та просопографічний методи. Саме персоніфікація та комплексне вивчення взаємодії людини та оточення дозволяє здійснити відповідний аналіз історичного минулого та виявити ті закономірності, що вплинули на його хід. З-поміж значної плеяди визначних історичних постатей, діячів минулого важливим є виявлення маловідомих й забутих імен, пов'язаних з історією краю. Наукова новизна. Передусім Я.І. Благодаров знаний як літературний діяч кінця XVIII – початку XIX ст., перекладач та автор художніх творів. Втім, відомо, що, окрім літературної творчості, значний інтерес для нього становило виявлення предметів старовини та вивчення історичних місць Переяславіщини. Проте до сьогодні на цей аспект його діяльності увага дослідників фактично не зверталася. Відтак, і окремого дослідження, що розкривало б цю сторону його життя раніше не з'являлося. Результати дослідження. У статті відтворено життєпис Якова Івановича Благодарова. Через аналіз джерел розкрито основні віхи його біографії. Зокрема, зауважено про нього як студента, літератора, службовця та краєзнавця.

Ключові слова: Я.І. Благодаров, біографія, Переяслав, краєзнавець, дослідження, старожитності.

Taras Nahaiko

Candidate of Historical Sciences,

Head of the Research Department of the Historical Regional Studies

of the “Pereiaslav National Historical and Ethnographic Reserve”,

Pereiaslav, Ukraine

E-mail: taras.nagaiko@gmail.com

ORCID://orcid.org/0000-0002-1439-3576

Pereyaslav local historian Yakiv Blagodarov: contours of biographical portrait

Summary. *Pereyaslav Region is one of those micro regions of our country, which has always been attracted by the scrupulous attention of researchers of the past. Due to its long history, numerous fateful events make this region one of the important centers of formation of the Ukrainian nation and statehood. Prominent cultural and historical figures and well-known prominent figures have caused them to attract famous archae-*

ologists, historians, ethnographers, cultural scientists, local lore scientists and individual researchers at different times. Particularly valuable is the information about those people who were interested in the history of Pereyaslav Region, studied and explored its antiquity. One of them was Yakov Blagodarov (1764–1833). The purpose of the publication is to cover his activities as one of the first local historians of Pereyaslav. **The task to be implemented** is to create a biographical portrait based on the available source. **Methodology.** Biographical and prosopographic methods play an important role in current research approaches in historical studies. It is the personification and comprehensive study of human interaction and the environment that allows a comprehensive analysis of the historical past and to identify the patterns that influenced its course. Among the large galaxy of famous historical figures, famous figures of the past, it is important to identify the little-known and forgotten names associated with the history of the region. **Scientific novelty.** First of all, Y.I. Blagodarov is known as a literary figure of the late 18th - early 19th centuries, translator and author of literary works. However, it is known that in addition to literary creativity, it was of great interest to him to discover objects of antiquity and study the historical sites of Pereyaslav. However, to date, this aspect of his work has not actually attracted the attention of researchers. Therefore, there was no separate study that would reveal this side of his life before. **Research results.** The article reproduces the biography of Yakov Blagodarov. The analysis of the sources reveals the main milestones of his biography. In particular, he was mentioned as a student, writer and local historian.

On August 14, 1812, at the age of about 48, Y.I. Blagodarova was transferred to the post of postmaster in Pereyaslav Poltava province, where he remained for the rest of his life. While in Pereyaslav Y.I. Blagodarov studies local antiquities as a correspondent collaborates with the Society of Amateurs of Domestic Antiquities of Moscow University. Yakov Blagodarov is one of the first local researchers. People of that time - Alexei Levshin, Nikolai Melgunov, Pavel Svinin - mention the acquaintance with him in their records.

Key words: Y.I. Blagodarov, biography, Pereyaslav, local historian, researches, antiquity.

Вивчення біографій дослідників минулого, з'ясування їх внеску у розвиток історичної науки є одним з пріоритетних завдань сучасного краєзнавства. Про переяславського краєзнавця Якова Івановича Благодарова (1764–1833) майже не зауважувалося на сторінках вітчизняних історичних студій. Виняток становлять дві розвідки істориків-археологів: О.В. Колибенка (2007) та Г.М. Бузян, О.В. Юрченка (2019). У першій, посилаючись на записи П.П. Свіньїна, О.В. Колибенко говорить про Я.І. Благодарова як «любителя вітчизняних старожитностей і соревнователя Історичного товариства»¹. Дослідник фактично обмежується наведенням кількох фактів із зауважених подорожніх нотаток, які утім формують яскравий образ непересічного знавця місцевої старовини. У другій, що з'явилася паралельно з написанням цієї статті, автори Г.М. Бузян та О.В. Юрченко виокремлюють постать переяс-

лавського поштмейстера Я.І. Благодарова як місцевого дослідника-краєзнавця, зауважуючи на його знайомстві з мандрівниками О.І. Левшиним та П.П. Свіньїним².

Перші опубліковані відомості стосовно особи Я.І. Благодарова з'явилися ще за його життя. До них можна зарахувати його літературні твори та переклади, які демонструють віхи його творчої біографії упродовж 1784–1817 рр. Матеріали стосовно службової кар'єри містяться у загальноросійських довідкових та інших виданнях, зокрема у адрес-календарях (місяцесловах). Нами виявлено 23 випуски за період від 1802 р. до 1833 р., де вказано посади Я.І. Благодарова як чиновника, а також зазначено про його членство, як «соревнователя» у «Обществе истории и древностей Российских». Окремі згадки про це містяться у «Трудах и записках»³ вказаного товариства. Важливе значення для

¹ Колибенко О. Літописне «Льто» та походження назви міста Борисполя: історико-археологічний та топонімічний аспекти // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. Число 10. С. 186.

² Бузян Г.М., Юрченко О.В. Переяслав у світлі інтересів мандрівників та вчених ХІХ ст. // ПЕРЕЯСЛАВКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. – Переяслав (Київська обл.), 2019. Випуск 15 (17). С. 20–22.

³ Перше з періодичних видань «Общества истории и древностей российских» виходило упродовж 1815–1837 рр. Усього було опубліковано вісім частин. Назви видання змінювались: «Записки и труды» (1815, 1824), «Труды и записки» (1826), «Труды и летописи» (1827, 1828, 1830, 1833, 1837).

оцінки його краєзнавчої діяльності мають джерела, створені сучасниками, які були особисто з ним знайомі⁴.

Уже по смерті Я.І. Благодарова його постать зацікавила літературних критиків та істориків російської літератури. Згадки про нього як літератора, а також відомості про його творчий доробок наведено у низці біографічних словників.

Найранішою з виявлених є публікація у першому томі словника укладеного Є.О. Болховітіним⁵ та виданому М.І. Снегірьовим у 1838 р., за п'ять років після смерті Я.І. Благодарова. У невеличкій замітці вказано лише про факт його навчання у Московському університеті та подано перелік з дев'яти видань, перекладених з латини, німецької, французької мов та підготовлених ним до друку у період з 1786 р. по 1810 р.⁶ Наступною є стаття, вміщена у першому томі довідкового словника, укладеного Г.М. Геннаді, що вийшов друком 1876 р. Видання подає доволі обмежену інформацію щодо його особи. Зокрема, по-батькові він зазначений як Петрович, а у дужках під знаком питання – Іванович. Відсутні також рік та місце народження. З біографічних моментів, представлених укладачем, вказується лише, що він «питомиць новиковського «Дружеского общества», «московский студент» та «сотрудник журнала: Покоющийся трудолюбець 1784 г.». У словнику наводяться назви шістнадцяти літературних видань (творів), опублікованих у період з 1786 р. до 1803 р., зауважується про перекладний характер окремих з них⁷. У критико-біографічному словнику С.О. Вен-

герова, надрукованому у Санкт-Петербурзі у 1892 р. щодо постаті Я.І. Благодарова вміщено той самий фактаж, що й у попередньому виданні. У наведених бібліографічних позиціях акцентовано на п'яти творах, написаних або ж укладених Я.І. Благодаровим одноосібно⁸. Вкотре, як про письменника, про нього зазначено у третьому томі «Російського біографічного словника», виданому під редакцією О.О. Половцова у 1908 р. у Санкт-Петербурзі. Окрім інформації, що вже наводилася у вказаних вище словниках, тут зазначено лише назви п'яти авторських творів І.Я. Благодарова. Про решту (одинадцять – Т. Н.) перекладних творів вказується побіжно⁹. Докладніша інформація щодо Я.І. Благодарова була зібрана та оприлюднена лише наприкінці минулого століття. Завдання про написання відповідної розвідки було висунуто редакційною колегією «Словаря русских писателей XVIII века». В опублікованому у 1975 р. словнику до майбутнього видання було вміщено прізвище Я.І. Благодарова, як перекладача з французької мови та драматурга. При цьому було вказано лише умовну дату його смерті – 1820-ті рр.¹⁰. У 1988 р. вийшов перший том згаданої фундаментальної праці, куди ввійшла й відповідна стаття. Саме у ній уперше подано доволі розлогі, в порівнянні з матеріалами попередньо вказаних словників, біографічні відомості стосовно Я.І. Благодарова. Її автор В.Д. Рак подає дані про нього не лише як літератора, письменника та перекладача, а й як студента та чиновника. Особливо цінним для нас є

⁴ Барсуков Н.П. Жизнь и труды М. П. Погодина: В 22-х т. СПб.: Погодин и Стасюлевич, 1888 – 1910. – 22 т. Кн. 2. – 1889. – VIII. – С. 106–110; Левшин А. И. Письма из Малороссии, писанныя Алексеем Левшиным. – Харьков: В Университетской типографии, 1816. – С. 42–43; Свиньин П. Обзорные путешествия издателя Отечественных Записок по России в 1825 году относительно археологии // Отечественные записки, 1826. Ч. 27. С. 91–117.

⁵ Болховітінів Єфим Олексійович (Євгеній) (1767–1837), митрополит Київський і Галицький.

⁶ Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, служащий дополнением к Словарю писателей духовного чина, составленному митрополитом Евгением. / изд. И. А. Снигирев. Т. 1- От А до Г. М. 1838. С. 104–105.

⁷ Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях и список русских книг с 1725 по 1825 г. В 3 т. Т. 1: А-Е. / состав. Г.Н. Геннаді. М.: Тип. Розенталя и Комп., 1876. С. 91–92.

⁸ Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Т. 3: Бенни-Боборыкина. / авт. С. А Венгерова. Санкт-Петербург: Семеновская типолитография (И. А. Ефрона), 1892. С. 344.

⁹ Русский биографический словарь / издан под наблюдением А. А. Половцева. С.-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1908. С. 86–87.

¹⁰ Словарь русских писателей XVIII века. Принципы составления. Образцы статей. Словник / Сост. В. П. Степанов. – Наука. Л., 1975. С. 35.

зауваження про переведення Я.І. Благодарова до Переяслава у серпні 1812 р. як поштмейстера¹¹.

Окрім вказаних нами вище словників, відомості про Я.І. Благодарова, його літературний доробок та аналіз творчих здобутків містяться у літературознавчих працях, що вийшли друком упродовж 1960–1970 рр., та деяких публікаціях сучасних науковців¹². Загалом, дослідниками зауважується на близько двадцяти найменуваннях літературних творів, де він виступав автором або ж перекладачем. Це п'єси, комедії, психологічні трактати тощо. Слід сказати, що поява їх значної частини збігається з часом перебуванням Я.І. Благодарова у Московському університеті (1783–1788 рр.). Активний період його літературної діяльності тривав до 1803 р. Цікаво, що остання з відомих робіт, художній переклад під назвою «Награда», була опублікована у 1817 р. в харківському часописі «Украинский вестник» у час, коли він проживав у Переяславі¹³.

Загалом, виявлений джерельний масив дозволяє нам визначити такі основні іпостасі Я.І. Благодарова – студент, літературний діяч, службовець та краєзнавець. За браком інших біографічних відомостей саме ці аспекти й формують його біографічний портрет.

Про походження Я.І. Благодарова нам відомо лише те, що він народився 1764 р. та належав до польського дворянства. Наступні відомості стосуються його навчання у Московському університеті з січня 1783 р. по лютий 1788 р.¹⁴. На той час там сформувалося відповідне середовище, де студент зміг знайти застосування своїм твор-

чим здібностям. З березня 1781 р. за ініціативи І.Г. Шварца розпочало свою діяльність перше університетське студентське товариство – «Собрание университетских питомцев» (1781–1786). Його метою було вдосконалення російської мови та літератури через написання творів та здійснення перекладів з іншомовних праць. З 1782 р. розпочала роботу «переводческая семинария» (1782–1786). За якісний переклад однієї сторінки опублікованого тексту студенти могли отримувати гонорар до десяти карбованців¹⁵. У той же час, на щорічне утримання одного студента виділялося сто карбованців¹⁶. Того ж року під впливом масонських ідей при університеті створилося «Дружеское ученое общество», на утриманні якого знаходилося до тридцяти здібних студентів, у тому числі – Я.І. Благодаров¹⁷.

З початку перебування в університеті, а також у подальші роки, знаючи французьку, німецьку, польську та латинську мови, Я.І. Благодаров заявив про себе, як вправний літературний коректор та перекладач, а також як автор власних літературних творів, у тому числі театральних п'єс, трагедій та комедій. Тогочасне московське студентство брало активну участь у театальному та літературному житті. Саме з університету отримав свій початок постійний публічний професійний театр, що з 1780 р. розміщувався у новозбудованому приміщенні по вул. Петрівка¹⁸. Причетним до театального життя виявився і Я.І. Благодаров. Зокрема, він виступив автором комедійних п'єс «Матерьяная любовь» (1786) та «Смешное сборище, или мещанская

¹¹ Рак В.Д. Благодаров Яков Иванович // Словарь русских писателей XVIII века. / Ред. Издательства Т.А. Лапицкая. Вип. 1 (А–И). Л.: Наука. 1975. С. 92–93.

¹² Свободный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. 1725–1800: [В 5 т.] Т.1. А–И. – М., 1962. – 435 с.; Берков П. Н. История русской комедии XVIII в. / АН СССР, Ин-т рус. лит. (Пушк. Дом). Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1977. – 390 с.; Мальцева Т.В. Художественное осмысление современных реалий в комедии Я. Н. Благодарова «Смешное сборище, или мещанская комедия» // Дергачевские чтения. 2004. Русская литература: национальное развитие и региональные особенности: материалы VII Всероссийской научной конференции, Екатеринбург, 2–3 октября 2004 г. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2006. – С. 78–82; Панфилова Е. «Энциклопедия пародий» // Современная драматургия: литературно-художественный журнал. М.: Современная драматургия, 2014. Вып. 3 (июль-сентябрь). С. 218–222.

¹³ Рак В.Д. Благодаров Яков Иванович // Словарь русских писателей XVIII века. / Ред. Издательства Т.А. Лапицкая. Вип. 1 (А–И). Л.: Наука. 1975. С. 93.

¹⁴ Словарь русских писателей XVIII века. / Ред. Издательства Т.А. Лапицкая. Вип. 1 (А–И). Л.: Наука. 1975. С. 92.

¹⁵ Мартынов И.Ф. Книгоиздатель Николай Новиков. М.: Книга. 1981. С. 66.

¹⁶ Панфилова Е. «Энциклопедия пародий» // Современная драматургия: литературно-художественный журнал. – М.: Современная драматургия, 2014. Вып. 3 (июль-сентябрь). С. 218.

¹⁷ Письма Н. И. Новикова / сост. А.И. Серков, М.В. Рейзин. – СПб.: Изд-во им. Н.И.Новикова, 1994. С. 288.

¹⁸ Феофанов А.М. Студенчество Московского университета XVIII первой четверти XIX века. М.: Изд-во ПСТГУ, 2011. С. 190, 207.

комедия» (1787). Також у типографії Х.О. Клаудія, що діяла при театрі у 1788 р., було надруковано впорядковану ним збірку перекладених іноземних творів «Полезное и увеселительное чтение для юношества и для всякаго возраста...»¹⁹. На думку деяких дослідників, він є відкривачем жанру театральної пародії²⁰, а його твір «Смешное сборище или мещанская комедия» названо «енциклопедією пародій»²¹.

Перебуваючи на утриманні «Дружеского ученого общества» та маючи членство у «Собрании университетских питомцев», працюючи в університетській типографії, Я.І. Благодаров брав активну участь у створенні друкованих

видань, що виходили за сприяння тамтешніх масонів. Так, відомо, що разом із щонайменше десятьма іншими студентами, він працював у редакції журналу «Покоящийся трудолюбец» (1784, 1785), де публікувались оригінальні письменницькі твори російською мовою та переклади кращих зарубіжних авторів. Як відомо, що цей журнал виступив продовженням часописів «Утренний свет» (1777–1780) та «Вечерняя Заря» (1782). Їх безпосереднім редактором був перекладач та видавець, масон М.І. Новіков. Саме у вступній редакторській статті цього видання з-поміж осіб причетних до виходу першої частини згадується Я.І. Благодаров²².



Титульна сторінка книги
«Полезное и увеселительное чтение
для юношества», 1788 р.



Титульна сторінка журналу
«Покоящийся трудолюбецъ», 1784 р.

¹⁹ Свободный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. 1725–1800: [В 5 т.] Т.1. А-И. М., 1962. С. 105.

²⁰ Панфилова Е. «Энциклопедия пародий» // Современная драматургия: литературно-художественный журнал. – М.: Современная драматургия, 2014. Вып. 3 (июль-сентябрь). С. 222.

²¹ Мальцева Т. В. Художественное осмысление современных реалий в комедии Я. Н. Благодарова «Смешное сборище, или мещанская комедия» // Дергачевские чтения – 2004. Русская литература: национальное развитие и региональные особенности: материалы VII Всероссийской научной конференции, Екатеринбург, 2–3 октября 2004 г. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2006. С. 82.

²² Покоящийся трудолюбец. Ч. 1. / Изд. Н. И. Новиковым. М., 1784. С. XII.

По закінченню навчання в Московському університеті, у період з лютого 1788 р. по квітень 1791 р., Я.І. Благодаров продовжив працювати перекладачем та коректором в університетській друкарні²³. Очевидно, що саме за час перебування в зазначеному середовищі він зблизився з прогресивною літературною і науковою елітою та впливовими чинами з вищих кіл суспільства. І хоча, як засвідчують виявлені джерела, подальша кар'єра Я.І. Благодарова не позначена винятковими здобутками, варто наголосити, що в колі його спілкування неодмінно були освічені та непересічні люди свого часу.

Залишивши університет у квітні 1791 р., Я.І. Благодаров розпочав свою службову кар'єру як землемір Тамбовської межової контори, де пропрацював упродовж дев'яти років, не полишаючи при цьому літературної роботи. За протекцією М.І. Новікова, він був коректором у типографії видавця та перекладача І.Г. Рахманінова, що розташовувалася у с. Казінка Козловського повіту Тамбовської губернії²⁴. У квітні 1800 р., за станом здоров'я, Я.І. Благодарова було звільнено з відомства Межевої канцелярії. Майже рік він ніде не працював. З квітня 1801 р. продовжив службу вже на посаді скарбничого у повітовому казначействі

м. Можайська²⁵. Там у ранзі титулярного радника він прослужив до осені 1805 р.²⁶. З вересня 1805 р. по серпень 1812 р. Я.І. Благодаров працював у Вязьмі, де займав посаду поштмейстера²⁷. Цікавим може видаватися той факт, що у переліку з чотирьох підписників московського щомісячного «Дамского журнала» на 1806 р. у Вязьмі згадується «Тит. Сов. Авдотья Вас. Благодарова»²⁸. Нами припускається, що ця особа могла доводитися дружиною Я. І. Благодарову. У свою чергу, останній як перекладач, міг мати безпосередній стосунок до вказаного видання, оскільки у ньому друкувалися зразки французьких та німецьких творів. Зауважимо також, що у мемуарах опікуна синів Олександра II – Великих Князів Сергія та Павла – Д.С. Арсен'єва (1933–1915) міститься згадка про поміщицю А.В. Благодарову. Описуючи своє дитинство у підмосковному маєтку Горячкіно, автор повідомляє: *«Из соседей мы любили ездить только к нашей ближайшей соседке Авдотье Васильевне Благодаровой. <... > Авдотья Васильевна была рожденная Лопухина и выдана очень молодой за старого и развратного человека, который, кажется, недолго и жил после свадьбы и оставил по себе только тяжелое воспоминанье. Она никогда о нем не говорила, и портрет мужа висел у нее в*

²³ Рак В.Д. Благодаров Яков Иванович // Словарь русских писателей XVIII века в 3 выпусках. Вып. 1: А – И. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. С. 92.

²⁴ Панфилова Е. «Энциклопедия пародий» // Современная драматургия: литературно-художественный журнал. – М.: Современная драматургия, 2014. Вып. 3 (июль-сентябрь). С. 219.

²⁵ Рак В.Д. Благодаров Яков Иванович // Словарь русских писателей XVIII века в 3 выпусках. Вып. 1: А – И. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. С. 92.

²⁶ Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1805. Ч. 2. С.-Петербург: Императорская академия наук; 1805. С. 19.

²⁷ Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1805. В. 2-х ч. Ч. 2. С.-Петербург: Императорская академия наук; 1805. С. 19; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1806. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1806. -1806. С. 261; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1807. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1807.-1807. С. 282; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1808. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1808. -1808. С. 268; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1809. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1809.-1809. - С. 269; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1810. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1810. С. 269; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1811. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1811. С. 262; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1812. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1812. С. 266.

²⁸ Дамской журнал (1806–1906 гг.) спредисловием В. Покровского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва, 1906. Кн. 3. 218. С. 39.

передней»²⁹. Під час перебування у Московському університеті Я.І. Благодаров контактував з М.І. Новиковим, а відтак, очевидно, і з І.В. Лопухінін, якому з 1783 р. належала одна з двох типографій, відкритих при «Дружеском ученом обществе». На жаль, жодних джерел, що дозволили б встановити зв'язок постаті А.В. Лопухіної (Благодарової) з вище згаданими особами нами не виявлено.

Про Я.І. Благодарова за період його життя у Вязьмі згадується у мемуарах Ф.П. Леонтьєвої (1794–1871). Упродовж 1806–1811 рр. її батько, заможний поміщик П.М. Карабанов, судився з вяземським головою через накладений обов'язок ремонтувати поштову дорогу з Калуги до Вязьми. Згадуючи про місцевого поштмейстера, авторка відзначає: «*Это был хороший человек, честный, благородный. Он знал о неприятных отношениях отца моего с Вяземским чиновником*». Далі вона наводить діалог свого батька з Я.І. Благодаровим, у якому засвідчується допомога останнього, яку той надав М.П. Карабанову, викривши шахрайство місцевих чиновників³⁰.

З 1809 р. в адрес-календарях Я.І. Благодаров значиться вже як колезький асесор³¹. З 14 серпня 1812 р., у віці близько 48-ми років, його переведено на посаду поштмейстера до м. Переяслава Полтавської губернії, де він пропрацював майже двадцять один рік, до кінця свого життя. За період з серпня 1812 р. до червня 1833 р. переяславський поштмейстер Я.І. Благодаров перебував у статусах колезького асесора, надвірного радника, колезького радника та статського радника «со старшинством». Цей останній службо-

вий чин ним було отримано 19 серпня 1826 р.³², також він став кавалером ордену Св. Володимира 4-го ступеня³³ (очевидно за 35-ти річну вислугу – Т. Н.), а на наступний, 1827 р., вже мав орден Св. Анни 2-го ступеня³⁴. У відповідному статусі Я.І. Благодаров перебував до своєї смерті – 13 (25) червня 1833 р.³⁵.

Говорячи про переяславський період життя Якова Івановича Благодарова, слід зазначити, що у цей час яскраво проявилася така його риса, як цікавість до місцевої старовини. Саме ця сторона біографії викликає наш найбільший інтерес. Я.І. Благодаров є одним з перших відомих нам дослідників, хто звернув цілеспрямовану увагу на історичні пам'ятки давнього Переяслава. По приїзді до міста, окрім основної роботи, він займався вивченням історії краю та збором місцевих старожитностей. Щодо цього, як краєзнавець, він співпрацював з «Обществом истории и древностей российских» – першим науковим осередком історичного напрямку в Російській імперії. Утворившись у березні 1804 р., це товариство провадило свою діяльність при Московському університеті. Його головною метою була робота з давніми літописами, аби «привести в ясность Российскую Историю». До нього входили знані особи свого часу. З-поміж них варто назвати імена таких сучасників Я.І. Благодарова: М.С. Арцебашев, М.М. Бантиш-Каменський, митрополит Євгеній (Є.О. Болховітінов), П.П. Гулак-Артемівський, М.Н. Карамзін, О.І. Левшин, М.П. Погодін, С.В. Руссов.

Понад двадцять років, від моменту вступу до вказаного товариства, який відбувся у період

²⁹ Арсеньев Д.С. В нашем Горячкине [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.proza.ru/2018/08/14/31>

³⁰ Леонтьева Ф.П. Неудавшееся похищение. Тайна старшего брата: из записок «литераторки» / Ф. П. Леонтьева; предисл., публ. и примеч. Е. М. Варенцовой // Наше наследие. 2016. № 119. С. 79–85.

³¹ Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1809: В 2-х ч. СПб.: Имп. Академия наук, 1809. Ч. 1. 1809. С. 269.

³² Рак В.Д. Благодаров Яков Иванович // Словарь русских писателей XVIII века в 3 выпусках. Вып. 1: А – И. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. С. 93.

³³ Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1826. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1826. С. 659.

³⁴ Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1827. В. 2-х ч. Ч. 1. - СПб.: Имп. Академия наук, 1827. С. 688.

³⁵ Рак В.Д. Благодаров Яков Иванович // Словарь русских писателей XVIII века в 3 выпусках. Вып. 1: А – И. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. С. 92; Після Я.І. Благодарова на посаду поштмейстера у Переяславі було призначено Павла Андрійовича Темченка. (Див.: Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1834. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1834. - 1834. - С. 639).

1811–1812 рр.³⁶, і до кінця життя Я.І. Благодаров був його «сореєвнователем»³⁷. Починаючи з 1826 р., інформація про його приналежність до вказаного товариства, як «сореєвнователя» зустрічається й у місяцесловах (адрес-календарях)³⁸. Цей статус надавався за письмовим поданням когось з членів товариства, а його носій не брав участі у засіданнях, за винятком особливих випадків. «Сореєвнователь» жодним чином не обмежувався у будь-яких ініціативах, що стосувалися дослідницької роботи та оприлюднення результатів власної діяльності. Статутом товариства заохочувалися щорічні повідомлення цієї категорії членів щодо виявлених старожитностей, історичних матеріалів тощо³⁹. У контексті реалізації археографічної діяльності товариства широкого поширення з-поміж його учасників набув пошук давніх рукописних джерел та стародруків. «Сореєвнователі», що перебували на місцях, інформували голову або секретаря товариства про свої пошукові здобутки, виявлені знахідки тощо. Суть цих звернень доводилася на засіданнях усім членам Товариства та відобра-

жалася у т. зв. журналах, що публікувалися у його друкованому органі – «Записках и трудах». Саме з цього джерела відомо про характер діяльності Я. І. Благодарова як «сореєвнователя». Уже перша згадка фіксує науковий характер його краєзнавчої діяльності.

Зокрема, про це йдеться у повідомленні про засідання Товариства від 30 жовтня 1823 р., на якому озвучувалася кореспонденція, що надійшла на ім'я голови А.П. Оболенського: «д) Из Переяславля от Коллежскаго Советника Благодарова, обещающагося доставить Обществу Историческия свои изследования о древних достопамятностях города Переяславля; определено: принять к сведению»⁴⁰. Також, на засіданні Товариства від 15 квітня 1825 р. було зачитано лист на ім'я його голови О.О. Писарева: «а) из Переяславля, от Соревнователя Благодарова, вызывающагося доставить сведения о найденных им рукописях Мазепиной Библиотеки; что и принято Обществом с благодарностью»⁴¹. Цей факт значною мірою суголосний з інформацією, наведеною на засіданні Товариства від

³⁶ Составъ Имераторскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ при Московском Университете с открытія Общества по 1 мая 1890 г. // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Россійскихъ при Московском Университете. 1890 год. Книга вторая. Университетская типография. М. 1890. С. 28; Прізвище Я.І. Благодарова у переліку учасників товариства станом на березень 1811 р. відсутнє. (Див.: Список членов общества истории и древностей российских // Записки и труды Общества истории и древностей Россійскихъ, учрежденнаго при Императорском Московском университете. Москва: Университетской Типографии, 1815. Ч. I. С. XXV–XXXV).

³⁷ Записки и труды общества истории и древностей российских, учрежденнаго при Императорском Московском университете. - М.: В университетской типографии, 1824. Ч. II. С. 105.; Труды и летописи общества истории и древностей российских, учрежденнаго при Императорском Московском университете. М.: В университетской типографии, 1828. Ч. IV, Кн. I. С. 19.; Составъ Имераторскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ при Московском Университете с открытія Общества по 1 мая 1890 г. // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Россійскихъ при Московском Университете. 1890 год. Книга вторая. Университетская типография. М. 1890. С. 28.

³⁸ Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Россійской империи на лето от Рождества Христова 1826. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1826. С. 659.; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Россійской империи на лето от Рождества Христова 1827. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1827. С. 521; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Россійской империи на лето от Рождества Христова 1828. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1828. С. 543; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Россійской империи на лето от Рождества Христова 1829. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1829. С. 518; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Россійской империи на лето от Рождества Христова 1831. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1831. С. 405; Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Россійской империи на лето от Рождества Христова 1833. В. 2-х ч. Ч. 1. СПб.: Имп. Академия наук, 1833. С. 477.

³⁹ Устав Общества Истории и Древностей Россійских, высочайше одобренный // Записки и труды Общества истории и древностей Россійских, учрежденнаго при Императорском Московском университете. – Москва: Университетской Типографии, 1815. Ч. I. С. II–XXIV.

⁴⁰ Труды и записки общества истории и древностей российских, учрежденнаго при Императорском Московском университете. М.: В университетской типографии, 1827. Ч. III, Кн. II. С. 29.

⁴¹ Труды и записки общества истории и древностей российских, учрежденнаго при Императорском Московском университете. М.: В университетской типографии, 1827. Ч. III, Кн. II. С.110.

29 лютого 1824 р.: «Г. Председатель читал полученныя им отношения: 1е от Полтавскаго Епископа Мефодия, в котором изъясляет свою готовность содействовать составлению каталогов печатных книг и рукописей, находящихся в архиве Переяславскаго Кафедральнаго Собора и Семинарии и вообще во всей Полтавской Епархии»⁴². На засіданні Товариства 17 травня 1826 р. було зачитано лист на ім'я голови Товариства О.О. Писарева від Я.І. Благодарова «f) От Г. Соревнователя Благодарова из Переяслава представлены Гмъ председателем разныя рукописныя статьи и выписки, касающияся до Истории Отечественной и 7 рисунков к оным; определено: поручить оныя на рассмотрение Гну Д. Ч. (дійсний член – Т. Н.) К.Ф. Калайдовичу»⁴³⁴⁴. Заключна виявлена нами в «Трудах» прижиттева згадка особи Я. І. Благодарова міститься у повідомленні про урочисте засідання Товариства 21 березня 1827 р. Зокрема, повідомляється, що до нього в дарунок надійшли «от Г. Соревнователя Благодарова 22 медныя Российския монеты и одна Византийская»⁴⁵.

Виявлені відомості засвідчують активну співпрацю Я.І. Благодарова з «Обществом истории и древностей российских». Також відомо про його співробітництво у цей період з т. зв. «комісією» графа М.П. Румянцева, колишнього міністра закордонних справ та державного канцлера Російської імперії. Вийшовши у відставку, він активно займався розшуком давніх рукописних історичних джерел, залучивши до цього процесу широке коло фахівців. Загалом, на базі неофіційного «румянцівського гуртка» реалізувалися

філологічні, бібліографічні, лінгвістичні та історичні студії відомих вчених того часу, у тому числі учасників «Общества истории и древностей российских» (Ф.П. Аделунг, М.М. Бантиш-Каменський, В.М. Берх, О.Х. Востоков, О.І. Єрмолаєв, П.І. Кьоппен, К.Ф. Калайдович, Ф.І. Круг, О.Ф. Малиновський, І.М. Снегірьов, П.М. Строев, О.М. Оленін та ін.)⁴⁶. У це товариство упродовж 1817–1826 рр. входив і сам М.П. Румянцев⁴⁷. Слід зазначити, що за його безпосередньої участі здійснювалася активна археографічна робота, було опубліковано значну кількість важливих історичних джерел⁴⁸. Виявленню матеріалів сприяли численні експедиції членів гуртка, які відбувалися упродовж 1811–1826 рр. та охоплювали значні, зокрема й найвіддаленіші, території Російської імперії. Їх метою був пошук та придбання давніх писемних пам'яток та інших старожитностей. До відповідної роботи у Полтаві та Переяславі був залучений Я.І. Благодаров⁴⁹. Вочевидь, вона здійснювалася ним водночас і як членом «Общества истории и древностей российских».

Про Я.І. Благодарова, як дослідника переяславської старовини, відомо також з джерел, що залишили його сучасники – представники творчої та наукової еліти, дворяни-мандрівники, –



Портрет графа М.П. Румянцева

⁴² Труды и записки общества истории и древностей российских, учрежденного при Императорском Московском университете. М.: В университетской типографии, 1827. Ч. III, Кн. II. С.53-54.

⁴³ Калайдович Костянтин Федорович (1792–1832) упродовж (1811(?))–1932 рр. був членом «Общества истории и древностей российских», активно займався експедиційною та археографічною роботою. На жаль, доля переданих йому матеріалів І.Я. Благодарова невідома.

⁴⁴ Труды и записки общества истории и древностей российских, учрежденного при Императорском Московском университете. М.: В университетской типографии, 1827. Ч. III, Кн. II. С. 175.

⁴⁵ Труды и летописи общества истории и древностей российских, учрежденного при Императорском Московском университете. М.: В университетской типографии, 1828. Ч. IV, Кн. I. С. 22.

⁴⁶ Москальов Д. Особливості російської антикварної практики другої половини XVIII – середини XIX ст. // Сіверянський літопис. 2015. № 4. С. 131.

⁴⁷ Составъ Имераторскаго Общества Истории и Древностей Российскихъ при Московском Университете с открытия Общества по 1 мая 1890 г. // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. 1890 год. Книга вторая. Университетская типография. М., 1890. С. 12.

⁴⁸ Медведев И.П. Румянцевский грант Императорской Академии наук на издание русских летописей // Петербургский исторический журнал. СПб., № 1 (2016). С. 186–192.

⁴⁹ Козлов В.П. Колумбы российских древностей. Серия: Страницы истории нашей Родины. М., Наука. 1981. С. 82.

які особисто контактували з ним саме у Переяславі. Першим, з відомих нам таких подорожуючих, був студент Харківського університету, майбутній історик та державний діяч О.І. Левшин, який відвідав Переяслав у 1815 р. Обставини цього візиту молодий дослідник (мав вік близько 17 р. – Т. Н.) виклав у своїй праці «Письма из Малороссии», що вже за рік була опублікована у Харкові. На сьогодні з усіх наявних відомостей це джерело через виразний описовий характер можна вважати таким, у якому образ Я.І. Благодарова-краєзнавця, відображено найдетальніше.

У «Письмах» О.І. Левшин повідомляє як про своє знайомство з місцевим поштмейстером Я.І. Благодаровим, так і наводить опис тих історичних місць, які вони разом оглянули. Аналізуючи це джерело, відзначимо, що автор не приховує свого захоплення з приводу відвідин Переяслава, про що він емоційно повідомляє у «Письме 17»: *«Вот столица древнего княжества Переяславского! Вот город, знаменитый вбытописаниях наших! Вот отечество бессмертного певца Россиады! Вот остатки крепости разрушенной временем! Вот Трубеж, многократно обогранный кровью непокойных и опасных для России печенегов! Вот Альта увековеченная злодейством убицы Святополка! Сколько памятников глубокой древности! Сколько пищи для ума и сердца! Сколько предметов для внимания любопытного путешественника!»*⁵⁰ Уже при першій згадці у «Письмах» подає його детальний портрет. *«Время для нас летит в Переяславе. Мы проводим оно в сообществе с почтенным и любезным человеком, который соединяет в себе хорошие познания, добрую душу и чувствительное сердце; который видел большую часть Европы, долго был играли-*



Портрет
О.І. Левшина

*щем судьбы, испытывал все роды несчастий и наконец заведен случаем в Переяслав. Это Я.И.Б-в*⁵¹. *Он живет в уединении; дом его, стоящий за городом, представляет точно хижину сельскую, окруженную цветником и маленьким садиком. Жизнь его течет очень тихо. Будучи отдален от друзей и родных, он, как говорит, ищет удовольствий в самой природе и удивляется богатству ее в здешних местах. Синееющиеся пред окнами Заднепровские горы и шумящий близко Трубеж, увеселяют его; чтение книг рассеивает скуку его. Он, кажется, полюбил меня и мы решились вместе осматривать окрестности Переяслава, вместе искать памятников, собирать рукописи и делать возможные открытия»*⁵².

Прагнучи побачити місцеві старожитності, харківський студент оглянув давню переяславську фортецю, Успенську церкву, а також Вознесенський собор. Дослідник зауважив про наявне у ньому «достойное любопытства великолепное Евангелие, подаренное Мазепой»⁵³. Можливо, саме ця згадка засвідчує початок наукового знайомства з визначною національною пам'яткою – Пересопницьким Євангелієм – у «переяславський період» її побутування. Пізніші відомості про неї з'являються у бібліографії та замітках дослідників – П.П. Свіньїна, Й.М. Бодяньського, Т.Г. Шевченка, М.О. Максимовича. Згодом Євангеліє вивчали вихідці з Переяславської духовної семінарії М.Д. Думитрашко та П.І. Житецький. Зауважимо, що, з моменту появи у Переяславі у 1812 р., Я.І. Благодаров, як «соревнователь» «Общества истории и древностей российских», міг знати про Євангеліє та познайомити О.І. Левшина з цією давньою пам'яткою. Про це може свідчити й згадуваний вище лист, надісланий Я. І. Благодаровим до голови «Общества истории и древностей российских» О.О. Писарева, у якому йшлося про віднайдені «рукописи Мазепиной Библиотеки».

Під час спільних краєзнавчих пошуків Я.І. Благодаров та О.І. Левшин відвідали місце ймовірної загибелі Св. Бориса *«в 3 верстах от Переяслава на берегу Альты»*. Про це О.І. Левшин зауважує у «Письме 19». *«Почтенный Яков*

⁵⁰ Левшин А.И. Письма из Малороссии, писанныя Алексеем Левшиным. Харьков: В Университетской типографии, 1816. С. 42–43.

⁵¹ Яків Іванович Благодаров.

⁵² Левшин А.И. Письма из Малороссии, писанныя Алексеем Левшиным. Харьков: В Университетской типографии, 1816. С. 45–47.

⁵³ Левшин А.И. Письма из Малороссии, писанныя Алексеем Левшиным. Харьков: В Университетской типографии, 1816. С. 44; У 1701 р. гетьман передав Пересопницьке Євангеліє у дарунок до Вознесенського кафедрального собору.

Иванович Благодаров – новой знакомец наш, взялся быть путеводителем моим к месту сему, убийством ознаменованному»⁵⁴. Мандрівник подає таку інтерпретацію пов'язаних з ним літописних подій. «Великий князь Владимир Мономах из благоговения к памяти Святого Бориса соорудил там великолепную каменную церковь и дворец свой, в котором не только провел он большую часть царствования, но даже скончался».⁵⁵ Проводячи оглядові дослідження, Я.І. Благодаров з супутником намагалися розшукати залишки цієї давньої споруди, при цьому виявили у р. Альті «что-то твердое, подобное основанию строения», та припустили, що це «остатки церкви и дворца». О.І. Левшин визначив периметр земляного валу та замалював хрест з написом. Щодо побаченого він зазначив: «Церковь до основания разорена Батыем, дворец разрушен временем. Осталась только небольшая деревянная, валом обнесенная часовня, которую построил Межигорского монастыря иеромонах Феодосий, а в ней из дикого камня высеченный крест, который водрузил Переяславский Протопоп Григорий Бутович в 1664 году»⁵⁶.

Завдяки праці О.І. Левшина маємо свідчення того, що вже у початковий період свого перебування у Переяславі Я.І. Благодаров мав у своєму розпорядженні деякі писемні артефакти, що стосувалися минулого міста. Так, у «Письме 20» мандрівник повідомляє: «Путешествуя по окрестностям Переяслава, осматривая все достопамятности, собирая, известия и предания, наконец удалось мне сделать открытие довольно любопытное. Я.И.Б-в почтенный знакомец наш, <...> доставил мне случай взглянуть на одну

древнюю рукопись»⁵⁷. Говорячи про текст документа, О.І. Левшин відмітив, що невідомий автор виводив походження назви міста від села Перея⁵⁸ «близ нынешнего Переяслава»⁵⁹. На місці його знаходження, яке вказав 90-річний старожил, дослідники відзначили наявність ознак колишнього поселення. Вони також побували «в десяти верстах от Переяслава в ущельях высоких гор на правой стороне Днепра», де бачили печеру з рештками людських кістяків⁶⁰. З «Писем» дізнаємося також і про подорож до Києва, під час якої, разом з Переяславським Преосвященним⁶¹, краєзнавці відвідали давні кургани «Три брати», де «провели около часа в приятных разговорах и в рассматриваньи окрестностей белеющего вдали Переяслава»⁶². У Києві Я.І. Благодаров та О.І. Левшин побували в Успенському соборі Києво-Печерської лаври⁶³.

Не можна не вказати й на зафіксований у «Письмах» непересічний епізод з біографії дослідників, що мав місце на шляху з Києва: «Мы остановились в Броварах, и пока ямщики переменили лошадей, сидели в постоялом дворе. Напившись там чаю, я шел садится в коляску; но только лишь переступил порог, густой дым и огонь сопровождаемый сильным треском, ослепил меня. Это был пистолетный выстрел, который, благодаря Всевышнего, ударился подле меня в стену, исключая одной дробины, пролетевшей сквозь шапку почтенного товарища нашего Я.И.Б..ва. За темнотою ночи мы не нашли виновного»⁶⁴.

Вочевидь, у подальшому між Я.І. Благодаровим та О.І. Левшиним зберігалися приязні взаємини. У 1817 р. у харківському часописі «Украинский вестник» останній опублікував

⁵⁴ Левшин А. И. Письма из Малороссии, писанныя Алексеем Левшиным. Харьков : В Университетской типографии, 1816.– С. 48..

⁵⁵ Там само. С. 48-49.

⁵⁶ Там само. С. 49.

⁵⁷ Там само. С. 51.

⁵⁸ Про цю версію походження назви міста див.: Ведомость о начале города Переяславля, бывших в нем князей и архиереев 1771 г. февраля 25 дня сочиненная // НБУВ, Ф. 11, од. зб. 2371. 2 арк.

⁵⁹ Левшин А. И. Письма из Малороссии, писанныя Алексеем Левшиным. – Харьков : В Университетской типографии, 1816. С. 52.

⁶⁰ Там само. С. 55.

⁶¹ Вочевидь, це міг бути єпископ Полтавський та Переяславський Анатолій (Максимович Андрій Іванович).

⁶² Левшин А. И. Письма из Малороссии, писанныя Алексеем Левшиным. – Харьков : В Университетской типографии, 1816. С. 81.

⁶³ Левшин А. И. Письма из Малороссии, писанныя Алексеем Левшиным. – Харьков : В Университетской типографии, 1816. С. 102.

⁶⁴ Левшин А. И. Письма из Малороссии, писанныя Алексеем Левшиным. – Харьков : В Университетской типографии, 1816. С. 134–135.

художній переклад Я.І. Благодарова під назвою «Награда», що вважається його фінальною літературною публікацією⁶⁵.

У 1825 р. під час подорожі Україною, переїжджаючи з Полтави до Києва, у Переяславі з Я.І. Брагодаровим зустрівся відомий російський дослідник та видавець П.П. Свіньїн. В опублікованій праці «Археологические путешествия по России» він присвятив йому коротку ремарку. «В Переяславле, одном из древнейших городов России, познакомился я с г. Благодаровым, любителем отечественных Древностей и Соревнователем Исторического Общества. Он имеет в виду получить многие важные русские достопамятности»⁶⁶. Мандрівник описав кілька місцевих старожитностей, з якими він, вочевидь, ознайомився у товаристві переяславського почтмейстра. Так, відвідавши місцеву семінарську бібліотеку, П.П. Свіньїн відмітив наявність у ній двох давніх Євангелій, проте детально вказав лише на Пересопницьке, помилково датуючи цю пам'ятку XII–XIII ст., та навів дарчий напис І. Мазепи. Друга пам'ятка, про яку зауважив дослідник, – кам'яний хрест, встановлений у 1664 р. протоієреєм Успенської



Павл. Свининъ.

Портрет
П. П. Свініна

церкви Г. Бутовичем⁶⁷ у пам'ять про смерть князя Бориса Володимировича. Він зауважив на розповіді Переяславського єпископа⁶⁸ про цілювальні властивості пам'ятки та збирання ним у 1825 р. коштів для побудови на цьому місці церкви. П.П. Свіньїн здійснив археологічні спостереження, за якими зробив припущення про знаходження там «дворца Мономаха»⁶⁹. Зауважимо, що представлена ним у жовтні 1825 р. на засіданні «Общества истории и древностей российских» доповідь «Обзорные путешествия по России» була високо оцінена відомим істориком М.П. Погодіним⁷⁰, який відгукнувся про її автора наступним чином: «Этот человек достоин всякого почтения за собрание богатых сведений о России»⁷¹.

Останнім за хронологією з відомих нам джерел, що засвідчують контакти Я.І. Благодарова, як краєзнавця, з представниками тогочасної російської творчої еліти є лист літератора М.О. Мельгунова до згаданого історика М.П. Погодіна. Разом з ним у 1827 р. він збирався здійснити подорож Україною. Щодо цих планів у листуванні П.І. Кьоппена⁷² та М.П. Погодіна міститься наступна порада до останнього: «Не уклоняйтесь от путешествия с г. Мельгуновым. Дай Бог, чтобы наши дворяне почаще стали предпринимать поездки по отечественным краям. После путешествия по России вам не трудно, думаю, будет обрести средства к путешествию по чужим краям, где вам тогда вдвое более рады будут»⁷³. У поїздку М.О. Мельгунов вирушив одноосібно, відвідавши такі українські міста як

Останнім за хронологією з відомих нам джерел, що засвідчують контакти Я.І. Благодарова, як краєзнавця, з представниками тогочасної російської творчої еліти є лист літератора М.О. Мельгунова до згаданого історика М.П. Погодіна. Разом з ним у 1827 р. він збирався здійснити подорож Україною. Щодо цих планів у листуванні П.І. Кьоппена⁷² та М.П. Погодіна міститься наступна порада до останнього: «Не уклоняйтесь от путешествия с г. Мельгуновым. Дай Бог, чтобы наши дворяне почаще стали предпринимать поездки по отечественным краям. После путешествия по России вам не трудно, думаю, будет обрести средства к путешествию по чужим краям, где вам тогда вдвое более рады будут»⁷³. У поїздку М.О. Мельгунов вирушив одноосібно, відвідавши такі українські міста як

⁶⁵ Рак В. Д. Благодаров Яков Иванович // Словарь русских писателей XVIII века в 3 выпусках. Вып. 1: А – И. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. С. 93

⁶⁶ Свинин П. Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свинина в 1825 году // Труды и записки Общества истории и древностей российских. М., 1826. Ч. III. Кн. I. С. 196.

⁶⁷ У тексті «Путешествия» П. П. Свіньїна допущено неточність у написанні прізвища – «Букович».

⁶⁸ Вочевидь, це міг бути єпископ Полтавський та Переяславський Георгій (Гавриїл Олексійович Ящуржинський)

⁶⁹ Обзорные путешествия издателя Отечественных Записок по России в 1825 году, относительно археологии // Отечественные Записки, издаваемые Павлом Свининым. Санкт-Петербург: В типографии А. Смирдина, 1826. Ч. 27. С. 116.

⁷⁰ Погодин Михайло Петрович – російський історик, упродовж 1825–1875рр. був членом «Императорского общества истории и древностей российских».

⁷¹ Барсуков Н.П. Жизнь и труды М. П. Погодина: В 22-х т. СПб.: Погодин и Стасюлевич, 1888–1910. – 22 т. Кн. 1. СПб, 1888. С. 313.

⁷² Кьоппен Петро Іванович – академік Петербурзької академії наук (з 1839), історик, археолог, дослідник Півдня Російської імперії. З 1853 р. був обраний почесним членом «Императорского общества истории и древностей российских».

⁷³ Барсуков Н.П. Жизнь и труды М.П. Погодина: В 22-х т. СПб.: Погодин и Стасюлевич, 1888–1910. – 22 т. Кн. 2. 1889. VIII. С. 105.

Харків, Чугуїв, Полтаву, Переяслав, Київ. У тексті його листа є роз'яснення щодо мотивів цієї подорожі. «Я искал знакомства с тутошними жителями, индигенами тех мест, через которые проехал. Я дорожу ими в особенности потому, что по разным обстоятельствам не мог посвятить достаточно времени для узнания



Контурний портрет
М.О. Мельгунова

Малороссии, края любопытнейшего, на который до сих пор еще слишком мало обращали внимания»⁷⁴. У листі, що писався М.О. Мельгуновим у Києві щодо Переяслава та власне Я.І. Благодарова міститься лише одне лаконічне зауваження: «В Переяславе, который несмотря на свою древность не представляет вовсе ничего взору любителя давно прошедшаго, я познакомился с аматером Отечественной Истории г. Благодаровым... Въехал в Киев уже с лихорадкою в теле»⁷⁵. Інших деталей свого перебування у місті автор листа не повідомляє.

Згадка про епізод з життя Я.І. Благодарова у Переяславі є в праці І.Ф. Павловського «К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г. Репнина (очерки, материалы, переписка по архивным данным)», опублікованій у «Трудах Полтавской Ученой Архивной Комиссии». Це цікаве свідчення стосовно кола контактів переяславського краєзнавця: «Некто Я. Благодаров заметил, что князь курил «сигарки из мундштука» и он пишет князю письмо, где просит его принять от него на память мундштук. Князь принял и благодарил»⁷⁶. Про цей же випадок І.Ф. Павловський зауважив у своїй іншій праці «Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху

управления генерал-губернаторами (1802–1856). По архивным данным», де навіть посилення, з якого можна припустити, що цей подарунок Я.І. Благодаров зробив у 1819 р.⁷⁷.

Яків Іванович Благодаров завершив свій земний шлях у Переяславі 13 (25) червня 1833 р. у віці близько 69-ти років⁷⁸. У пам'яті нащадків він залишився як літератор (автор, перекладач, коректор), чиновник та краєзнавець. За життя він був знайомий з відомими вченими, суспільними діячами та посадовцями, поруч з якими він здійснював наукову дослідницьку роботу. Наявні відомості не дозволяють скласти його більш детальний біографічний портрет. Разом з тим їх цілком досить, аби говорити про Я.І. Благодарова, як непересічну особистість свого часу та засвідчити його важливий внесок у формування та розвиток традицій вітчизняного краєзнавства. У його особі Переяславщина отримала одного з перших дослідників, що практикували наукове вивчення історії цього краю.

* * *

У № 8 «Чтений в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» за 1848 р. О.М. Бодяньський опублікував матеріали з історії Густинського монастиря. Зокрема, у передмові до публікації зауважено, що один з документів – «Описание Ладинского монастыря» – ним було взято з зібрання різних паперів (25 одиниць, з яких 3 на той час вважалися втраченими – Т. Н.), що були надіслані до Товариства його покійним соревнователем, колезьким радником та кавалером, переяславським поштмейстером Яковом Івановичем Благодаровим. Зауважено, що матеріали були надіслані 10 квітня 1826 р. разом з листом на ім'я голови товариства О.О. Писарева. Я.І. Блгодаров одержав їх від тодішнього Полтавського та

⁷⁴ Барсуков Н. П. Жизнь и труды М.П. Погодина: В 22-х т. СПб.: Погодин и Стасюлевич, 1888–1910. – 22 т. Кн. 2. 1889. VIII. С. 106–107.

⁷⁵ Там само. С. 107.

⁷⁶ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина (очерки, материалы, переписка по архивным данным). // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Издано под редакцией действительных членов комиссии: В.И. Василенка, Л.В. Падалки и И. Фр. Павловского. Выпуск первый. – Полтава: Электрическая Типо-литография П.А. Дохмана, Александровская улица, 1905. С. 124.

⁷⁷ Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856). По архивным данным, с 80 рис. и планом города. – Полтава: Электрическая типо-литография Т-ва быв. «И.А. Дохман», 1910. С. 105.

⁷⁸ Рак В.Д. Благодаров Яков Иванович // Словарь русских писателей XVIII века в 3 выпусках. Вып. 1: А – И. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988. С. 92.

Переяславського єпископа Георгія⁷⁹. У 17 травня того ж року останнього одногосно було зараховано до почесних членів Товариства⁸⁰.

На жаль, на цей час нам не вдалося встановити долю інших матеріалів, що їх зібрав Я.І. Благодаров у Переяславі. Так, у наявних довідкових виданнях⁸¹ не виявлено жодної вказівки щодо тих джерел та старожитностей, про які нам відомо з «Трудов и записок Общества истории и древностей российских».

У Російському державному архіві давніх актів (РФ) наявний фонд 1 627 «Общество истории и древностей российских», в описі якого вказуються матеріали, що можуть містити відомості щодо документів Я.І. Благодарова. Це спр. 1 «Переписка членов общества с разными лицами по вопросам деятельности общества. (1814–1848)» та спр. 3 «Письма разных лиц в общество о присылке своих работ, об обнаруженных архивных документах... (1814–1848)». Відомо, що матеріали Товариства потрапили також до відділу рукописів Російської державної бібліотеки⁸². Це фонди 203, 204, 205. У це ж зібрання ввійшли й

джерела, які були здобуті комісією графа М.П. Румянцева (Румянцевський музей)⁸³. З-поміж цих матеріалів виокремлено фонд 226, який являє собою особистий архів О.О. Писарева, що очолював Товариство у 1824–1930 рр. Дві позиції його опису: «Благодарову [Якову]» та «Благодаров Яков. Письмо к Писареву Александру Александровичу» прямо доводять наявність матеріалів, пов'язаних з особою Я.І. Благодарова. Щодо останньої наявна географічна та часова прив'язка – Переяслав, 14 лютого 1825 р.⁸⁴.

Сподіваємось, що звернення у майбутньому до архівних фондів дасть шанс відшукати спадщину Я. І. Благодарова – письмові матеріали, малюнки та інші артефакти переяславської старовини. Наприклад, ті, які було доручено розглянути К.Ф. Калайдовичу у 1826 р., або ж окремі рукописні джерела «Мазепиної Бібліотеки», про які зауважувалося вище. Інформація про старожитності виявлені Я.І. Благодаровим у Переяславі збагатить відомості з історії давнього міста та дозволить дати детальнішу оцінку діяльності одного з його перших краєзнавців.

References

Arsen'ev D. S. V nashem Goryachkine. Retrieved from <https://www.proza.ru/2018/08/14/310> [in Russian].

Barsukov N. P. (1889) *Zhizn' i trudy M. P. Pogodina*. V 22. Kn. 2. SPb.: Pogodin i Stasyulevich. [in Russian].

Barsukov N. P. (1888) *Zhizn' i trudy M. P. Pogodina*. V 22. Kn. 1. SPb.: Pogodin i Stasyulevich. [in

Russian].

Belokurov S. A. (1883) *Ukazatel' ko vsem periodicheskim izdaniyam Obshhestva istorii i drevnostej rossijskix pri Imperatorskom moskovskom universitete 1815-1883 gg.* M.: E.I. Pogodinoj. [in Russian].

Berkov P. N. (1977) *Istoriya russkoj komedii XVIII v.* L.: Nauka. [in Russian].

⁷⁹ Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. Год второй. 1847. №8. С. IV.

⁸⁰ Труды и записки общества истории и древностей российских, учрежденного при Императорском Московском университете. М.: В университетской типографии, 1827. Ч. III, Кн. II. С. 177.

⁸¹ *Белокуров С. А.* Указатель ко всем периодическим изданиям Общества истории и древностей российских при Императорском московском университете 1815-1883 гг. / Сер. Б-ку-в. М.: Е.И. Погодиной, 1883. 197, [1], II с.; *Строев П.* Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. М.: В Тип. Августа Семена, 1845. VI, [2], 354, [2] с.; *Соколов Е.И.* Библиотека Императорского общества истории и древностей российских вкл / сост. Е. И. Соколов. Москва: Унив. тип., 1905. Вып. 2. Описание рукописей и бумаг, поступивших с 1846 по 1902 г. 936 с.; *Гриневич А.И.* Алфавитный указатель к периодическим изданиям Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1815-1862. Москва: Унив. тип., 1862. - [4], 75, [1] с.; *Забелин, И.Е.* Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в повременных изданиях Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете. В 2 вып. - М.: в Университетской тип. (М. Катков), 1884-1889. - [Вып.1] Отд.1: Список трудов. [2] с., 340 стб.; [Вып.2]: [Исторический очерк деятельности общества истории и древностей российских с 1804 по 1884 годы. - Список трудов (Продолжение) 1884-1888 годы № 2919 - №3193. - Отд. II: Указатель трудов]. XXXII, [2] с., 341-376 стб., [2] с., 162 стб.

⁸² *Ошанина Е.Н., Голубцова Е.И.* Коллекция Московского Общества истории и древностей российских // Записки Отдела рукописей [ГБЛ]. 1952. Т. 13. С. 3–29.

⁸³ *Востоков А.Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума, составленное Александром Востоковым. СПб.: в тип. Имп. АН, 1842. - [2], 4, IV, 900, 3 с.

⁸⁴ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 226 оп. 1 картон 2 д 1, 53.

Buzian H. M., Yurchenko O. V. (2019) Pereiaslav u svitli interesiv mandrivnykiv ta vchenykh XIX st. *PEREIASLAVIKA: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*: zb. nauk. st. (15 (17)). [in Ukrainian].

Vengerov S. A. (1892) *Kritiko-biograficheskij slovar' russkix pisatelej i uchenyx (ot nachala russkoj obrazovannosti do nashix dnei)*. V. 3. Sankt-Peterburg: Semenovskaya tipolitografiya (I. A. Efrona). [in Russian].

Vostokov A. X. (1842.) *Opisanie russkix i slovenskix rukopisej Rumjancevskogo muzeuma, sostavlennoe Aleksandrom Vostokovym*. SPb.: v tip. Imp. AN. [in Russian].

Gennadi G.N. (1876.) *Spravochnyj slovar' o russkix pisatelyax i uchenyx, umershix v XVIII i XIX stoletiyax i spisok russkix knig s 1725 po 1825 g.* V 3 t. T. 1: A-E. M.: Tip. Rozentalya i Komp. [in Russian].

Grinevich A. I. (1862.) *Alfavitnyj ukazatel' k periodicheskim izdaniyam Imperatorskogo obshhestva istorii i drevnostej rossijskix pri Moskovskom universitete, 1815-1862*. Moskva: Univ. tip. [in Russian].

Damskoj zhurnal (1806–1906 gg.) spredisloviam V. Pokrovskogo. (1906) *Chteniya v Imperatorskom obshhestve istorii i drevnostej rossijskix pri Moskovskom universitete*. Kn. 3. Moskva. [in Russian].

Zabelin I. E. (1884-1889.) *Spisok i ukazatel' trudov, issledovanij i materialov, napechatannyx v povremennyx izdaniyax Imperatorskogo obshhestva istorii i drevnostej rossijskix pri Moskovskom universitete*. V 2 vyp. M.: v Universitetskoj tip. (M. Katkov). [in Russian].

Zapiski i trudy obshhestva istorii i drevnostej rossijskix, uchrezhdennago pri Imperatorskom Moskovskom universitete. (1824). M.: V universitetskoj tipografii, Ch. II. [in Russian].

Kozlov V. P. (1981) *Kolumby rossijskix drevnostej*. M., Nauka. [in Russian].

Kolybenko O. (2007) Litopysne «Leto» ta pokhodzhennia nazvy mista Boryspolia: istoryko-arkheolohichnyj ta toponimichnyj aspekty. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. (10). [in Ukrainian].

Levshin A. I. (1816) *Pis'ma iz Malorossii, pisanyya Alekseem Levshynym*. Xar'kov: V Universitetskoj tipografii. [in Ukrainian].

Leont'eva F. P. (2016) Neudavsheesya poxishhenie. Tajna starshego brata: iz zapisok «literatorki». *Nashe nasledie*. (119). [in Russian].

Mal'ceva T. V. (2006.) Xudozhestvennoe osmyslenie sovremennyx realij v komedii Ya. N. Blagodarova «Smeshnoe sborishhe, ili meshhanskaya komediya». Conference materials. *Dergachevskie chteniya. – 2004. Russkaya literatura: nacional'noe razvitie i regional'nye osobennosti*. Ekaterinburg. [in Russian].

Martynov I. F. (1981) *Knigoizdatel' Nikolaj Novikov*. M., Kniga. [in Russian].

Medvedev I. P. (2016) Rumjancevskij grant Imperatorskoj Akademii nauk na izdanie rus'kix letopisej. *Peterburgskij istoricheskij zhurnal*. (1). Spb. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1805. V. 2-x ch. Ch. 2. (1805) S.-Peterburg: Imperatorskaya akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1806. V. 2-x ch. Ch. 1. (1806) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1807. V. 2-x ch. Ch. 1. (1807) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1808. V. 2-x ch. Ch. 1. (1808) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1809. V. 2-x ch. Ch. 1. (1809) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1810. V. 2-x ch. Ch. 1. (1810) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1811. V. 2-x ch. Ch. 1. (1811) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1812. V. 2-x ch. Ch. 1. (1812) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1826. V. 2-x ch. Ch. 1. (1826) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1827. V. 2-x ch. Ch. 1. (1827) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1828. V. 2-x ch. Ch. 1. (1828) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1829. V. 2-x ch. Ch. 1. (1829) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xris-

tova 1831. V. 2-x ch. Ch. 1. (1831) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Mesyaceslov s rospis'yu chinovnyx osob ili obshhij shtat Rossijskoj imperii na leto ot Rozhdestva Xristova 1833. V. 2-x ch. Ch. 1. (1833) SPb.: Imp. Akademiya nauk. [in Russian].

Moskal'ov D. (2015) Osoblyvosti rosijs'koi antykvarnoï praktyky druhoï polovyny XVIII – seredyny XIX st. *Siverians'kyj litopys. (4). [in Ukrainian].*

Obzornye putishestviya izdatelya Otechestvennyx Zapisok po Rossii v 1825 godu, odnositel'no arxeologii. (1826) *Otechestvennyye Zapiski, izdavaemye Pavlom Svin'inym. Sankt-Peterburg: V tipografii A. Smirdina. [in Russian].*

Oshanina E. N., Golubcova E. I. (1952) Kollekcija Moskovskogo Obshhestva istorii i drevnostej rossijskix. *Zapiski Otdela rukopisej [GBL]. (13). [in Russian].*

Otdel rukopisej Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki. F. 226. Op. 1. Karton 2. Spr. 1, 53. [in Russian].

Pavlovskij I. F. (1905) K istorii Malorossii vo vremya general-gubernatorstva kn. N. G. Repnina (očerki, materialy, perepiska po arxivnym dannym). *Trudy Poltavskoj Uchenoj Arxivnoj Komissii. (1). Poltava. E'lektricheskaya Tipo-litografiya P. A. Doxmana. [in Russian].*

Panfilova E. (2014) «E'nciklopediya parodij». *Sovremennaya dramaturgiya: literaturno-xudozhestvennyj zhurnal. (3). M.: Sovremennaya dramaturgiya. [in Russian].*

Serkov A. I., Rejzin M. V. (1994.) *Pis'ma N. I. Novikova. SPb.: Izd-vo im. N.I.Novikova. [in Russian].*

Rak V.D. (1988) *Blagodarov Yakov Ivanovich. Slovar' russkix pisatelej XVIII veka. (1 (A–I)). L.: Nauka. [in Russian].*

Pavlovskij Y. F. (1910) *Poltava. Ystorycheskij ocherk ee, kak hubernskoho horoda v epokhu upravleniya heneral-hubernatoramy (1802–1856). Po arkhivnym dannym, s 80 rys. y planom horoda. Poltava. Elektrycheskaia typo-lytohrafiya T-va buv. «Y. A. Dokhman». [in Russian].*

Polovcev A. A. (1908) *Russkij biograficheskij slovar'. S.-Peterburg: Tipografiya Glavnogo upravleniya udelov. [in Russian].*

Snyhyrev Y. A. (1838) Slovar russkykh svet-skykh pysatelei, sootechestvennykh y chuzhestrantsev, pysavshykh v Rossyy, sluzhashchyï dopolnenyem k Slovariu pysatelei dukhovnoho chyna, sostavlennomu mytropolytom Evhenyem. T. 1- Ot A do H. [in Russian].

Svin'in P. (1826) Izvlechenie iz arxeologicheskogo puteshestviya po Rossii Pavla Svin'ina v 1825 godu. *Trudy i zapiski Obshhestva istorii i drevnostej rossijskix. (III). Kn. I. M. [in Russian].*

Svin'in P. (1826.) Obzornye puteshestviya izdatelya Otechestvennyx Zapisok po Rossii v 1825 godu odnositel'no arxeologii. *Otechestvennyye zapiski. (27). [in Russian].*

Svobodnyj katalog russkoj knigi grazhdanskoj pečhati XVIII veka. 1725–1800:V 5 t. T.1. A-I. (1962) M. [in Russian].

Stepanov V.P. (1975) *Slovar' russkix pisatelej XVIII veka. Principy sostavleniya. Obrazcy statej. Slovník. L.: Nauka. [in Russian].*

Sokolov E. I. (1905) *Biblioteka Imperatorskogo obshhestva istorii i drevnostej rossijskix vkl. (2) Moskva: Univ. tip., 1905. [in Russian].*

Sostav" Imeratorskago Obshhestva Istorii i Drevnostej Rossijskix" pri Moskovskom Universitete s otkrytiya Obshhestva po 1 maya 1890 g. (1890). *Chteniya v Imperatorskom Obshhestve Istorii i Drevnostej Rossijskix pri Moskovskom Universitete. (2). M.: Universitetskaya tipografiya. [in Russian].*

Spisok chlenov obshhestva istorii i drevnostej rossijskix. (1815) *Zapiski i trudy Obshhestva istorii i drevnostej Rossijskix, uchrezhdennogo pri Imperatorskom Moskovskom universitete. Moskva: Universitetskoy Tipografii, (1). [in Russian].*

Stroev P. (1845) *Biblioteka Imperatorskogo obshhestva istorii i drevnostej rossijskix. M.: V Tip. Avgusta Semena. [in Russian].*

Trudy i zapiski obshhestva istorii i drevnostej rossijskix, uchrezhdennago pri Imperatorskom Moskovskom universitete. (1827) (Ch. III, Kn.II). M.: V universitetskoy tipografii. [in Russian].

Trudy i letopisi obshhestva istorii i drevnostej rossijskix, uchrezhdennago pri Imperatorskom Moskovskom universitete. (1828). (Ch. IV, Kn.I). M.: V universitetskoy tipografii. [in Russian].

Ustav Obshhestva Istorii i Drevnostej Rossijskix, vysochajshe odobrennyj. *Zapiski i trudy Obshhestva istorii i drevnostej Rossijskix, uchrezhdennogo pri Imperatorskom Moskovskom universitete. (1815). (1) Moskva: Universitetskoy Tipografii. [in Russian].*

Feofanov A. M. (2011) *Studenchestvo Moskovskogo universiteta XVIII pervoj chetverti XIX veka. M.: Izd-vo PSTGU. [in Russian].*

Chteniya v Imperatorskom Obshhestve Istorii i Drevnostej Rossijskix pri Moskovskom Universitete. God vtoroj.(1847). (8). [in Russian].

УДК 94:908(477)(092)

Галина Коцур (м. Київ)

кандидат історичних наук,

доцент кафедри архівознавства та

спеціальних галузей історичної науки

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

E-mail: panihalenka@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7777-4248>

Історико-краєзнавча спадщина Федора Даниловича Ніколайчика (до 100-річчя від дня смерті)

У статті, через призму життєвого шляху, проаналізовано історико-краєзнавчу діяльність Ф. Д. Ніколайчика в кінці XIX – на початку XX ст.

Уточнено окремі біографічні відомості про Ф.Д. Ніколайчика. З'ясовано етапи його кар'єрного зростання. Тривале замовчування в історичній літературі постаті українського краєзнавця супроводжувалося різного роду домислами та перекрученнями фактів. Лише з відновленням незалежності України, розширенням доступу до нових джерел і літератури, вдалося повернути із забуття ім'я Ф.Д. Ніколайчика. В українській історіографії утвердився науковий погляд на його світогляд, переконання, пріоритети, ціннісні орієнтири. Відтворено коло його наукових та педагогічних інтересів.

Доведено, що Ф.Д. Ніколайчик активно співпрацював з Історичним товариством Нестора-літописця, був серед засновників Полтавської губернської вченої архівної комісії.

Проаналізовано краєзнавчу спадщину Ф.Д. Ніколайчика, який переважно вивчав історичне минуле Полтавщини. Ним опубліковано низку розвідок із фольклору й етнографії краю, підсумкових матеріалів із археологічних експедицій. Краєзнавчі статті педагога друкувались на шпальтах «Кіевской старины», «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии», «Зорі». Найгрунтовнішим дослідженням автора стала фундаментальна праця «Город Кременчук. Исторический очерк» (1891 р.).

Ф.Д. Ніколайчик з'ясував місце народження останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського, описав його малу батьківщину, родинне оточення. Дослідник у кінці XIX ст. вперше ввів термін «колонізація» стосовно економічної політики П.І. Калнишевського, акцентувавши увагу на провідній ролі українських селян і козаків у освоєнні Степу. Краєзнавець одним із перших відобразив багатогранну благодійну діяльність запорозького керманіча.

Ключові слова: Ф.Д. Ніколайчик, краєзнавець, педагог, Полтавщина, наукова розвідка, П. Калнишевський.

Halyna Kotsur (Kyiv)

Candidate of Historical (Ph. D in History), Associate professor,

Department of Archive Science and Specialized Branches of Historical

Science, Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: panihalenka@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7777-4248>

Historical and local heritage of Fedor Nikolaychuk (to the 100th anniversary of his death)

In the article, there are analyzed the historical and local activities of F. Nikolaychuk in the period of late XIX - early XX centuries, through the prism of his life's journey.

Some biographical information about F. Nikolaychuk has been clarified. The stages of his career have been found out. The prolonged silence concerning the figure of the Ukrainian ethnographer in the historical literature was accompanied by various speculations and distortions of facts. It managed to recover from

forgetting the name of F. Nikolaychuk, only after the restoration of Ukrainian independence and increased access to new sources and literature. Ukrainian historiography has established a scientific view on his outlook, beliefs, priorities, values. His scientific and pedagogical interests were recreated.

It is proved, that F. Nikolaychuk cooperated actively with the Historical Society of Nestor-Chronicler and was among the founders of the Provincial Scientific Archive Commission in Poltava.

There is analyzed the local history heritage of F. Nikolaychuk, who mainly studied the historical past of Poltava region. He published a number of explorations of folklore and ethnography of the region, summary materials from archaeological expeditions. Local history articles of the scientist were printed on the pages of «Kiev Antiquity», «Works of Scientific Archive Commission in Poltava», «The Star». The most thorough research of the author was the fundamental work «City of Kremenchuk. Historical sketch» (1891).

F. Nikolaychuk found out the birthplace of the last kish ataman of Zaporoz'ka Sich, P. Kalnyshesky, described his small homeland, his family environment. The researcher pioneered the term «colonization» in the late nineteenth century, regarding the economic policy of P. Kalnyshesky, focused on the leading role of Ukrainian peasants and Cossacks in the development of the Steppe. Ethnographer was one of the first, who reflected the multifaceted charitable activities of the Zaporozhian leader.

Key words: *F. Nikolaychuk, local historian, teacher, Poltava region, scientific exploration, P. Kalnyshesky.*

Вітчизняна історична наука має великий борг перед дослідниками-краєзнавцями, особливо провінційними. Адже чимало важливої інформації ми отримуємо саме завдяки наполегливим пошукам місцевих дослідників. Як правило, це – вчителі, державні службовці або рідше, допитливі поціновувачі історії малої батьківщини. Завдяки таким людям, які самовідданою працею, ретельним пошукам, ентузіазму, зацікавленістю подіями чи особистостями регіонального гатунку відкривають нові, невідомі сторінки краю, оприлюднюють цікаві знахідки й неочікувані факти. Це вони мають можливість на власні очі бачити, та вуха чути неперевершені, іноді, напівлегендарні розповіді місцевих старожилів, аналізувати їх, співставляти факти з подіями й поринати в нові пошуки, не рахуючись з власним часом, а іноді й фінансовими витратами. До когорти таких краєзнавців належать Д.І. Яворницький, П.С. Єфименко, П.Т. Тронько, М.І. Сікорський, П.М. Коцур, Г.В. Діброва та сотні тисяч інших сподвижників, котрі все своє життя поклали на алтар досліджень національної історії. Серед цього загалу почесне місце належить Федору Даниловичу Ніколайчику – педагогу, історика, літературознавцю, бібліографу, краєзнавцю. Куди б не закидала його доля, він завжди надзвичайно глибоко цікавився і досліджував історію того краю, де йому доводилося проживати.

У містечку Новий Ройськ Новоизбківського повіту Чернігівської губернії 1857 р. народився Федір Данилович Ніколайчик. Його батьки були селянами з прогресивними поглядами. Змалечку Федір проявив неабияку тягу до знань, пізнання нового. Освіту він здобував у Чернігівській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю¹. Після цього, продовжив навчання в Петербурзькому університеті. Будучи студентом першого курсу, виявив неабияку зацікавленість передовими ідеями. Він стає активним поширювачем матеріалів народницької організації «Земля і воля» у Петербурзі та за його межами. Політична активність юнака, та слава неблагондійного викликали зацікавленість з боку поліції, а потім і встановлення за його діяльністю негласного нагляду. Після двохрічного навчання, юнак приймає рішення перевестися до Київського Імператорського Університету Святого Володимира, який закінчив у 1882 р.² Наукову роботу розпочав під керівництвом професора В.Б. Антоновича. Отримав ступінь кандидата історико-філософських наук.

По закінченню університету доля поєднала молодого ученого з Полтавщиною. Саме цьому краю він присвятив своїх 20 кращих років. Цей період виявився надзвичайно плідним. Вчителював у жіночій гімназії в Кременчузі, реальному училищі в Ромнах, був інспектор народних училищ у Пирятині, директором учительської семінарії в Сорочинцях³. З 1906 р. став

¹ Ніколайчик Федір Данилович // Архіви України. 1967. № 4. С. 106.

² Коцур Г. Краєзнавець Федір Данилович Ніколайчик (1857-1920): повернення із забуття. Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 2012 р. Житомир, 2012. С. 72.

³ Ніколайчик Федір Данилович. С. 106.

директором народних училищ Волинської губернії. У 1909 р. Ф.Д. Ніколайчик став начальником Суwalkівської учбової дирекції⁴. Слід зазначити, що перебуваючи на різних посадах, Ф.Д. Ніколайчик завжди проявляв особливу відповідальність у ставленні до тієї роботи, за яку він ніс відповідальність. І хоча відомості про 20-річну діяльність є дуже скупими й потребують додаткового ретельного дослідження, все ж наявна інформація дозволяє пролити певне світло на віхи діяльності Ф.Д. Ніколайчика.

Певну інформацію маємо про Роменський період. Достеменно відомо, що з 11 березня 1886 р. Ф.Д. Ніколайчик працював учителем історії та географії Роменського реального училища. Він отримував 1660 крб. на рік, з них за класне кураторство – 160 крб.⁵ За сумлінну працю в 1891 р. удостоєний однієї з нагород Російської імперії – ордена святого Станіслава третього ступеня⁶. Як справжнього науковця Федора Даниловича цікавила історія того краю, куди його закидала доля. Він проводив активну науково-дослідницьку роботу. Результати власних краєзнавчих пошуків поширював серед наукового загалу істориків-дослідників. З багатьма із них мав теплі особисті стосунки. Доказом цього може слугувати лист від 24 червня 1894 р. до славетного історика козаччини Дмитра Яворницького. В ньому йдеться про унікальну знахідку, а саме, церкву, збудовану останнім кошовим отаманом Петром Калнишевським. Також у листі вміщено відтиск наукової розвідки «Батьківщина Калнишевського», опублікованої дослідником на шпальтах «Кіевской старины» та висловлено щире запрошення Д.І. Яворницькому відвідати м. Ромни⁷. Працюючи у Ромнах, Ф.Д. Ніколайчик по-справжньому занурився у пошуки історичних відомостей про П. Калнишевського. Загалом, слід сказати, що в кінці XIX ст. зростає зацікавленість істориків – науковців до постаті останнього кошового отамана Запорозької (Нової) Січі. І роль Ф.Д. Ніколайчика в цьому процесі вагома.

Особливо цінною для істориків є наукова розвідка Ф.Д. Ніколайчика, яка стосується з'ясу-

вання малої батьківщини, окремих віх життя та благодійної діяльності останнього кошового отамана Запорозької (Нової) Січі Петра Івановича Калнишевського.

Отже, 1892 р. у травневому випуску «Кіевской старины», світ побачила праця «Батьківщина Калнишевського»⁸. Тут вперше ми зустрічаємося з криптонімом «Ф. Н.». Як підтвердили наукові дослідження, автором цієї праці однозначно є Федір Ніколайчик. Його надзвичайно зацікавила доля кошового отамана. Дослідник намагався побувати у місцях, які так чи інакше були пов'язані з іменем славетного кошового. Чимало уваги він приділив копіткій роботі у місцевому архіві, опрацював величезний масив документів, аналізував і співставляв отримані дані, співпрацював з місцевими краєзнавцями, зустрічався зі старожилами, які могли повідати хоча б найменшу інформацію про П.І. Калнишевського.

Ф.Д. Ніколайчик з головою занурився в дослідження життя та діяльності славетного козацького отамана, сина Посулянського краю, з метою заповнити прогалини у біографії П.І. Калнишевського. Зокрема, він доклав максимум зусиль у пошуках часу і місця народження кошового. Певним поштовхом до цих біографічних пошуків послужив історико-статистичний нарис «Ромни» авторства виконувача обов'язків судового пристава у Ромнах В.

О. Бучневича, в якому краєзнавець констатував, що с. Пустовійтівка Роменського повіту є батьківщиною П. Калнишевського. Спочатку така інформація викликала сумніви у Ф.Д. Ніколайчика, що ще більше заохотило вченого до пізнання істини. Розпочалася наполеглива дослідницька робота. Історик вивчає метричні книги з 1723 по 1768 та з 1780 до 1784 р., де мав на меті знайти прізвища Калнишевський чи якісь його інтерпретації, проте ці пошуки не дали бажаних результатів. Водночас Ф.Д. Ніколайчик зустрічається зі старостою Святодухівського монастиря у Ромнах І.О. Куриловим, котрий розповів досліднику зміст однієї архівної справи, яка трапилася йому в архіві роменського духовного правління. В цьому документі містилося прохання

⁵ Історія Роменської спеціалізованої школи I-III ступенів № 2 ім. академіка А.Ф. Йоффе. Режим доступу: jakelk.freehostia.com/index.php?option=com_content

⁶ Памятная книжка Киевского ученого округа на 1895-1896 учебный год. Киев, 1895. Ч. V. Полтавская губерния. С. 66.

⁷ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. С. 374.

⁸ Ф.Н. Родина Калнишевскаго // Кіевская старина. 1892. Май. Т. XXXVII. С. 249-277.

прихожан пустовійтівської церкви до роменського духовного управління видати паспорт для поїздки на Січ, до П.І. Калнишевського, котрий з «Пустовійтівки кошовий «і родом походить»⁹ і обіцяв своїм землякам видати 100 крб. на спорудження церкви. На прохання Ф. Ніколайчика побачити цей документ вони з І.О. Куриловим відправилися в приміщення архіву, який перебував у жахливому стані, довго там шукали справу, але безуспішно. Проте, І.О. Курилов запевнив, що точно бачив її. Через деякий час, Ф.Д. Ніколайчик отримав від нього три документи, зокрема, «В духовное протопопие роменской правление доношение», «Божією матію смиренный Гавриил, митрополит Киевский и Галицкий», «В духовное роменское правление доношение», а також познайомився з надписом на Євангелії, подарованому церкві с. Пустовійтівки, які містили однозначні докази того, що П.І. Калнишевський народився саме в с. Пустовійтівка.

Ф.Д. Ніколайчик прагнув з'ясувати соціальне походження кошового отамана і прийшов до висновку, що факт його щедрої церковної благодійності підтверджує, що П.І. Калнишевський вийшов з народу. Автор наголошує, що саме такі люди на Запоріжжі з «чисто народним почуттям живого переконання в незмірній важливості пожертвувань на справу релігії» мали стійкі світоглядно-моральні принципи, засвоєні «ними в народному середовищі почуття поваги до творців і благодійників храмів Божих»¹⁰. Краєзнавець віднайшов документи, що стосувались спорудження коштом кошового отамана чотирьох церков, а саме: у Лохвиці, Межигір'ї, Пустовійтівці та Ромнах. Вражаючими є пожертвування П.І. Калнишевського на духовні храми. Як зазначає автор, на сам лише іконостас церкви Різдва Богородиці у Лохвиці витрачено 10 000 крб., Євангеліє Троїцької церкви в Пустовійтівці – 500 крб., Євангеліє для Соловецького монастиря – 2 435 крб. та ін. Доброчинність запорозького очільника, на переконання Ф.Д. Ніколайчика, «покриє доброю пам'яттю ім'я цієї людини»¹¹.

Важливою цінністю є скрупульозний опис церкви Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах,

яка збудована «коштом і старанням війська запорозького кошового благородного пана Петра Калнишевського і Давида Чорного»¹². Ф.Д. Ніколайчик ретельно змальовує місце розташування церкви при спуску з міста Ромни на Засулля. Автор прагне передати не лише зовнішню красу храму, а й ті відчуття, які отримує у ньому вірянин. Дослідник пише, що людина, яка зайшла в церкву, з перших хвилин перебуває у відчутті зустрічі зі своїми предками: «Дивишся на ці «чумарки», «кожухи», на ці прості, набожні обличчя, на цю прадідівську манеру молитися (при відомих вигуках і співах ніби хвиля пробіжить по головах, як вітер по дозріваючій ниві) – і забуваєш зовсім нинішню «публіку»¹³. Зазначимо, що детальний опис церкви ззовні та зсередини Ф.Д. Ніколайчик подає через власне сприйняття побаченого у ході відвідин храму та зроблені ним світлини.

Найбільше захоплення у Федора Даниловича викликає іконостас Покровської церкви: «високий, старовинний, не просто різьблений, а скульптурний, що для тих часів було рідкістю... Цей масивний, багатоярусний іконостас міг поставити тільки фундатор заможний, який не шкодував «коштів». Хіба нинішні прихожани можуть зрівнятися з Калнишевським?»¹⁴. Ф.Д. Ніколайчик акцентує увагу на чотирьох зображеннях пророків та апостолів, які серед інших скульптур, прикрашали великий іконостас. Ці фігури були заввишки, як людина: св. Іоанна Хрестителя, св. євангеліста Іоанна і двох первосвященників Аарона й Захарії. Виготовлені вони з липи та покриті позолотою. На іконостасі виділялась визолочена фігура Бога Отця. Автор повідомляє, що унікальний іконостас був чотирирясним, позолоченим, прикрашеним витонченим живописом. У статті в деталях описується кожен ярус іконостасу. Краєзнавець додає, що у храмі було «надзвичайно багато ікон у кіотах, на деяких із них старовинні срібні «шати»¹⁵. У церкві, спорудженій коштом П. І. Калнишевського, «збереглися навіть дерев'яні, зеленою фарбою пофарбовані сидіння для старшини війська запорозького»¹⁶.

¹⁰ Ф.Н. Родина Калнишевскаго. С. 276.

¹¹ Там само. С. 277.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 258.

¹⁴ Ф.Н. Родина Калнишевскаго. С. 258.

¹⁵ Там само. 261.

¹⁶ Там само.



Роменська Покровська церква, збудована 1764-1770 рр. коштом П. Калнишевського.



Миколаївська церква в Лохвиці. 1763-1764 рр. Малюнок П.Д. Мартиновича.

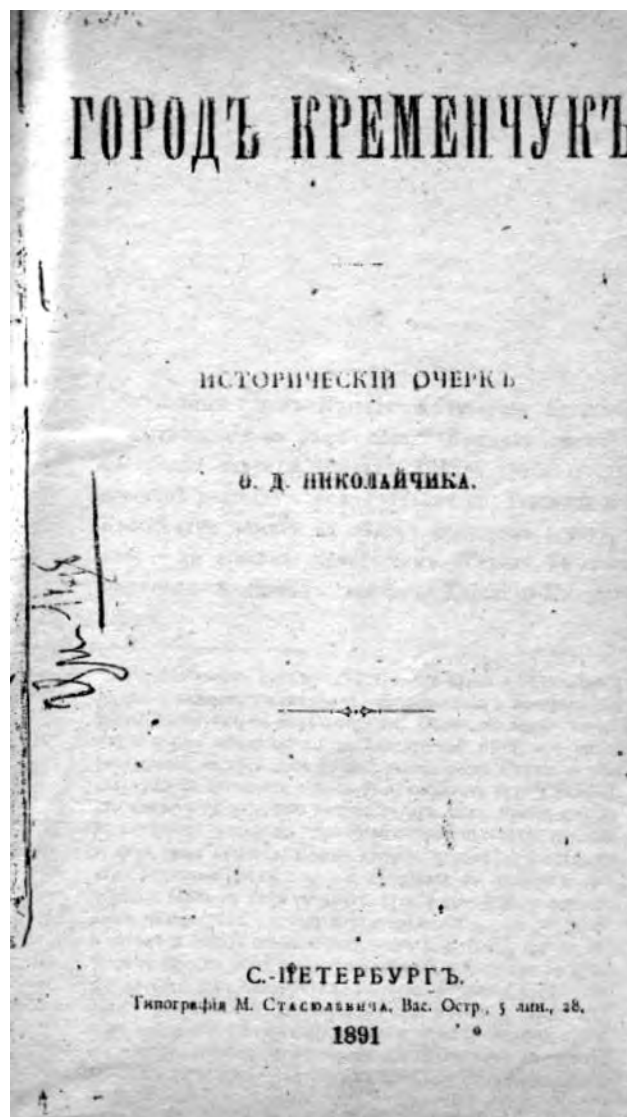


Фрагмент іконостасу Покровської церкви в Ромнах.



Троїцька церква у Пустовійтівці. 1773 р.

Книга Федора Ніколайчика
«Місто Кременчук.
Історичний нарис» (1891 р.).



Місцевий краєзнавець вивчив усі старовинні документи храму, де знайшов опис церковного майна та подав його перелік у самій статті. Важливою для сучасних дослідників є інформація з описів, де йдеться про затрати на ремонт і утримання школи й шпиталю, які діяли при храмі та фінансувалися П.І. Калнишевським.

Аналізуючи діяльність, заходи, які проводив кошовий отаман щодо освоєння нових територій, заснування численних сіл, хуторів, зимівників, Федір Данилович для характеристики цього процесу, вперше в кінці XIX ст., для характеристики політики П.І. Калнишевського, вживає термін «колонізація» і наголошує, що це є результатом державницької політики кошового¹⁷.

Історик досліджує причини і наслідки знищення Запорозької Січі, окремо вивчає як скла-

лася подальша доля козацької старшини. Він однозначно погоджується з поглядами П.С. Єфименка і Д.І. Яворницького на питання арешту, заслання кошового отамана Соловецького монастиря та «неймовірно тяжке ув'язнення» аж до самої кончини 31 жовтня 1803 р.

Таким чином, слід наголосити на важливості й значимості наукової діяльності Ф.Д. Ніколайчика, яка не відразу була помічена дослідниками цієї теми, котрий значно раніше, ніж Д.І. Яворницький оприлюднив надзвичайно цінну інформацію про окремі віхи біографії кошового отамана Запорозької Січі.

Життя вносило свої корективи в наукову та громадську діяльність Ф.Д. Ніколайчика. 11 березня 1902 р. оприлюднено рішення Державної Ради про запровадження нового 4-річного типу

¹⁷ Освітнянський первісток – семінарія – дух і серце Полтавщини. Режим доступу: vs-school.ucoz.ru/index/uchitelska.../0-28

учительських семінарій Міністерства Народної Освіти. Федір Данилович 1903 р. переїжджає до Великих Сорочинців, знайомиться з місцевим учителем земської школи Татариним, винаймає у нього куток для проживання й з усією завзятістю береться до створення Великосорочинської учительської семінарії. Для її спорудження земство виділило 4 га землі, а 3 га – подарував дворянин Г.П. Палій. Збудована у стилі неокласицизму, вона стала першим освітянським закладом Полтавщини. За два з половиною роки семінарія була збудована і 1 вересня 1905 р. відкрила двері для учнів. Велика заслуга швидкого будівництва належить її першому директору, котрий керував семінарією по 1906 р.¹⁸

За ініціативи директора, при семінарії було споруджено Божий храм, освячений 11 листопада 1906 р. Цю подію відвідали Пресвятійший Іоанн Полтавський зі свитою та помічник попечителя Київського навчального округу П.А. Адрианов, який «побачив навчальну і виховну роботу в досвідчених і умілих руках».

Ф.Д. Ніколайчик домігся належного фінансування семінарії. Щорічно їй державне казначейство виділяло 26 158 крб., а Полтавське губернське земство – 3 000 крб. Учні одержували стипендію (120 крб.). До штату семінарії належали директор, законовчитель – священник, чотири наставники, вчителі, лікар (всього 11 осіб).

Водночас у розпорядженні семінаристів була бібліотека, книжковий фонд якої складав 1 507 книг в 4 077 томах, на суму 3 990 крб., навчальних посібників – 363, на суму 3 005 крб.

Територія навколо семінарії засаджена декоративними деревами, розбито та посаджено фруктовий сад, відкрита цегляна оранжерея,

створено два розсадники для саджанців – фруктових і декоративних¹⁹.

Ф.Д. Ніколайчик активно вивчав минуле Полтавського краю, як історик, фольклорист, етнограф, археолог. Результати своїх досліджень оприлюднював на шпальтах часопису «Кіевская старина». У 1880-1890-х рр. опублікував зокрема «Бібліографічний покажчик праць М.І. Костомарова» (1885, № 5). Його перу належать такі праці: «Перші козацькі рухи в Речі Посполитій (1591-1596)» (884, № 3-4), «Нове джерело про козацьке повстання 1625 р. і місце підписання Куруківського договору» (1889, № 10), «Особовий склад малоросійської козацької старшини у 1725 році» (1904, № 7-8) та ін.²⁰.

Краєзнавець друкував свої дослідження в «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии» («Іллінська ярмарка у період її існування в Ромнах» (1907)²¹, на сторінках «Зорі» («З другого кінця: короткий огляд Сіверської України» (1886). Фундаментальною його працею вважається «Місто Кременчук. Історичний нарис», надрукована 1891 р.²² З-під пера Ф.Д. Ніколайчика вийшло понад 30 наукових, науково-популярних і краєзнавчих праць.

За активну наукову діяльність 1884/1885 звітного року Історичне товариство імені Нестора-літописця обрало історика своїм членом²³. Чимало зусиль доклав Ф.Д. Ніколайчик до заснування 1903 р. Полтавської губернської вченої архівної комісії, завданням якої було виявлення, концентрація та впорядкування документальних матеріалів, що становили наукову цінність²⁴.

Як зазначає професорка М. Г. Палієнко, Федір Ніколайчик найчастіше публікувався під псевдонімами: Ни-к, Ф.; Н-к, Ф.²⁵; криптонім: Ф. Н.²⁶.

¹⁸ Освітнянський первісток – семінарія – дух і серце Полтавщини. Режим доступу: vs-school.ucoz.ru/index/uchitelska.../0-28

¹⁹ Там само.

²⁰ Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. Львів: НТШ, 1996. С. 1762.

²¹ Вітряк: Літературно-краєзнавчий альманах Талалаївщини. Талалаївка-Київ, 2007. Вип. 3. С. 164.

²² *Николайчик Ф.Д.* Город Кременчук. Исторический очерк. СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1891. 217 с.

²³ Годичное собрание Общества пр. Нестора и отчет о его деятельности за 1884-85 г. // Кіевская старина. 1885. Т. XIII. Ноябрь. С. 564.

²⁴ Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. Київ: УЕ, 1992. С. 713-714.

²⁵ *Масанов И.Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. Москва: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1960. Т.4. С. 339.

²⁶ *Палієнко М.Г.* «Кіевская старина» (1882-1906). Систематичний покажчик змісту журналу. Київ: Темпора, 2005. С. 573.

Буремні події 1917-1921 рр. не минули й Ф. Ніколайчика. Настали скрутні часи. Револьюційна діяльність закинула його у м. Бердянськ. Тут він мало не жебракував, ніяк не міг влаштуватися на роботу. У скрутні часи допоміг своєму вчителю колишній учень Ф.О. Лаврінко. У 1920 р. на 63 році життя в Бердянську перестало битися серце Федора Даниловича Ніколайчика. (Майбутніх пошуків потребує встановлення числа та місяця кончини відомого

краєзнавця, історика, педагога, як і дати його народження).

Отже, в умовах сьогодення повертаються із забуття імена людей, які своєю самовідданою працею, ентузіазмом, ретельними пошуками відкривали нові сторінки української історії, рідного краю. Історико-краєзнавчі праці Федора Даниловича Ніколайчика пронизані любов'ю до України, ідеєю національного та духовного її відродження.

References

- (2007). Vitriak. *Literaturno-kraieznavchij al'manakh Talalaivschyny*, 3. Talalaivka-Kyiv [in Ukrainian].
- (1885). Godichnoe sobranie Obshhestva pr. Nestora i otchet o ego dejatel'nosti za 1884-85 g. *Kievskaja starina*, 12, 562-566 [in Russian].
- Kubijovych, V. (Ed.). (1996). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna*. L'viv: NTSh [in Ukrainian].
- Abrosymova, S.V., Perkova, A.I., Pitsyk, O.V., & Cherednyk, N.H. (1997). *Epistoliarna spadschyna akademika D.I. Yavornyts'koho*. (Vyp. 1: Lysty vchenykh do D.I. Yavornyts'koho). Dnipropetrovs'k: Hamaliia [in Ukrainian].
- Istoriia Romens'koi spetsializovanoi shkoly I-III stupeniv № 2 im. akademika A.F. Joffe. Retrieved from jakelk.freehostia.com/index.php?option=com_content [in Ukrainian].
- Kotsur, H. (2012). Kraieznavets' Fedir Danylovych Nikolajchuk (1857-1920): povnennia iz zabuttia. *Materialy p'iatoi Volyns'koi Mizhnarodnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii* (pp. 72-75). Zhytomyr [in Ukrainian].
- Kotsur, V.P., & Kotsur, A.P. (2004). *Vid Suly do Biloho moria: shliakh cherez try stolittia (Do 200-richchia vid dnia smerti ostann'oho koshovoho otamana Zaporoz'koi Sichi P.I. Kalnyshevs'koho)*. Kyiv – Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj: Knyhy-21 [in Ukrainian].
- Masanov, I.F. (1960). *Slovar' psevdonomov russkikh pisatelej, uchenyh i obshhestvennykh dejatelej* (4, p. 339). Moskva: Izdatel'stvo Vsesojuznoj knizhnoj palaty [in Russian].
- Nikolajchik, F.D. (1891). *Gorod Kremenchuk. Istoricheskij ocherk*. Sankt-Peterburg: Tipografija M. Stasjulevicha [in Russian].
- (1967). Nikolajchuk Fedir Danylovych. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 106 [in Ukrainian].
- Osvitians'kyj pervistok – seminariia – dukh i ser-tse Poltavschyny. Retrieved from vs-school.ucoz.ru/index/uchitelska.../0-28 [in Ukrainian].
- Paliienko, M.H. (2005). «Kievskaja starina» (1882-1906). Systematychnyj pokazhchuk zmistu zhurnal. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- (1895). Pamjatnaja knizhka Kievskogo uchenogo okruga na 1895-1896 uchebnyj god. (Chast' V. Poltavskaja gubernija). Kiev [in Russian].
- Kudryts'kyj A.V. (Ed.). (1992). *Poltavschyna. Entsyklopedychnyj dovidnyk*. Kyiv: UE [in Ukrainian].
- F. N. (1892). Rodina Kalnishevskago. *Kievskaja starina*, 37, 249–277 [in Russian].

УДК 001.89:347.965:329.14(477.83):929С.Данилович”18/19”

Степан Борчук (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії «Прикарпатський
національний університет імені Василя Стефаника»

E-mail:borchuk_s@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>.

Юрій Плекан (м. Коломия)

кандидат історичних наук, доцент,
директор Коломийського навчально-наукового інституту
«Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника»

E-mail:ura.plekan@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1892-2946>

Засновник Української радикальної партії – Северин Данилович у спогадах дочки Євгенії

У дослідженні вперше публікуються спогади Євгенії Северинівни Данилович про свого батька Северина Теофіловича Даниловича – відомого західноукраїнського громадсько – політичного діяча, науковця, правника (кінець XIX – перша половина XX ст.).

Ключові слова: радикальна партія, Східна Галичина, соціаліст, адвокат.

Stepan Borchuk (Ivano-Frankivsk)

Doctor of Historical Sciences, Professor of World History
of «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University»

E-mail:borchuk_s@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>.

Yuri Plekan (Kolomyia)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Director of the Kolomyia Educational
and Scientific Institute of

«Precarpathian National

University named after Vasyl Stefanyk»

E-mail:ura.plekan@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1892-2946>

Severyn Danylovych, the founder of the Ukrainian Radical Party, in the memories of his daughter Yevgeni

Severyn Teofilovych Danylovych is one of the founders of Rusko and Ukrainian Redical Party and its magazines «Svit», «Narod», «Khiborob», «Gromadskyi Golos». He was editor in Chief and author of different articles. He had great influence on the political views of Vasyl Stefanyk, Les Martovych, Levko Bachynskiy. After graduation of Lviv University, Severyn moved out to Kolomyia town where he opened Law Firm expanding public activity. In 1890 he merried to Anna Gamorak, a daughter of a Greek Catholic priest and Galicia seim deputy, Kyrylo Gamorak who lived in Stetsiv village, Snyatyn district, Ivano-Frankivsk region. Lawyer Severyn Danylovych continued his science and political activity so he had to move to different county towns of East Galicia. His wife and daughters had to «travel» with him sharing his interesting and risky life. In the article you can find memories of 1982 of his daughter Yevgenia .

Key words: The Radical Party, Galicia, socialist, lawyer.

Северин Теофілович Данилович, вважається одним із засновників Русько-української радикальної партії, та її партійних часописів «Світ», «Народ», «Хлібороб», «Громадський голос»*. У різні періоди діяльності Данилович був головним редактором чи автором цілого ряду редакційних статей та актуальних дописів у цих часописах. З цілого ряду довідникових чи дослідницьких видань дізнаємося також про взаємини С. Даниловича із іншими фундаторами галицького радикального руху – Іваном Франком, Михайлом та Анною Павлик**, Кирилом Трильовським***, а також його впливи на формування політичних поглядів Василя Стефаника****, Леся Мартовича*****, Левка

Бачинського*****. Після закінчення Львівського університету у 1885 р. він працював адвокатом – практикантом в Станіславові (тепер м. Івано – Франківськ – Ю.П.), а згодом переїжджає до повітового міста Коломиї у Східній Галичині, де продовжує свою правничу практику (1886 – 1896) та розгортає бурхливу громадську діяльність. 1890 року Данилович одружується з дочкою священика с. Стецева Снятинського повіту (Івано – Франківська обл. – Ю.П.) Кирила Гаморака*****Анною, батько був на той час депутатом галицького сейму. Крім Анни у родині було ще троє дівчат, так Євгенія вийшла заміж за священика Василя Коритовського із містечка Заболотова, Олена вийшла за

*«Світ» – ілюстрований літературно-політичний науковий місячник, виходив у Львові 1881–1882. Видавець і редактор – Іван Белей, фактичний редактор – Іван Франко. «Світ» пропагував соц. ідеї, ставився критично до тодішньої народовецької політики поборював москвофільство; «Громадський голос» – газета, що з різною періодичністю та під різними назвами («Новий громадський голос», 1904–1905) виходила у Львові (1895–1939). У 1910 році обов’язки головного редактора «Громадського голосу» виконував Михайло Павлик; «Народ» – громадсько-політичний часопис, що виходив у Коломиї (1890–1895) за редакцією Михайла Павлика, раз на два тижні. Із заснуванням Української радикальної партії (УРП) часопис став офіційним органом партії; «Хлібороб» – популярний двотижневик, орган Радикальної Партії, виходив з квітня 1891 до вересня 1895 у Львові й Коломиї; ред. І. Франко (1891), М. Павлик і С. Данилович. «Хлібороб» порушував громадсько-політичні й економічні проблеми села, містив публіцистичні статті (М. Драгоманова, І. Герасимовича, В. Стефаника, Л. Мартовича й ін.)¹⁷ Освітнянський первісток – семінарія – дух і серце Полтавщини. Режим доступу: vs-school.ucoz.ru/index/uchitelska.../0-28

** **Михайло Іванович Павлик** (17 вересня 1853, Монастирське – 26 січня 1915, Львів) – український письменник, публіцист, громадський і політичний діяч. Дійсний член НТШ. Разом з Іваном Франком у 1890 р. створили Русько-українську радикальну партію (РУРП).

Анна Павлик (26 січня 1855, с. Монастирське (нині в складі м. Косова) – 13 жовтня 1928, Львів) – українська громадсько-культурна діячка і письменниця, активна учасниця жіночого руху в Галичині. Сестра Михайла Павлика.

*** **Кирило Йосифович Трильовський** (6 травня 1864, с. Богутин, повіт Золочів (Галичина) – 16 жовтня 1941, Коломия) – відомий галичанин, адвокат, доктор права, громадсько-політичний та культурно-освітній діяч, основоположник і один із засновників Української радикальної партії та Селянсько-радикальної партії Східної Галичини, депутат віденського парламенту, посол Галицького сейму, публіцист, журналіст, видавець, засновник товариства «Січ» і січового руху в Галичині.

**** **Василь Семенович Стефаник** (14 травня 1871, Русів (тепер Снятинський район Івано-Франківської області) – 7 грудня 1936) – український письменник, майстер експресіоністичної новели, громадський діяч, політик. Депутат австрійського парламенту.

***** **Леся Мартович** (*Олекса Семенович Мартович*, 12 лютого 1871, Торговиця, Городенківський район, Івано-Франківська область – 11 січня 1916, Зубейки, Жовківський район, Львівська область, похований в селі Монастирок, Жовківського району) – український письменник, правник і громадський діяч, доктор права.

***** **Лев Васильович Бачинський** (14 липня 1872, село Серафінці, тепер Городенківського району, Івано-Франківська область, – 12 квітня 1930, Відень) – український галицький адвокат, громадсько-політичний діяч. Голова Української радикальної партії (1918–1930), посол до австрійського парламенту (1907–1918) та до Сейму II Речі Посполитої (1928–1930). У період ЗУНР – комісар Станіславського повіту, потім – віце-президент Національної Ради ЗУНР.

***** **Кирило Семенович Гаморак** (1837 або 1835, Кіцмань – 22 лютого 1922, Стецева) – український релігійний, громадський діяч. Посол до Галицького сейму у 1889–1895 рр.

поета та священника Івана Плешкана* з містечка Обертин, а Ольга переїхала до Василя Стефаніка у Русів(усі села та містечка Снятинського повіту – Ю.П.)¹.

Северин Данилович будучи фаховим юристом – адвокатом, через свою наукову діяльність, політичні погляди та громадську активність, не раз змушений був змінювати адреси своєї адвокатської канцелярії по різних повітових містечках Східної Галичини. Разом з С. Даниловичем, змушені були «подорожувати» його дружина та доньки, які були свідками цікавого та не раз ризикованого, бурхливого життя свого батька і чоловіка. Увазі читача пропонуються спогади про свого батька дочки Євгенії Северинівни Данилович, які датовані 1982 роком. Дані спогади та світлина з родинного архіву публікуються вперше. Оригінал зошита зі спогадами та фотоархів знаходяться в особистому архіві краєзнавця та колекціонера Юрія Володимировича Тимошенка з міста Коломия, Івано-Франківської області².

Спогади про Северина Теофільовича Даниловича

Северин Данилович народився 1860 р. в с. Петрові Тлумацького району, Івано-Франківської області. Після закінчення початкової школи Северин Данилович поступив до (польської) державної гімназії в м. Станиславові (зараз м. Івано-Франківськ – авт).

В гімназії належав до кращих учнів. Зі симпатією згадував учителя латинської мови, як учні цілим класом скандували твори латинських поетів, або переказували твори по особам, а навіть розмовляли на уроках по латині.

У вищих класах Северин Данилович багато читав, не лише читав літературні твори, але також наукові книжки. Займався філософією вивчав Кантову «Критику чистого розуму». Захоплювався творами Франка.

* **Іван Дмитрович Плешкан** (4 липня 1866, с. Тулова, нині Снятинський район – 19 січня 1907, с. Чортовець, нині Городенківський район) – український священник, поет, фольклорист, перекладач. Товаришував з Василем Стефаніком. Батько малярки Ольги Плешкан.

¹ *Шкраб'юк П.В.* Данилович Северин // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Т. 2: Г – Д. К.: Наук. Думка, 2003. С. 290; Данилович Северин // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Т. 2. Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1993. С. 488; Данилович Северин // Біографічний словник Прикарпаття. Зібрав і опрацював Вол. Полек. Бібліотека «Нового Часу». Число 2. Івано-Франківськ: Новий Час, 1993. С. 131.; *Білінкевич І.* Данилович Северин // *Енциклопедія Коломийщини*, Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 2007. С. 9; *Буджак М.* Золоте жниво (розповіді про відомих людей Тлумащини) нариси, уривок з повісті, фотодокументи. Вип. 1. Тлумач: Бібліотечка «Злагоди», 1993. С. 31.*

² Особистий архів Юрія Володимировича Тимошенка, м. Коломия.

Після закінчення гімназії 1879 р. поступив в університет у Львові на юридичний факультет.

В Львівському університеті зацікавився особисто з Франком.

І. Франко в той час був ще студентом філософії. Зацікавившись з Франком батько став постійним гостем в домі Франка. Там сходився чималий гурток поступової молоді. Франко був учителем цього гуртка, найбільше заохочував студіювати науки природничі і суспільні, бо як казав, через пізнання законів природи і законів суспільного життя можемо життя нашого народу краще устроїти. В той час під впливом Франка Данилович Северин почав студіювати К. Маркса.

Адвокатську канцелярію Др. Северин Данилович відкрив в м. Коломійі.



Северин Данилович 1918 р.

В той час як мій батько оселився в Коломійі, існував там таємний гурток кращих учнів українців Коломийської гімназії. Найбільше діяльними членами цього гуртка були Лев Бачинський, Василь Стефанік та Лесь Мартович. Батько дуже цікавився гуртком. В. Стефанік пише в своїй автобіографії 1929 р. «В шостому класі гімназійному по-

знайомилися ми з Северином Даниловичем який тоді серед селянства на (Покутті) організував великий політичний рух.

В тім часі диктував нам проект програми радикальної партії, який пізніше увійшов як платформа при організуванні цієї партії».

І коли В. Стефанік в своїм творі «Серце» написав «Северин Данилович – мій перший учитель соціалізму, то думав про той час, як він був

учнем гімназії в Коломиї і як мій батько розповідав гуртківцям про К. Маркса і соціалізм.

В десяту річницю з дня смерті Карла Маркса батько написав статтю «Кароль Маркс». За старанням батька в Коломиї (тоді батько був адвокатом в Коломиї) була видана листівка до 1-го травня 1893 р. На цій листівці був портрет Карла Маркса. Текст до цієї листівки написав батько, але підписався Лесь Мартович. Л. Мартович був тоді студентом 1-го курсу юридичного факультету, а батько був людиною на становищі.

З Коломиї переніс батько адвокатську канцелярію до Кут (містечко Косівського р-ну Івано-Франківської обл. – авт.) В Кутах відвідував батька І. Франко про це згадує моя сестра Стефанія Данилович-Сеникова в своїх спогадах. Згадує, що Франко з дітьми були в батька в Кутах. Франко з батьком пішли до окремої кімнати і довго про щось розмовляли.

Мати моя розказувала про дружину Франка, яка не могла зрозуміти ані з тим погодитися що Франко така визначна людина, а про те жив в таких матеріальних труднощах. Хоч Франко заробляв не так мало, але вона не могла влаштувати собі життя з такими доходами.

Дружина Франка добре володіла французькою мовою і помагала Франкові в різних перекладах з французького.

Батько не раз згадував, як ходив на агітацію по селах Покуття (етнографічний регіон, що охоплює Коломийський, Снятинський та Городенківський райони Івано-Франківської обл. – авт.) з Франком і Павликом. Тоді матеріальна культура серед селян була дуже низькою.

В 1897 р. в Кутах в домі батька Стефаник писав свої новелі «Стратився», «Виводили з села» і інші. Лесь Мартович тоді працював практикантом в канцелярії мого батька.

В Тернополі, як батько мав адвокатську канцелярію, багато російських революціонерів, які їхали за кордон через Тернопіль, або повертали із закордону до Росії поступали (відвідували – авт.) до батька, батько їх гос-

тинно вітав і допомагав чим міг. Моя мама любила розказувати про один Святий вечір в Тернополі.

Коли в нашому домі перебували російські революціонери, а батько запросив місцевих соціалістів. Були між ними також поляки і один єврей. Мати готувала всі народні страви, які подають на св. вечір. Старалась щоб прийом був гарний, через що перемучилась, вкінці вилилось масло коли смажила пампушки.

Російські революціонери, які перебували в нашому домі в Тернополі, розповідали письменникові Горькому про батька, Горький передав ними батькови збірне видання своїх творів з автографом. Ці твори Горького в синій оправі з надписами золотими буквами стояли в нашій бібліотеці на хуторі Березина (Тлумацький р-н Івано – Франківської обл. – авт.), та нажаль пропали в першій світовій війні. Коли батько приїздив на Березину, то тут читав твори Горького.

В Тернополі у батьків часто перебував В. Стефаник. Тут він працював над своїми творами тут і зустрічався з Ольгою Гаморак (рідна сестра моєї мами) своєю майбутньою дружиною.

В 1900 р. в Тернополі в домі моїх батьків Стефаник викінчив свою новелу «Палій». Відтак читав свій новий твір публічно в товаристві «Бесіда»*. Батько в своїм домі улаштував прийом в честь В. Стефаника. Під час прийому батько говорив про творчість Стефаника. Промова батька подобалась письменникові. Він запитав мою матір «Чи Северко підготовлявся?».

В Тернополі в домі батька часто бували Крушельницькі (з Білої коло Тернополя) батьки славнозвісної співачки Соломеї**. Соломея тоді вчилась в Італії. Приїздила також до нас молодша її сестра Анна. З Анною Крушельницькою познайомились у нас Л.Мартович і В. Стефаник.

В Тернополі до гімназії ходив Василь Миколайович Косташук родом зі Снятинщини з села Тулова, син незаможного селянина і мої батьки опікувалися ним. Щодня приходив до нашого дому, пригадує моя старша сестра

* «Українська Бесіда» (до 1928 р. – «Руська Бесіда») – товариство клубного типу 1861–1939 рр. у Галичині. Перше товариство «Руська бесіда» було засноване у Львові 1861 року стараннями Юліана Лаврівського на базі гуртка львівської інтелігенції «Молода Русь» для плекання товариського життя та «скріплення й піднесення національного духу»; згодом воно було поширене по всіх великих галицьких містах (Перемишль, Станіславів, Тернопіль та ін).

** Соломія Амвросіївна Крушельницька (23 вересня 1873, с.Білявинці, нині Бучацький район Тернопільської області, Україна – 16 листопада 1952, м. Львів) — українська оперна співачка, педагог. За життя Соломію Крушельницьку визнали найвидатнішою співачкою світу.

Іванна, як діти збирались і він з захопленням читав твори Шевченка і Квітки-Основ'яненка. Старші мої сестри були також вже в гімназії. Іванна була дитиною дошкільного віку, проте говорила на пам'ять уривки з творів Шевченка, бо наслухалась, як Василь Косташук читав. Пригадує Іванна як перестерігала Василя його дядина Олена Плешканова і моя мати за те, що брав участь в робітничій першотравневій демонстрації в Тернополі, і цей транспарант ніс. Дядина Плешканова говорила «Хочеш вилетіти з гімназії?». Коли батько виїздив з міста Тернопіль прогресивна громадськість улаштувала батькові прощальний вечір в товаристві «Бесіда».

З Тернополя переніс батько адвокатську канцелярію до міста Бучача (Тернопільська обл. – авт.) де був короткий час, бо канцелярія давала малі доходи.

В той час в Бучачі батько працював над своєю економічною працею в справі аграрних реформ, яка вийшла друком здається 1909 р.

Потім батько відкрив адвокатську канцелярію в містечку Бурштині (Івано – Франківська обл.). В Бурштині бувало в нашому домі багато прогресивної молоді. Часто перебував у нас Василь Андрійович Данилович, двоюрідний брат батька. В той час будучи учнем філії другої української чоловічої гімназії у Львові, він організував таємні гуртки молоді середніх шкіл. Ці гуртки, під назвою «Кружки Драгоманівської молоді». Кружки середніх шкіл, мали давати гуртківцям знання, яких не давала школа. Там вивчали дарвінізм, читали Дренера*, історію боротьби науки з релігією та інші. Обов'язком гуртківців було також добре вчитися в школі, гуртувати стійкий характер.

Під впливом Василя А. Даниловича моя сестра Софія заложила таємний гурток Драгоманівської молоді в приватній українській гімназії СС Василіянок в Львові, в якій вона вчилася. До цього гуртка належала також моя сестра Анна. Сестра Іванна не належала ще до того гуртка, бо ходила до початкової гімназії, а до гуртка приймали з четвертого класу гімназії.

Гуртківці сходилися в нашому помешканні. Це було у 1911-12 роках. Відтак Даниловичі залишили Львів і вчилися приватно дома в Бурштині і що півроку здавали іспити за окремими класами в м. Рогатині і м. Городенці (містечка

сучасної Івано-Франківської області, де у досліджуваній період були українські гімназії – авт.).

В 1912 р. прогресивна молодь почала видавати журнал «Життя в Львові». Душею редакційної комісії був В.А. Данилович. До редакційної колегії належала також моя сестра Софія. Вона просила батька, щоби написав щось до їх журналу. На її прохання батько написав до 1-го номера «Життя» статтю «Значення ідеалів в життю людини». Ця стаття подобалась молоді, бо була науково обґрунтована і мала виховне значення. До слідуєчих випусків батько писав статті на економічні теми. Редакційна колегія просила також І. Франка щоб написав статтю. Франко тоді вже був хворий, проте задовольнив прохання молоді.

За організацію таємних гуртків в середніх школах Василь Андрійович Данилович 1912 р. був виключений зі всіх гімназій Галичини. Він перейшов на Буковину до укр. гімназії в м. Кіцмані.

В кіцманській гімназії взяв собі учителя латини і греки і склав екзамен на атестат зрілості на відмінно.

В 1914 р. поступив на Львівський університет на математичний факультет, але студіював також стислу філософію. Пригадує сестра Іванка, як Василь Данилович читав реферат в нашому домі в Бурштині про філософа Спінозу (Спінозу – Ю.П.), історію боротьби науки з релігією та інші. Тоді ми сходились в одній кімнаті, а також завжди був присутнім батько, який висловлював свої зауваження щодо реферату.

Коли почалась перша імперіалістична війна 1914 р. В.А. Данилович виїхав до Відня. 1915 р. маючи заледве 19 років нагло (раптово – Ю.П.) помер там же з причини отруєння (отруєння – авт.) шлунка недоброякісним м'ясом. Смерть В.А. Даниловича була болючою втратою для



Северин Данилович
1918 р.

* Дрепер Джон-Вільям (1811–1882) – американський історик, фізик, хімік, в Росії був відомим завдяки своїй праці «Історія розумового розвитку Європи».

нашої сім'ї і для народу. Українська громадськість справила величавий похорон молодій талановитій людині.

Коли я поступила на університет у Львові, то довголітній визначний професор цього університету Твардовський, який викладав стислу філософію, запитав мене під час екзамену про В.А. Даниловича. Дуже жалував, що його учень в так молодому віці помер. Професор Твардовський* уважав за найздібніших між своїми студентами Василя Андрійовича Даниловича і Степана Белея, який пізніше став професором психології на Варшавському університеті.

Сестра Іванна пригадує собі один концерт в честь Драгоманова, який давала в Львові Радикальна партія. Це було 1911 або 1912 р. Управа радикальної Партії доручила виголосити промову Льву Бачинському. Бачинський чомусь не

приїхав, тоді батько рішився на прохання організаторів свята заступити його. Студенти почистили з пороку батькові черевики і батько виступив на сцену і почав говорити про Драгоманова без підготовки. Змісту промови сестра Іванна не могла зрозуміти, бо їй було 11 чи 12 років, пам'ятає що присутні дуже уважно слухали і з захопленням аплодували. Пригадує також що на цьому концерті Ростислав Заклинський*, декламував «Каменярі» Франка.

Також сестра Іванна пригадує, коли упорядкувала бібліотеку батька, то там було найбільше наукових книжок, головню з економії і філософії. А також були книжки з природознавства. Коли поглянула сестра на «Капітал» Маркса, де було багато пророблено заміток на маргінесі. Так само були різні замітки на маргінесі творів філософа Канта.



Сидять: Северин Данилович з дочкою Стефанією, дружина Ганна з дочкою Софією,
сестра Даниловича Олена (Левицька) з дочками Софією та Ізидорою.
Стоять: брати Даниловича – Володимир та Євген

* Заклинський Ростислав Романович , (20 жовтня 1887, Станіславів (нині, Івано-Франківськ) – 18 вересня 1974, Львів) – історик, письменник, редактор, педагог, фольклорист, музеєзнавець, доктор права (1918).

Сестра подумала, яка освічена людина батько – ці книги він не лише прочитав, але й простудіював. Недаром В. Охримович* сказав про батька, що Северин Данилович більш вчений, чим адвокат.

Я і моя наймолодша сестра Северка жили в батьківськiм домі в Бурштині, ми до школи не ходили тільки вчилися дома початкові класи. Вчила нас рідна тета Марія (сестра моєї мами). Батько інтересувався, як ми вчилися. Він був дуже вимогливий, щоб ми добре вчилися, як батько деколи опитував нас, то я мала почуття, що я мало що знаю і це мене смутило, особливо трудні були для мене рахунки. І я ще більше прикладалась до науки. І з розповіді батька я знала, як батько і його товариші ґрунтовно вивчали латинську мову і твори латинських поетів розказували по особам, а на уроках навіть розмовляли по латині.

Пригадую собі, як батько студіював мову есперанто вечорами читав книжку есперанто, а також пригадую собі той підручник його формат. Батько говорив, що дуже легка ця мова до ви-

вчення, хто знає латинську мову себто добре вивчав латину в гімназії. Я тоді довідалася, що в мові есперанто граматики майже нема, відмін іменників нема.

Підручник з якого батько вивчав був на українській мові. Знаю, що батько одушевлявся, говорив, що цією одною мовою люди цілого світу можуть порозуміватися.

Це, що бачила я як батько читав есперанто було приблизно в 20-х роках нашого сторіччя. Тоді батько мав адвокатську канцелярію в м. Долині, коло Стрия.

Моя сестра Іванна так само пригадує ту книжку, з якої батько вивчав мову есперанто. До вивчення ця мова була легка.

Іменники взагалі не відмінялися. Підставою цієї мови була латинська мова. Сестра Іванна пригадує собі що батько вибирався на з'їзд есперантистів до Кракова.

Євгенія Северинівна Данилович
Учителька –пенсіонерка.
Снятин, 2.III. 1982 р.¹.

References

Bilynevych I. (2007). Danylovych Severyn // Entsyklopediia Kolomyjschyny. Zshytok 5, litera D. – Kolomyia: Redaktsijno-vydavnychyj komitet «Entsyklopediia Kolomyjschyny», Vydavnycho-polihrafichne tovarystvo «Vik». [in Ukrainian].

Budzhak M. (1993). Zolote zhnyvo (rozpovidi pro vidomykh liudej Tlumachchyny) narysy, uryvok z povisti, fotodokumenty. – Vyp. 1. – Tlumach: Bibliotechka «Zlahody». [in Ukrainian].

Danylovych Severyn (2003) // Entsyklopediia ukrainoznavstva. Perevydannia v Ukraini. – T. 2. –

L'viv: Naukove Tovarystvo im.. Shevchenka u L'vovi. [in Ukrainian].

Danylovych Severyn (1993) // Biohrafichnyj slovnyk Prykarpattia. Zibrav i opratsiuvav Vol. Poliek. Biblioteka «Novoho Chasu». Chyslo 2. – Ivano-Frankivs'k: Novyj Chas. [in Ukrainian].

Shkrab'iuk P. V. (2003). Danylovych Severyn / Petro Shkrab'iuk // Entsyklopediia istorii Ukrainy: V 5. t. / Redkol.: V.A.Smolij (holova) ta in.. – T. 2: H – D. – K.: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

* Володимир Юліанович Охримович – галицький громадсько-політичний діяч, учений, журналіст, правник. З 1899 року дійсний член НТШ і голова його Статистичної комісії, член-кореспондент Петербурзької АН, професор права та декан Правничого факультету Українською таємного університету у Львові. Депутат австрійського парламенту у 1907–1908 рр.

¹ Особистий архів Юрія Володимировича Тимошенка, м. Коломия.



**Джерела
та біографічні студії**

УДК 94[(4 + 477)] : 929 ЛЕВИТСЬКИЙ М.В.

Василь Даниленко (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
E-mail: Vasyl.Danylenko@gmail.com

Візія Миколи Левитського ролі Росії, Польщі та країн Західної Європи в історії України

Висвітлено погляди М.В. Левитського на роль Росії, Польщі та країн Західної Європи у формуванні української державності й української нації. Крізь призму документів радянських спецслужб і публіцистичних рукописних праць показано його особистість як патріота, палкого прихильника розвитку незалежної України у колі європейських народів.

Ключові слова: М.В. Левитський, Україна, Росія, Польща, європейський вибір.

Vasyl Danylenko (Kyiv)

Doctor of Sciences (History), Professor
Leading scientific worker
of the M.S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archeography and
Source Studies of the NAS of Ukraine
E-mail: Vasyl.Danylenko@gmail.com

Mykola Levytsky's vision of the role of Russia, Poland and Western European countries in the history of Ukraine

Mykola Levytsky had his own vision of Ukraine's historical place in Europe. In his opinion, the natural path of European development, which lies through Poland, in spite of the existing disputes between neighbors, has been violated by perfidy of Russian rulers. Ukraine was supposed to melt into the Russian Empire, and Ukrainian people had to lose their national identity and the ability to fight for independence. To change such course of history and recover Ukraine's innate, indisputable place in Europe, is what Mykola Levytsky called for, and he was nearing this time with his unrelenting scientific and socio-political work.

The publication covers M. V. Levytsky's vision of the role of Russia, Poland and Western European countries on the nation building of Ukraine and its people. Through the lens of the Soviet security services publications and publicistic hand-written pieces, his personality is presented as a patriot, a great believer in the development of independent Ukraine among European nations.

Key words: M. V. Levytsky, Ukraine, Russia, Poland, European vector of development.

Кажучи про **актуальність** дослідження життєдіяльності видатних особистостей, які прагнули кращої долі для свого народу, недостатньо керуватися лише конкретними віхами в їхній біографії чи покладатися на певні історичні події. Нині, коли Україна ціною життя своїх громадян змушена платити за європейський вибір майбутнього, особливого значення набувають, зокрема, знання про погляди авторитетних носіїв моральних і духовних цінностей на роль України й українського народу у світі,

історію взаємин з сусідніми державами, зокрема, з Росією та Польщею, іншими країнами Європи. Візія Миколи Васильовича Левитського місця України в системі міжнародних відносин настільки співзвучна сьогоднішнім реаліям, що доводиться тільки вражатись проникливістю й далекоглядністю його думки. Висловлені ним концептуальні положення щодо незалежності та головних напрямів розвитку України є складовою духовного фундаменту розбудови української державності.

Мета статті – крізь призму актуалізованих рукописних і опублікованих праць, розсекречених архівних документів розкрити бачення Миколаю Левитським ролі Росії, Польщі та країн Західної Європи в історії України, розширити й уточнити знання про громадсько-політичну позицію Миколи Левитського, показати його роль як українського національного діяча, який торував шляхи здобуття Україною незалежності.

Означена мета випливає із того, що політичні, державницькі позиції Миколи Левитського в науковій літературі дістали побіжне висвітлення. За радянської доби в історіографії не могло бути й мови про погляди М. Левитського, які розходилися з його образом прихильника суспільної толерантності і лояльного ставлення до влади. Першорядне значення для дослідників мав його теоретичний і практичний доробок та безпосередня культурно-просвітницька діяльність з питань кооперації. Джерельною базою таких досліджень слугували опубліковані праці М. Левитського у вигляді брошур, статей, повідомлень у популярних і спеціальних наукових виданнях, періодиці, а також доповіді й виступи на міжнародних кооперативних конгресах, зібраннях артільників та кооператорів, представників кредитних та ощадно-позичкових товариств.

У незалежній Україні одним із перших історико-теоретичний аспект селянської кооперації досліджував В.І. Марочко. У 1995 році він видав працю, в якій висвітлив кооперативний рух в Україні, починаючи від доби національного відродження XIX ст. і завершуючи крахом ідеї організації взаємодопомоги, артілей та кооперативів й винищенням українських учених у галузі сільського господарства наприкінці 1920-х років¹.

Реконструкцію архівної спадщини українського діяча кооперативного руху М. Левитського здійснила В.Б. Вовченко, яка опублікувала низку статей і успішно захистила дисертацію за

відповідною спеціальністю². Автор основну увагу приділила розробленню критеріїв систематизації особового архіву, з'ясуванню його інформаційного потенціалу для вивчення історії кооперативного та просвітницького руху. Вагомі архівознавчі напрацювання дослідниці відкрили можливості розширення біографічних відомостей про М.В. Левитського, виявлення обставин, що впливали на формування його ідейних поглядів.

Добре підґрунтя для праць науковців про одного з українських кооператорів європейського рівня, для вивчення міжнародного кооперативного співробітництва, втілення ідей Миколи Левитського в Україні і за кордоном від початку XX століття відкрили документи, урядовані в особовому архівному фонді № 327 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. Фонд став доступним для користувачів вже протягом 1990-х років.

Із науковою та публіцистичною спадщиною видатного кооператора плідно працювали І.А. Фареній³ та В.П. Рекрут⁴, окремі публікації котрих стосуються поглядів Миколи Левитського на національне питання. Так, І.А. Фареній докладно розкрив національно-державні погляди Левитського, показав його непереможне прагнення до створення незалежної Української держави, орієнтацію на якнайширше оволодіння досягненнями цивілізації і світової культури. У цьому контексті автор торкнувся також історії взаємовідносин України з Росією. Вчений дійшов висновку про те, що бачення М.В. Левитським проблем національного розвитку «не вилилося в широку наукову чи громадсько-політичну діяльність», проте у силу «високого авторитету Левитського, активної громадянської позиції та широкої громадської роботи його погляди з національного питання помітно впливали на настрої в суспільстві»⁵. Зовні нібито обмежений приземленими

¹ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. Київ : М.Р. Kots Publishing, 1995. 224 с.

² *Вовченко В.Б.* Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007. 18 с.

³ *Фареній І.А.* Національне питання в поглядах «артільного батька» Миколи Левитського // Вісник Львівської комерційної академії. Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2010. Вип. 9 (Серія – Гуманітарні науки). С. 129–135; *він же:* «Артільний батько» Микола Левитський – видний представник національної інтелігенції кінця XIX – першої третини XX століття / Гуржівські читання. Черкаси, Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 99–101.

⁴ *Рекрут В.* Маловідомі сторінки життя М. В. Левитського на Кубані та Північному Кавказі у 1918–1920 роках // Красзнавство. 2019. № 2. С. 50–56.

⁵ *Фареній І.А.* Національне питання в поглядах «артільного батька»... С. 133–134.

кооперативними справами Микола Левитський насправді не уявляв розвиток України без її інтеграції в систему планетарного прогресу.

Причиною недооцінки постаті Миколи Левитського в українському національно-визвольному русі є розпорошеність, а донедавна й недоступність інформації про справжні, причому послідовні й чіткі, ідейно-політичні погляди Левитського, внаслідок чого він став відомішим винятково як видатний організатор кооперативного руху. Не стали винятком за тематикою і заходи, проведені в Україні у 2019 р. на відзначення 160-річчя з дня народження М.В. Левитського, зокрема, публікації в журналі «Краєзнавство». Отже, потреби повнішого розкриття його образу і внеску в українську суспільно-політичну думку першої третини ХХ століття потребують залучення нових історичних джерел і досліджень рукописної спадщини. Праці Миколи Левитського з національного питання та політики Росії щодо України, зв'язків з Польщею і обґрунтування європейського вектору розвитку України тепер сприймаються зовсім по-іншому.

Для розуміння сутності і актуальності його поглядів та поведінкових настанов особливого значення набуває врахування історичних умов, за яких найяскравіше виявлялися, або навпаки, старанно приховувалися суспільно-політичні позиції Миколи Левитського. Для нього невідомою любов до України й українського народу, ідеї подолання залежності від сильніших сусідів і розбудова Української держави не були чужими чи абстрактними поняттями ще задовго до проголошення Української Народної Республіки. Тож не даремно з початком Української революції і утворенням Української Центральної Ради Микола Левитський захопився державотворчою діяльністю. До складу УЦР він обраний на Всеукраїнському національному конгресі, був також членом Малої Ради (уряду) і обіймав поважну посаду керівника відділу державного майна в Генеральному секретарстві земельних справ.

Послідовно витримував свою лінію Микола Левитський і при гетьманові Скоропадському. Саме на цей час припадає написана ним стаття (серпень 1918 р.), чернетка якої зберігається у особовому фонді № 327 Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН

України⁶. Зміст статті потребує окремого розгляду як найбільш відвертого вираження міркувань Миколи Левитського про роль Росії, Польщі та країн Заходу в історії України.

М. Левитський розсудливо писав про те, що з давніх часів, а особливо в XVII столітті, Україна була в близьких самостійних зносинах з Європою через Польщу. У той час, як Московське царство під Золотою Ордою було відрізане від Європи, Україна ніколи не поривала зв'язків з європейськими народами. Тому, на думку М. Левитського, приєднання українських земель до «темної, взагалі некультурної і деспотичної» Московщини було великим нещастям. Російський деспотизм насильно відірвав Україну від Європи і спрямував на шлях, що суперечив природнім, географічним та історичним обставинам. Україна змушена була відступити на мандрівці європейського розвитку. Однак географічне становище і межування безпосередньо з європейськими державами все одно впливали на формування освіти і культури в Україні.

Ставши очевидцем того, як на Україну з різних боків кинулись більшовицькі й білогвардійські війська, переслідуючи одну мету – не допустити відокремлення України, Микола Левитський підкреслює спадкоємність великодержавної політики Росії. Важко повірити, що праця написана понад сто років тому, настільки злободенним є кожне речення, що йде з глибини свідомості і закликає до боротьби. «Взявши твердо і рішучо курс на Європу, ми мусимо не жаліючи сили й здоров'я працювати в цім напрямку. Ми мусимо, ми повинні увійти і стати в круг, в родину культурних європейських народів і держав. Ми повинні зайняти серед їх те місце, яке нам давно і по праву належало і належить, з якого нас зірвала зрадницька, злочинна російська політика». Микола Левитський не шкодує жорстких оцінок для визначення політики Росії: «Нас і тепер ще намагаються деякі люди, а найбільше «брати» з Московщини не пустити на цей єдиний (підкреслення М. Левитського – *авт.*) шлях, хочать силоміць знов одірвати нас од Європи і притягти за чуба до «Єдиної і невідомої»»⁷. Як бачимо, Левитський ніяк не відокремлював імперських амбіцій більшовиків і великодержавної шовіністичної політики їхніх попередників у царській Росії.

⁶ М.В. Левитський. К питанню про національне відродження України / Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі: ІР НБУВ). Ф. 327, од. зб. 69, арк. 27–35. Стаття без початку.

⁷ ІР НБУВ, ф. 327, од. зб. 69, арк. 29.

Погляди Миколи Левитського досягають неймовірної експресії, коли він пише, що хто проти політичної незалежності і державної самостійності України, той є її «лютий ворог», який прагне відібрати душу народу. Автор застерігає сучасне йому покоління не погубити надію на визволення з пазурів російського імперіалізму, бо такі можливості рідко бувають в історії і можуть більше не повторитись⁸. Зовнішні вороги хотіли б знищити саму ідею української державності, тому оборона і збереження самостійної України є священним обов'язком громадянства.

Заклики Левитського співзвучні сучасним реаліям, – напружити фізичні і духовні сили, зібрати колективний розум, виявити максимум державного розуму і забути міжпартійні суперечки, знайти спільну мову, яка б «усіх з'єднала» на основі ідеї вільної, незалежної й суверенної держави. Кращим зразком національної і державної сили мусить бути, на думку Левитського, гаряча любов до свого краю, яка скрізь панує у всіх європейських народів. Україна була б щаслива, якби її діти «доросли до того ступеня свідомості, високого лицарського святого патріотизму, який є у інших культурних народів, щоб перед цілим світом вони змогли твердо, ясно і рішучо сказати: “Україна для нас найвище і найдорожче за все”»⁹. Такий підхід, вважав Левитський, притаманний як для малих, так і для великих держав – Чорногорії, Сербії, Болгарії, Німеччини, Франції, Англії, Японії, Італії і т. д.

За ідею соборної незалежної Української держави Микола Левитський ледь не поплатився життям. Восени 1918 р. він взяв участь у засіданні Кубанської Крайової Ради в Катеринодарі, де господарювали денікінці, і в їх присутності заявив українською мовою про суверенні права революційного народу і нації та про історичний зв'язок і спільне коріння кубанців з Великою Україною¹⁰. Це означало, що навіть розуміння реальної небезпеки з боку озброєних представників Добровольчої армії Денікіна – провідників агресивної великодержавної політики Росії – не зупинили відвертих антиімперських висловлювань Левитського.

Прихід більшовиків до влади і облесливі запевнення у вирішенні національного питання шляхом «коренізації» зміцнили переконання

Миколи Левитського у необхідності творити власну державу і добиватися повернення природного місця в Європі, від якої Україну «відгородила Москва». Водночас назовні Левитський змушений був рахуватися з комуністичними реаліями і викладати свої думки в завуальованому вигляді: «Радянська Україна, побудована за заповітами Леніна, абсолютно немислима без глибокої українізації»¹¹ (переклад з рос. – *авт.*).

Справжню суспільно-політичну позицію М. Левитського в радянську добу допомагають розкрити документи, створені в секретно-політичному відділі Державного політичного управління УСРР, де пильно стежили за поведінкою і настроями української інтелігенції. Там буквально по днях і тижнях фіксували висловлювання і вчинки, що видавалися підозрілими і небезпечними для більшовицької влади. Причому особливу увагу привертала дії чи навіть міркування, спрямовані на відродження Української Народної Республіки, самостійницький напрям розвитку суспільно-політичної думки.

М. Левитського ретельно вивчали як потенційно небезпечну для режиму особу, яка має вагомий вплив в українському суспільстві і за кордоном. Йому інкримінували «десять заповідей (віх)», які він особисто розробив і пропагував, зокрема:

«Рідний дім, тобто кожен українець повинен усвідомлювати, що Україна має бути незалежною і самостійною державою.

Свідома нація, тобто кожен українець повинен бути цілком свідомим націоналістом і спрямовувати свою діяльність по лінії виховання мас у національному дусі.

Українська національна культура, тобто кожен українець повинен спрямовувати свою діяльність по лінії творення національної, суспільної й економічної культури і

Захід, тобто кожен українець повинен орієнтуватися на Захід і звідти чекати вирішення національного питання»¹² (зворотний переклад з рос. мови – *авт.*).

Остання теза свідчить про те, що Левитський зовсім не розраховував на ленінську національну доктрину, а вважав, що опертя слід шукати в країнах Заходу.

⁸ ІР НБУВ, ф. 327, од. зб. 69, арк. 30.

⁹ Там само, арк. 35.

¹⁰ *Рекрут В.* Маловідомі сторінки життя М. В. Левитського... С. 53.

¹¹ ІР НБУВ, ф. 327, од. зб. 64, арк. 2.

¹² Галузевий державний архів СБ України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 125–125 зв.

Чекісти завели окреме агентурне розроблення під умовною назвою «Привіт». Її основним фігурантом був саме «артільний батько» Микола Левитський. Його праці, публічні й непублічні виступи старанно вивчали, шукаючи компромат, достатній для монтування великої справи. Крім донесень інформаторів, за Миколаю Васильовичем велося зовнішнє спостереження. Завдяки комплексу проведених заходів штатними й позаштатними співробітниками ДПУ УСРР задокументовано конкретні вчинки і висловлювання Левитського у вузькому колі, як він гадав, односторонців. Насправді, далеко не всі такими були. До нас дійшло чимало підтверджень засад щиро українського внутрішнього світу і патріотичних переконань Левитського.

Діяльності поза кооперативним рухом Микола Васильович надавав вагомому значення, причому він вважав, що через політику Москви українці розпоршені, роз'єднані, тому просвітницьку й пропагандистську роботу слід проводити в місцях їх компактного проживання як в Україні, так і поза її межами. Для цього придатні різноманітні доступні й зрозумілі в тих умовах засоби. Їх вибір вказує на те, що «артільний батько» розглядав можливість політичних змін ненасильницькими методами. Перевагу надавав методам культурного виховання мас, вихованню національної свідомості за допомогою кооперативного руху і церкви. Культурний поступ призведе, на думку Левитського, до просування у владу українців, які здолають засилля Москви. Недаремно «північні варвари» бояться цього і послідовно винищують кращі українські сили¹³. Доля України залежить від політики західних держав, які визнають українців як окрему націю і підтримують уряд Української Народної Республіки в екзилі.

Однією з форм підняття національного духу українців було написання і поширення патріотичних творів. До виготовлення листівок з власними віршами Микола Васильович долучив і свого сина. Частина творів вони зуміли надрукувати в типографії, інші – на друкарській машинці. Відомо, що Левитський є автором понад 300 віршів, 20 дум і пісень. Писав він і поеми, публіцистичні статті. Про національний характер спрямування творчості свідчить літературний псевдонім «Мирон Запорожець». В душі 70-річного Левитського уживалися два начала –

поважність сільського господаря і водночас бунтівний характер козака-запорожця, із уст якого лунали прямі заклики до боротьби (вірш «По-встань, народе, годі спати!», 1929 р.).

Оскільки Левитському довелося побувати в різних регіонах Російської імперії, використовувались знайомі або ж додатково встановлені адреси потенційно заінтересованих читачів на Кубані, в Курській і Воронезькій губерніях і навіть в Сибірі. Особливого значення Левитський надавав роботі серед українців Кубані, щоб вони не забували свого походження і зберігали національну ідентичність.

Національно-патріотичний характер творчості кооператора Левитського був не до вподоби філії Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) в Україні і його повноваженому представнику, голові ДПУ УСРР, водночас члену Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України В. Балицькому. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР регулярно постачав йому інформацію про результати агентурного розроблення Миколи Левитського.

Чи можливою була за таких обставин активна політична діяльність, спрямована на визволення української нації? Вочевидь, що ні, тому закиди окремих його сучасників в толерантності до радянської влади, невизначеності громадсько-політичних позицій Левитського видаються неправомірними. Він відчував або й знав про повсякденне стеження і за собою, і за іншими українськими діячами, тому інколи зривався і з необережною прямою висловлювався про причини труднощів об'єднання національно свідомих українців: «... Це кляте ДПУ все знає, до всього донюхається. Отож, надія тільки на інтервенцію»¹⁴ (зворотний переклад з рос. мови – *авт.*).

Цікаво, що ці слова Левитським були сказані особі, якій він, очевидно, дуже довіряв, навіть не здогадуючись, що це був один із агентів ДПУ!

Маючи великий авторитет серед кооператорів усього світу, Микола Левитський у 1927 р. потрапив до складу делегації СРСР на Стокгольмський кооперативний з'їзд. Щоб показати права радянських республік і добитися потрібних рішень, делегацію розділили на національні фракції. Проте ця затія не вдалася і жодна пропозиція представників СРСР учасниками з'їзду не була прийнята. Остерігаючись наглядців з партійної частини

¹³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, т. 15, арк. 346.

¹⁴ Українська інтелігенція і влада : Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. С. 107.

радянської делегації, Левитський у Швеції відкрито не висловлював своїх поглядів, навіть казав, що українці задоволені існуючим суспільним ладом. Насправді перебування за кордоном і відчутний жорсткий контроль з боку союзних органів вкотре переконали Левитського у необхідності самостійності України. Під враженням закордонної подорожі він частіше повторював, що кожен українець повинен ставити за мету добиватися цілковитого відокремлення української держави, бо «терпіти і далі всілякі обмеження з боку Москви немислимо»¹⁵ (зворотний переклад з рос. мови – *авт.*). На думку Левитського, кожному свідомому українцеві потрібно агітувати за окремішність України, хоча без війни, без підтримки зовні цього зробити не вдасться.

Слід сказати, що наприкінці 1920-х років тогочасне українське суспільство жило очікуванням війни. Поширеним явищем стали сподівання, що із зовнішньою допомогою можна буде відновити Українську Народну Республіку. Блукали легенди про те, що західні держави внаслідок інтервенції вийдуть до Дніпра, але у внутрішні справи не втручатимуться. Далі вже підготовлені українські війська разом із союзниками визволять і решту українських територій.

На 1927 рік найбільшою була імовірність військового конфлікту СРСР із Англією, тому, за оцінкою Левитського, українські емігранти вже зараз готуються до наступу, орієнтуючись на цю країну. Проте, вважав Левитський, і в Україні слід вести відповідну роботу, хоча тут не вистачає свідомої української молоді. Її можна і треба повернути з-за кордону, але не всю, а лише «істинних українців», створивши для цього громадський комітет. Розмірковуючи над долею української інтелігенції і політиків в еміграції, Левитський виявляв критичне ставлення до колишнього соратника в Центральній Раді, противника уряду УНР в екзилі Микити Шаповала, а також до Володимира Винниченка, натомість схвально відгукувався про діяльність Симона Петлюри, підкреслював життєвість його ідей. Це вже були не прості оцінки політичної ситуації авторитетної в народі людини, а обґрунтування конкретного плану дій, пов'язаного із консолідацією українських патріотів за кордоном і в Україні.

Занепокоєні керівники ДПУ УСРР одразу наказали підлеглим Київського окружного від-

ділу посилити спостереження за Левитським.

Кажучи про можливу війну, Левитський ділився своїми міркуваннями про її майбутній перебіг і про ставлення українців до СРСР і Польщі. Він вважав, що в підсумку Україна буде окупована Польщею, але це краще, ніж бути «під Москвою»¹⁶. Вважаючи ворогами української державності і Москву, і Варшаву, Левитський твердо віддавав перевагу союзу з Польщею, бо Москва сильніша і може задушити Україну, а від Польщі можна буде потім відбитися або ж заради військової підтримки піти на поступки. Пояснював свій висновок таким чином, що українцям витримати натиск 30–40 мільйонів поляків простіше, ніж 110 мільйонів росіян. Крім того, від Московії важко відмежуватися через подібність мови й культури, а тому навіть розглядав можливість переходу на латинський шрифт, що мало б зблизити Україну із Заходом. Час вибору для українців настав; потрібно добре зважити, з ким їм по дорозі.

Між тим Микола Васильович почав формулювати нові і відроджувати призабуті ідеї для досягнення зламу в настроях української спільноти. Щоб довести свою правоту і згуртувати однодумців, Левитський стверджував, що внаслідок суворої цензури суспільна думка задушена і слід налагодити випуск бодай усної газети¹⁷. Засобом перевірки прихильності національним ідеям він вбачав засвоєння розроблених ним «віх», знання яких служило б паролем для «своїх» людей. Звичайно, мета була великою, проте до неї він збирався йти невпинно, незважаючи на ризики для життя.

Зафіксувавши намагання Левитського і далі поширювати свої твори, затавровані в ДПУ як «шовіністичні», начальник Секретного відділу ДПУ УСРР Горожанин дійшов висновку, що одержаної інформації цілком достатньо, щоб припинити агентурне розроблення кооператора, заарештувати його й вислати з України. В ДПУ Миколу Васильовича прагнули вивести в лідери антирадянського національного руху. Він добре підходив на роль керівника організації кооператорів, адже на той час велася підготовка до гучного процесу над українською інтелігенцією під назвою «Спілка визволення України». Таке призначення для Левитського видавалось вразливим в очах ДПУ лише з огляду на його статечний вік.

¹⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, т. 3, арк. 198 зв.

¹⁶ Там само, т. 8, арк. 134 зв.

¹⁷ Там само, т. 2, арк. 180.

Микола Васильович теж жив в очікуванні арешту, хоча й надіявся, що влада не посміє цього зробити, аби не осоромитися перед світом. У підсумку Левитського таки не включили до списку осіб, над якими влаштували судовий процес «СВУ» в Харкові.

З вірою в український народ Левитський солідаризувався з жертвами політичних репресій, тисячі яких гинули на Соловках і в тундрі. Впевнений у непорушності своїх державницьких ідей і палкий прихильник відновлення УНР, Левитський безбоязно стверджував: «Хай арештовують усіх українців, але саму ідею державності України вони не заарештують»¹⁸ (зворотний переклад з рос. мови – *авт.*).

Висновки. В українській історіографії сформувався стійкий образ Миколи Левитського як видатного кооператора, визнаного в Україні і за кордоном теоретика і практика артільно-кооперативного руху. Його політичні погляди, бачення шляхів досягнення незалежності України, її місця й ролі у світовій історії, зокрема, в колі європейських держав потребують нових досліджень.

Микола Левитський – громадський діяч національного рівня, який надавав великого значення кооперації як засобу консолідації українського народу і еволюційного переходу до самостійного державного будівництва. Він твердо стояв на позиціях української державності, хоча в радянську добу це не могло відкрито виявлятися в його працях чи діях. Руко-

писна спадщина та документи радянських спецслужб, які відстежували й старанно фіксували контакти, слова та вчинки Левитського свідчать про те, що «артільний батько» був великим патріотом України, який використовував свої знання і високий авторитет у міжнародних кооперативних організаціях на благо народу України і української державності. Найвишого піднесення його державо- й націєтворча діяльність досягла в добу Української революції. В радянський період свого життя Микола Левитський не змінив політичних переконань і вважав прийнятним скористатись офіційною політикою українізації й можливостями кооперування для реалізації ідеї національного визволення України і утвердження її законного споконвічного місця у колі європейських держав.

Микола Левитський мав власне, на рідкість точне, бачення історичної приналежності України до Європи. На його думку, природний шлях європейського розвитку, який пролягав через Польщу, незважаючи на існуючі суперечності між сусідами, був порушений віроломністю російських правителів. У лоні Російської імперії Україна мала назавжди розчинитися, а український народ втратити національну ідентичність і здатність до боротьби за незалежність. Зламати такий хід історії і повернути Україні її споконвічне, об'єктивно існуюче місце в Європі закликав Микола Левитський і своєю невтомною науковою й громадсько-політичною працею наближав цей час.

References

- Levytskyi Mykola. K pytanniu pro natsionalne vidrozhennia Ukrainy / Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteki im. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy, f. 327, od. zb. 69, ark. 67–35.
- Marochko V. I. (1995) Ukrainiska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.) / V.I. Marochko. Kyiv: M.P. Kots Publishing, 244. [in Ukrainian].
- Vovchenko V. B. (2007). Archivna spadshhyna kooperatora, derzhavnogo i gromads'kogo diyacha M. V. Levytskogo (1859–1936): istoriya, rekonstrukciya, zmist [Archival legacy of the cooperator, state and public figure M. V. Levitsky (1859–1936): history, reconstruction, content] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Rekrut V. (2019) Malovidomi storinky zhyttia M. V. Levytskoho na Kubani ta Pivnichnomu Kavkazi u 1918–1920 rokakh / V. Rekrut // Kraieznavstvo, 2 (107), 50–56. [in Ukrainian].
- Danylenko V. M. (2012) Ukrain'ska inteligentsiia i vlada : Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr. / Uporiad. V. M. Danylenko. – Kyiv : Tempora. 756 s.
- Farenii, I. A. (2010) Natsionalne pytannia v pohliadakh «artilnoho bat'ka» Mykoly Levytskoho / Visnyk L'viv's'koi komerciinoi akademii. – L'viv. Vyp. 9 (Seriiia – Gumanitarni nauky), 129–135. [in Ukrainian].
- Farenii, I. A. (2011) «Artilny bat'ko» Mykola Levytskyi – vydnyi predstavnyk natsional'noi intelihentsii kincia XIX – pershoi tretyny XX stolittia / Gurzhiiv's'ki tchytannia. Tcherkasy. Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. S. 99–101. [in Ukrainian].

¹⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, т. 14, арк. 1 зв.

УДК355.486:94(477)”1925/1935”

Світлана Лясковська (м. Київ)

доктор історичних наук,
доцент, професор кафедри
теорії та історії держави і права
Національної академії
Служби безпеки України
E-mail: svlask@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

Атрибуція текстів аналітичних оглядів радянських збройних сил (друга половина 1920-х – початок 1930-х років): до вивчення матеріалів Празького архіву

У статті аналізуються дотепер не використані архівні матеріали з фондів української еміграції – огляди стану Червоної армії. Здійснюється атрибуція текстів: на підставі орфографічного, лексико-фразеологічного, стилістичного аналізу, форми викладу, змісту – добору, інтерпретації та аналізу фактів та явищ, наведених в оглядах, зроблена спроба встановити особистісні характеристики автора документів: освітній та професійний рівень, національність, приналежність до політичної течії еміграції.

Ключові слова: Празький архів, еміграція, атрибуція тексту, стратегічна розвідка, Робітничо-селянська Червона армія, Бойова організація О. Кутєпова, Закордонні Вищі військово-наукові курси генерала М. Головіна.

Svitlana Liaskovska (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences,
Associate professor, professor
of Theory and History of State and Lawdepartment,
National Academy of Security Service of Ukraine
E-mail: svlask@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1394-6394>

Authentication of soviet armed forces analytical surveys (second half of the 1920s – early 1930s): to the study of the Prague archive materials

Abstract. *The purpose* of the article is documents authentication – drawing up personal characteristics of the person or persons, who created them as well as determining the degree of objectivity of the information provided therein.

The research **methodology** is based on linguistic and historical research methods. On the basis of orthographic, lexical and phraseological analysis of texts, as well as anthropological, system, and structural-functional methods, an attempt has been made to draw up the personal characteristics of the author / authors of documents, namely their educational and professional qualifications, nationality, membership in certain organizations of political emigration.

As a **result** of the examination of the texts of the documents, it has been established that the reviews were prepared by military analysts and scientists of the Higher military and scientific training courses of M. Holovin on the basis of intelligence, obtained legally and illegally by members of O. Kutepov militant organization or Russian All-Military Union.

Practical significance and prospects of further studies. Analytical documents from the collection of Prague Archives on the state and prospects of development of the USSR Armed Forces as a probable strategic adversary, which were introduced to the scientific circulation for the first time, **testify** to the high level of strate-

gic intelligence of white émigré organizations, objects and directions of their activity. They also allow *to expand the base of sources* to study the system of recruitment, military, technical and logistics support of the Workers' and Peasants' Red Army, qualitative characteristics and principles of selection of officer corps, and to analyze the problem of interaction between the commanders and political leadership of the army, etc.

Key words: Prague Archives, emigration, text authentication, strategic intelligence, the Workers' and Peasants' Red Army, O. Kutepov militant organization, Foreign higher military and scientific training courses of M. Holovin.

Упродовж останніх десятиліть у вітчизняній історичній науці відбуваються значні трансформації, зумовлені переосмисленням минулого України, застосуванням нових методологічних підходів, розширенням доступу до архівних джерел та введенням до наукового обігу раніше не досліджених документів.

Серед архівних матеріалів, інформаційний потенціал яких більшістю істориків використаний ще не повною мірою, є великий масив документальної спадщини української еміграції. Йдеться, передусім, про документи так званого Празького українського архіву. Ці матеріали утворилися внаслідок діяльності численних організацій та установ, заснованих українцями на еміграції, та відклалися в архівосховищах, що перебували на території Чехословаччини.

Вивезений після Другої світової війни до СРСР, цей архів на сьогоднішній день залишається найбільшим зібранням документів української еміграції міжвоєнного періоду. Серед архівних документів виділяється декілька колекцій, які поділяються за фондоутворювачами чи місцем зберігання історичних пам'яток. Сьогодні основними місцями їх зберігання в Україні є: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України); Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України); Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України); Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного

(ЦДКФФА України). Окремі групи документів зберігаються в обласних державних архівах.

Проте лише на межі 1980-1990-х рр. розпочався процес їх розсекречення та наукового опрацювання. Водночас почали з'являтися публікації українських і зарубіжних науковців, де аналізувалися архівні колекції¹ та досліджувалася історія створення та діяльності українських архівних осередків в Європі у міжвоєнний період².

Докладно вивчала долю архівних колекцій української еміграції, а саме їх переміщення з країн Європи до СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнні роки, основні етапи передачі сформованих фондів і колекцій до архівів України й Росії, сучасні місця їх зберігання українська дослідниця М. Палієнко, яка присвятила цій темі докторську дисертацію.³

Першою ж науковою працею, де були використані документи з українських емігрантських колекцій, та проаналізовані ці документи з точки зору джерельної бази діяльності спецслужби екзильного уряду УНР, стала монографія Т. Вронської та В. Сідака, яка побачила світ у 2003 р.⁴

Не зважаючи на те, що документальні зібрання української еміграції є надзвичайно цінним джерелом не лише для вивчення її діяльності, а й для дослідження державотворчих процесів в Україні періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., життя та діяльності багатьох громадсько-політичних, військових і культурних діячів України першої половини ХХ ст., більшість дослідників ще не повною мірою використали їх

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. 1994. №1/6. С. 18-30; Кентій А.В. Фонд «Український музей у Празі» ЦДАГО України як складова «Празького Архіву» // Архіви України. 2000. № 1-3. С. 43-49; Грімстед П.К. «Празькі архіви» у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К.: Держкомархів України, 2005. 252 с.

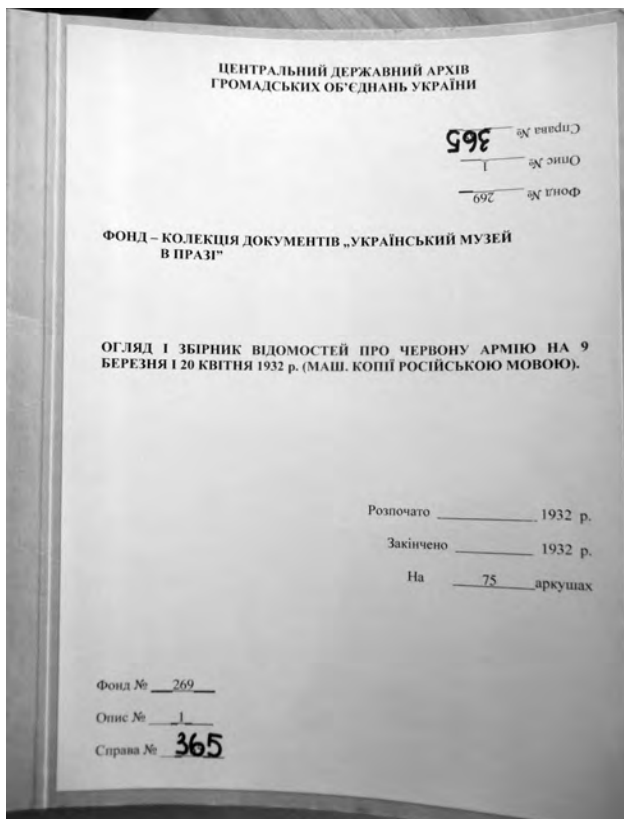
² Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. К., 1996. С.188-198; Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923-1930 рр.): історія створення й основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. 2004. С. 13-24 та ін.

³ Палієнко М. Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Автореферат дис. ... д.і.н. Київ, 2008. 25 с.

⁴ Сідак В.С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. К.: Темпора, Вид-во Національної академії СБ України, 2003. 240 с.

наявний інформаційний потенціал. Разом із тим існує потреба й у виробленні підходів до вивчення, аналізу та інтерпретації документів «зарубіжної україніки».

У Центральному державному архіві громадських організацій України у фонді 269 ««Колекція документів Український Музей в Празі» містяться два огляди Червоної армії (ЧА) (станом на 1 січня 1926 р. і 15 січня 1928 р.) та висновки до оглядів, датовані 31 травня 1928 р., 9 березня і 20 квітня 1932 р., імовірно, складені до інших оглядів, – разом п'ять документів.



Документи не підписані, відсутні й супроводжувальні листи до них, із яких можна було б дізнатися, хто і з якою метою їх складав, яка установа і куди їх направляла. Невідомо й те, хто

був з ними ознайомлений. Разом із тим вони надзвичайно інформативні щодо стану реформованої у 1924–1925 роках Червоної армії (комплектування, організація окремих родів військ, управління, кадрове та матеріально-технічне забезпечення тощо).

Вивчення і введення до наукового обігу цих видів аналітичних довідок не лише суттєво збагатить джерельну базу дослідження Червоної армії в міжвоєнний період (20-30-ті рр. ХХ ст.), а й розширить уявлення про різновекторні, багатогранні документальні масиви, що відклалися в архівах української еміграції. Важливою складовою критичного аналізу інформації, що міститься в оглядах, є встановлення авторства текстів.

Відтак *метою цієї розвідки* є атрибуція документів – складення особистісної характеристики особи чи осіб, які їх підготували, а також інформативні можливості оглядів як джерела з дослідження Збройних сил СРСР.

Документи надруковані на стандартних аркушах формату А-4, складені російською мовою. На полях містяться редакторські правки, що свідчить про підготовку їх до друку. Тексти надруковані на машинці дореволюційного чи революційного зразка, в яких використовувалися літери дореволюційного правопису. Згідно з декретом Народного комісаріату освіти РСФРР О. Луначарського (опублікований 23 грудня 1917 р.) з 1 січня 1918 р. усі радянські державні установи повинні були перейти до нового правопису.

Автор документів також користувався російською дореформеною орфографією, що зберігалася і в емігрантських виданнях.

Про це свідчить орфографічний аналіз текстів: у словах зберігаються скасовані реформою деякі букви російського алфавіту. Зокрема, літера «і»: «арміи», «спеціалістовъ», «наличіе», «могущія», «пополнення» тощо. У багатьох словах

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. 1994. №1/6. С. 18-30; Кентій А.В. Фонд «Український музей у Празі» ЦДАГО України як складова «Празького Архіву» // Архіви України. 2000. № 1–3. С. 43–49; Грімстед П.К. «Празькі архіви» у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивчення еміграційної архівної україніки. К.: Держкомархів України, 2005. 252 с.

² Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36 статей. К., 1996. С.188-198; Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923-1930 рр.): історія створення й основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. 2004. Т.11. С. 13-24 та ін.

³ Палієнко М. Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Автореферат дис. ... д.і.н. Київ, 2008. 25 с.

⁴ Сідак В.С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. К.: Темпора, Вид-во Національної академії СБ України, 2003. 240 с.

наприкінці слова залишилася скасована реформою літера «ять» – «ъ» (писалася наприкінці слів після приголосних і не читалася): «съ», «отчетъ», «унтеръ», «военнообязанныхъ», «во-первыхъ», «условиямъ» тощо.

В коренях деяких слів ще писалася літера «ѣ», яка означала «є»: «послѣдняя», «размѣр», «спѣшнаго», «зрѣнія», «тѣ» тощо.

Зберігалася й написання за старими правилами слів у родовому та орудному відмінках: писалося закінчення «-аго» замість «-ого»: «мирнаго» замість «мирного», «проведеннаго» замість «проведеного», «воздушнаго» замість «воздушного», «принятаго» замість «принятого», «решающаго» замість «решающего» тощо.

Дореформеними залишалися й закінчення слів жіночого та середнього роду в називному та орудному відмінках: «поставленныя» замість «поставленные», «трудящіяся» замість «трудящиеся».

Словарна форма родового відмінку однини писалася «ея» замість введеного реформою «ее» тощо.

Знання і використання деяких тонкощів орфографії, характерних для до реформованого періоду, а саме – написання термінів та назв державних інституцій з великої літери: Велика Війна, Російська Імперія, Військове Міністерство, Окремий Корпус Прикордонної сторожи – свідчить про високий рівень освіченості автора.

У фрагментах, де аналізується стан ЧА, використано звороти і мовні конструкції, характерні для ділового мовлення інструкцій та наказів, специфічні військові терміни тощо. У тих же частинах, де автор аналізує, висловлює власні думки, розмірковує над проблемою, стилістика тексту змінюється з офіційно-ділової на публіцистичну. Побудові речень, мовним зворотам, висловлюванням і навіть окремим словам оглядів притаманна певна вишуканість*. «Последняя задача была поставлена в сущности лишь Великой Войной»; «...Этот вопрос не имеет столь

большого значения»; «... вопрос *первостепенной важности*»; «*отвлечение с фронта ценнейшего инструкторского персонала*»; «*нежели в России*» тощо.

Лексико-фразеологічний аналіз текстів (особливості використання архаїзмів («народности і племена військової повинности»), професіоналізмів, висловлювань) видають приналежність автора оглядів до офіцерського складу колишньої Російської імператорської армії (РІА), який здобув професійну військову теоретичну підготовку досить високого рівня.

Зокрема, Першу світову війну автор оглядів називає «Великою Війною», що було характерним для військових РІА, в дописах нерідко вживаються військові звання імператорської армії: «унтер-офіцери»⁵ («молодший начальницький склад») та «обер-офіцери» (середній командний склад), а також назви управлінських структур РІА тощо. Головне Управління Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА) порівнює з Головним Штабом («*нечто вроде нашего прежнего Главного Штаба*»)⁶; дає роз'яснення, що в радянській державі – міліція – це «*наша колишня поліція*»⁷.

Автор володів ґрунтовними знаннями про предмет дослідження – як тогочасного стану Червоної армії, так і дореволюційної РІА. Зокрема, порівнюючи їх чисельність, він констатує, що напередодні війни в Російській армії, разом із козачими частинами*, служило близько 1,3 млн осіб, знав особливості комплектування підрозділів різних родів військ тощо.

У текстах використано чимало порівняльних таблиць. Автор легко оперує військовими термінами і цифрами щодо комплектування, озброєння, матеріального і фінансового забезпечення РІА і РСЧА, а також порівняє їх з арміями деяких європейських держав. Зокрема, автор звертає увагу на недостатню технічну оснащеність радянських військових частин. Так, на озброєнні стрілецького полку ЧА знаходилося

* У цитованих висловлюваннях використана сучасна орфографія.

⁵ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 2.

⁶ Там само, арк. 4.

⁷ Там само, арк. 7.

* До складу козацьких частин (на початку ХХ ст. в Росії нараховувалося 11 козацьких військ загальною чисельністю до 3 млн осіб) зараховували всіх козаків-чоловіків, які, на відміну від регулярної армії, змушені були служити протягом 20 років. Ці війська відрізнялися від регулярних більш складною організацією: в мирні часи дві третини перебували «на пільгах», фактично не існували. Проте у воєнні часи збільшувалася кількість їх з'єднань за рахунок мобілізації полків, що перебували «на пільгах».

24 важких (станкових) кулеметів, у той час, як у німецькій армії – 36, у французькій – 48.

Наводився й перелік зброї, якою були оснащені військові частини всіх родів військ, та їх технічні й бойові характеристики. Зокрема, на озброєнні ЧА все ще перебували гвинтівки зразка 1891 р., револьвери системи «Наган», пістолети «Браунінг», автоматичні рушниця системи Шоша (перший ручний кулемет ХХ ст., який вважався одним із найгірших, застосовувався французькою армією в роки Першої світової війни), автомати Федорова (фактично – автоматична гвинтівка, яка була прийнята на озброєння РІА в 1916 р., мала обмежене застосування) тощо. Кількість англійських кулеметів Льюїса, і станкових кулеметів системи Максима та Кольта була обмеженою.

Автор оглядів звертає увагу на те, що основною зброєю ЧА залишалася гвинтівка. Це суттєво відрізняло її від західноєвропейських армій. До того ж, у складі ЧА ще перебували кавалерійські полки, які були озброєні шашками, шаблями й піками, та мали легендарні за часів громадянської війни «тачанки» зі станковими кулеметами⁸.

Також детально аналізувався технічний стан артилерії, військ зв'язку, інженерних військ, повітряного флоту тощо.

Військовий аналітик приходять висновку, що підходи радянського військового командування щодо технічного оснащення, як і саме озброєння РСЧА, не відповідали вимогам часу.

Важливе значення для визначення авторства має аналіз його світоглядних та ціннісних позицій, які реалізуються через деталі авторських ремарок, зауважень, мовні конструкції тощо.

Автор оглядів не сприйняв нову державу, проголошену на теренах колишньої імперії. Говорячи про СРСР, він уникає нової назви, використовуючи більш звичну для нього дореволюційну – Росія. В сюжетах, де йдеться про комплектування армії населенням з «національних окраїн», згадуються їх історичні назви.

Критичне ставлення до радянських законів чи державних і військових інституцій автор передає через словосполучення «так званий»: *«так*

званий «Закон про обов'язкову військову службу» (від 18 вересня 1925 р.), *«так звані частини особливого призначення»*⁹, *«так званий пленум РВР [Революційної Військової Ради – Авт.]»*¹⁰ тощо. Аналізуючи структуру Робітничо-селянської Червоної армії, автор називає види збройних сил: сухопутні, морські та повітряні, зазначаючи, що «чисто-комуністичні міліційні», *так звані частини особливого призначення скасовані»*¹¹.

Негативне ставлення автора до радянської дійсності репрезентує і такий вияв інформаційного мовлення, як аргументація щодо використання радянської термінології. Так, аналізуючи згаданий вище Закон від 18 вересня 1925 р., автор пояснює, що «радянською термінологією особи, котрі «були позбавлені права вибирати та бути обраними до рад», визначалися як *«нетрудовий елемент»*¹².

Знаючи, що архіви української еміграції комплектувалися документами, що відкладалися внаслідок діяльності різних політичних угруповань, логічним було б припустити, що автор оглядів належав до однієї з цих течій, тим більше, що і серед прихильників П. Скоропадського, і командування Дієвої армії УНР було чимало колишніх офіцерів РІА, учасників Першої світової (Великої) війни.

Приналежність до оточення Гетьмана маловірогідна. Зокрема, автор оглядів проводить аналогії за функціональним призначенням між радянськими частинами прикордонної охорони (повна назва – Управління Прикордонної охорони), що входили до складу військ Об'єднаного Державного Політичного управління (ОДПУ), та Окремим Корпусом прикордонної сторожі (у документі рос. – «Отдельным Корпусом Пограничной стражи») – формуваннями спеціального призначення у збройних силах Російської імперії. Загони з охорони кордонів за часів Гетьманату мали схожу, але іншу назву – «Окремий корпус кордонної охорони».

Не належав автор огляду і до уенерівської течії української еміграції. За часів Української Народної Республіки (УНР) намагалися відродити саме Окремий корпус кордонної охорони – прикордонні структури часів Гетьманату.

⁸ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 23–39.

⁹ Там само, арк. 1.

¹⁰ Там само, арк. 11.

¹¹ Там само, арк. 1, 4.

¹² Там само, арк. 5.

Огляди написані російською мовою, що також свідчить про те, що автор не належав до ДЦ УНР в еміграції. Звичайно, можна припустити, що, отримавши спеціальну військову підготовку російською мовою, автору, навіть, якщо він належав до керівництва армії УНР, легше було теоретизувати на професійні теми тією мовою, на якій він здобував фахову підготовку. Проте листування членів ДЦ УНР в еміграції велося, переважно, українською мовою, про що свідчать численні документи, що також зберігаються у фонді Празького архіву.

На нашу думку, визначальним щодо національної приналежності і політичної орієнтації автора аналітичних довідок є висловлювання про національний склад ЧА. Українські військові офіцери, навіть ті з них, хто закінчив вищі навчальні заклади і служив у Російській імператорській армії, але в період національно-визвольних змагань виборював для українців право на власну державу, не дозволив би собі написати, що серед російського населення СРСР великороси складають 55,1%, малороси або українці – 18,1%, білоруси – 2,5%¹³. Або те, що російський народ поділяється «з великою натяжкою» на три гілки: великоросів, малоросів чи українців та білорусів¹⁴.

До того ж, розглядаючи проблему формування національних військових формувань, автор підкреслює, що це робилося, на його думку, з метою привернути на бік радянської влади симпатії тих національностей, в середовищі яких ширилися «самостійницькі настрої». При цьому він звертає увагу на населення, яке мешкало в прикордонній смугі (молдаван, білорусів, народів Середньої Азії), жодним чином не згадуючи потужний український рух за незалежність. Представник української політичної еміграції не міг оминати цю проблему.

При цьому він виходив з інтересів не окремих радянських республік чи національностей (виділення зі складу РІА українських військових частин було досить актуальним в період Української революції), а розмірковував як політик і державник, виходячи з інтересів колишньої імперії, яка у нього асоціювалася з СРСР. Відтак, він вважав, що рішення про формування військових підрозділів за національним принципом

було помилковим, оскільки порушувався основний принцип єдності армії¹⁵.

Водночас він вважав правильним залучити до військової повинності представників усіх народів, що мешкали на території СРСР (не російське населення Туркестану, Сибіру, Киргизії, півночі Європейської частини Росії, мусульманське населення Кавказу тощо). Але й автор розглядав проблему на державному рівні, вказуючи на труднощі практичної реалізації цього плану. Зокрема, відсутність військових статутів та іншої військової літератури мовами народів СРСР, а також брак командирів ЧА, які б володіли цими мовами, – могли стати на перешкоді реалізації задуму.

Отже, провівши атрибуцію текстів оглядів ЧА, що зберігаються серед архівних документів української еміграції, можемо стверджувати, що їх автор – російськомовний емігрант, який отримав вищу військову освіту, колишній офіцер РІА, який не визнав більшовицький переворот. Глибокі знання щодо принципів комплектування і функціонування РІА і ЧА, порівняння їх позитивних і негативних рис, а також аналіз озброєння, системи підготовки військових кадрів та ін. – дозволяють зробити припущення, що він служив у Головному штабі армії або мав відношення до штабної роботи. Ця людина не визнала революційний переворот в колишній Російській імперії, досить критично ставилася до процесів, що відбувалися в СРСР. Разом із тим, автор не належав до жодної з течій української політичної еміграції.

Крім українців, у 20-ті роки ХХ ст. за межами колишньої Російської імперії опинилося чимало її колишніх підданих. Серед емігрантів за чисельністю, активною діяльністю та значним впливом відрізнялося так зване Російське військове закордоння. Воно формувалося й підтримувалося, передусім, зусиллями офіцерства. Ймовірно, автор оглядів був представником так званої «білої» військової еміграції.

Це засвідчує й архітектоніка текстів архівних документів. Огляди чітко структуровані, поділяються на розділи: комплектування Червоної армії; організація окремих родів військ, центрального апарату, управління військовими округами, корпусами, дивізіями; керівний склад;

¹³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 11.

¹⁴ Там само, арк. 123.

¹⁵ Там само, арк. 12.

військово-навчальні заклади; постачання та грошове забезпечення тощо.

Інформація, яка міститься в них, могла бути отримана як легальним, так і нелегальним шляхом. Зокрема, в текстах наведені висловлювання вищого командування Збройних сил СРСР, що були опубліковані в пресі, посилання на вищі партійні форуми тощо. Водночас фрагменти стенограм закритих партійних зборів у військових частинах під час «чисток», співвідношення за освітнім, партійним, національним складом абітурієнтів до військових навчальних закладів, детальна характеристика озброєння різних родів військ та багато іншого – могли бути отримані лише нелегально, особами, які безпосередньо перебували на території СРСР та мали відношення до радянських Збройних сил.

Отже, змістовне наповнення текстів оглядів свідчить про причетність їх автора до емігрантських розвідувальних структур, які здобували інформацію стратегічного характеру.

Саме до завдань стратегічної зовнішньої розвідки, крім збирання інформації про стратегічний потенціал (соціально-економічні та політичні ресурси і можливості) та наміри країни, що вивчалася, входило отримання відомостей про збройні сили потенційного противника, а саме: кількість і чисельність військових частин, особливості їх комплектування, озброєння, тактика ведення бою, настрої всередині військ тощо. Як і професійні та психологічні характеристики командування.

Автор оглядів звертає увагу на те, що командний склад РСЧА, порівняно з роками громадянської війни, суттєво змінився: внаслідок «чисток» від колишніх офіцерів у першій половині 1920-х рр. відбулася його «штучна пролетаризація». Колишні офіцери РІА залишилися лише у вищих штабах, центральних управліннях і військово-навчальних закладах. У 1926 р. основну масу командного складу становили молоді офіцери, які отримали військову освіту в радянських військових училищах. Якщо в 1922 р. таких командирів було 56,6%, то вже в 1925 р. – 90,5%.

Емігрантський військовий аналітик був не

високої думки про фахову підготовку в цих закладах освіти. Слабкою була не лише військова, а й технічна підготовка червоних командирів¹⁶. І проблема була не у відсутності кваліфікованих педагогів (у військових навчальних закладах працювало чимало досвідчених офіцерів старої генерації), а у недостатній базовій освітній підготовці майбутніх курсантів, які просто були не здатні оволодіти оптимальним рівнем необхідних для командира знань.

В оглядах ретельно виписані біографії та характеристики наркома з військових і морських справ К. Ворошилова та членів Революційної військової ради (РВР) – «колегії при комісаріаті». Зокрема, про Г. Орджонікідзе написано, що він «людина великої волі й енергії, користується величезним авторитетом та впливом у партії»¹⁷. А ось С. Будьонного охарактеризовано, як «фігуру барвисту й яскраву, проте ... цілковито нікчемну»¹⁸.

Описавши ліфти у військовій кар'єрі С. Каменєва, колишнього командуючого збройними силами РСФФР, автор оглядів робить висновок, що тому, мабуть, «уже не судилося грати перші ролі»¹⁹.

Військовий аналітик зазначає, що серед 12 членів вищої військової колегії СРСР – РВР – лише п'ятеро є професійними військовими (С. Каменєв, О. Єгоров, М. Тухачевський, С. Будьонний, П. Баранов), інші – партійні працівники. Їх середній вік – близько 40 років, за національністю – здебільшого росіяни, крім В. Зофа – чеха, Г. Орджонікідзе – грузина, Й. Уншліхта – поляка та «підозрілого до єврейства» – М. Лашевича²⁰.

Ретельний аналіз вищого військового командування, вивчення його рівня професіоналізму, місця кожного з них у військовій ієрархії, сильних і слабких сторін – є завданням, яке ставиться перед стратегічною розвідкою стороною потенційного супротивника.

Автор звертає увагу і на спроможності Збройних сил протистояти зовнішній агресії, зокрема, вести оборонні бої, що теж є пріоритетом стратегічної військової розвідки. Саме під таким кутом він розглядає забезпечення військових частин бойовими і технічними засобами,

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 48.

¹⁷ Там само, арк. 22.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само, арк. 24.

передусім, гарматами, ступінь взаємодії армійських підрозділів різних родів військ при розгортанні театру воєнних дій на території СРСР.

Отже, огляди є класичним прикладом аналітичних довідок органів, що займалися стратегічною розвідкою однієї з військових емігрантських організацій, яка не залишила намір продовжувати боротьбу проти більшовизму у прогнозуванні вірогідності того, що СРСР ініціативно розпочне агресію проти своїх західних сусідів.

При цьому погляди автора дописів є діаметрально протилежними радянській військовій доктрині щодо ведення бойових дій «на чужій території».

Крім українців, у 20-ті роки ХХ ст. за межами колишньої Російської імперії опинилося чимало її колишніх підданих. Серед емігрантів за чисельністю, активною діяльністю та значним впливом відрізнялося так зване Російське військове закордоння. Воно формувалося й підтримувалося, передусім, зусиллями офіцерства. Існували сотні військових з'єднань, союзів, товариств, організацій, члени яких намагалися зберегти військове братерство та мріяли повернутися на батьківщину. Проте зібрати досить детальну та різнопланову інформацію про стан і різні аспекти комплектування, озброєння, кадровий склад та морально-політичний стан Червоної армії, а також проаналізувати зібраний матеріал, були спроможні лише декілька структур.

Передусім, це могли бути члени створеної в 1922 р. так званої Бойової організації, яку очолював О. Кутепов. Кутепівцям належала провідна



О. Кутепов

роль у проведенні таємних операцій (диверсійних і терористичних актів) та налагодженні розвідувальної діяльності на території СРСР. Ставлячи за мету підготовку збройного антирадянського повстання в Росії (пізніше – СРСР) та маючи воєнний досвід Першої світової і громадянської воєн, очільники організації, як ніхто інший, розуміли

важливість проведення стратегічної розвідки на території ймовірного противника.

Серед членів Бойової організації було чимало добре підготовлених (мали відповідну військову освіту) та досвідчених професійних військових, які здобували інформацію про радянські збройні сили на теренах СРСР. Зокрема, член організації Д. Гокканен вісім разів перетинав кордон і здобував інформацію про розташування військових частин Ленінградського військового округу, структуру та озброєння артилерійських частин. Його брат М. Гокканен здобув інформацію про авіаційну та хімічну промисловість, систему зв'язку, стан шосейних та ґрунтових доріг, залізниці тощо²¹. Були й інші члени Бойової організації О. Кутепова (Г. Радкович, Ю. Петерс, М. Захарченко, О. Болмасов, Д. Мономахов, В. Самойлов, С. Солов'їв, М. Строев та ін.²²), які неодноразово нелегально перетинали кордони СРСР для здобування відповідної інформації розвідувального характеру.

Після смерті Головнокомандуючого Російською армією і керівника Російського загально-військового союзу (РОВС) – найпотужнішої білоемігрантської організації – генерала П. Врангеля, з 1928 р. РОВС очолював О. Кутепов. Саме з його приходом активізувалася діяльність РОВС та її так званої «Внутрішньої лінії» (спецслужби) на теренах СРСР, яка полягала у збиранні інформації розвідувального характеру та вчиненні диверсійних і терористичних актів.

Крім того, у 1920-ті роки в низці країн Європи, де опинилися після поразки «білого руху» військовики колишньої РІА, була створена, за зразком колишніх військових училищ і кадетських корпусів імперії, мережа військових навчальних закладів для емігрантської молоді. А у березні 1927 р. у Парижі відкриті Закордонні Вищі військово-наукові курси для системи підготовки і підвищення кваліфікації військових кадрів. Курси очолював колишній професор Миколаївської академії Генштабу, відомий і авторитетний за кордоном учений і воєнний теоретик генерал М.М. Головін. Його праці перекладалися іноземними мовами, а сам він після революції мешкав у Парижі, де читав лекції з історії Першої світової війни у Французькій Вищій воєнній школі.

²¹ Волков С. Организация генерала Кутепова // Электронный ресурс. Режим доступа: http://hrono.ru/organ/rossiya/org_kuteпова.html

²² Русская эмиграция в борьбе с большевизмом / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С.В. Волкова. М.: Центрполиграф, 2005. С. 450, 461.

Курси працювали за системою навчання у Миколаївській військовій академії Генерального штабу – найпрестижнішого навчального закладу з підготовки вищого офіцерського складу РІА. До викладання на Курсах були залучені провідні російські військові вчені-емігранти. Генерали О. Байов, О. Геруа, М. Головін, Б. Штейфон, В. Доманевський та інші вивчали, аналізували й популяризували досвід воєнного мистецтва Першої світової (Великої) і громадянської воєн, організацію армій провідних країн світу тощо. Всі ці люди отримали не лише гарну військову освіту, мали багатий воєнний досвід, у тому числі й штабної роботи, але й володіли неабиякими аналітичними здібностями та були наділені літературними талантами. Тут працював і досвідчений військовий розвідник та контррозвідник – генерал М. Батюшин, який за допомогою емігрантсько-співвітчизників у 1939 р. у Софії видав свої мемуари, присвячені становленню в Росії військової контррозвідки*.

На Вищих курсах М. Головіна викладав і відомий в емігрантських колах військовий учений, спеціаліст із вивчення Червоної армії А. Зайцов**. Саме він до того, як у 1928 р. перейти до викладацької роботи, за завданнями О. Кутепова, займався секретною роботою на території радянської Росії. В 1933 р. він опублікував і цікаве дослідження з історії громадянської війни в колишній Російській імперії, зокрема, щодо організації Червоної армії, залучення до її командних кадрів старого офіцера, створення інституту військових комісарів для контролю над армією, підготовки червоних командирів тощо²³. У праці він оперував цифрами щодо чисельності командного складу ЧА з числа офіцерів Генерального штабу, випускників радянських військових шкіл, зіставляв, прогнозував, робив висновки щодо порушених питань тощо.

Форма подання матеріалу у праці А. Зайцова, з використанням великої кількості цифр для ілюстрації та інтерпретації фактів і явищ, за



Арсеній Зайцов

А. Зайцов,
В. Доманевський
(сидять зліва направо –
викладачі Вищих курсів
Головіна, грудень 1915 р.

* Батюшин Н.С. Тайная военная разведка и борьба с ней. М.: X-History, 2002 // Электронный ресурс. Режим доступа : http://militera.lib.ru/science/batushin_ns/index.html.

** Зайцов Арсеній Олександрович (1889–1954). Закінчив Пажеський корпус, Миколаївське інженерне училище (1909), академію Генерального Штабу (1915). Брав участь у Білому русі. 20.07.1920 р. евакуювався до Югославії. Повернувся у Крим, де продовжив воювати до евакуації армії П. Врангеля. За кордоном закінчив Курси Генерального Штабу. В 1931 р. – помічник з навчальної частини і член навчального комітету Вищих військово-наукових курсів у Парижі.; з 1938 р. помічник керівника і керівник Курсів. У 1938 р. захистив дисертацію, професор. Помер 2.04.1954 р. у Парижі.

²³ Зайцов А. 1918: очерки истории русской гражданской войны. М.: ООО «Икс-Хистори», 2015 // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/history/zaitsov5.htm>

стилем написання схожа з деякими фрагментами оглядів з архіву української еміграції. Проте здається малоімовірним, що інформацію, яка стала основою для написання оглядів, могла зібрати та проаналізувати одна людина.

Відтак, можемо припустити, що величезний за обсягом матеріал, який охоплював найрізноманітнішу проблематику: від аналізу чисельності населення СРСР й осіб призовного віку до озброєння й системи управління різними родами військ і окремими військовими підрозділами, – могли узагальнити, систематизувати, проаналізувати та скласти чітко структуровані документи лише декілька осіб. Думати так змушують і тексти окремих частин оглядів, які дещо відрізняються один від одного інформативною насиченістю та стилістикою.

Отже, провівши атрибуцію текстів оглядів Червоної армії, що зберігаються у фондах української еміграції ЦДАГО України, припускаємо, що зібрати детальну та всеохоплюючу засекречену інформацію про збройні сили СРСР могли члени Бойової організації О. Кутепова або пізніше – Російського загальновійськового союзу, після того, як його очолив О. Кутепов. Розуміючи, яку загрозу могла представляти ця організація на чолі саме з О. Кутеповим, у січні 1930 р. органами ОДПУ була проведена операція з його ліквідації.*

Проте бойовики О. Кутепова, серед яких переважали молоді юнкери та випускники закордонних російських кадетських корпусів, в силу відсутності відповідного рівня професійних знань, досвіду участі у масштабних бойових діях (тактика організації та проведення диверсійних і терористичних актів мала свої особливості) та відповідної аналітичної роботи, були неспроможні, навіть на підставі здобутої інформації, підготувати аналітичні дослідження з питань стану й перспектив розвитку Збройних сил СРСР.

Така копітка робота з опрацювання матеріалу та складання ретельних узагальнюючих документів була під силу військовим аналітикам

та науковцям Вищих військово-наукових курсів М. Головіна або інших військових навчальних закладів, створених за кордоном білим офіцерством.

Аргументом на користь цього твердження є той факт, що серед усіх структурних підрозділів Штабу РСЧА, авторів оглядів найбільше зацікавило Шосте управління, яке займалося дослідженням та використанням досвіду війни, що було також об'єктом наукових інтересів саме науковців Вищих курсів²⁴.

Аналітичні огляди Червоної армії, які зберігаються у фондах ЦДАГО України, за структурою, стилем, орфографією та лексико-фразеологічною характеристикою аналогічні «Огляду Червоної армії на літо 1929 р.», який був надрукований за розпорядженням О. Кутепова, і один з екземплярів якого зберігається в Бібліотеці університету Північної Кароліни у м. Чапел-Хілл(США)²⁵ і є у відкритому доступі в мережі Internet.

У тій же колекції зберігаються й інші твори представників російської військової еміграції. Серед них, зокрема, декілька лекцій полковника І. Пятницького, присвячених дослідженню Збройних сил СРСР («Червона армія і комуністична партія», «Військова організація державної оборони СРСР» та ін.). Лекції були підготовлені для слухачів офіцерської школи РОВС.

Схожими є й інтерпретація подій і явищ, що відбувалися в ЧА. Зокрема, аналітики всіх оглядів позитивно оцінювали принципи формування Збройних сил. Не дивлячись на соціалістичну природу, військове керівництво СРСР, на їх думку, зробило правильний вибір, відмовившись у 1924 р. від ідеї чисто «міліційної» армії, що було характерним для програм усіх соціалістичних партій, та перейшовши на змішану «кадрово-міліційну» систему комплектування РСЧА.

Водночас емігрантські аналітики звертали увагу на протиріччя у вимогах до підбору майбутніх військових командних кадрів. Вони вважали великою помилкою партійно-радянського керівництва збільшувати «пролетарсько-партій-

* 26 січня 1930 р. генерал О. Кутепов був викрадений та вбитий співробітниками ОДПУ. Після нього РОВС очолив генерал Є. Міллер, який змінив тактику діяльності організації. Замість «активних дій» (проведення терористичної і диверсійної роботи на теренах СРСР), основний акцент робився на розвідувально-пропагандистській діяльності.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 364, арк. 24 – 26.

²⁵ Красная армия (лето 1929 года) // Коллекция Андре Савина (Университет Северной Каролины в Чапел-Хилл) (University Library, University of North Carolina at Chapel Hill) // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://archive.org/details/krasnaiaarmii00kute>

ний прошарок» серед командного складу ЧА. Це призводило до того, що три чверті абітурієнтів Військової академії мали лише початкову освіту (4 класи). Враховуючи потреби у зростанні технічного оснащення Збройних сил СРСР (аналогічні процеси відбувалися в усіх арміях європейських держав) та низький загальноосвітній рівень майбутніх командирів, ті були, в переважній більшості, апriorі нездатні оволодіти складною військовою технікою. Отже, спроба поєднати ці дві вимоги до «червоних командирів» – пролетарське походження і партійність з високим освітнім та інтелектуальним рівнем, було, на їх думку, нерозв'язною проблемою Збройних сил СРСР.

Визнавши авторство оглядів ЧА за представниками розвідувальних структур білого закордоння, виникає питання: яким чином ці матеріали опинилися в архіві української еміграції? За логікою, вони повинні були зберігатися в Російському Закордонному історичному архіві, створеному в 1923 р. у Празі за підтримки міністерства іноземних справ Чехословаччини. Відповідно до наказу від 24 травня 1930 р. генерал-лейтенанта Є. Міллера, який очолював РОВС після зникнення в 1930 р. його голови генерала О. Кутепова, всі військові організації зобов'язані були надсилати туди друковані вісники, документи і матеріали³¹. Відтак створювався великий архів Російського закордоння зі збереженням у ньому документів воєнної еміграції.

Можемо лише припустити, що під час вивезення з Праги по закінченню Другої світової війни матеріалів російської та української еміграції, ці унікальні документи випадково потрапили у фонди саме української еміграції. Тим більше, що дослідниця архівів української еміграції М. Палієнко стверджує, що у фондах російської еміграції, які зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) та Російському державному військовому архіві

(РДВА), є чимало документів української еміграції, які мали б перебувати в архівах України²⁷.

Є й інша версія того, як саме аналітичні матеріали, складені, без сумніву, білоемігрантськими розвідниками, потрапили до українського архіву.

Відома українська дослідниця історії вітчизняних спецслужб Т. Вронська, аналізуючи стратегію і тактику діяльності спецслужби Військового міністерства Державного Центру (ДЦ) УНР в екзилі та його лідерів, приходить висновку, що військовий міністр В. Сальський, який скеровував усю розвідувальну діяльність ДЦ, як дійсний державник, відкидав вузько політичні амбіції, вважав можливим для досягнення мети – повалення радянського режиму в Україні – співпрацювати з різними політичними силами, інтереси яких співпадали. Зокрема, в боротьбі за створення національних незалежних держав він не залишав ідею можливої співпраці з політичними емігрантськими організаціями інших національностей колишньої Російської імперії.

За інформацією, що міститься в документах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України, у 1932 р. почалося зближення між гетьманцями та унерівцями (протилежними політичними течіями української еміграції). Гетьманці ж працювали у тісному контакті з генералом Є. Міллером, який у той час очолював РОВС. Як повідомляв агент ДПУ УСРР, нестачу командних кадрів в армії УНР В. Сальський планував вирішити за рахунок призначення на ці посади білих офіцерів, які були членами РОВС²⁸.

Таким чином, почалася певна консолідація військових емігрантських сил²⁹. За таких обставин, збираючи інформацію розвідувального характеру щодо Збройних сил свого потенційного противника – СРСР – спецслужба ДЦ УНР могла використовувати й друковану продукцію інших політичних течій еміграції³⁰, зокрема, й

²⁶ *Голдин В.И.* Гражданская война в России и военная эмиграция 20-30-х годов XX века. Архангельск, М.: Поморский университет, 2011. С. 107.

²⁷ *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Автореферат дис... доктора історичних наук / К., 2008. С.9.

²⁸ Спецслужби УНР 20-30 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. К.: Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки, 2017. С. 117 – 118 // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://szru.gov.ua/uploads/files/news-gal-arhiv/specsluzbi-unr-20-30-rokiv.pdf>

²⁹ Там само. С. 113.

³⁰ *Сідак В.С.* Спецслужба держави без території: люди, події, факти. К.: Темпора, Вид-во Національної академії СБ України, 2003. С. 59.

оглядів ЧА, підготовлених військовими розвідниками-аналітиками «білої» течії еміграції. За таких обставин збереження чернеток оглядів ЧА в архівних колекціях української еміграції було цілком логічним.

Таким чином, зробивши зовнішній і внутрішній (зміст документів) аналіз оглядів РСЧА, що зберігаються у фондах так званого Празького архіву ЦДАГО України, з'ясовано, що метою їх створення стало детальне вивчення Збройних сил СРСР як стратегічного противника в майбутньому збройному протистоянні. Це було основним завданням розвідувальних структур емігрантських організацій. Використовуючи

літературні, лінгвістичні та історичні методи, зроблена атрибуція текстів документів. Враховуючи високий аналітичний рівень оглядів, знання предмету дослідження, певні наукові і літературні здібності, встановлено, що їх автором / авторами могли бути особи, які мали вищу військову освіту, отриману до революції, служили на керівних (можливо, штабних) посадах в Російській імператорській армії і в еміграції працювати на Вищих військово-наукових курсах М. Головіна. При цьому вони використовували матеріали розвідувального характеру, здобуті членами Бойової організації О. Кутєпова та агентурної мережі, яка діяла на теренах СРСР.

References

- Batiushyn, N. S. 2002. *Tainaia voennaia razvedka y borba s nei*. Moskva: X-History. [in Russian].
- Holdyn, V. Y. 2011. *Hrazhdanskaia voina v Rossyyu y voennaia emyhratsyia 20-30-kh hodov KhKh veka*. Arkhanhelsk, Moskva: Pomorskyi unyversytet, 2011. [in Russian].
- Hrimsted, P.K. 2005. "Prazki arkhivy" u Kyievi ta Moskvi: Povoienni rozshuky i vyvezennia emihratsiinoi arkhivnoi ukrainiky. Kyiv: Derzhkomarkhiv Ukrainy. [in Ukrainian].
- Kentii, A.V. 2000. Fond "Ukrainskyi muzei u Prazi" TsDAHO Ukrainy yak skladova "Prazkoho Arkhivu". *Arkhivy Ukrainy*. 1–3, 43–49. [in Ukrainian].
- Krasnaia armyia (leto 1929 hoda). *Kollektsyia Andre Savyna (Unyversytet Severnoi Karolyny v Chapel-Khyll)* Rezhym dostupu: <https://archive.org/details/krasnaiaarmii00kute> . [Data dostupu: 20. 07. 2020]. [in Russian].
- Lozenko, L. 1994. Prazkyi ukrainskyi arkhiv: istoriia i sohodennia. *Arkhivy Ukrainy*. 1/6, 18–30. [in Ukrainian].
- Paliienko, M. (2008). *Arkhivni tsenry ukrainskoi emihratsii v Yevropi u 1920-kh – 1940-kh rr. (stvorennia, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektsii)*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Paliienko, M. 2004. *Ukrainskyi natsionalnyi muzei-arkhiv u Prazi (1923–1930 pp.): istoriia* літературні, лінгвістичні та історичні методи, зроблена атрибуція текстів документів. Враховуючи високий аналітичний рівень оглядів, знання предмету дослідження, певні наукові і літературні здібності, встановлено, що їх автором / авторами могли бути особи, які мали вищу військову освіту, отриману до революції, служили на керівних (можливо, штабних) посадах в Російській імператорській армії і в еміграції працювати на Вищих військово-наукових курсах М. Головіна. При цьому вони використовували матеріали розвідувального характеру, здобуті членами Бойової організації О. Кутєпова та агентурної мережі, яка діяла на теренах СРСР.
- stvorennia y osnovni napriamky diialnosti. *Studii z istorii arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 11, 13 – 24. [in Ukrainian].
- Volkov, S. (Comps., Ed., Foreword). (2005). *Ruskaia emyhratsyia v borbe s bolshevyzom*. Moskva: Tsentrpolihraf. . [in Russian].
- Savchenko, H. & Sribniak I. 1996. Zasnuvannia Holovnoho viiskovo-istorychnoho muzeiu-arkhivu armii UNR. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: Zbirnyk statei*. Kyiv, 188–198. [in Ukrainian].
- Sidak, V.S. & Vronska T. V. 2003. *Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty*. Kyiv : Tempora, Vyd-vo Natsionalnoi akademii SB Ukrainy. [in Ukrainian].
- Spetssluzhby UNR 20–30 rokiv mynuloho storichchia v arkhivnykh dokumentakh rozvidky. (2017). Kyiv: Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky. [Online]. Rezhym dostupu: <https://szru.gov.ua/uploads/files/news-gal-arhiv/specsluzbi-unr-20-30-rokiv.pdf> . [Data dostupu: 20. 07. 2020]. [in Ukrainian].
- Volkov, S. Orhanyzatsyia henerala Kutepova. Hronos [Online]. Rezhym dostupu: http://hrono.ru/organ/rossiya/org_kutepova.html . [Data dostupu: 20. 07. 2020]. [in Russian].
- Zaitsov, A. 2015. *1918: ocherki istorii russkoy grazhdanskoy voyni*. Moskva: OOO «Yks-Khystory». [in Russian].

УДК 930.1:94(477.7)—1937/1938

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Гвинтик машини Великого терору або доля харківського чекіста Григорія Гаркуші

У статті доосліджується професійна кар'єра лейтенанта державної безпеки Григорія Івановича Гаркуші, причини залучення його до розстрільної команди співробітників Управління НКВС по Харківській області в часи Великого терору.

Ключові слова: Григорій Іванович Гаркуша, Управління Наркомату внутрішніх справ по Харківській області, Великий терор, масові репресії 1937–1938 років.

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of Kharkiv
National University of Radioelectronics
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Cog of the Great terror machine or the fate of kharkiv security officer Hryhoriy Harkusha

In scientific monographs, documentary collections of recent decades, a significant amount of sources from the Chekist archives have been introduced into scientific circulation. This allows to obtain an important information about the structure and personnel of the OGPU-NKVD bodies, the psychology of the Chekists, their intelligence-operational work. The article attempts to study the history of the Road and Transport Department of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR in Kharkiv region during the period of structural reforms on the eve of the Great Terror, and at the time of the most large-scale and intense repressions against the Chekists themselves. On the example of studying the life of State Security Lieutenant Hryhoriy Ivanovych Harkusha, an attempt is made to reconstruct the policy of recruiting personnel for the Soviet special services and to define the peculiarities of corporate relations within the Chekist caste

Key words: Hryhoriy Ivanovych Harkusha, Office of the People's Commissariat of Internal Affairs in Kharkiv region, Great Terror, mass repressions of 1937–1938.

Перефразуючи відомий вислів Ярослава Гашека: «велика доба потребує великих людей»¹, відзначимо, що Великий терор теж потребував людей, здатних без вагань стати його провідниками. Про «меченосців партії» – співробітників НКВС УРСР, які були причетні до політичних репресій, правової вакханалії другої половини 1930-х років уже достатньо багато написано, а от про виконавців смертних вироків у добу Великого терору бракує наукових розвідок. Наявні публікації² лише привідкривають завісу на процедуру умертвіння «ворогів народу» на підставі рішень радянської Феміди. Доводиться констатувати, що на сьогодні маємо відносно цілісну картину лише про механізм страт та групу виконавців смертних вироків по центральному апараті НКВС УРСР³, Житомиру⁴ та Харкову. При пошуку в архівах вкрай засекреченої інформації про те в який спосіб здійснювалась «вища міра соціального захисту» вдалося натрапити на документи, які дозволяють ідентифікувати та відтворити штрихи біографії штатного ката в радянських органах державної безпеки на транспорті в Українській РСР Григорія Івановича Гаркуші.

Майбутній чекіст народився 6 лютого 1896 р. у селі Велика Скельова Павлівської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії в родині українського хлібороба. У восьмирічному віці втратив батька та почав допомагати старшому брату та матері обробляти 3,5 десятини землі та утримувати двох коней та корову. Не отримавши бодай початкової освіти, він у дванадцятирічному віці подався у наймити. Певний час працював конюхом у поміщика за 45 карбованців на рік. У пошуках кращої долі юнак перебрався на Донбас. Працював саночником, коногоном, забійником,

кріпильником, запальником і прохідником на шахті № 9 «Біс», Новоекономічній копальні, шахті № 8, в Смолянці та Юзівці. У часи Першої світової війни у травні 1916 р. мобілізований до царської армії де освоїв спеціальність кулеметника. У розпал Української революції на початку грудня 1917 р. Гаркуша добровільно вступає кулеметником до червоного партизанського загону імені Колосова, який був задіяний у боях з військами Центральної Ради під Синельниковим, Гуляй-Подем, Пологами та Олександрівськом. Згодом у складі московських більшовицьких військ червоноармієць Григорій Гаркуша бере участь у наступі на Україну. У бою під станцією Зайцево був поранений в ноги. Лікувався у Харкові. Після одужання вступив до червоноармійського загону імені Курочкина, який діяв в районі Краматорська. Його військовий підрозділ під час боїв за Донбас було приєднано до складу новоутвореного 11-го Українського полку (влітку 1919 р. був перейменований спочатку у 1-й Гайворонський піхотний полк, а згодом у 78-й стрілецький полк). Протягом 1918–1922 рр. Гаркуша воював проти денікінських і врангелівських військ, утверджував радянську владу в Азербайджані та Грузії⁵. У ході громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії Гаркуша двічі був нагороджений орденом Червоного Прапора. Вперше його відзначили найвищою на той час нагородою в радянській Росії за бій, який відбувся 26 серпня 1919 р. поблизу села Маховий Колодязь Суджанського повіту Курської губернії. У наказі Револуційної військової ради республіки від 18 листопада 1920 року докладно описано його вчинок, проявлений при захисті соціалістичної Вітчизни: «Затверджується приречення на підставі наказу РВСР 1919 за №№511

¹ Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. Том 1. Львів: Кальварія, 2009. С. 8.

² Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань // Краєзнавство. 2014. №1. С. 183-200; Бажан О., Золотарьов В. «Пропонується Вам виконати вирок Трийки УНКВС Київської області...» Головні виконавці смертних вироків у Києві у 1930-ті роки // Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції. Київ. 8 грудня 2016 р. / Упоряд. Б.Б. Біляшівський. Т.Л. Шептицька. К., 2017. С.112-134; Бажан О., Золотарьов В. «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана) // Краєзнавство. 2017. № ¾. С. 281-306; Бажан О., Золотарьов В. Головні виконавці смертних вироків на Придніпров'ї у період «Великого терору» // Січеславщина. Краєзнавчий альманах. Вип. 8. Дніпро, 2018. С. 54-69.

³ Бажан О., Золотарьов В. «Ті, хто натискали на гачок». Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Краєзнавство. 2016. № ¾. С. 251-283;

⁴ Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т.2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області. К.: Видавець В. Захаренко, 2018. С. 240-432.

⁵ ГДА СБУ, ф.12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 53-54.

і 2 322 Реввійськради 9-ї Кубанської армії ордена Червоного Прапора ... командир взводу кулеметної команди 78 стрілецького полку тов. Гаркуші Григорію Івановичу – за те, що в бою 26 серпня 1919 в Суджанського повіті Курської губ., коли прислуга ворожого броньованого автомобіля робила вилазку, щоб допомогти своїй атакуючій фаланзі, тов. Гаркуша вогнем свого кулемета змусив її знову сховатися в автомобіль. Потім, коли підійшли наші атакуючі шеренги ворог був відкинутий, а автомобіль залишився в наших руках, тов. Гаркуша скочив у нього і запустив там кулемет в дію проти ворога ...»⁶

Другий орден Червоного Прапора Г. Гаркуша отримав за диверсійний рейд у денікінський тил взимку 1920 року. Після раптового нічного нападу на село Михайлівку кулеметним вогнем була знищена велика кількість кавалеристів з'єднання генералів А.Р. Шкуро та К.К. Мамонтова, захоплені гарматна батарея, багато кулеметів, духовий оркестр, прапор з написом «Смерть більшовикам», взятий у полон штаб білогвардійської бригади⁷.



Г.І. Гаркуша.
Початок
1930-х років.

Здавалося орденосець Гаркуша мав би мати особливий статус в радянському суспільстві, претендувати на високі посади в державному апараті, так як на початок 1926 року в СРСР було всього 3 осіб нагороджених чотирма орденами Червоного Прапора; 28 осіб – трьома орденами Червоного Прапора та 270 осіб – двома орденами Червоного Прапора⁸.

Після демобілізації з Червоної Армії у травні 1922 р. Гаркуша повернувся до рідного села та став займатися хліборобством. Упродовж 1924-1926 років обіймав посаду голови Велико-скелівської сільради Катеринославської губернії (з 1925 р. – Олександрійської округи). З проголошенням правлячою партією курсу на колекти-

візацію полишив село та влаштувався стрільцем, а через деякий час дослужився до командира 6-ї команди охорони шляхів сполучення Південної залізниці на залізничній станції Кременчук. У жовтні 1930 р. перейшов на службу в радянські органи державної безпеки. Чекістську кар'єру розпочав на посаді помічника лінійного уповноваженого відділку дорожньо-транспортного відділу (ВДТВ) ДПУ на залізничній станції Кременчук. Втім при першій атестації інспектори вказали, що Гаркуша нову роботу «засвоїв недостатньо, є малограмотним і повільним, потребує щоденного контролю та інструктування»⁹.

Незважаючи на негативну характеристику, 8 серпня 1931 р. його переводять на таку саму посаду у ВДТВ ДПУ станції Харків. Ймовірно переїзд Гаркуші до столиці Української РСР був спричинений бажанням очільників ДПУ створити позитивний імідж радянських спецслужб у пересічних громадян. В уявленні керманів силових структур володар двох орденів Червоного Прапора, які виблискують на гімнастерці, своїм виглядом мав наочно продемонструвати жителям та гостям столиці, які герої стежать за порядком на залізничному вокзалі. Прикметно, що на той час жодний український чекіст окрім Григорія Гаркуші не мав двох найвищих орденів Радянського Союзу, навіть новопризначений голова ДПУ УСРР С.Ф. Реденс.

«Представницькі функції» не звільняли Григорія Івановича від оперативної роботи, з якою він явно не справлявся. Начальник ВДТВ ОДПУ станції Харків Олександр Шашков¹⁰ у серпні 1932 р. навіть наполягав на звільненні Гаркуші, «оскільки подальше його використання в наших органах, через його малограмотність і загальну відсталість неможливе»¹¹. У подальшому безпосередні командири Гаркуші постійно відзначали його недисциплінованість, в'ялість, непрацездатність, безініціативність, неохайність та забудькуватість. Проте найбільшою хібою співробітника спецслужб Гаркуші у оперативній роботі була

⁶ ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т. 2, арк. 54. Краснознаменцы. Режим доступу: <https://krasnoznamenci.ru/index.php/stati-o-kavalerakh/237-biografiya-garkushi-g-i/226-garkusha-grigorij-ivanovich>

⁷ ГДА СБУ, ф. 12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 55

⁸ Сборник лиц, награждённых орденом Красного Знамени и почетным революционным оружием. М.: Государственное военное издательство, 1926. С. 293-295.

⁹ ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т.1, арк. 14.

¹⁰ Докладніше про О.Г. Шашкова див.: *Бажан О., Золотарьов В.* «Ті, хто натискали на гачок». Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору»// Краєзнавство. 2016. № ¾. С. 251-283.

¹¹ ГДА СБУ, ф. 12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 4

його неосвіченість. Неуцтво Григорія Івановича проглядалось навіть у власноруч заповнених анкетах. Так у автобіографії Гаркуша вказував рідною мовою – українську, але при цьому зазначав «читаю і пишу тільки російською»¹².



Костянтин Степанович Курпас.
Тюремне фото 1940 рік.

Начальник відділку транспортного відділу УДБ НКВС по Південній залізниці на станції Харків Костянтин Курпас¹³ в ході атестації Григорія Гаркуші наприкінці квітня 1935 р. зауважував: «малограмотний, що відбивається на успішному вивченню чекістської роботи та позбавляє можливості повністю використовувати як працівника в рамках посади, що займає. Чекістськи підготовлений вкрай слабко. Використовується на офіційній зовнішній роботі. Як молодий чекіст не росте. Політична підготовка – слабка, є найгіршим слухачем школи партійної просвіти пониженого типу... Дисциплінований помірно. Інколи відзначається¹⁴ грубістю на службі та під час спілкування з громадянами... З мережею (робота з агентурою – авт.) працює

слабо, не вміє направити таємних співробітників і належним чином інструктувати. Агентурних розробок не проводив. Процесуальні норми за своїх погано... Як слідчий дуже слабкий через вузький світогляд... Самостійно працювати не може. Старанний та посидючий»¹⁵.

Наприкінці 1935 р. проходила атестація співробітників НКВС УРСР з метою присвоєння спеціальних звань ГУДБ НКВС. Атестаційна комісія УНКВС по Харківській області при перевірці професійних навичок Гаркуші запропонувала надати йому найнижче звання – сержанта державної безпеки. З таким вердиктом центральна атестаційна комісія НКВС УСРР не погодилася (в документах нез'ясована особа синім олівцем підкреслила речення «За бойові відзнаки в Червоній Армії має нагороду – 2 ордени Червоного Прапора») та запропонувала присвоїти молодшого лейтенанта державної безпеки. Атестаційна комісія НКВС СРСР, яка частенько не задовольняла клопотання місцевих органів і надавала співробітникам більш низькі спецзвання, стосовно Григорія Івановича заперечень не мала. 23 лютого 1936 р. Григорій Гаркуша отримав звання молодшого лейтенанта державної безпеки¹⁶ (звання відповідало загальновійськовому старшому лейтенанту).

У довідці про оперативну роботу молодшого лейтенанта державної безпеки Гаркуші з 1 липня по 31 грудня 1936 р., яку склав начальник оперативного пункту 6-го (транспортного) відділу УДБ УНКВС по Харківській області на станції Харків-пасажи́рський старший лейтенант державної безпеки Катков¹⁷, а затвердив начальник 6-го від-

¹² ГДА СБУ, ф. 12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 3 зв.

¹³ Курпас Костянтин Степанович (1900–1962). Народився в Катеринославі в робітничій родині. Українець. Освіта середня. Член КПРС з 1926 р. У радянських органах державної безпеки з 1920 р. У 1933 р – начальник відділку ДТВ ДПУ ст. Дебальцево. З 1934 р. – начальник відділку ДТВ ДПУ на ст. Харків. З 1935 – начальник оперпункту ст. Харків транспортного відділу (ТВ) УДБ УНКВС Харківської області. З 23 лютого 1936 р. – заступник начальника ТВ УДБ УНКВС Харківської області. З серпня 1937 р. – заступник начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці. З 1 липня 1938 р. – т.в.о. начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці. 23 серпня 1939 р. звільнений на пенсію. 8 лютого 1940 р. – заарештований, через кілька тижнів звільнений. У грудні 1952 р. звільнений з МВС як інвалід 2-ї групи. Полковник.

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 38.

¹⁵ Там само, арк. 39.

¹⁶ Там само, арк. 42.

¹⁷ Катков Павло Іванович (1899 – ?). Народився у м. Касимов Касимівського повіту Рязанської губернії. Росіянин. Освіта середня. Член ВКП(б) з 1919 р. У радянських органах державної безпеки з 1920 р. До 23 лютого 1935 р. – начальник відділку економічного відділу УДБ УНКВС Харківської області. З 23 лютого 1936 р. по 15 березня 1937 р. – начальник оперпункту транспортного відділу УДБ УНКВС Харківської області на станції Харків-пасажи́рський. З 1 травня 1937 р. – начальник відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС по Харківській області. З 11 серпня 1937 р. – начальник особливого відділу НКВС 15-ї бригади, Шепетівка. До 26 травня 1938 р. – начальник 11 (водного) відділку УДБ Херсонського міськвідділу НКВС. З 16 травня 1938 р. по 25 квітня 1939 р. – начальник Херсонського міськвідділу НКВС. З 1939 р. – помічник начальника УНКВС Миколаївської області. У 1945 співробітник УНКДБ Миколаївської області, підполковник державної безпеки.

ділу капітан державної безпеки О.С. Глуховцев¹⁸, відзначалося: «Агентурних розробок і справ формулярів не мав і не має. До слідчої роботи ніколи не залучався і залучений бути не може через цілковиту безграмотність»¹⁹.

Григорій Іванович добре розумів свої хиби і недоліки, тяготився проживанням у великому місті, де не міг утримувати за 350 карбованців на місяць родину з 6 осіб. Неодноразово звертався до керівництва УНКВС по Харківській області з проханням повернути його до Кременчука. Навіть насмілювався звернутися до наркома внутрішніх справ УСРР Всоволода Балицького з проханням «узгодити питання про його звільнення, оскільки працювати з такою освітою в подальшому неможливо»²⁰. Звільнити в запас героя громадянської війни В.А. Балицький не став, але Харків дозволив полишити. З 1 грудня 1936 р. Гаркуша вже працював черговим помічником оперуповноваженого оперативного пункту транспортно-го відділу УДБ НКВС по Харківській області на ст. Кременчук.



В.А. Балицький.
1936 рік.

Начальник оперативного пункту 6-го відділу УДБ УНКВС Харківської області на ст. Кременчук лейтенант державної безпеки Петро Касьянов²¹ був ще категоричнішим в оцінці професійної виучки Гаркуші, і в атестації за перше півріччя 1937 р. зазначив: «Прикріплено 12 чоловік членів бригади сприяння, з якими зовсім не працює. Пояснює це неявкою до нього членів бригади. В дійсності ж сам у цій роботі не виявляє жодної зацікавленості, чим відбиває бажання у членів бригади. В розробці ні справ-формулярів, ні агентурних розробок не має,

оскільки до цієї роботи не здатний. За звітне півріччя провів (за допомогою при допиті інших працівників оперпункту) одну слідчу справу з одним обвинуваченим за статтею 56-30 п. «а» КК УРСР, яке прокурором припинено. У червні місяці прийняв одну слідчу справу з одним обвинуваченим за ст. 70 частина 1 КК УРСР, яка була порушена під час його чергування. Оскільки не здатний проводити слідство та нічого по ньому не зробив, справу передали іншому співробітнику. Жодної іншої оперативної роботи не проводив і ніяких окремих доручень оперативного характеру виконувати не в змозі, за винятком чергування по зовнішній службі, де цілком бездіє, оскільки будучи безграмотною людиною, жодних заходів по заявам, що надходять під час чергування, не приймає. За весь час склав один протокол затримання і то за мою допомогою. Всіх затриманих, яких стрільці доставляють до оперпункту, або звільнює, щоб не складати протокол, або без всякого оформлення доставляє до міліції, яка проти таких дій постійно протестує. Жодних профілактичних заходів не проводив. З жодним видом чекістської роботи не знайомий, ніколи нею практично не займався та цим питанням зовсім не цікавиться. Є людиною малограмотною і в цьому питанні над собою не працює, не зважаючи на примус. Агентурної та слідчої роботи не знає. Вчитися працювати зовсім не бажає. Як співробітник ніяких перспектив у майбутньому не має. Має намір піти на пенсію. Вважаю, що перебування його на роботі в УДБ дискредитує наші органи, оскільки він, як черговий, стикається з масою пасажирів, дати більш-менш чітку відповідь не може, навіть поговорити з людиною не вміє»²².

Врешті-решт Петро Касьянов позбувся небажаного співробітника. 25 серпня 1937 р. Гаркуша був відряджений до Управління робітничо-

¹⁸ Глуховцев (Головачов) Олексій Семенович (1897–1990). Народився у Воронежі. Росіянин. Член КПРС з 1932. З 1933 р. – начальник економічного відділу Харківського облвідділу ДПУ. З 1933 р. – начальник економічного відділу Київського облвідділу ДПУ. З 31 травня 1934 р. – начальник кооперативного відділу ДПУ УСРР. З 16 червня 1935 р. – начальник транспортного відділу УДБ УНКВС Харківської області. З 27 липня 1937 р. – начальник ДТВ ГУДБ НКВС Орджонікідзевської залізниці, Ворошиловськ (нині – Ставрополь). 10 грудня 1937 р. відряджений до НКВС СРСР. У 1938–1940 р. працював у Головному управлінні шосейних доріг НКВС СРСР. Полковник.

¹⁹ ГДА СБУ, ф.12, оп.1, спр. 8221, т. 2, арк. 43.

²⁰ Там само, арк. 85.

²¹ Касьянов Петро Андрійович (1902 – ?). Українець. Член ВКП(б) з 1926 р. У 1936-1937 рр. – начальник оперпункту ТВ УНКВС Харківської області на ст. Кременчук. Лейтенант державної безпеки. У 1945 р. заступник начальника ТВ НКДБ Томської залізниці, підполковник.

²² ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т. 2, арк. 46.

селянської міліції (УРСМ) УНКВС по Харківській області «для використання у транспортній міліції». Втім стати міліціонером Григорію Івановичу не судилося. У цей час відбувалася реорганізація транспортних органів держбезпеки. На базі розформованих 6-х (транспортних) відділів УНКВС областей в адміністративних центрах залізниць створювалися Дорожньо-транспортні відділи ГУДБ НКВС, які проводили всю оперативну роботу вздовж залізниць. Згідно до штатного розкладу ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці нараховував 127 осіб. Керівництво відділу – 3 особи (начальник відділу – 1; заступник начальника відділу – 1; помічник начальника відділу – 1). Група по кадрам – 1 особа (старший інспектор -1). Секретаріат – 13 осіб (секретар відділу – 1, співробітник для доручень – 1, діловод – 1, друкарок – 4, кур'єрів – прибиральників – 2, шоферів – 2, вахтерів – 2).

Центральний апарат ДТВ складався з 6-ти відділків, функціональне призначення яких потребує подальшого вивчення. Відомо лише, що тут були свій оперативний, контррозвідальний, секретно-політичний, особовий, обліково-реєстраційний відділки.

Таблиця 1.

Штатний розклад відділків ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці

	I	II	III	IV	V	VI
Начальник відділку	1	1	1	1	1	1
Помічник начальника відділку	1	1	1	–	1	–
Оперуповноважений	3	3	2	2	3	2
Помічник оперуповноваженого	1	1	1	1	1	1
Разом	6	6	5	4	6	4

Начальником новоствореного ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці був призначений прибулий зі Сталіно капітан державної безпеки Данило Леопольд²³. Він

Д.С. Леопольд-Ройтман



²³ Леопольд-Ройтман Данило Самійлович (1901–1939). Народився в Бессарабській губернії. Єврей. Член ВКП(б) з 1920 р. З 15 серпня 1931 р. – начальник іноземного відділу ДПУ УСРР. З 29 жовтня 1932 р. – начальник особливого відділу Вінницького облвідділу ДПУ. З 23 березня 1934 р. – начальник особливого відділу Донецького облвідділу ДПУ. Капітан державної безпеки. З 28 січня 1936 р. – помічник начальника УНКВС Донецької області. З 27 липня 1937 р. – начальник ДТВ Південних залізниць. 1 липня 1938 р. заарештований. 19 квітня 1939 р. засуджений на смерть і страчений.

²⁴ ГДА СБУ, ф.12, оп.1, спр. 8221, т.1, арк. 8.

і залишив Григорія Івановича на оперативній роботі, призначивши його співробітником для доручень з виконанням обов'язків коменданта ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці. Заднім числом це призначення оформили 1-м серпня 1937 р²⁴.

Таблиця 2.

Штатний розклад відділків ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці на вузлових станціях

	Белгород	Харків	Основа (Харків)	Люботин	Лозова	Полтава	Кременчук
Начальник	1	1	1	1	1	1	1
Помічник начальника	1	1	1	1	1	1	1
Оперуповноважений	3	7	9	3	4	3	6
Помічник оперуповноваженого	1	2	2	1	1	1	1
Секретар	1	1	1	1	1	1	1
Друкарка	1	1	1	1	1	1	1
Кур'єр-прибиральник	1	1	1	1	1	1	1
Разом	9	14	16	9	10	9	12

Про роботу Григорія Гаркуші на посаді коменданта ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці в його особовій справі не має жодної згадки. За своїми посадовими обов'язками він мав не лише дбати про забезпечення роботи підрозділу, а й контролювати розміщення заарештованих. Громадян, засуджених на смерть на підставі кримінальних справ, порушених дорожньо-транспортними відділами розстрілювали в будівлі обласного Управління НКВС. Документів, які розкривають участь Григорія Івановича у розстрілах «ворогів радянської влади» поки що не виявлено. Втім зі свідчень його наступника на посаді коменданта дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Південної залізниці Петра Топунова про свою роботу, з великою долею вірогідності можна

стверджувати, що Гаркуша також залучався до розстрільної команди, якою керував комендант УНКВС Харківської області Артем Зелений²⁵.

А.П. Зелений.
Початок
1940-х років



Топунов свідчив, що прийняв від Гаркуші всі речові докази, тобто зброю, фотоапарати, а також все господарське майно, яке було вилучено у засуджених до смертної карі²⁶.

На початку березня 1938 р. до ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці надійшла директива № 227/242 за підписом заступника наркома внутрішніх справ НКВС М.П. Фриновського з роз'ясненням щодо конфіскації майна засуджених за першою категорією. Конфіскації підлягало: по-перше, майно, яке особисто належало розстріляним та лишилося «без нагляду або безхазайним»; по-друге, у всіх випадках конфіскувалася радянські гроші та облигації займів, іноземна валюта, коштовності, ювелірні вироби, золоті та срібні монети. Якщо страчений утримував дружину, дітей, німечих батьків, то до майна «загального користування» відносилися будинок, сад, худоба, сільськогосподарські знаряддя та хатні меблі, то такі речі конфіскації не підлягали. Рішення про конфіскацію майна приймалося трійкою УНКВС та мало записуватися у протоколі. Конфісковане майно здавалося в державний фонд. Документально оформлювати конфіскат у часи Великого

терору було покладено на начальника 6-го (обліково-реєстраційного) відділку, молодшого лейтенанта державної безпеки Яківа Гавриловича Носко та оперуповноваженого сержанта державного безпеки Юрія Аврамовича Чорниша, а вилучати та зберігати відібрані речі доручалося Григорію Івановичу Гаркуші.

ОТЧЕТНАЯ КАРТОЧКА № 1872034
на чл. б
по заполнению подлежит обязательному возвращению в ЦК ВКП(б)
Заполняется разборчиво чернилами исключительно на русском языке

Фамилия Фримовский
Имя и отчество Михаил Петрович
Год рождения 1898 г.
Время вступления в партию Май 1918 г.
Наименование организации, выдавшей билет Парт ком 2426 НКВД СССР Москва

Личная подпись М. П. Фримовский

Секретарь М. П. Фримовский
2 сентября 1938 г.

Звітна картка члена ВКП(б)
М.П. Фриновського

²⁵ Зелений Артем Петрович (20.10.1891 – 01.06.1942). Народився у Миколаєві в родині робітника-теслі. Українець. Закінчив вище початкове училище. Член ВКП(б) з 1920 р. (у 1918–1920 рр. – боротьбист). Освіта нижча: закінчив у 1904 р. початкове училище у Миколаєві. У 1904–1912 рр. – підручний мідника-котельника на Миколаївському суднобудівельному заводі. У 1912–1914 рр. – підручний мідника-котельника в Одесі. У 1914–1917 рр. – рядовий, унтер-офіцер Російської імператорської армії. У 1917 р. – борець загону спілки фронтовиків, Миколаїв. У 1919–1923 рр. – командир роти, командир батальйону військ ВЧК – ДПУ. У 1923 р. – командир конвойного полку ДПУ, Вінниця. У 1923–1925 рр. – командир дивізіону ДПУ, Чернігів. У 1926–1933 рр. – на роботі в центральному апараті ДПУ УСРР, Харків. У 1929 р. – начальник дивізіону особливого призначення ДПУ УСРР, Харків. У 1932–1933 рр. – комендант ДПУ УСРР. У 1933–1936 рр. – завідувач господарського управління ВУЦВК. З 1936 р. до 15 лютого 1938 р. – начальник внутрішньої тюрми УНКВС Харківської області. У 1936 р. – 10 липня 1938 р. – комендант УНКВС Харківської області. 10 липня 1938 р. – відкликаний до НКВС СРСР. З 17 вересня 1938 р. – начальник озброєної охорони будівництва № 203 та Ягринського табору НКВС. 30 липня 1940 р. звільнений через хворобу на пенсію як співробітник УНКВС Архангельської області. Загинув на Волховському фронті будучи начальником комендантського відділку Особливого відділу НКВС Волховського фронту. Похований у селі Селищі Маловишерського району Новгородської області. Звання: лейтенант державної безпеки. Нагороджений орденом Червоної Зірки (19 грудня 1937 р.).

²⁶ ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 322, арк. 105.

Російський дослідник А.М. Жуков стверджує, що 28 травня 1938 р. Г.І. Гаркуша був звільнений в запас, але номеру наказу НКВС СРСР по особовому складу не наводить²⁷. Зазвичай, накази НКВС СРСР, які стосувалися НКВС УРСР, оголошувалися окремими розпорядженнями. Наказом НКВС УРСР по особовому складу № 355 від 10 червня 1938 р. був оприлюднений наказ НКВС СРСР № 1307 від 28 травня 1938 р., а наказом НКВС УРСР № 356 від 10 червня 1938 р. були оголошені накази НКВС СРСР №№ 1301, 1302, 1303 і 1304 від 28 травня, однак Г.І. Гаркуша в них не згадується! Ба більше, в численних довідках і послужних списках із особової справи Гаркуші про звільнення немає жодного слова! Втім Григорія Івановича дійсно звільняли з НКВС. Про це свідчить лист помічника начальника відділу кадрів НКВС СРСР капітана державної безпеки Є.М. Бартошевича



О.І. Успенський.
1938 рік.

та старшого інспектора 4-го відділку відділу кадрів НКВС СРСР лейтенанта державної безпеки П.К. Чортополохова від 28 січня 1939 р., в якому відзначалося, що Г.І. Гаркуша включався в список на нагородження ювілейною медаллю «XX років РСЧА», але «через звільнення його в запас зі списку нами був пізніше виключений»²⁸.

За таких обставин дивовижним видається наказ НКВС УРСР № 497 по особовому складу від 26 липня 1938 р. про призначення коменданта ДТВ ГУДБ НКВС Північної залізниці молодшого лейтенанта державної безпеки Григорія Івановича Гаркуші т.в.о. начальника відділку 1-го відділу УДБ НКВС УРСР.

1-й відділ займався охороною партійного та радянського керівництва Радянської України. За наказом наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу О.І. Успенського його підлеглі силоміць вибивали із заарештованих свідчення про підготовку терористичного акту проти першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова. Так, наприклад, серед звинувачень, висунутих секретарю організаційного бюро ЦК КП(б)У по Полтавській області О.Г. Удовиченку знаходимо: «особисто підготував здійснення терористичного акту у відношенні секретаря ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущова»²⁹. До числа терористів записували навіть дітей, про що нарком внутрішніх справ звітував делегатам XIV з'їзду КП(б)У: «взяли нещодавно недалеко від ЦК групу хлопчиків віком від 10 до 14 років, які записували номери машин і шукали номер машини Хрущова» і що слідство «привело до поляків, які готували вбивство Хрущова»³⁰.

Принагідно згадаємо про причетність Микити Хрущова у проведенні політичних репресій в Україні, докладно описаній у довідці ЦК КПРС «Про антиконституційну практику 30-40-х і початку 50-х років» від 25 грудня 1988 р.: «3 січня 1938 року Хрущов очолив партійну організацію України. У 1938 році в Україні було заарештовано 106 тисяч 119 осіб. Репресії не припинялися і у наступні роки. У 1939 році було арештовано близько 12 тисяч чоловік, а у 1940 році – близько 50 тисяч осіб. Всього за 1938–1940 роки в Україні було арештовано 167 тисяч 565 осіб. Підсилення репресій в 1938 році в Україні НКВС пояснювало тим, що у зв'язку з приїздом Хрущова особливо зросла контрреволюційна активність право-троцькістського підпілля. Особисто Хрущовим були санкціоновані репресії стосовно кількох сотень чоловік, які підозрювалися в організації проти нього терористичного акту. Влітку 1938 року з санкції Хрущова була заарештована велика група керівних працівників партійних, радянських, господар-

²⁷ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935 – 1939. // Электронный ресурс. https://nkvd.memo.ru/index.php/%D0%93%D0%B0%D1%80%D0%BA%D1%83%D1%88%D0%B0_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

²⁸ ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т.2, арк. 91.

²⁹ Реабілітовані історією. Київ – Полтава: Рідний край, 1992. С. 422.

³⁰ Див докладно: Бажан О., Золотарьов В. Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2014. № 1. С. 344-398.

ських органів і в тому числі заступники голови Раднаркому УРСР, наркоми, заступники наркомів, секретарі обласних комітетів партії. Всі вони були засуджені до вищої міри покарання і тривалим термінам ув'язнення. За списками, направленими НКВС СРСР до Політбюро лише за 1938 рік була дана згода на репресії 2.140 чоловік з числа республіканського партійного та радянського активу»³¹.

В умовах тотальної чистки НКВС УРСР від «ворожих кадрів» здається логічним призначення орденоносця у відділ охорони вищої партійної еліти Української РСР. До того ж Данило Леопольд, який затвердив звільнення Григорія Гаркуші з НКВС вже був заарештований як ворог народу. Ймовірно напередодні призначення Гаркуші до Києва його особову справу підчистили. Раптом хтось з партапаратників забажає ознайомитися з особовими справами своїх «преторіанців»?

Арешт у листопаді 1938 р. начальника 1-го відділу УДБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Миколи Дальського³² не підірвав довіру нового керівництва до Григорія Гаркуші, який продовжував працювати на тій же посаді. Цікаво, що коли новий начальник 1-го відділу УДБ НКВС



М.П. Дальський-Білоус. 1930-ті роки

УРСР старший лейтенант державної безпеки Іван Татаров³³ 10 липня 1939 р. склав чергову нищівну характеристику на «малограмотного» Гаркушу, який «ініціативи у роботі не виявляє, завдання, що отримує виконує не точно» та запропонував перевести його на неоперативну роботу по лінії адміністративно-господарського управління, то т.в.о. наркома внутрішніх справ НКВС УРСР майор державної безпеки А.З.Кобулов³⁴ наклав на ній резолюцію «не згодний»³⁵.

Під час чергової спецперевірки з'ясувалося, що батько та рідний брат дружини Гаркуші були розкуркулені³⁶.

Після «отримання політичної довіри» від т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР ставлення Івана Татарова до Григорія Гаркуші змінилося. 9 грудня 1939 р. начальник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР навіть став клопотатися про надання підлеглому дострокового спеціального звання – лейтенанта державної безпеки, відзначаючи, що «з переведенням не на оперативну роботу на ділянку з охорони урядових установ роботу став засвоювати краще. В партійному житті участь приймає, дисциплінований»³⁷.



Г.І. Гаркуша
1938 рік.

³¹ Источник. 1995. № 1. С. 126 – 127.

³² Дальський-Білоус Микола Петрович (1903 – 1939). Народився у Хабаровську. Росіянин. Член ВКП(б) з 1921 р. 31 грудня 1935 р. – начальник мобілізаційного відділу Управління шосейних доріг НКВС УСРР. 3 26 січня 1938 р. – начальник відділку 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР. 3 5 травня 1938 р. – заступник начальника 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР. Старший лейтенант державної безпеки. 3 31 травня 1938 р. – начальник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований у листопаді 1938 р. 21 лютого 1939 р. засуджений на смерть і розстріляний.

³³ Татаров Іван Васильович (1909 - ?) Народився на Голубовській копальні в Донбасі. Українець. В НКВС з 1938. 3 29 березня 1938 р. – помічник начальника 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР. 3 1939 р. – начальник 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР. Пропав безвісти на Південно-Західному фронті у вересні 1941 р. перебуваючи на посаді начальника Особливого відділу НКВС 284 стрілецької дивізії.

³⁴ Кобулов Амаяк Захарович (1906-1955). Народився у Тифлісі. Вірменин. Член ВКП(б) з 1932. 3 жовтня 1938 р. – т.в.о. наркома внутрішніх справ Абхазької РСР. 3 7 грудня 1938 р. по 2 вересня 1939 р. – т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР. Майор державної безпеки. 3 вересня 1939 р. – радник повпредства СРСР у Німеччині.

³⁵ ГДА СБУ, ф.12, оп.1, спр. 8221, т.1, арк. 16.

³⁶ Там само, арк. 3.

³⁷ Там само, арк. 17.

Вже наступного місяця Григорій Гаркуша був підвищений у спеціальному званні та на-решті отримав довгоочікувану медаль «XX років Робітничо-селянській Червоній Армії». Після розділення НКВС на два наркомати – внутрішніх справ і державної безпеки Григорій Іванович 1 травня 1941 р. був призначений оперуповноваженим спеціальної команди 1-го відділу (охорона керівників партії та уряду) НКДБ УРСР. На цій посаді зустрів радянсько-німецьку війну.

З'ясувати докладно подальшу долю штатного ката часів Великого терору поки що не вдалося. Відомо, що 5 березня 1942 р. Гаркуша був виключений зі списків особового складу, як такий, що пропав без вісті на фронті згідно з наказом НКВС УРСР по особовому складу № 63³⁸. Ймовірно, що він загинув восени 1941 р. під час виходу військ Південно-Західного фронту з київського «котла».

References

Bazhan, O., Zolotarov V. (2014) Konveier smerti v chasy «Velykoho teroru» v Ukraini: tekhnolohiia rozstriliv, vykonavtsi, mistsia pokhovan // Kraieznavstvo. №1. [in Ukrainian].

Bazhan, O., Zolotarov, V. (2014) Oleksandr Uspenskyi: «Ia vvazhaiu sebe uchnem Mykoly Ivanovycha Yezhova» // Z arkhiviv VUChK-НПУ-НКВД-КНВ. № 1. [in Ukrainian].

Bazhan O., Zolotarov, V. (2016). «Ti, khto natyskaly na hachok». Korotki biohrafii kerivnykiv komendatury NKVS URSR ta UNKVS Kyivskoi oblasti u chasy «Velykoho teroru»// Kraieznavstvo. № 3/4.[in Ukrainian].

Bazhan, O., Zolotarov, V. (2017). «Proponuietsia Vam vykonaty vyroky Triiky UNKVS Kyivskoi oblasti...» Holovni vykonavtsi smertnykh vyrokiv u Kyievi u 1930-ti roky // Bykivnianska trahediia v konteksti zlochyniv totalitarnoho rezhymu (do 15-richchia zasnuvannia Natsionalnogo istoryko-memorialnogo zapovidnyka «Bykivnianski mohyly»): Zbirnyk statei za materialamy naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv. 8 hrudnia 2016 r. / Uporiad. B.B. Biliashivskiyi. T.L. Sheptytska. Kyev. [in Ukrainian].

Bazhan, O., Zolotarov, V. (2017). «Osobyto ya rozstriliiav 702 kontrrevoliutsionera» (rekonstruktsiia

biohrafii chekista Mykhaila Vikhmana» // Kraieznavstvo. № 3/4.[in Ukrainian].

Bazhan, O., Zolotarov, V. (2018). Holovni vykonavtsi smertnykh vyrokiv na Prydniprovi u period «Velykoho teroru» // Sicheslavshchyna. Kraieznavchyi almanakh. Vyp. 8. Dnipro. [in Ukrainian].

Hashek, Ya. (2009). Pryhody bravoho voiaka Shveika. Tom 1. Lviv: Kalvariia. [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriiei. (1992) Kyiv – Poltava: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].

Sbornyk lyts, nahrazhdennykh ordenom Krasnogo Znameny u pochetykh revoliutsyonnykh oruzhyem. (1926). M.: Hosudarstvennoe voennoe yzdatelstvo. [in Russian].

Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. T.2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhennykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten 1938 r. – cherven 1943 r.). Kn. 1: NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhno-transportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoii zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti. (2018) K.: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].

³⁸ ГДА СБУ, ф. 12, оп. 1, спр. 8221, т. 1, арк. 1.

УДК 94;32(092)(477)

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору
радянської доби Інституту історії України НАН України.
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Життєві університети першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста

У статті систематизовано і уточнено основні етапи першого періоду життя та професійного шляху майбутнього партійного керівника Української РСР Петра Юхимовича Шелеста, з'ясовано чинники й обставини, що визначили особливості політичної кар'єри політика.

Ключові слова: Петро Шелест, біографістика, радянська партійно-державна номенклатура.

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Life universities of the first secretary of the Central Committee of the communist party of Ukraine Petro Shelest

The article examines the path of becoming the highest echelon representative of the party-state nomenclature of the USSR and the Ukrainian SSR on the example of the political biography of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, member of the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union Petro Shelest. The main stages of the first period of life and professional path of the future party leader of the Ukrainian SSR are systematized and clarified on the basis of memoirs, interviews, archival documents. In addition, there are clarified the factors and circumstances that determined the features of the politician's political career.

Key words: Petro Shelest, Soviet biography science, party-state nomenclature.

Історіографія політичної біографії першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста є не надто широкою і складається із студій Ю. Шаповала, Ю. Латиша, В. Барана, В. Чорного¹. Аналіз існуючого на сьогодні наукового доробку засвідчує, що політична біографія П. Шелеста потребує суттєвого уточнення особливо щодо реконструкції першого етапу життя (1908-1950-ті роки до

його приходу у «велику політику»), висвітлення побутових обставин, у яких відбувалося формування особистості та світогляду.

Майбутній політичний та державний діяч України Петро Шелест народився 1 (за новим стилем 14) лютого 1908 року в селі Андріївка Зміївського повіту Харківської губернії (нині – смт. Андріївка Балаклієвського району Харківської об-

¹Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985. Львів: Свобода, 1992. 124 с.; Латиш Ю. Петро Шелест, Володимир Щербицький і Річард Ніксон: американський «слід» у відставці першого секретаря ЦК Компартії України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2020. Історія. 1(144). С. 34-39; Чорний В. Петро Шелест і події у Чехословаччині 1968 р. // Гілея. Науковий вісник. 2012. Вип. 58. С. 144-148; Шаповал Ю. Петро Шелест. Х: Фоліо, 2013. 127 с.

ласті у селянській родині. Прапрадідом Петра Юхимовича за родинною легендою був Йосип Шелест² – запорозький козак, ініціатор повстання Коліївщина, ватажок гайдамацького загону, похований з почестями і військовими відзнаками в Холодному Яру³. Дідусь – Дмитро Шелест віддав 20 років військовій службі в російській армії, а після відставки обрав професію перевізника та нажив шістьох дітей. Одного разу під час перевезення товару дід Дмитро підірвав здоров'я і невдовзі помер. Батько Петра досить рано залишився сиротою і в малолітньому віці був змушений податися в батраки. Ходив по наймах Юхим аж до призову в армію. За спогадами Петра Шелеста батько у сімнадцятирічному віці відправляється служити в кавалерію. З початком російсько-турецької війни 1877-1878 років Юхим Шелест опиняється на Балканах. За проявлену особисту хоробрість у боях проти турецької армії його було нагороджено Георгіївським хрестами чотирьох ступенів. За 20 років служби у царській армії, повний Георгіївський кавалер Юхим Шелест дослужився до військового звання «унтер-офіцер». Батько після смерті першої дружини, від якої залишилося двох дітей – Яків та Агафія. Одружився вдруге на вдові Марії Демидівні Павлюк яка мала сина Семена. У подружжя з'явилося ще четверо спільних дітей – Марія, Петро, Дмитро, Юлія.

«Мати наша Марія була дуже вродливою жінкою і молодшою за батька на 35 років», - згадував Петро Шелест, - «Коли я народився, батькові моєму було вже 60 років. Усе життя я його пам'ятаю лише старим, але старим красивим, струнким, підтягнутим, міцним. У батька була сива пишна борода, вуса і велика шевелюра волосся, зачесаного на потилицю. Скільки пам'ятаю, він завжди і незмінно курих люльку й ніколи з нею не розлучався. Батько був суворий, завжди відлюдний, зосереджений, небалакучий, не любив жартувати. Якщо у нього й були друзі, то лише давні, перевірені товариші по спільній довголітній службі в армії»⁴.

Певний час Юхим Шелест працював мідником на цукровому заводі поміщика Лісовицького, що знаходився неподалік села Андріївка. Після участі в робітничих протестах в часи революції

1905 року він був звільнений з роботи і став займатися сільським господарством. За споминами Петра Шелеста «з найменших років батько привчив нас до праці, і ми в оселі й на господарстві виконували всіляку роботу, що була нам під силу. Батько як на той час був грамотною людиною, читав багато, звідкись діставав книжки. Писав добре, міг навіть написати «прошеніє». До нього звертались, коли потрібно було зробити якісь підрахунки, - він чудово знав арифметику». Потяг до знань і навчання виховувалися родиною Шелестів у дітях змалечку, Так Петро і його брат Дмитро у 3-4 роки завдяки батьку вивчили букви та цифри та швидко навчилися читати, писати та рахувати. У 1913 р. в шестирічному віці Петра Шелеста було зараховано учнем церковно-приходської школи.

Прихильником раннього навчання Петра була матір. Будучи неписьменною, Марія Данилівна воліла як найшвидше навчити грамоті своїх дітей. Завершення чотирьохрічного курсу навчання припало у розпал Першої світової війни. Глобальний світовий збройний конфлікт у дитячій уяві Петра відклався в образі скаліченого війною рідного дядька Уляна.

Вперше про більшовицьку партію та її керівника Володимира Леніна дев'ятирічний хлопець почув з трибуни, спорудженої у рідному селі відразу після Жовтневого перевороту у Петрограді 1917 року. Утвердження радянської влади в Андріївці закарбувалося в пам'яті юнака погромами поміщицького маєтку, гарматною канонадою на залізничній станції, ночівлею в хаті почергово білих і червоних вояків та відчуттям голоду. Щоб родина не померла від голоду Юхим Дмитрович обміняв добротний будинок на стару халупу та ще взяв на додачу 12 пудів зерна – сурогату. Взимку 1919 року у пошуках їжі Петру з матір'ю доводилось долати відстані у 30-40 верст за дня того роздобути бодай трішки борошна та макухи. Рятуючись від голодної смерті, навесні 1919 року Петро разом із старшою сестрою Марією відправився на заробітки за 95 верст від рідного села. Влаштувалися на роботу в одному з перших радгоспів, організованому на теренах Полтавщини. Петру випало пасти свиней і корів, а влітку довелось

² У мемуарах Петро Шелест згадує про свого прапрадіда під іменем Степан Шелест (див. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. К.: Генеза, 2004. С. 29.

³ ЦДАГО України, ф. 330, оп. 1, спр. 7, арк. 11.

⁴ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. К.: Генеза, 2004. С. 27.

працювати водовозом. Додому зі старшою сестрою Марією повернулися на свято Покрови. За роблених коштів вистачило до кінця лютого 1920 року.

Скрута у сім'ї спонукала Петра у дванадцятирічному віці податися у найми до заможного селянина Землянського, який мешкав на хуторі Пришиб за 20 верст від села Андріївка. У наймитах Петро пробув два роки. Згодом влаштувався на пошту листоношею. Довжина території в межах Андріївської волості Зміївського повіту Харківської губернії, яку мав обслуговувати юний поштар, становила 45 верст. В умовах бездоріжжя та будь-якої погоди хлопчина доставляв адресатам періодику, листи та грошові перекази. За весь період служби листоношею як свідчив сам Петро Шелест він пройшов 12 тисяч верст.

Про свої пригоди в 1921-1922 роках, в якості поштальйона, Петро Шелест захоплено і з невідомою щирістю переповідає на сторінках власного щоденника, однак не згадує про цей епізод в офіційній біографії. Варто зауважити, що в бланку про трудову діяльність, датованому серединою листопада 1949 року Петро Шелест вказав, що протягом 1920-1922 років він працював у куркульському господарстві у селі Петрівське Балаклійського району Харківської області, а в період з 1922 по 1923 роки – сільгоспробітником радгоспу «Улянівка» Карлівського району, що на Полтавщині. По різному вказує Петро Шелест рік прийому на роботу на залізницю. «Отож, додавши собі майже два роки, я, таким чином, був прийнятий на залізницю. Йшов 1922 рік», – напише у щоденнику Петро Шелест, – «Працював, навантажуючи і розвантажуючи залізничні вагони». На відміну від щоденника в «Автобіографії», складеній 15 листопада 1949 року, Петро Юхимович відзначив: «В 1920 році був відданий в наймити так як батько не міг прогородувати сім'ю у зв'язку з голодом на Україні. У наймитах був два роки... Потім влаштувався с/г робітником у радгосп «Улянівка», де пропрацював один рік і перейшов працювати на залізницю спершу ремонтним робітником станція Основа».

Ймовірно, що в офіційних документах П. Шелест намагався досить стисло подати свою робітничу біографію на відміну від мемуарів, тому в саможиттеписі трапляються дрібні різночитання. Якби там не було, саме підлітком, оминаючи законодавство про працю неповнолітніх, Петро Шелест потрапляє до артілі дорослих робітників, які займалися ремонтом залізничних шляхів. Досить швидко юнак навчився замінювати шпали,

«заправляти брівку шляху і розрівнювати щєбінь між шпалами, змінювати накладки і підкладки на рейках і шпалах», майстерно «забивати костилі за 3-4 удари, перевіряти шаблоном розшивку рейок, робити рихтування шляху і розгін рейок, залишивши потрібний отвір на їхніх стиках».

У щоденнику Петро Юхимович зафіксував, що на весні 1923 року «колійну артіль» перевели на станцію Жихор (12 км від Харкова), а трішки згодом на великий залізничний вузол Харків-Основа Юзівської залізниці для проведення ремонтних робіт. У складних умовах доводилось здійснювати заміну шпал, рейок, стрілочних переводів та налагоджувати побут. Артіль розмістили в казармі, де були відсутні вода, світло, туалет. Готувати собі їжу робітники змушені були на вогнищі в казанах. У той час Петро захворів на малярію. Здолавши недугу, Шелест приїздить у відпустку у рідне село Андріївку. Знайомиться з директором семирічної школи Перцевим, який вів розмови з Шелестом про вступ до комсомолу та здобуття неповної загальної середньої освіти. Закінчити семирічку (освоїти знання другого концентру (5-7 класи)) юнак не погодився, оскільки був у сім'ї основним годувальником, а вступом до комсомольської організації вельми зацікавився.

Невдовзі Петро Шелест перейшов працювати у паровозне депо на станції Основа. Спочатку був підручним слюсаря, потім слюсарем, помічником кочегара, а пізніше кочегаром паровоза, стажувався на помічника машиніста паровоза. Мріяв стати кадровим залізничником.

У жовтні 1923 року Петро Шелест вступив до лав комсомолу. Став відвідувати заняття політграмоти, влаштовувати різного роду диспути, випускати стінгазету, брати участь у антирелігійній пропаганді. Коли батьки дізналися про приналежність сина до комсомолу вибухнула сварка. Гостру суперечку Петро Шелест згодом описав у спогадах: «Мати сварила, плакала, погрожувала, наводила в приклад деяких «порядних» синів і дочок». Уміння гармонійно вийти з конфліктної ситуації продемонстрував батько, який сказав дружині Марії Демидівні: «Перестань сваритись і глосити, треба розібратись. Ти ж нічого у цих справах не розумієш». У розповіді сина про діяльність комсомольського осередку найбільше зацікавили батька форми просвітницької роботи серед молоді. «Це добре, що ви читаете книги. Читання книг – це освіта» – такими словами Юхим Дмитрович зняв напругу у сім'ї навколо таємного вчинку сина стати комсомольцем. Участь у комуністичному молодіжному русі звели нанівець стосунки

Петра Шелеста з односельчанкою Пашою Шморгуною, в яку закохався першою юнацькою любов'ю. Дівчина була церковною хористкою, а Петро став умовляти її полишити хор та вступити разом до комсомолу. Небажання позбутися статусу «служительниці релігійного культу» зруйнувало дружбу Паші з комсомольцем Петром. Новоспеченого члена Всесоюзної Ленінської комуністичної спілки молоді стало більше цікавити «дружба та братерство всіх народів СРСР», питання згуртованості членів комсомольської групи, розмови про світову революцію, боротьба з релігійними пережитками та міщанством, участь у «військово-партійному загоні» (ЧОП).

У 1925 р. комсомольцю-активісту було запропоновано очолити молодіжний осередок у селі Петровському Андріївського району Ізюмської округи і одночасно виконувати функції завідувача хатою-читальнею. З переходом на комсомольську роботу Петро Шелест був змушений полишити працю слюсаря на Харківському паровозоремонтному заводі. Власними зусиллями та при допомозі місцевих комуністів секретар первинного осередку комуністичної спілки робітничої молоді перетворив хату-читальню у центр партійно-комсомольської організації села. Пропрацював у сільській культурно-освітній установі Петро Шелест більше року. Здібного орговика райком комсомолу в 1926 році рекомендував на навчання в Ізюмську окружну однорічну радянсько-партійну школу, у закладі, який готував пропагандистів, організаторів кооперативного будівництва, завідувачів хатами-читальнями Петро Шелест у 1927 році став кандидатом в члени ВКП(б), а в квітні 1928 р. поповнив лави більшовицької партії.

Після завершення навчання в Ізюмській радпартшколі, у 1927 р. був направлений секретарем райкому комсомолу у селище Борова, що знаходилось за 36 кілометрів від окружного міста Ізюм. На очільника територіальної структури ЛКСМ України покладалося завдання проводити масово-агітаційну роботу серед молоді заради збільшення чисельності комсомольських рядів, а також сприяти партійно-державним органам у проведенні хлібозаготівельних кампаній і створенні колгоспних господарств у регіоні. У розпал боротьби з саботажем хлібозаготівель і «масового натиску на куркульські господарства» секретарю Борівського райкому ЛКСМУ у порядку комсомольської мобілізації було запропоновано

у 1928 році здати справи і відбутися на навчання до Владикавказької гірсько-кулеметної школи⁵.

Курсантом школи молодших командирів Петро Шелест пробув недовго. Інспекційна комісія за пропозицією начальника школи провела співбесіду з Петром Шелестом і прийшла до висновку, що перебування в навчальному закладі, зважаючи на його вік, партійний статус, загальну політичну, фізичну підготовку, знання уставів та зброї не є доцільним. Не довго думаючи, керівництво Владикавказької гірсько-кулеметної школи направило колишнього курсанта у розпорядження Ізюмського окружного військкомату. Після прибуття до Ізюму в місцевому органі військового управління Шелесту підтвердили, що його призов на військову службу – це прикре непорозуміння і він має право повернутися на колишнє місце роботи. Оскільки посада секретаря Борівського райкому ЛКСМУ на той час була вже зайнята то секретар Ізюмського окружного комітету КП(б)У Рудковський порекомендував Шелесту поїхати вчитися до трирічної партійної школи імені Артема в Харкові. На підставі вступних іспитів приймальна комісія партшколи прийняла рішення про зарахування Петра Юхимовича курсантом-студентом. Студіюючи праці К. Маркса та В. Леніна та вивчаючи політекономію, історію, філософію, хімію, математику, географію, німецьку мову в партшколі, упродовж 1928-1929 років, Шелест став наполегливо готуватися до вступних екзаменів у Харківський інститут народного господарства (з 1930 р. - Харківський інженерно-економічний інститут, нині - Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця). У добу індустріалізації цей вуз мав велику популярність серед молоді, так як за чутками інститут готував майбутніх «червоних директорів» підприємств. Спроба вступити до найстарішого економічного вузу Сходу України виявилась невдалою. На письмовому іспиті з математики він отримав двійку. Таких невдах, як Шелест, набралось 30 осіб (переважна більшість членів ВКП(б), які мали досвід партійної, комсомольської роботи). Згуртувавшись, «відсіяні» абітурієнти вирушили до керівника навчального закладу, щоб висловити своє обурення щодо існуючих у вузі перепон для навчання представникам робітничого класу. У ході зустрічі ректор запропонував організувати спеціальну пришвидшену групу робітфаку, щоб через півроку посиленої підготовки зарахувати

⁵ У спогадах Петро Шелест вказує, що прибув до Владикавказу в 1929 році (див.: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. К.: Генеза, 2004. С. 55).

всіх до вузу. Через 6 місяців навчання на підготовчих курсах, складання іспитів, та проходження співбесіди Петро став студентом Харківського інституту народного господарства, обравши для навчання факультет металургійного профілю.

Здобуття освіти та фаху поєднував з громадською роботою. Спочатку його обрали членом бюро комітету комсомолу інституту, а невдовзі секретарем комітету комсомолу і членом парткому вузу. Без відриву від навчання виконував обов'язки редактора радіогазети «Комсомолец України». За дорученням ЦК ЛКСМУ йому і ще одному студенту старшого курсу інституту була надана можливість написати брошуру про досвід роботи комсомольсько-виробничої комуні на Харківському моторобудівному заводі «Серп і Молот». У 1931 році навчання у виші було затьмарено смертю 92-річного батька - Юхима Дмитровича. Через помилку у телеграмі Петру не вдалося провести батька в останню путь. Смуток намагався погасити навчанням, читанням спеціальної літератури з металургії. Після виробничої практики на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського у Шелеста виникла ідея написати коротеньку технічну брошуру популярного характеру з доменного виробництва. За сприяння професора Штерна книжечка побачила світ і принесла популярність автору у стінах інституту. Саме тоді Петро Шелест вирішив пов'язати своє майбутнє з металургійною промисловістю.

У 1932 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У про направлення в Донбас групи комуністів для надання допомоги у роботі металургійної і гірничорудної промисловості. До складу цієї групи потрапив і Шелест. За рекомендацією управляючого трестом «Південсталь» Селіванова студент 3-го курсу потрапив на Маріупольський металургійний завод імені Ілліча. Спочатку його призначили змінним інженером сортопрокатного цеху, а трохи згодом заступником начальника цеху. З переїздом на Донбас восени 1932 р. перевівся на вечірнє відділення Маріупольського металургійного інституту на факультет гарячої обробки металів. Того ж року Петро Шелест одружився на Любов Банній, з якою навчався в Харківському інженерно-економічному інституті. Дружина також перевелась до Маріупольського металургійного інституту та влаштувалася на роботу в термічному цеху заводу імені Ілліча. У середині серпня 1933 року у 24-річного Петра та 22-річної Люби народився син Борис. У липні 1935 року, виконуючи обов'язки начальника цеху одного з найбільших металургійних

підприємств Приазов'я, Петро Шелест захистив дипломну роботу на тему: «Проектування в комплексі трубопрокатного стану для проектування тонкостінних труб малого діаметру спеціального призначення» та отримав документ про вищу освіту за спеціальністю інженер-металург по трубопрокатному виробництву. Одночасно з чоловіком Маріупольський металургійний інститут закінчила й Любов Павлівна Банна.

Про зміну місця роботи Петро Шелест все-рйоз задумався після того коли у відрядження на завод прибув управляючий харківської контори «Судморпостач» Станіслав Сурель, з яким знався ще з часів навчання на робітничому факультеті. При зустрічі він запропонував Шелесту посаду начальника відділу чорних і кольорових металів в очолюваній ним установі та пообіцяв влаштувати переведення до Харкова за допомогою вищих інстанцій. Петро Юхимович, не вагаючись, погодився так як прагнув повернутися у місто юності. Через три місяці дипломованого інженера відряджають до Харкова у розпорядження суднобудівної промисловості. На очолюваний Петром Шелестом відділ у Головморсудпостачі припадало 70-75% всього об'єму постачання суднобудівельної промисловості необхідними для її виробничої діяльності матеріальними ресурсами. У момент освоєння навичок нової професії та пошуку притулку для родини улітку 1936 року доля підкинула Шелесту нові випробування. На той час спливав термін військової броні Петра Юхимовича і його мобілізували. Водночас стало відомо про арешт за політичними мотивами брата дружини - викладача Харківського інженерно-економічного інституту Миколи Банного. «На роботу, - пригадував Петро Шелест, - Любу ніде не беруть, бо вона сестра репресованого за «політичними» мотивами брата, мало не «ворога народу». З великими зусиллями, і лише тому, що я, годівник, іду в армію, влаштував Любу на роботу термістом на патефонний завод».

Навіть під час служби у 30-му окремому навчальному танковому батальйоні дислокованому у м. Дніпропетровську у 1937 році представник особливого відділу дивізії розпитував курсанта-однорічника про брата дружини та цікавився написаною у 1932 році брошурою, у якій висвітлювалася діяльність молодіжної робітничої комуні на прикладі харківського заводу «Серп і Молот». Як з'ясувалось у самий розпал масових політичних репресій органам держбезпеки надійшов сигнал, що книжечка Шелеста просякнута «лівацькими

поглядами». Петро Юхимович під час розмови зі співробітником підрозділу військової контррозвідки НКВС відкинув усі звинувачення в причетності до «ідеологічної диверсії» на сторінках брошури та спростував нібито «злочинний зв'язок» із перебуваючим під слідством братом дружини. На диво молох репресій не зачепив рядового курсанта і за сумісництвом політрука танкової роти Шелеста, однак у добу Великого терору постраждали його близькі товариші по робітфаку та Харківського інженерно-економічного інституті Петро Марченко та Павло Харченко, небіж Володимир Коробко, який працював управляючим справами Дніпродзержинського металургійного заводу.

У спогадах Петро Шелест докладно описує своє перебування в лавах Червоної армії: «військова служба примушувала робити все: стояти в караулі, чергувати на кухні, прибирати казарму, мити підлогу і чистити місця спільного користування. Водночас нам треба було за один рік пройти весь курс нормальної трирічної військової школи, знати статuti, розбиратися в тактиці, самостійно вирішувати тактичні завдання, досконало вивчити матеріальну частину танка Т-26, навчитися керувати автомобілем, трактором, а згодом і танком, відмінно володіти стрілецькою зброєю, гарно стріляти із станкового кулемета і гармати, вивчити і знати паркову службу».

Після річної армійської виучки Шелеста було атестовано командиром-танкістом та присвоєно звання старшого лейтенанта. Демобілізувавшись у жовтні 1937 року з армії, Петро Шелест повернувся до Харкова. У середині грудня 1937 р. його призначають начальником ковальсько-штампувально-заготівельного цеху Харківського моторобудівного заводу «Серп і Молот». Одне з потужних підприємств міста, на якому працювало близько 10 тисяч робітників, одночасно з виробництвом різноманітної сільськогосподарської техніки (молотарки, культиватори, борони, трієри, віялки) випускало велику номенклатуру спеціальної продукції (артилерійські снаряди, спеціальні санітарні візки, ноші для транспортування поранених, каркаси фюзеляжів для літаків конструктора Павла Сухого).

Значний асортимент виробів сільськогосподарського і оборонного призначення вироблялося у цеху, яким керував Шелест. Завдяки управлін-

ському хисту Петра Юхимовича менш ніж за півроку цех, у якому трудилось близько 800 робітників, стане передовим на заводі. У жовтні 1938 року дирекція підприємства висунула умілого адміністратора на посаду начальника виробництва. Під орудою Шелеста опинилось 22 виробничих цехи, технічний і технологічний відділи, серійно-конструкторське бюро, служба головного механіка і головного енергетика. Здійснювати керівництво виробничо-господарською діяльністю основних та допоміжних цехів і служб заводу в суспільно-політичній обстановці в країні наприкінці 1930-х років за власними зізнаннями Шелеста, було вкрай важко: «Час був тривожний і неспокійний з усіх точок зору. Майже кожного дня, правильніше кажучи, кожної ночі відбувалися арешти робітників заводу. Було арештовано багато кадрових кваліфікованих робітників, не кажучи вже про арешти серед ІТП, разом із начальником пожежної охорони заводу. У цілому було заарештовано близько 80 чоловік. Деякі з них повернулися на завод, але вони зберігали «гробове мовчання» про те, що з ними відбулося і за що їх арештували. Про долю багатьох наших заводчан так ми нічого і не дізналися, і вони безслідно зникли. Клеймо «ворог народу», «опортуніст» не сходило зі шпальт газет, радіорепортажів, виступів партійних діячів. Народ і в цілому партія були політично затероризовані. Всі один одного боялися, не довіряли: батько-синіві, син – батькові. Доноси всевладно увійшли в життя кожного. Дуже був тяжкий час, і багато хто з нас вижив випадково. За виробництвом спецтехніки, мобілізаційними заходами відчувалося, що йде посилення підготовка до можливих воєнних зіткнень. Усе це дуже хвилювало і непокоїло людей. Усі чекали чогось особливого і неприємного»⁶.

На початку квітня 1939 року наказом народного комісара середнього машинобудування СРСР Івана Ліхачова 31-літнього Петра Шелеста було призначено головним інженером заводу «Серп і Молот». На новій посаді йому довелося посилено займатися питаннями реконструкції та диверсифікацією виробництва, будівництвом нових цехів для випуску спецпродукції. У розпал радянсько-фінської війни завод значно скоротив випуск сільськогосподарської продукції, а натомість освоїв виробництво мінометів.

З новопризначенням у 1940 році директором заводу Полевським виробничі відносини у Шелеста не склалися. Керівник підприємства під

⁶ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. К.: Генеза, 2004. С. 71.

всілякими приводами прагнув позбутися принципового головного інженера. Під тиском обставин Петро Юхимович полишив керівну посаду на заводі «Серп і Молот» та посів крісло головного технолога харківського моторобудівного заводу № 75 (спеціалізувався на випуску авіаційних двигунів «М-5» та «М-17»).

У серпні 1940 року у родині Шелестів народився другий син. Назвали його Віталієм. «Усе нібито йшло добре», – з гіркотою та смутком пригадував Петро Юхимович, «– але ось після пологів Люба тяжко захворіла: не могла годувати дитину, і маленьку крихітку довелось відправити в Дніпродзержинськ до рідних Люби. Молода жінка, мати двох малолітніх дітей, періодично лежить в лікарні. Їй стає все гірше і гірше. Вона втрачала сили з кожним днем, схудла, ослабла. Все це мене засмучувало. Було образливо до сліз, що Люба, колись така життєрадісна, енергійна, зараз по суті, стала безпорадною, не може займатися своїми маленькими дітками. Але ми обоє були оптимістами, не втрачали віри і надії, що все мине, стане на свої місця, все буде добре. Адже і родина в нас складалася добра»⁷.

Стан здоров'я Любові Павлівни поступово погіршувався. З'явилися ознаки паралічу нижніх кінцівок. На основі комплексної діагностики спеціалісти прийшли до висновку, що хвороба прогресує внаслідок перенесеної в минулому травми хребта (у 1939 р. Любов Банна потрапила в автомобільну аварію). На прохання обласного лікувального управління на початку травня 1941 року до Харкова прибув знаний нейрохірург Микола Нилович Бурденко. Після трьохгодинної операції професор повідомив Петра Шелеста, що у дружини виявлена саркома хребта та за допомогою хірургічного втручання вдалося дещо полегшити її страждання. Під кінець зустрічі Бурденко наголосив: «Прошу вас, не зробіть помилку, не подавайте навіть вигляду, що з вашою дружиною так погано. Якщо вона це відчує. То це може її остаточно вбити».

Душевні страждання, породжені безнадійним станом дружини, Петро Юхимович намагався вгамувати роботою. У серпні 1940 року Шелест став працювати секретарем Харківського міського комітету КП(б)У з оборонної промисловості. Обсяг партійної роботи був великий. Доводилось опіку-

ватися усім військово-промисловим комплексом обласного центру УРСР, курувати спеціальні конструкторські бюро, проектні організації, науководослідні інститути, лабораторії, які виконували оборонні замовлення, контролювати терміни виконання і якість продукції заводів: №176 (виробництво танків, самохідних гармат, тягачів), №75 (виробництво дизельних моторів для танків та літаків), №121 (виробництво літаків), № 308 (випуск боєприпасів), №7 (ремонт бронетехніки); «Серп і Молот» (виробництво мінометів, снарядів, приладів для літаків, санітарні машини); «Поршень» (запчастини до військової техніки).

З початком радянсько-німецької війни Шелест став займатися перебазуванням виробничих потужностей з Харкова у віддалені регіони Радянського Союзу, розгортанням госпіталів для поранених бійців Червоної армії, харчуванням, організацією евакопунктів, медичною допомогою, відправленням евакуйованих і біженців. З наближенням до Харкова військ Вермахту постало питання про евакуацію родин партійного і радянського активу міста. Петро Шелест розпорядився щоб з військовим госпіталем у Челябінськ було відправлено його паралізовану дружину. Трішки згодом на Південний Урал пасажирським потягом рушили мати та сестра дружини, а також сини Борис та Віталій. На Схід країни поїхала й друга родини, лікар Іраїда Павлівна Мозгова. Петро Юхимович попросив її взяти на себе турботу супроводжувати його дітей до Челябінська⁸.

Поряд з вирішенням питань, пов'язаних з евакуацією кваліфікованих робітників та інженерно-технічного персоналу вглиб країни, демонтажем й передислокацією промислового обладнання до Західного Сибіру, Поволжя, Уралу, Петро Шелест був долучений до організації на харківських підприємствах випуску вкрай необхідної в умовах радянсько-німецького збройного конфлікту військової продукції.

У жовтні 1941 року під час жорстоких боїв на підступах до Харкова Петро Шелест отримав особисто від першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова наказ дістатися літаком до Тули де він мав ознайомитися з технологією та організацією виробництва пістолета-кулемета системи Шпагіна («ППШ»), отримати креслення на військовому заводі і налагодити випуск автоматичної

⁷ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; За ред. Ю. Шаповала. К.: Генеза, 2004. С. 72.

⁸ Петр Шелест-младший: «Организаторами своей отставки дед считал Брежнев и Сулова. Пообещал их пережить — и сдержал слово» // Факты. 2013. 15 февраля. Режим доступа: <https://fakty.ua/158452-petr-shelest-mladshij-organizatorami-svoej-otstavki-ded-schital-brezhnev-i-suslova-poobecshal-ih-perezhit-i-sderzhal-slovo>

ручної вогнепальної зброї на харківських підприємствах. Обгрунтовуючи Петру Шелесту важливість особливого завдання, Микита Хрущов в кабінеті першого секретаря Харківського обкому КП(б)У Олексія Єпішева довірливо сказав: «Питанням цікавиться товариш Сталін. Німці часто своєю тріскотною з автоматів наводять паніку, нам треба мати свої автомати». Шелест впорався з покладеною на нього місією. У місті зброярів за участі технологів та конструкторів ознайомився з процесом виготовлення піхотної зброї та без пригод прибув до Харкова. Через те, що основні оборонні підприємства були евакуйовані, виробництво «ППШ» довелось налагоджувати в механічних майстернях трамвайного депо, а диски та магазини - на патефонному заводі. Загалом вдалося виготовити та випробувати лише експериментальну серію автоматів так як виробничі приміщення невдовзі були знищені німецькою авіацією. З наближенням військ Третього Рейху до околиць Харкова Шелест відбув до Куп'янська, а потім до Челябінська, де перебувала його родина. У середині грудня 1941 року Петра Юхимовича було затверджено завідуючим відділом оборонної промисловості Челябінського обкому ВКП(б). В межах своїх повноважень Шелесту доводилось часто відвідувати Челябінський танковий завод подовгу бувати у відрядженнях на оборонних підприємствах у Златоусті, Каслі, Кургані, Магнітогорську для здійснення партійного нагляду за дотриманням графіка виготовлення броньованої сталі, випуску бронетехніки, мінометів, боєприпасів, вогнепальної та холодної зброї.

У січні 1942 року внаслідок тривалої хвороби померла дружина Любов Павлівна Банна. У квітні 1942 року у Радянському районному загсі міста Челябінська Петро Шелест зареєстрував шлюб з Іраїдою Мозговою, яка стала виховувати його синів восьмирічного Бориса та півторарічного Віталія. В одному з інтерв'ю в 2015 році Віталій Петрович Шелест зауважував: «Я дізнався про те, що моя рідна мати – Любов Павлівна, коли мені виповнилося 21 рік! До цього рідні приховували від мене, ким насправді доводиться Іраїда Павлівна. Не хотіли зайвий раз травмувати. В моєму житті вона зіграла неocenенну роль у вихованні й освіті. У пам'яті про неї лишилися лише теплі спогади»⁹.

Весною 1942 року Петра Юхимовича було викликано до Москви та після тривалої бюрократичної тяганини призначено інструктором сектора із забезпечення розробки, виробництва та спорядження реактивних снарядів оборонного відділу ЦК ВКП(б). Виробництво машин реактивної артилерії БМ-13 («Катюша») та боєкомплекту до них було на контролі Ставки Верховного Головнокомандування тому Петру Шелесту неодноразово випадала можливість зустрічатися на нарадах з Йосипом Сталіним, Георгієм Маленковим та іншими членами політбюро ЦК ВКП(б).

У ході загального зимового наступу Червоної Армії на південно-західному напрямку німецько-радянського фронту у лютому-березні 1943 р. (операція «Зірка») було звільнено Харків та інші населені пункти Сходу України. На тлі успішних наступальних операцій радянських військ було прийняте рішення про те, що до звільнення Києва столичні установи Української РСР розмістити в Харкові. В ешелоні партійних, радянських адміністративних працівників, які рушили в другій половині лютого 1943 року до Харкова перебував і Петро Шелест, який отримав посвідчення ЦК КП(б)У для роботи у звільнених районах України. В обласному центрі йому було доручено займатися питаннями організації роботи промислових підприємств, відновленням електростанцій, водопроводу, каналізації та міського транспорту. Невдачі на фронті на початку березня 1943 року змусили радянський управлінський апарат полишити Харків. Петро Шелест знову опинився у Москві, а звітти його у серпні 1943 року відкомандували до Саратова парторгом ЦК ВКП(б) на завод № 306 Наркомату авіаційної промисловості - єдине на той час підприємство в Радянському Союзі, яке здійснювало випуск моторних агрегатів – насосів, магнето та авіасвічок. У травні 1945 року він стає заступником секретаря Саратовського обкому партії з авіаційної промисловості. Як стверджував сам Петро Юхимович на новій посаді «займався всією оборонною промисловістю області». В зоні особистої відповідальності партійного функціонера окрім заводу № 306 опинились: оборонне підприємство № 292, на якому працювало 25 тисяч робітників, а середньодобовий випуск винищувачів конструкції О. Яковлева складав 11-12 літаків; завод № 213 Наркомату авіаційної промисловості (завод ім. С. Орджонікідзе) у м. Енгельсі, який виробляв гіроскопи, автопілоти, тахометри, манометри інші високоточні прилади для винищувальної, бомбардувальної, штурмової, транспортної, санітарної авіації та танків: «Т-34»,

⁹ Головка Т. Про маловідомі відтинки у політичній кар'єрі Петра Шелеста // День. 2015. 22 вересня. Режим доступу: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/mizh-chervonym-i-zhovto-blakytym>

«Т-44», «Йосип Сталін», «Клим Ворошилов». У вересні 1945 р. Указом президії Верховної Ради СРСР «за зразкове виконання завдань уряду по випуску бойових літаків, моторів, авіаприладів у період Вітчизняної війни» Петра Шелеста було нагороджено Орденом Червоної Зірки.

Після завершення Другої світової війни перед авіаційною промисловістю СРСР постало нагальне завдання - створення першокласної вітчизняної реактивної авіації. З вересня 1946 р проблемами освоєння реактивної техніки тісно став займатися й Петро Шелест, посівши крісло парторга ЦК ВКП(б) на Саратовському авіаційному заводі №292. Основні сили і ресурси на підприємстві у післявоєнний період були зосереджені на випробуванні та випуску навчально-тренувального винищувача Як-11. Цей літак з цілісно металічним крилом у 1946 році став важливою сходинкою для переходу в майбутньому до виробництва винищувачів з турбореактивними двигунами. Вже в листопаді 1947 р. на авіаційному заводі розпочалася підготовка до виробництва реактивного винищувача «Ла-15». Проте випробування першого реактивного військового літака конструкції Семена Лавочкина 30 квітня 1949 року на оборонному підприємстві відбулося вже без участі Петра Шелеста. У вересні 1948 року він став директором Ленінградського заводу № 272 Міністерства авіаційної промисловості СРСР (нині - АО «Ленінградский Северный завод»).

Країна поступово оговтувалася від масштабних людських втрат та економічних збитків, завданих нацистськими окупантами. Відроджувались та повертались до роботи на опаленій війною території Радянського Союзу зруйновані/демонтвані авіазаводи. У місті на Неві на території евакуйованого авіаційного заводу (№23 НКАП) у відповідності з наказом по народному комісаріату авіаційної промисловості № 575 восени 1944 року був організований новий авіазавод №272. Авіапідприємство за довгий період свого існування, витоки якого сягають 1878 року, мало декілька назв - «Авіа-Балт», «Червоний льотчик» та ін. У радянську добу у підприємства були в основному «номерні» назви: Державний авіаційний завод (ДАЗ) №3, завод №23 Наркомату авіаційної промисловості (НКАП), завод №272 Міністерства авіаційної промисловості (МАП). На заводі у різні часи працювали знані у світі авіаконструктори - Ігор Сікорський, Дмитро Григорович, Микола Полікарпов, Григорій Бакшаєв, Олег Антонов, Олександр Яковлев. У цехах, розташованих біля Чор-

ної річки та Комендантського аеродрому у 1920-1930-х роках, проектувалися та випускалися морські літаки (М-9, М-23, М-24, МР-2, МРЛ-1) та багатоцільовий біплан «У-2». Створена у вересні 1944 р. виробнича установа № 272 МАП у першу чергу була націлена на виробництво авіазапчастин з подальшим переходом на випуск літаків. У другій половині 1940-х років на заводі був налагоджено процес ремонту тролейбусів.

З приходом Петра Шелеста на підприємстві здійснювалося серійне виробництво двомісного навчально-тренувального літака «Як-18». Протягом чотирьох місяців роботи новому директору вдалося покращити фінансовий стан підприємства, домогтися виконання точно по графіку випуску літаків - 18-20 крилатих машин за місяць. Невдовзі завод став займати перші місця серед підприємств міністерства авіаційної промисловості СРСР і міста Ленінграда з опанування норм виробітку та підвищення продуктивності праці. У 1949 році завод № 272 МАП під керівництвом П. Шелеста став освоювати складання учбово-тренувального літака «Як-11» та літака-винищувача «Як-9». Коли справи на заводі пішли вгору, Шелест прийняв рішення захищати дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук за профілем «Ремонт літаків у системі Військово-Повітряних Сил». Почав складати екзамени, добирати матеріал для наукового дослідження. Однак життя внесло несподівані корективи. Вологий клімат міста на Неві виявився непридатним для дружини Іраїди та молодшого сина Віталія. За таких обставин голова родини став клопотатися про переведення його на роботу в іншу місцевість. Восени 1949 року Головне управління Міністерства авіаційної промисловості СРСР запропонувало Петру Шелесту ознайомитися з роботою Київського авіаційного заводу та повідомити своє рішення щодо переведення до столиці України на посаду директора підприємства.

Скориставшись відпусткою, у листопаді 1949 року Петро Шелест прибув до Києва. Столиця України вразила його картиною військових руйнувань, а особливо закарбувався у пам'яті вигляд знищеного в центрі Хрещатика. Завітав П. Шелест і до історичної місцевості Києва – Святошина, де розміщувався авіазавод, очолюваний на той час М.Г. Мироновим.

У часи нацистської окупації заводські приміщення зазнали значних ушкоджень. Інженерно-технічний персонал поступово відновлював зруйноване підприємство. Після завершення Другої світової війни виробничій установі № 473 МАП

доручили збирати вертольоти І. Братухіна, а згодом переорієнтували на серійний випуск гвинтокрила «М-1» конструктора М. Міля. Врешті-решт усі зусилля дирекції за для впровадження виробництва нової авіатехніки виявилися марними. Підприємство продовжувало займатися ремонтом літаків, випускати запасні частини для тракторів та трамваїв, виробляти алюмінієвий посуд. Наприкінці серпня 1948 р. на замовлення міністерства авіаційної промисловості СРСР завод приступив до освоєння серійного виробництва літака «Ан-2». Однак з плановими показниками по випуску авіаційного транспортного засобу колектив підприємства не справлявся. У листі міністру авіаційної промисловості СРСР Михайлу Хрунічеву авіаконструктор Олег Антонов так описував ситуацію на авіапідприємстві: «Основною причиною невиконання плану заводом є вкрай низький рівень організації виробництва. Беручи участь в роботі заводу, я тривалий час спостерігав діяльність директора заводу М.Г. Миронова і як і раніше наполягаю на його заміні».

Певне сум'яття після відвідин авіабудівного підприємства виникло і в Петра Шелеста, яке він відобразив на сторінках особистого щоденника: «Завод справив на мене важке враження. Територія не огорожена, прохідна - просто халупа, в'їзні ворота дерев'яні і перекобочені, на території заводу проживають сторонні особи, пасуться кози, корови і бики. Виробничі корпуси низькі і малопристосовані для літакобудування. Завод працює над випуском літака «Ан-2» конструкції О. Антонова, і хоча пройшло більше двох років, як завод працює над цим літаком, але не випущено ще жодної машини. Фінансовий стан заводу дуже тяжкий, у колективі якась групівщина».

Засмучений побаченням, Петро Шелест став вагатися у прийнятті рішення очолити далеко непередовий завод у Києві. Неспокій та тривогу довелося швидко приборкати після того як стало відомо, що авіаконструктор Олег Антонов своє телеграмою на адресу ЦК КП(б)У особисто підтримав його кандидатуру на посаду директора заводу, а Міністерство авіаційної промисловості СРСР, без попередніх консультацій з Ленінградським обкомом ВКП(б), підготувало відповідні документи на переведення до Києва. Бюрократичні процедури та всілякі погодження по інстанціям тривали до весни 1950 року. Лише 17 квітня 1950 року мі-

ністр авіаційної промисловості СРСР Михайло Хрунічев підписав наказ про призначення Петра Шелеста директором київського заводу № 473¹⁰.

Наприкінці квітня 1950 року, після дев'ятирічної перерви, Петро Шелест повернувся в Україну. Петро Юхимович з інтересом занурився у роботу підприємства. Першочерговою справою для Петра Юхимовича на посаді директора авіазаводу було налагодження крупносерійного виробництва легкого транспортного літака «Ан-2». Він познайомився і налагодив ділові стосунки з винахідником Олегом Антоновим та очолюваного ним дослідницько-конструкторським бюро № 153 у Новосибірську. З «батьком транспортної авіації» Петро Шелест узгодив суміщений графік виготовлення деталей, вузлів, агрегатів та складання літаків «Ан-2». Виконання державного замовлення на пряму залежало від матеріально-технічної бази підприємства. На той час на заводі існувало два великі корпуси: №1 - механікозбірний та №2 - агрегатнозбірний та декілька невеличких майстерень.

Було розпочато реконструкцію та модернізацію виробничих потужностей заводу. На літо 1950 року було введено в експлуатацію фрикційний прес вагою 180 тонн, плавильну піч цеху № 33, удосконалено опалювальну систему у приміщеннях будівель і споруд різного призначення, спроектовано і запроваджено у виробництво велику кількість оснащення та інструмента, клепальні преси¹¹. Спільними зусиллями заводу та конструкторського бюро О. Антонова вже у жовтні 1950 року було випущено першу серію з 5 літаків, які пройшли успішні випробування.

Значну увагу Петро Шелест приділяв зміцненню виробничої та технологічної дисципліни, а також стану техніки безпеки на заводі. Упродовж літа-осені 1950 року випадки травматизму на підприємстві були зменшені на 53 відсотки. За підсумками огляду охорони праці та техніки безпеки та промислової санітарії, проведеному наприкінці 1950 року на підприємствах авіапромисловості СРСР, наказом міністра авіаційної промисловості СРСР Михайла Хрунічева колектив заводу № 473 на чолі з директором П. Шелестом був нагороджений відомчою грамотою¹².

Петро Юхимович опікувався благоустроєм та озелененням території підприємства, а також будівництвом житла для робітників, які проживали на території заводу в аварійних бараках¹³. За від-

¹⁰ Державний архів м. Києва, ф. 1160, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

¹¹ Там само, спр. 17, арк. 22,26; спр. 18, арк. 49.

¹² Там само, спр. 16, арк. 3-4.

¹³ Там само, спр. 18, арк. 98; спр. 32, арк. 28.

сутності впливових зв'язків у столиці України Шелесту було досить складно керувати роботами по зведенню нових виробничих та побутових корпусів заводу. «Виникали навіть деякі конфлікти з місцевою районною і міською владою: то відключать воду, електроенергію, газ, і кожного разу доводилося вступати в конфлікти, то відмовлять у фондах на будівельний матеріал - шлакоблоки і цеглу. Коли зрозуміли мій наполегливий характер і критичні виступи, почалося трохи менше утисків» - журився Петро Шелест¹⁴.

На початку 1951 року режимне підприємство під секретною назвою «поштова скринька №11» наростило потужності, що давало можливість щомісяця випускати по 25-30 літаків. Високу оцінку фахівців здобула розробка заводу під назвою «Ан-2СХ» - сільськогосподарський літак із спецпорядженням для авіахімробіт. За конструкцію і серійний випуск літака «Ан-2», групу винахідників та директора авіаційного заводу, було висунуто на здобуття Сталінської премії. Незважаючи на підтримку Центрального Комітету КП(б)У та Міністерства авіаційної промисловості СРСР, прізвище Петра Шелеста, з невідомих причин, не потрапило до списку лауреатів, оприлюднених у постанові Ради міністрів СРСР за березень 1952 року «Про присудження Сталінських премій за видатні винаходи та корінні удосконалення методів виробничої діяльності за 1951 рік»¹⁵. За розробку «Ан-2» Сталінською премією другого ступеня в галузі «Транспорт та зв'язок» були нагороджені лише розробники літального апарату: керівник робіт - Олег Антонов; інженери - Олексій Білолипецький, Володимир Доменіковський, Євген Сенчук; конструктори - Анатолій Батумов, Онуфрій Болбот, Микола Трученков. Петро Шелест не став засмучуватися, а ще більше поринув у роботу.

У 1952 році авіаційний завод, під орудою Петра Шелеста став передовим підприємством Міністерства авіаційної промисловості СРСР та міста Києва. Одночасно з серійним виробництвом одномоторного біплана, завод став виготовляти у великих обсягах товари широкого вжитку: ліжка-розкладачки, збільшувані лінзи для телевизорів, алюмінієвий посуд, деталі до першого радянського малогабаритного трактора «ХТЗ-7», запасні частини до сільськогосподарських машин¹⁶.

Позитивні відгуки про роботу управління господарника П. Шелеста докотилися до першого

секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова. Під час зустрічі, яка відбулася в другій декаді листопада 1952 року в будівлі ЦК КП(б)У, керівник республіканської партійної організації запропонував П. Шелесту крісло голови Державної планової комісії Ради міністрів УРСР, яке звільнилось після того як очільника республіканського органу планування розвитком народного господарства Василя Гарбузова було призначено заступником міністра фінансів СРСР. Ймовірно кандидатуру П. Шелеста лобював заступник голови Держплану УРСР Крупко, який знав директора київського авіазаводу по спільній роботі в Харківському міськкомі КП(б)У. Анітрохи не зважаючи на відмову П. Шелеста посісти нову посаду, 14 листопада 1952 року ЦК КП(б)У ухвалив постанову про звільнення його з посади директора заводу № 473 Міністерства авіаційної промисловості СРСР та призначення головою Держплану УРСР. Відразу до Москви був направлений «Висновок на тов. Шелеста П.Ю.», в якому висвітлювався великий досвід керівної партійної та господарської роботи нового очільника Держплану УРСР та наводилися уривки відзивів посадових осіб про трудову діяльність Петра Юхимовича. На співбесіді у Москві П. Шелест переконав відповідальних працівників ЦК КПРС не затверджувати кадрові рішення найвищого керівного органу Комуністичної партії України.

Через деякий час П. Шелеста знову запросили в ЦК КПУ щоб запропонувати йому посаду першого заступника міністра меблевої промисловості України. Петро Юхимович на відріз відмовився полишати роботу на київському авіазаводі, мотивуючи свої рішення важливістю виконання державної програми випуску літаків «Ан-2».

В останні дні грудня 1952 року Петро Шелест ледь не опинився в кріслі голови виконкому Київської міської ради. 29 грудня 1952 р. на засіданні бюро Київського обкому КПУ розглядалася персональна справа очільника київського міського самоврядування Олексія Давидова, якого було звинувачено в «неправильному доборі кадрів, формально-бюрократичному ставленні до скарг трудящих, невжиття заходів з наведення ладу в розподілі квартир у місті». Перший секретар Київського обкому КПУ Григорій Гришко наполягав усунути Олексія Давидова з посади голови міськвиконкому та підготував 30 грудня

¹⁴ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 101.

¹⁵ Правда. 1952. 14 марта.

¹⁶ Державний архів м. Києва, ф. 1160, оп. 1, спр.17, арк. 51.

1952 року подання про призначення замість нього Петра Шелеста. Планам партійного керівника столичної області щодо кадрових переміщень не судилося збутися так як за покровительства члена президії ЦК КПРС Микити Хрущова Олексій Давидов залишився на займаній посаді¹⁷.

Влітку 1952 року з Новосибірська до Києва переїздить Олег Костянтинович Антонов разом зі співробітниками дослідницького конструкторського бюро. За спогадами соратників О. Антонова взаємини між головним конструктором та директором авіазаводу П. Шелестом певний час були досить напружені. Ускладнення трудових відносин було спричинене як проявами авторитарного стилю директора заводу, так і несподіваним згоранням серійного виробництва «Ан-2».

У липні 1952 р. під час переходу складальних цехів заводу на установку нового двигуна «АШ-62 ІР» 12 серії на біплан¹⁸, з Москви надійшло розпорядження зупинити серійне виробництво багатоцільового транспортного літака та розпочати випуск фюзеляжу та інших агрегатів фронтового бомбардувальника «Іл-28». Невдовзі на завод прибула група конструкторів та технологів від генерального конструктора Сергія Іллюшина.

Нове державне замовлення директор заводу розцінив як перспективу подальшого технічного зростання підприємства, натомість конструктор Олег Антонов, за спостереженнями Петра Шелеста, «зовсім розгубився, занепав духом»¹⁹. Після смерті Йосипа Сталіна за вказівкою союзного уряду завод припинив виробництво агрегатів «Іл-28», а з червня 1953 року поновив складання одномоторного біплану²⁰.

Про перипетії навколо переїзду Новосибірського конструкторського бюро до столиці Києва, певного роду «тертя» між Олегом Костянтиновичем та Петром Юхимовичем розповідає у своїх спогадах авіаконструктор, доктор технічних наук, дружина Антонова – Єлизавета Шахатуні: «Петро Шелест, тодішній директор Київського

авіазаводу, ... сприйняв нашу появу негативно. Він хотів працювати з Туполєвим, з Іллюшиним, робити великі літаки. А тут – якийсь біплан. Ми довго не могли отримати більш-менш пристойне приміщення для КБ. Антонову доводилося звертатися в Москву в міністерство і просити вплинути на Шелеста. Справа доходила до того, що у нашого провідного інженера по впровадженню «Ан-2» в серію неодноразово відбирали пропуск на завод. Але найтяжчим виявився для нас 1952 рік, коли побачила світ постанова уряду про зупинення будівництва «Ан-2». Все оснащення було викинуто на вулицю, цехи очищені: постанова була підписана самим Сталіним. Олег Костянтинович страшенно переживав. Близько півроку жили як на голках. А потім Сталін помер, і в міністерстві розпочалися зміни. Незабаром «Ан-2» повернули у виробництво. Тим не менше Шелест продовжував нас недолюблювати. Коли постало питання про створення військово-транспортного «Ан-8», то директор заводу не зміг утриматися, щоб на партійних зборах, при всій чесній громаді, зауважити: «Ви думаєте, що після «кукурузника» вам вдасться створити такий серйозний літак?» Він не вірив в нас»²¹.

Оповідка Єлизавети Шахатуні про обставини призупинення серійного випуску «Ан-2» дещо дисонує зі щоденниковими записами Петра Шелеста за 1952-1953 роки: «Я суворо наказав берегти все оснащення і заділи щодо Ан-2... З великим бажання ми повернулися до відновлення виробництва Ан-2, швидко увійшли в ритмічну роботу. Антонов ожив, воскрес. Навіть став більш податливим. Його бюро працює над конструкцією двомоторної машини Ан-24, Ан-10, Ан-12, вимріюється ідея про «Антея» Модернізуємо Ан-2 у різних варіантах: арктичному, десантному, сільськогосподарському, пасажирському, тропічному. Машина вийшла на міжнародну арену, про неї чудові відгуки»²².

Можна припустити, що між двома харизматичними особистостями Петром Шелестом та

¹⁷ Салій І. Обличчя столиці в долях її керівників. К.: Видавництво «Довіра», 2008. С. 108-109.

¹⁸ Державний архів м. Києва, ф. 1160, спр. 33, арк. 32.

¹⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 103.

²⁰ Державний архів м. Києва, ф. 1160, спр. 44, арк. 22.

²¹ Василь М. Директор Киевского завода Петр Шелест, недолюблявший Антонова, как-то заметил на партсобрании: «думаете, после «кукурузника» вам удастся сделать серьезный самолет?» // Факты. 2001. 22 декабря. Режим доступу: <https://fakty.ua/97658-direktor-kievskogo-aviazavoda-petr-shelest-nedolyublivavshij-antonova-kak-to-zametil-na-partsobranii-quot-dumaete-posle-quot-kukuruznika-quot-vam-udastysya-sdelat-serezniy-samolet-quot>

²² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 104.

Олегом Антоновим могли виникати певні розбіжності у ході організації виробничого процесу, однак невідомо про жодну публічну конфліктну ситуацію між директором та конструктором, що негативно позначилася на спільній справі. Після відновлення серійного виробництва легкого транспортного літака колектив заводу та дослідницько-конструкторське бюро спільними силами працювали над оптимізацією витрат і зниженням трудомісткості при виготовленні «Ан-2»²³.

22 лютого 1953 р. відбулися вибори до Київської міської ради. Серед 902 депутатів обраних до місцевого органу самоврядування був і Петро Шелест, який балотувався від 511 виборчого округу столиці²⁴. 10 березня 1953 р. на сесії Київської міськради Петра Шелеста обрали першим заступником голови міської ради. У телефонній розмові з високопосадовцем з Міністерства авіаційної промисловості СРСР П. Шелест зізнався, що його нове призначення сталося несподівано для нього самого і він не бажає полишати завод та змінювати роботу. За умов, що склалися, Шелест намагався однаково сумлінно працювати на двох відповідальних посадах: «Вранці-рано їду на завод, обходжу цехи, проводжу оперативні і технічні наради. На 12-ту годину - в міськраду, до 3-4 години працюю там. Доповіді референтів, підписування паперів, приймання відвідувачів. Увечері знову на завод – так продовжувалося більше двох місяців. У міськраді опікую всю промисловість, будівництво, транспорт і адміністративні органи міста. Обсяг роботи величезний, але він мені не до душі»²⁵. Працювати у міськвиконкомі Петру Шелесту довелося в той момент коли столиця України переживала справжній будівельний бум. Навесні 1953 року виконком Київради виконував завдання по забезпеченню графіка будівництва споруд на Хрещатику та на прилеглих до нього вулиць: житлового будинку Метробуду та Укрпромзв'язку, адмінбудівель міськради, Міністерства лісової промисловості УРСР, Міністерства про-

мислового будівництва УРСР, телевізійного центру, Будинку зв'язку, приміщення для державної консерваторії, бібліотеки по вул. Кірова, готелю по бульвару Тараса Шевченка та ін.

Болочою для міста залишалася житлова проблема. Під час окупації Києва було зруйновано 33.5% житлового фонду²⁶. Середня забезпеченість житлом у столиці УРСР на початок 1950-х років становила лише 5.2 м² на мешканця²⁷. Технічний знос житлового фонду м. Києві на березень 1953 р. сягав 650 млн крб. Близько 4.5 тисяч будинків потребували капітального ремонту²⁸. «Квартирне питання» було актуальним й для самого Петра Шелеста, про що свідчать рядки особистого щоденника: «А труднощів дуже багато, адже пройшло лише 5 років після війни, всього не вистачало. Головна вулиця Києва Хрещатик ще лежить в руїнах. По суті, тільки починалася відбудова зруйновано міста. Великі труднощі з будівельним матеріалом, водою, електроенергією, паливом, житлом, продуктами харчування і товарами широкого вжитку. Через деякий час із Ленінграда в Київ приїхала Ірина з Вітасиком, мізерні наші позитки вагоном відправили прямо на завод. Квартири в Києві немає і швидке її отримання не передбачається...»²⁹ Ми розмістилися в готелі по вулиці Леніна, займаємо «люкс» - дві кімнати, балкон, ніби все добре, але готель є готель, а звідси всі незручності проживання з родиною»³⁰. Одним з ударних напрямків роботи київської міської влади у цей період стала розробка програми надолужування відставання житлового будівництва і забудови Хрещатика, яка передбачала організації робіт на будівельних майданчиках у 2 та 3 зміни³¹.

У занедбаному стані перебували комунальна і соціально-культурна сфери міста. Недостатнім був рівень побутового забезпечення водою киян, бракувало шкіл та лікарень у місті. Після переїзду до Києва Петро Шелест на власному досвіді відчував нестачу у столиці УРСР продо-

²³ Державний архів м. Києва, ф. 1160, спр. 44, арк. 22.

²⁴ Там само, ф.1, оп. 5, спр. 399, арк. 9.

²⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 106.

²⁶ Державний архів м. Києва, ф.р. 1, оп. 5, спр. 403, арк. 4.

²⁷ Салій І. Обличчя столиці в долях її керівників. К.: Видавництво «Довіра», 2008. С. 103.

²⁸ Державний архів м. Києва, ф.р.1, оп. 5, спр. 401, арк. 11.

²⁹ Квартиру П. Шелест отримав через 2 роки після переїзду до Києва.

³⁰ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. К.: Генеза, 2004. С. 100.

³¹ Державний архів м. Києва, ф.р.1, оп. 4, спр. 630, арк. 131.

вольчих товарів: «З продуктами харчування складно, у магазинах все на картки, на базарі дорого, ось і їздимо на базари в села і районні центри Київської області: Тарашу, Богуслав, Брусилів, Козилець, Жидівську Греблю, їздили і в інші села Житомирської та Чернігівської областей. Автомашини були власні, так що в будь який час можна було поїхати і закупити продукти значно дешевше, ніж у Києві»³².

Знаючи базові потреби міста, П. Шелест тримав у полі зору питання водопостачання Києва якісної питною водою та забезпечення городян овочами та фруктами. На засіданнях виконкому Київської міської ради під головуванням П. Шелеста розглядалися різноманітні питання, пов'язані з діяльністю Київплодоовощторгу, будівництвом Дніпровського водогону регулюванням цін на товари широкого вжитку для киян, капітальним ремонтом житла, доріг, тротуарів у столиці, забудовою Брест-Литовського шосе, історичної місцевості Дарниця, урочища «Теличка», спорудженням республіканської сільськогосподарської виставки, газифікацією приміщень Володимирського ринку. У статусі заступника голови виконавчого комітету Київської міської ради П. Шелест вживав заходи щодо покращення роботи Подільської насосної станції, поліпшення стану благоустрою хуторів Позняки, Осокорки, Нивки, Кухмістерської слобідки, висловлював за-

непокоєння переведенням деяких закладів освіти з української на російську мову навчання³³.

Врешті-решт у середині червня 1953 року П. Шелесту таки вдалося домогтися ухвали Київської міської ради про звільнення його від обов'язків першого заступника голови виконкому Київміськради³⁴ та сконцентруватися лише на сфері управління авіаційним підприємством.

Упродовж 1953 року заводом було випущено 350 літаків «Ан-2» різних модифікацій і призначень, створено службу експлуатації та ремонту, завершено спорудження інженерного та виробничого корпусів для дослідного конструкторського бюро Олега Антонова, прокладено дорігу в межах літально-випробувальної служби заводу³⁵. Наприкінці 1953 р. підприємство отримало завдання виготовити дослідний зразок нового потужного військово-транспортного літака із двома турбогвинтовими двигунами. Опікуватися розробкою сучасного для того часу літака (в майбутньому матиме назву «Ан-8») Петру Юхимовичу не довелося. Вмілого організатора виробництва Петра Шелеста ЦК КПУ, за згоди Міністерства авіаційної промисловості СРСР, вирішив залучити до партійної роботи. У лютому 1954 р. на міській партійній конференції П. Шелеста було обрано другим секретарем Київського міському КПУ. Попереду Петра Шелеста чекала стрімка політична кар'єра.

References


- Baran, V.(1992). *Ukraina pislia Stalina*. Narys istorii 1953-1985. Lviv: Svoboda. [in Ukrainian].
- Chornyi, V.(2012) *Petro Shelest i podii u Chekhslovachchyni 1968 r.* // Hileia. Naukovyi visnyk. Vyp. 58. [in Ukrainian].
- Holovko, T. (2015). *Pro malovidomi vidtinky u politychnii karieri Petra Shelesta* // Den. 2015. 22 veresnia. [in Ukrainian].
- Latysh, Yu (2020). *Petro Shelest, Volodymyr Shcherbytskyi i Richard Nikson: amerykanskyi «slid» u vidstavtsi pershoho sekretaria TsK Kompartii Ukrainy // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia.1(144).* [in Ukrainian].
- Petr Shelest-mladshyi: «Orhanyzatoramy svoei otstavky ded schytal Brezhneva y Suslova. Poobe-
- shchal ykh perezhyt — y sderzhal slovo» // Fакты. 2013. 15 fevralia. [in Russian].
- Petro Shelest: «Spravzhnii sud istorii shche poperedu». Spohady, shchodennyky, dokumenty, materialy (2004) / Uporiad.: V. Baran, O. Mandebura ta in.; Za red. Yu. Shapovala. K.: Heneza. [in Ukrainian].
- Salii, I. (2008). *Oblychchia stolytsi v doliakh yii kerivnykiv*. K.: Vydavnytstvo «Dovira». [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.(2013). *Petro Shelest*. Kh: Folio. [in Ukrainian]
- Vasyl M. Dyrektor Kyevskeho zavoda Petr Shelest, nedoliublyvavshyi Antonova, kak-to zametyl na partsobranyy: «dumaete, posle «kukuruznyka» vam udastsia sdelat serezhnyi samolet?» // Fакты. – 2001.- 22 dekabria. [in Russian].

³² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. К.: Генеза, 2004. С. 100.

³³ Державний архів м. Києва, ф.1, оп. 4, спр. 633, арк. 4; спр. 638, арк. 149; спр. 641, арк. 4-5.

³⁴ Там само, оп. 5, спр. 405, арк. 23.

³⁵ Там само, ф. 1160, спр. 45, арк. 26.



**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

УДК 94(477.8/.82)"18/19":323.15

Валентина Надольська (м. Луцьк)

кандидат історичних наук,
доцент кафедри документознавства і музейної справи
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
Email: nadolsk65@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Волинська губернія: етнічні процеси у контактній зоні

У статті на основі аналізу архівних документів, статистичних матеріалів характеризується поліетнічна структура населення Волинської губернії та її динаміка упродовж кінця XVIII – початку XX ст. При цьому Волинь розглядається як порубіжжя – ареал основних масивів української культури й одночасно територія природної і примусової взаємодії різних культур. Звернуто увагу на: поширення у регіоні політики русифікації, яка одночасно носила яскраво виражений антипольський характер; іноземну колонізацію, що зумовила формування у губернії чисельних чеських та німецьких поселень; культурну відособленість єврейських громад волинських міст і містечок. Прослідковуються процеси міжетнічної взаємодії найбільш чисельних етнічних груп краю – українців, поляків, євреїв, чехів, німців; вплив на етнічні процеси національної політики російського самодержавства. Доведено, що у результаті міграційних процесів і ряду факторів політичного, культурного і релігійного характеру на цій території склалася особлива соціальна, етнічна та конфесійна структура населення, а також його мовна диференціація. Вплив між етнічними групами був взаємним, а не одностороннім. Національна політика російського самодержавства упродовж досліджуваного періоду зумовила зміни політичної і соціально-культурної орієнтації місцевої української еліти та частини її пересічних представників. Корінне населення не залишалося пасивним об'єктом асиміляції польської та великоросійської культур, місцеве живе середовище не меншою мірою впливало на політично домінуючі етнічні групи.

Складні взаємодії, що відбувалися в контактній зоні між сусідніми народами і окремими етнічними групами, справляли значний вплив на головні визначники етнічності – самосвідомість, мову, традиційно-побутову культуру. Поліетнічність стала важливим чинником, що сприяв формуванню серед українців, котрі характеризувалися в основній своїй масі переважанням релігійної самоідентифікації, національної самосвідомості.

Проаналізований у статті матеріал сприятиме більш цілісному вивченню історії Великої Волині – регіону тривалого проживання компактних етнічних груп, котрі привнесли в іноетнічне середовище свої традиції, що привели до змін в життєдіяльності місцевого населення.

Ключові слова: Волинська губернія, етнічні процеси, колонізація, русифікація, німці, чехи, поляки, євреї, національна політика.

Valentyna Nadolska (Lutsk)

Ph.D in History sciences, Associate professor;
Associate professor of chair of records management
and museum affairs, Lesya Ukrainka Eastern
European National University;
Email: nadolsk65@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Volyn province: ethnic processes in contact zone

This article based on the analysis of archival documents, statistical materials, it characterized the polyethnic structure of Volyn province's population and its dynamics during the end of the XVIII – early XX centuries. At the same time, Volyn is considered as a borderland - the area of the main arrays of Ukrainian culture and at the same time the territory of natural and forced interaction of different cultures. The spread of the policy of Russification

in the region, which at the same time had a pronounced anti-Polish character; foreign colonization, which led to the formation of numerous Czech and German settlements in the province; cultural isolation of the Jewish communities of Volyn cities and towns are considered in the article. The processes of interethnic interaction could be noticed between numerous ethnic groups of the region – Ukrainians, Poles, Jews, Czechs, and Germans; and also influence on ethnic processes of the national policy of Russian autocracy. It has been proved that a special social, ethnic and confessional structure of the population, language differentiation has developed in this territory as a result of migration processes, political's, cultural's, religious nature's facts. The influence between ethnic groups was mutual, not unilateral. The national policy of the Russian autocracy during the period under study caused changes in the political and socio-cultural orientation of the local Ukrainian elite and some of its ordinary representatives. Indigenous peoples did not remain a passive object of assimilation of Polish and Greater Russian cultures, and the local living environment had no less influence on politically dominant ethnic groups.

Complex interactions that took place between neighboring peoples and individual ethnic groups, had influence on the main determinants of ethnicity – self-consciousness, language, traditional and household culture. Polyethnicity became an important factor that contributed to the formation of Ukrainians, who were characterized mainly by the predominance of religious self-identification, national identity.

The material analyzed in the article will help to make Great Volhynia's history studying more holistic, because it's a region of long-lasting compact ethnic groups' accommodation, that brought changes in their own traditions and livelihoods of local population.

Key words: *Volyn province, ethnic processes, polonization, russification, Germans, Czechs, Poles, Jews, national politics.*

Вступ

Географічне розташування українських земель стало одним із дієвих чинників, який протягом століть детермінував їх історичний розвиток як яскраво вираженої контактної зони з різноманітним спектром соціокультурних феноменів. У результаті неодноразового поділу території сучасної України, зміщення кордонів між державами, релігіями, політичними і культурними системами, мовами та етнічними групами склалися умови, які зумовлювали різноманітні форми взаємодії народів¹.

Контактні зони, як специфічні форми історичного синтезу, котрий характеризується спільним тривалим проживанням на певній території різних етнічних груп, що тягне за собою співіснування і взаємодію їх культурних, релігійних та ін. систем, цілком обґрунтовано стали важливим об'єктом сучасних наукових досліджень². Такі території є не просто простором, де спільно

проживають різні етноси, а органічною і життєздатною структурою зі своїми закономірностями розвитку і специфічними культурними рисами.

Формування контактних зон відбувається в умовах розмитості або рухливості кордонів. Відповідно до англійських дефініцій необхідно розрізняти кордон-«бордер» (border) і кордон-«фронтір» (frontier). У радянській історіографії склався саме образ кордону-бордера, лінії, що розділяє країни, території і народи жорстким бар'єром, у зв'язку з чим ігнорувався поліетнічний характер регіонів, історико-культурний внесок у їх розвиток інших груп населення. Кордон-фронтір більшістю дослідників інтерпретується як важлива складова контактної зони. Домінування серед сучасних українських вчених останнього підходу відбилося у формуванні порівняно нової галузі соціально-гуманітарних знань – вивчення «порубіжжя», орієнтованого на дослідження феноменів «кордонів», «контактних зон», ареалів історич-

¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 333.

² Вивчення українських земель як своєї контактної зони після тривалої перерви було відновлено в українській історіографії в кінці XX ст. Ґрунтовний аналіз історіографії цієї проблеми див.: Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 333–365; «Early Modern Ukraine Between East and West»: projectories of an Idea // Regions: A prism to View the Slavic-Eurasian World. Towards a Discipline of «Regionology» / Ed. by Kimitaka Matsuzato. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2000. – P. 50–69; Петрова А. О. Порубіжжя, пограниччя, контактна зона: до питання вивчення теми в українській історіографії // Історичний архів. Наукові студії. 2016. Вип. 15. С. 205–209. Теоретичні аспекти природно-етнічних контактних зон як місця розвитку чисельних народів розглядаються в роботі Дергачева В. А. Концепция маргинальной комплиментарности / Под. ред. Чемова А. И. Одесса, 1995. 48 с.

них, культурних, соціальних та ін. взаємодій. Поняття «порубіжжя» охоплює його трактування як простору, що одночасно розділяє й об'єднує. Саме акцент на об'єднуючих межах феномена пограниччя робить його порівнюваним з контактною зоною як географічним та історико-культурним простором.

Вивчення українських земель як контактної зони передбачає використання не лише загального, але й регіонального підходу до аналізу особливостей і характеру етнокультурної взаємодії. Окремі регіони надають цінні матеріали для спостереження за формами взаємозв'язків різноетнічних і споріднених народів, рівень і характер яких визначаються конкретною історичною ситуацією, соціально-економічним розвитком етнічних груп, близькістю мов, звичаїв. До таких регіонів відноситься, зокрема, Волинь. Її прикордонне (порубіжне) розташування значною мірою визначало характер і спрямованість етнічних процесів, пов'язані з ними взаємодії різноетнічних етнічних компонентів, що фіксуються археологами з найдавніших часів³.

Входження Волині до складу Київського, Галицько-Волинського князівств, з XIV ст. – Великого князівства Литовського, пізніше Речі Посполитої справило значний вплив не лише на економічний розвиток регіону, але й на формування історичної пам'яті, самосвідомості місцевого населення. Важливим етапом в заселенні Волині, формуванні культурних особливостей її

населення стали і XIX – початок XX ст. Адміністративно-територіальні, політико-ідеологічні, релігійні, соціально-економічні зміни викликали певні трансформаційні процеси, залишали в історичному розвитку свої помітні сліди. Істотне значення тут мали контакти народів, мотивовані політичною та суспільною історією цих земель.

Вивчаючи окремі етнічні групи Південно-Західного краю з широким використанням статистичних матеріалів⁴, аналізуючи зміни правових норм у Київській, Подільській і Волинській губерніях⁵, дослідники другої половини XIX – початку XX ст. разом з тим практично не приділяли уваги вивченню їх матеріальної і духовної культури, сформованих тут міжетнічних зв'язків.

У радянській історіографії проблеми етнічних процесів, які спричинили змішане, дисперсне розселення на території регіону різних етнічних груп і їх різноманітні контакти, у зв'язку з ідеологічними міркуваннями практично не розроблялися. Лише окремі історичні матеріали про формування етнічного складу населення України аналізувалися в роботах А. Рашина, В. Кабузана, В. Наулка, С. Макарчука⁶ та ін.

У посткомуністичній українській історіографії регіональні (включаючи і Волинь) історико-етнологічні дослідження істотно активізувалися*. У своїх роботах вчені переважно вивчають історію проживання окремої етнічної групи, її господарську та громадську діяльність, культурне життя, вплив на життєдіяльність народу російської на-

³ Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з землями Східної і Центральної Європи. К. : Наукова думка, 1985. 162 с.; Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.) / АН України, Ін-т археології. К., 1992. 172 с.

⁴ Риттх А.Ф. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. СПб., 1863. 48 с.; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским. Т. 7. СПб. 1872. 608 с.; Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии / Составил А. Забелин. Ч. I. К., 1887. 425 с.; Крыжановский Е.М. Чехи на Вольни // Собрание сочинений. К., 1890. Т. 2. С. 805-981 та ін.

⁵ Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. СПб., 1904. 176 с.

⁶ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. М., 1956. 350 с.; Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). М., 1963. 230 с.; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). К., 1975. 274 с.; Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. Львов, 1983. 255 с.

* Прикладом досліджень другої половини 1990-х рр., присвячених вивченню різних етнічних груп Волині, можуть служити кандидатські дисертації автора цієї статті «Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття)» (Інститут національних відносин і політології НАН України, 1996), Н.В. Бармака «Міграційні процеси серед німецького, чеського і єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.)» (Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997), М. П. Костюка «Німецька колонізація на Волині (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)» (Львівський державний університет імені Івана Франка, 1998), О.Г. Суліменка «Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2002).

ціональної політики⁷. В останні десятиріччя дослідники національної історії вперше звернули увагу на дискурси еліти, проаналізувавши в цьому контексті польське питання в Україні.

Разом з тим серед багатьох аспектів історико-етнологічної проблематики малодослідженими залишаються конкретні взаємозв'язки між етнічними групами, у тому числі Волині як контактної зони, яка, з одного боку, в XIX ст. залишалася периферією основних масивів української культури, а з іншого – була територією взаємодії (природної і примусової) різних культур. Об'єднання в такому аналізі історичного та культурно-антропологічного підходів дозволяє порівняти вплив державних інститутів і міжетнічної взаємодії в побуті на етнічні процеси, простежити їх зумовленість та наслідки.

Займаючись вивченням міграційних процесів, культури і побуту етнічних груп Волині періоду її входження до складу Російської імперії, автор у даній роботі звернулася до характеристики динаміки етнічного складу населення губернії, взаємовпливу культур її етнічних груп. Українську історію не можна ототожнювати з історією лише українців. У першу чергу це стосується регіонів (Волині у тому числі) тривалого проживання компактних етнічних груп, котрі привнесли в іноетнічне середовище свої традиції, що привели до змін в життєдіяльності місцевого населення.

І. Полонізація і русифікація

Більш як столітній період історії Волині пов'язаний з Російською державою. У кінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) Правобережна Україна була включена до складу імперії, на її територію поширено адміністративний устрій загальноросійського зразка, у тому числі в 1795 р. утворено Волинську губернію⁸. Етнічна структура населення, традиції життєдіяльності й культурної взаємодії, сформовані в краї під впливом Речі Посполитої, та національна політика самодержавства, зокрема заходи, спрямовані на його облаштування в російському дусі (повна інкорпорація усіх сфер), стали тими двома складовими, які в подальшому значною мірою визначали особливості розвитку цього регіону.

На час приєднання Волині до Російської імперії етно-релігійна структура її населення характеризувалася певними особливостями. Абсолютну більшість мешканців краю склали православні українці, які нараховували тут 1 004,4 тис. осіб, або 89,3% всього населення губернії⁹. Це був один з найбільш високих показників серед губерній, утворених на українських землях. У результаті тривалого перебування в складі Польщі на Волині сформувалася представницька група католицького (переважно польського) населення¹⁰, яка за даними костельного обліку

⁷ Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.; Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині: Кінець XVIII – початок XX століття. Житомир: «Волинь», 1998. 191 с.; Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 384 с.; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. К. : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.; Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.; Шульга С.А. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 472 с.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Т. XXIII (1789–1796). СПб., 1830. С. 691. Волинська (з 13 квітня 1793 р. до 1 травня 1795 р. – Ізяславська) губернія утворена на основі колишнього Волинського і північної частини Київського воеводств Речі Посполитої. Окремі зміни в адміністративний устрій губернії вводилися указами «Про новий поділ держави на губернії» (12 грудня 1796 р.) і «Про призначення кордонів губерніям: Новоросійській, Київській, Мінській, Волинській, Подільській та Малоросійській» (29 серпня 1797 р.). У другій половині XIX ст. складалася з 12 повітів. З 1832 р. увійшла до складу Південно-Західного генерал-губернаторства. Губернія проіснувала до 1921 р.

⁹ Для визначення чисельності окремих станів на Волині після приєднання до імперії російським самодержавством проведена ревізія населення. У зв'язку з необхідністю обкладання подушним податком ревізія звертала особливу увагу на українців (малоросів), які вперше були обліковані на загальних підставах. (Див.: Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX вв. // Советская этнография. 1981. № 5. – С. 83; Романцов В. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття). К., 1998. С. 158).

¹⁰ У досліджуваний період місцеве населення вважало, що кожен католик – поляк. Релігійна приналежність грала набагато більшу роль у формуванні етнічної самосвідомості, аніж мова і її вплив зростав зі сходу на захід по мірі наближення до території розселення корінного польського населення (Див.: Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965. С. 73).

в кінці XVIII ст. налічувала не менше 100 тис. осіб¹¹. Разом з тим пропольські настрої знайшли значне поширення серед жителів краю загалом, разом з уніатами (греко-католиками) охопивши близько 40% населення новоствореної губернії¹².

Компактними етно-релігійними громадами в містах і містечках Волині проживали юдеї (євреї). За кількістю вони були третьою етнічною групою краю, яка за неповними даними налічувала більше 54 тис. осіб (близько 4%)¹³.

Серед інших етнічних груп, які проживали разом з українцями, як представників титульного народу держави, до складу якої в цей час була включена Волинь, необхідно виділити росіян. Їх частка на Правобережній Україні в 1794 р. складала лише 0,1% загальної чисельності населення¹⁴. Приблизно такою ж була їх питома вага й на Волині. Представниками російського етносу в краї головним чином були старовіри, гнані сюди релігійними переслідуваннями в Російській імперії. У зв'язку з релігійними суперечностями із офіційною православною церквою, вони скоріше стояли в опозиції до російської адміністрації, аніж служили їй опорою.

Приєднання західних земель до «імперії на віки вічні», як проголошувалося в царському указі від 18 червня 1795 р., поставило все їх населення перед необхідністю «впродовж одного місяця присягнути на вірність царю й прийняти російське підданство; ті, хто не бажав цього зробити і мав тут нерухомість, повинен її продати і виїхати у трьох місячний термін за кордон. По його завершенні непродані маєтки забираються в казну»¹⁵. Породжена указом еміграція охопила в першу чергу поляків, які складали абсолютну більшість серед землевласників Волині. Ті з них, котрі не бажали давати присягу, залишали губернію, виїжджаючи на захід у сусідні європейські держави.

Ситуація змінилася з приходом до влади в 1796 р. Павла I, який звільнив близько 11 тис. поляків, раніше засуджених до вислання за участь у повстанні Т. Костюшка, і повернув їм маєтки. Особливо сприятливі умови для збереження вагомих позицій поляків у всіх місцевих управлінських структурах Південно-Західного генерал-губернаторства, подальшого поширення польської культури в краї були створені в роки правління Олександра I. Фактично на Волині, яка увійшла до складу вже іншої держави, були продовжені і навіть в певній мірі активізовані процеси колонізації.

Паралельне функціонування двох офіційних мов – польської й російської, переважання поляків в адміністративних і судових інстанціях, зрівняння польської шляхти в правах з російським дворянством¹⁶ стали важливими чинниками посилення польського впливу в регіоні з переважаючим україномовним населенням. Найбільш відчутно воно виявилось в сфері освіти й релігійного життя. У губернії почали функціонувати нові польські гімназії, серед яких справжнім центром польської культури став Кременецький ліцей, повітові училища, парафіяльні школи, в стінах яких також виховувались представники корінного населення. На Волині збільшувалася кількість католицьких костелів і каплиць¹⁷, духовенство яких прикладало максимум зусиль для зростання числа своїх парафіян. Більш активно розгорнули свою діяльність католицькі ордени.

Таким чином, у перші десятиріччя XIX ст. полякам вдалося зберегти свої привілейовані позиції у суспільно-політичному житті Правобережної України, Волині зокрема, вже як складових Російській імперії. У свою чергу це продовжило процеси взаємодії місцевої української і польської культур, які склалися внаслідок тривалого перебування Волині в складі Речі Поспо-

¹¹ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 4. К., 1969. С. 206.

¹² Аскенази Ш. Царство Польское. 1815–1830. М., 1915. С. 100.

¹³ Балабан М., Берштейн-Вишницер Р. и др. История еврейского народа. М., 1914. Т. 11. С. 120.

¹⁴ Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К., 1996. С. 141.

¹⁵ Пероговский В. Материалы для истории Волини. Житомир, 1879. С. 228.

¹⁶ Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. (Отдельный оттиск из журнала «Киевская старина»). К., 1906. С. 5.

¹⁷ У кінці XVIII ст. на Правобережній Україні функціонувало близько 200 костелів, половина з них розміщувалася на території Волині. Тільки за перші два десятиріччя XIX ст. в губернії було побудовано ще 10 костелів (Див.: Петров Н.И. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. С. 262-263).

литої. У містах і містечках чиновники, в селах землевласники, шляхтичі і навіть частина православного духовенства розмовляли польською мовою. До польської культури також значною мірою тяжіло й дрібне міщанство українського походження. Переслідуючи меркантильні інтереси, частина православних переходила в католицизм, отримуючи за це певні пільги.

Разом з тим спільне проживання української і польської етнічних груп на Волині, на землях, які межували з Польщею, в контактній зоні зі змішаними шлюбами, різнобічними зв'язками, в тому числі економічними і культурними, стало основою формування особливого типу полонії (польської діаспори) – самобутнього різновиду польської мови і культури. Як зазначав дослідник Південно-Західного краю П. Чубинський, «поляки не могли встояти непорушно проти будь-якого впливу живого органічного середовища, яке було представлене народністю й історичними традиціями місцевого населення»¹⁸. Поляки, які мешкали в краї, постійно перебували в українському мовному середовищі, корінне ж населення у свою чергу частково переймало польську, як мову престижної культури і сучасної цивілізації. Результатом такої інтерференції стало формування на основі польської літературної з відчутним впливом української мови особливого південного діалекту¹⁹. Він став надбанням у першу чергу освічених шляхтичів, духовенства, міщанства, навіть розвивав свої функціональні мовні стилі: використовувався при написанні літературних творів, у кореспонденціях і діловодстві.

Згідно з даними діалектології, польське населення в місцях компактного проживання збе-

рігало свої мовно-етнічні риси, до яких додавався український елемент. У сільській же місцевості Правобережної України, в першу чергу на Волині, Поліссі, український адстрат (мова місцевого населення) накладався на польський субстрат (етнічний тип мігрантів)²⁰. Культура місцевого польського населення вбирала в себе багато рис матеріального і духовного життя українців. Спостерігалось культурне і конфесійне змішування населення²¹. Серед мешканців польсько-українського порубіжжя знайшов поширення змішаний тип говірок, який представляв собою сферу зіткнення і взаємного проникнення різних культур і мов, а також позамовні чинники історичної, етнографічної, господарської взаємодії. У структурі говірок різною мірою об'єдналися риси кожної з контактуючих між собою мов, демонструючи відмінності, які виникли внаслідок тривалого спільного проживання і територіального сусідства Волині з Польщею.

Під впливом романтизму в розвитку на українських землях польської суспільно-політичної свідомості на початку ХІХ ст. намітилася й інша тенденція. У середовищі польської еліти формувалася ідея об'єднання зусиль з українськими колами, поширювалось українофільство²². В аристократичних салонах співалися українські пісні. Польські дослідники звернулися до вивчення українського минулого. У польській історичній науці почала формуватися так звана «українська школа», представники якої вивчали головним чином історію Правобережної України²³. Українська проблематика українською мовою з'явилася в репертуарі польських театральних труп, які здійснювали постановку вистав у Південно-Західному краї, у тому числі в містах Волині²⁴.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України), ф. 442, оп. 53, спр. 353, арк. 46.

¹⁹ *Войцехівський Ю.С.* З родоводу української польшизни: особливості мови і культури // Відродження. 1993. № 9. С. 73.

²⁰ *Саєвич М.* Етнолінгвістичний атлас Прибужжя // Полісся. Етнікос, традиції, культура. Луцьк, 1997. С. 65.

²¹ Див: *Lesiow M.* Folklor pogranicza polsko-ukrainskiego // Literatura i chlopska. Lublin, 1977. № 16–18. S. 173-194; *Adamowski A.* Wierzenia i szwyczaje polsko-ruskiego pogranicza // Twórczość Ludowa. Kwartalnik Stowarzyszenia Twórców Ludowych. Lublin, 1992. № ¾. S. 40-45.

²² *Попович М.* Нарис історії і культури України. К., 1998. С. 332-333.

²³ *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskie. – Wilno, 1820–1823. – Т. I-III; Древняя история Волинской губернии, сочиненная графом Иоанном Потоцким. Изд. 2. СПб., 1829; *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem geograficznym, historycznym i statystycznym. Warszawa, 1844. Т. 2 та ін.

²⁴ *Загайкевич М., Пилипчук Р., Федорчук О., Кашуба О.* Українсько-польські мистецькі взаємини ХІХ століття. Львів-Київ, 1998. С. 26.

Повстання 1830–1831 рр. у Польщі, яке охопило й Правобережну Україну, істотно змінило ставлення російського самодержавства до польського питання. Національна політика царизму набула виразно антипольського характеру. Урядовими структурами було розпочато проведення низки заходів з метою обмеження впливу поляків у політичному й економічному житті краю. Одночасно з репресіями щодо безпосередніх учасників повстання (депортація до Сибіру, виселення на Кубань і Урал, конфіскація майна) російський уряд розгорнув активні дії проти найбільш представницької ходячкової (чиншової) шляхти, як головного носія польського патріотизму²⁵. Посилилася увага влади до церковного питання: закриваються монастирі, костели реорганізуються в православні церкви, за урядовим розпорядженням діти від змішаних шлюбів записуються до православних, відмінюється низка католицьких свят²⁶. Зрозуміло, що такі дії активізували еміграцію поляків із Правобережжя.

З призначенням у 1837 р. на пост генерал-губернатора Південно-Західного краю Д.Г. Бібікова, офіційною метою царської національної політики було названо «звільнення губерній від польського засилля»²⁷. Відміна дії Литовського статуту як законодавчого кодексу, проведення інвентарної реформи задля регулювання відносин між поміщиками і селянами, створення умов для поширення російської освіти і культури, ліквідація греко-католицької церкви й зміцнення позицій православної церкви стали важливими заходами на шляху її реалізації.

Велика увага приділялась мовній проблемі. У 1839 р. генерал-губернатор направив начальника губерній розпорядження, в якому вказувалося: «Неофіційним шляхом до мене доходить інформація про те, що в багатьох місцях чиновники міської і земської поліції та інші службовці

за походженням росіяни, не лише з поляками, але й між собою спілкуються і розмовляють польською мовою. Визнаючи цю звичку росіян розмовляти польською мовою вкрай неперорядною, тим більше, що вона демонструє дію польського впливу, ... вважаю обов'язком просити вас намагатися навіювати їм, ... що лише тоді вони зможуть бути корисними тут на службі, коли суворо виконуючи свої обов'язки, вони будуть залишатися душею, серцем, мовою і способом мислення чисто росіянами»²⁸.

У 1863 р. на Волині, як і загалом в генерал-губернаторстві, розпочався новий етап проведення російським урядом антипольської політики. Відразу після польського повстання, яке співпало з відміною кріпацтва і руйнуванням поміщицького землеволодіння, царизмом була розгорнута особлива законодавча діяльність, спрямована з одного боку на зменшення впливу поляків у західному краї, а з другого – на посилення в губерніях російського елемента. Заходи такого характеру торкнулися практично всіх сфер життєдіяльності поляків, у першу чергу їх землеволодіння.

Передова стаття газети «Киевлянин» відобразила розуміння офіційними органами існуючого становища і сформулювала пропозиції для його зміни: «У Південно-Західному краї стан землевласників або поміщиків складається винятково з поляків, розмовляє польською мовою, сповідує католицьку віру, селяни всі російські, православні. Будь-яке зіткнення між обома станами в нас має два боки – один становий, другий національний. Позов між поміщиком і селянином у нас є разом з тим позовом між поляком і росіянином; відокремити цих два боки один від одного не виявляється можливим. Потрібно створити в краї російський землевласницький стан, достатньо сильний, щоб переважати над польським...»²⁹.

²⁵ 19 жовтня 1831 р. Микола I підписав указ «Про однодворців і громадян в західних губерніях», що вмістив вимогу верифікації шляхетського походження. Особи, які не мали необхідних документів та постанов дворянських депутатських зборів, переводилися в податкові стани: однодворців у селах і громадян у містах. Результатом активної реалізації на місцях упродовж 1831–1853 рр. положень царського указу стало виключення з дворянського стану спеціальними ревізійними комісіями близько 340 тис. безземельних шляхтичів Правобережної України (Державний архів Волинської області, ф. 361, оп. 1, спр. 127, арк. 149-150).

²⁶ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. К., 1994. С. 224-225.

²⁷ Мацузато Кимітака. Польський фактор в Правобережній Україні с XIX по начало XX века // *Ab Imperio*. – 2000. № 1. С. 97.

²⁸ ЦДАК України, ф. 442, оп. 789 а, спр. 330, арк. 1.

²⁹ Киевлянин. 1865. № 56. С. 3.

Після накладення секвестру та конфіскації маєтків осіб, котрі були причетними до заворушень, що виникли в прикордонних із Царством Польським губерніях, при одночасній тимчасовій забороні управляючим казенними палатами здавати в оренду наділи особам польського походження, переваги в землекористуванні були надані «православному духовенству, старообрядцям і благонадійним місцевим селянам»³⁰. У справі придбання державних і приватних земель законодавство (5 березня і 10 грудня 1864 р.) закріпило істотні пільги для осіб російського походження³¹.

Повністю втратила офіційний статус польська освіта. Ліквідовувалися всі польські таємні навчальні заклади, а особи, які ініціювали їхню діяльність, притягувалися до судової відповідальності³². Паралельно з цим робилися кроки щодо обмеження впливу католицької церкви і піднесення ролі православної. Після польського повстання губернатори Південно-Західного краю отримали таємний циркуляр Міністерства внутрішніх справ імперії, яким заборонялося використання польської мови в установах та державних закладах³³. Викладання польською мовою заборонено навіть у приватних закладах.

Разом з тим закріпленню на Волині осіб селянського стану польського походження уряд не перешкодив. Так російська статистика другої половини XIX ст. зафіксувала масове переселення селян-католиків із Привіслинського краю, уродженці якого в кількості 89 943 осіб, склали 44,7% всіх народжених за межами Волинської губернії. Переселялися селяни цілими сім'ями, про що свідчить кількісна рівність серед іммігрантів чоловіків і жінок³⁴. Багато поляків було

серед громадян іноземного підданства, у тому числі з Царства Польського, які приїздили на Волинь. Такого роду міграцію викликали в першу чергу економічні причини. Вона продовжувалась й на початку XX ст. Наприклад, у 1903 р. поляки називалися першими серед 5 211 родин іноземних поселенців російського, австрійського і пруського підданства в Луцькому повіті. По першій мировій дільниці Володимир-Волинського повіту як іноземних поселенців проживало 269 родин поляків. Дані про таких поселенців збереглися по всіх західних повітах Волині. Більшість з них приїхали в край недавно, про що свідчили записи: в Ковельському повіті «прописаних до гмін Привіслинського краю 610», «селяни, прописані в Царстві Польському, паспортів не мають»³⁵, та ін.

У місцевій пресі волинський губернатор неодноразово пояснював діюче законодавство, згідно з яким уведена заборона на придбання землі в західному краї особам польського походження, поширювалася винятково на поміщиків, а не на селян-католиків³⁶.

У зв'язку з цим не можна не погодитися з точкою зору А. Капелера, що русифікація і поширення православ'я в регіоні були викликані не стільки культурно-релігійними підставами, скільки становою ієрархією та критерієм політичної лояльності³⁷.

У плані ж впливу на корінне населення антипольські заходи царизму й одночасна політика «зміцнення російських елементів у краї» мали певні результати, а саме, істотно змінилася політична і соціально-культурна орієнтація місцевої української еліти та частини її пересічних представників³⁸. Одним із доказів цього можуть

³⁰ *Громачевский С.Г.* Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. СПб., 1904. С. 2.

³¹ Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 годов. СПб., 1913. Т. V–IX. С. 780.

³² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 851, спр. 36, арк. 1-5.

³³ Там само, арк. 47.

³⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. СПб., 1904. С. XVII.

³⁵ Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 863, арк. 21; спр. 855, арк. 1-8; спр. 861, арк. 12 та ін.

³⁶ Волинь. 1900. № 195. С. 2.

³⁷ *Капелер Андреас.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. 2001. № 5. С. 13.

³⁸ *Шандра В.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. К., 1999. С. 125.

служити зібрані при проведенні першого перепису населення (1897 р.) дані про рідну мову населення. У Волинській губернії 104 889 осіб (3,5% всіх мешканців) назвали рідною великоруську мову.

Більш як тридцятикратне збільшення в краї упродовж століття російськомовних мешканців не можна пояснити лише міграційними процесами. Внутрішня міграція на Волинь з російських губерній імперії, зокрема, Казанської, Орловської, Самарської, Уфимської та ін., за своїми масштабами була незначною (переселялися службовці, робітники, вчителі, духовенство)³⁹. У зв'язку з польським повстанням російське дворянство не спішило переїздити у такий «неспокійний» регіон навіть при наданих урядом пільгах. Таким чином, серед тих, хто назвав великоруську мову рідною була й значна частина корінного населення, в основному міського і містечкового*. Порівняно з іншими етнічними групами рівень грамотності серед мешканців Волині, які розмовляли російською мовою, був найвищим – 36,89%⁴⁰.

Але не російська мова, а найбільше спільна православна віра прив'язувала корінних жителів Волині до Росії, одночасно забезпечуючи й збереження в них релігійної самосвідомості. Навіть на початку ХХ ст. галицькі українці, котрі в складі австро-німецьких військ прибули на Волинь під час Першої світової війни, констатували несформованість етнічної самосвідомості й відповідного їй закріплення в етнонімі «українець» у місцевих жителів губернії. На запитання «Хто ви?», вони чули від місцевих мешканців: «Ми християни, православні християни, люди руської віри, мужики, хлопи (польською мовою – «селяни»), «прості люди» (черговість вказує на частоту відповіді)⁴¹.

У той же час антипольські заходи загострили етнічну самосвідомість поляків західних губерній імперії. В звіті київського, подільського і волинського генерал-губернатора на ім'я

Миколи II (1901 р.) у зв'язку з цим вказувалося: «В теперішній час всі адміністративні посади зайняті винятково особами російського походження... Вони (польські дворяни. – Авт.) ревно охороняють польські звичаї і мову в домашньому і діловому житті, вперто підтримують у суспільному житті, де це тільки можливо, й прагнуть навіть у дрібничках, за повної офіційної обачливості, нагадувати про польську національність. Особливо виразно цей напрям виявляється в деяких колишніх маєтках і на польських цукрових заводах, де пани, оточені юрбою шляхти і дрібних поміщиків... нагадують про куточки Польщі»⁴².

Хоча такі куточки й залишалися в регіоні, фактично ж після повстання 1863 р. поляки остаточно втратили свій вплив на місцеве населення. На зміну полонізації, яка в першій половині ХІХ ст. продовжувала носити як побутовий, так і державний характер, прийшла русифікація, під якою розумілася в першу чергу деполонізація.

II. Іноземна колонізація: політичний та етнічний аспекти

Перебування Волині в складі Російської імперії стало також часом інтенсивної іноземної колонізації. Урядова підтримка імміграційних процесів значним чином була пов'язана з антипольською політикою, в контексті якої переселення розглядалося одним із дієвих чинників ослаблення позицій польської шляхти.

Активізували імміграційні процеси економічні перетворення другої половини ХІХ ст. Більшість великих поміщиків-землевласників після аграрної реформи 1861 р. переживали гостру господарську кризу і в умовах різкого зростання потреб у робочій силі були зацікавлені в продажі своєї землі, передачі наділів в оренду. Продажу підлягала і конфіскована земля учасників польських повстань. Обмеження урядом кола осіб, які користувалися правом на придбання у власність наділів у Південно-

³⁹ Первая всеобщая перепись. С. XVII, 40-43.

* Ідентифікацію частини тих українців, хто частково русифікувався і перейшов до вищого соціального рангу, А. Капелер назвав ситуативною, оскільки такі зміни викликалися ситуацією в імперії. Урядом і суспільством визнавалася належність малоросів до російської еліти, що посилювало привабливість сходження по шляху асиміляції.

⁴⁰ Первая всеобщая перепись. С. XIV.

⁴¹ *Калищук О.М.* Рівень національної свідомості на Волині та Галичині на початку ХХ ст. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2001. № 10. С. 18.

⁴² Всеподданнейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. К., 1901. С. 2-3.

Західному краї, матеріальна неспроможність місцевих селян, призвели до встановлення низьких цін на землю*.

Колонізація, яка початково розгорнулася з ініціативи приватних осіб, дуже швидко знайшла підтримку з боку російського уряду, про що свідчили надані переселенцям пільги⁴³. Особливі надії в справі ослаблення полонізму і католицизму на Волині царизмом покладалися на чеських колоністів.

Серед названих чинників, що зумовили інтенсивну імміграцію, необхідно звернути увагу й на близьке сусідство Волині з Австро-Угорщиною, її прикордонне розташування, а також сприятливі природно-кліматичні умови, які мало відрізнялися від Німеччини, Польщі, Чехії. Географічне розташування краю ставало важливим аргументом у виборі для поселення іноземцями саме цієї губернії.

З року в рік кількість іноземних переселенців зростала. До 1882 р., часу проведення офіційного аналізу процесу розміщення іноземних колоністів у західній смузі Росії, в Київській, Подільській і Волинській губерніях, їх вже налічувалося 93 108 осіб. На правах власності й оренди вони володіли земельною площею 552 707 дес. З них 399 953 дес. (або 72,4%) припадало лише на одну Волинську губернію, в якій проживало понад 87 731 колоністів, або 94,2% всіх тих, хто переселився в генерал-губернаторство. З 1882 по 1890 р. кількість іноземних поселенців у цій губернії, що стала територією найбільш масової імміграції, зростає приблизно на 128% і в 1890 р. складала вже 200 924 осіб⁴⁴.

У результаті імміграційних процесів на Волині сформувалися великі громади німецьких і

чеських колоністів. Так, якщо в 1859 р. жителі, які назвали рідною німецьку мову, складали 0,3% всього населення Волинської губернії, в 1889 р. – 4,3%, то в 1897 р. – 5,73%. У цей час у Волинській губернії їх проживало 171 331 особа. Перший всеросійський перепис населення зафіксував у губернії і 27 706 осіб з рідною чеською мовою⁴⁵. На початку ХХ ст. згідно з офіційною статистикою, яка базувалася на мовному критерії, жителями Волині було 195 197 німців та 27 401 чехів⁴⁶. Київська та Подільська губернії помітно поступалися Волинській за кількістю прибулих іноземців.

Переважно селяни, ремісники, що переселялися з Австрії, Привіслинських губерній Царства Польського, Східної Пруссії, утворювали на Волині самостійні німецькі та чеські колонії. Частина колоністів розсіялася серед місцевого населення, де в змішаних поселеннях жила в окремих частині села або на окремій вулиці.

Розташовуючись на землях, які здавна були заселені корінним українським населенням, навіть при збереженні певної відособленості колоністи змушені були вступати з ним в різнобічні контакти. Перебування в іноетнічному середовищі накладало відповідний відбиток на життєдіяльність іммігрантів, у свою чергу іноземна колонізація привносила нові риси в культуру місцевого населення. Використовуючи більш ефективну культуру сільськогосподарського виробництва, кращу агрономію, новітні технічні досягнення, чеські і німецькі селяни тим самим демонстрували приклад раціонального ведення особистого господарства, виступаючи своєрідними зразками для відповідних запозичень з боку місцевого населення.

* На Волині одна десятина найкращої землі біля міст або цукрових заводів, що не вимагала початкового удобрення, оцінювалася в 80 рублів, що було в 10 разів дешевше, ніж в Австро-Угорщині. В середньому ж у 1870-х рр. ціна на землю у Волинській губернії коливалася від 11 до 16 руб. за дес. Значно дешевше були також продукти харчування, одяг, інші споживчі товари.

⁴³ Правила для найма землевладельцами иностранных рабочих и водворения сих иностранцев в России от 18 декабря 1861 г. // Свод законов Российской империи. Т. XI. С. 1541-1544; Т. XII. С. 504-509. Правила довічно звільняли іммігрантів з наявними у них на час переїзду в імперію синами від рекрутської повинності. Колоністи, які приїхали в 1862–1865 рр., звільнялися від платежу казенних податей і грошових повинностей, від виконання загальних натуральних повинностей терміном на десять років; ті, хто переїхав пізніше – протягом п'яти років з часу зарахування їх до обраного ними стану; від скарбових сплат при купівлі нерухомості в західних губерніях. Згідно постанови Комітету міністрів «Про поселення чехів на Волині», затвердженої в червні 1870 р. царем Олександром II, права, закріплені Правилами, поширювалися після прийняття російського підданства і на волинських чехів.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 618, спр. 261, арк. 112.

⁴⁵ Первая всеобщая перепись. С. IX.

⁴⁶ Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир, 1913. С. 71.

Колоністи сприяли поширенню серед волинських селян культивування просапних технічних культур, використанню вдосконалених знарядь праці, природних добрив. Чехи стали на Волині піонерами вирощування у великих масштабах кращих сортів хмелю, поширивши цю культуру і в господарствах місцевого населення. Культивуванням хмелю почали займатися німці, поляки, місцеві селяни⁴⁷. У кінці XIX – перші десятиріччя XX ст. Волинська губернія перетворилася в головний район хмелярства Росії. Вирощування хмелю в ній за 20–25 років зросло втричі й досягло 200 тис. пудів хмелю при загальному виробництві в імперії 265 тис. пудів⁴⁸.

Новим явищем для Волині стало також вирощування у значних кількостях культурних сортів плодкових дерев, переважно яблунь, груш, вишень. Завдяки ініціативі чеських колоністів в губернії з'явилися спеціальні сади-розсадники для вирощування саджанців, які користувалися попитом і серед місцевих жителів.

Упродовж десятиріч спільного проживання з українцями колоністами, головним чином чехами, був накопичений позитивний досвід і щодо взаємодії в сфері духовного життя. Слов'янське походження чехів сприяло їх зацікавленому знайомству з місцевими традиціями. Чехи з повагою ставилися до культури, звичаїв своїх нових сусідів, відвідували місцеві православні церкви. Чиновник з особливих доручень А. Воронін у зв'язку з цим зазначав у доповіді генерал-губернатору, що «майже всі чехи підтримують з місцевими селянами дружні відносини, женяться з ними, заводять спільні школи, декотрі вже прийняли православ'я»⁴⁹.

Найбільш помітним наслідком адаптації чехів до нових умов життєдіяльності став масовий перехід колоністів до православ'я й білінгвізм. Перехід до православ'я найбільшого числа чехів прийшовся на 80–90-і рр. XIX ст. На час проведення першого перепису населення 66,22% всіх чехів Волинської губернії (в минулому переважно католиків) вказали на приналежність до православ'я⁵⁰.

Зберігаючи національні традиції господарювання, організації побуту, рідну мову в спілкуванні із співвітчизниками, чимало чехів прагнуло вивчити і державну мову імперії. У зв'язку з існуючими перевагами російської системи освіти і великим значенням, яке чехи надавали освіті взагалі (59,03% грамотних), більшість з них, проживаючи на Волині, пройшли курс навчання російською мовою. Серед грамотних колоністів 35,41% читали і писали російською, а 23,62% іншими мовами⁵¹. Вивченню російської мови окрім навчання в церковно-парафіяльних школах і училищах сприяло також видання чехами газет російською мовою (газета «Вісті»), постановка аматорськими театральними труппами вистав українських і російських авторів⁵². На початку XX ст. старше покоління чехів вже з тривогою звертало увагу співвітчизників, що «нова генерація, що вийшла з російської школи, навіть не вміє підписатися по-чеськи»⁵³. У побуті поряд із чеською колоністи використовували українську мову. В селах, де поруч жили українці і чехи, нерідкими були випадки взаємодопомоги, спільного відзначення місцевих традиційних свят, укладання українсько-чеських шлюбів, запрошення чеських музик на українські весілля і свята.

У свою чергу завдяки активній діяльності на Волині чисельних чеських самодіяльних оркестрів, хорових колективів, тут поширювалася музична культура колоністів. Звичайним явищем для краю стали подорожуючі музики. Найбільшу їх кількість давали північні повіти губернії. На Поліссі взимку в колоніях залишалося 5–6 чоловіків, решта після закінчення польових робіт в якості музикантів відправлялися в найближчі міста і села на заробітки⁵⁴.

Співробітництво і взаємодія в господарській діяльності, культурному житті, побуті, які були викликані проживанням в іноетнічному середовищі, створили підґрунтя для розвитку чехів Волині як особливої етнорелігійної групи. Відомий чеський етнограф Є. Рихлік зазначав: «Загартовані скрутними обставинами життя на своїй Бать-

⁴⁷ Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. К., 1908. С. 129.

⁴⁸ Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир, 1900. С. 25.

⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 535, спр. 322, арк. 3.

⁵⁰ Первая всеобщая перепись. С. XI.

⁵¹ Там само. С. XV.

⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 697, спр. 265, арк. 3.

⁵³ Rusky Cech. 1907. 15 maj.

⁵⁴ Vaculik J. Dejiny volynskych Cechu. T. 1. (1868 – 1914). Praha, 1997. S. 59, 177.

ківщині, чехи не залишилися пасивними і на своїй новій батьківщині. Багато змін і нових рис запровадили вони у своє нове оточення і стали в житті України за один з таких складових елементів, якого не можна обминути. Не зважаючи на самобутність своєї національної культури, чехи на Україні підлягали впливові нового оточення. Порівнюючи тепер чеха з Чехії з українським чехом, бачимо в останньому цілком іншу, нову людину, зовсім новий етнографічний варіант. Обопільний вплив чехів і українців торкається в першу чергу сільськогосподарської практики і взагалі економічних стосунків. Проте уважний спостерігач легко запримітить, що цей вплив іде значно далі, що він захоплює цілу безмежну діяльність культурного життя, всі прояви матеріального та духовного побуту, що він, нарешті, викликав переформування деяких особливостей народного характеру»⁵⁵.

На відміну від чехів у німецьких колоністів національні почуття були розвинуті значно сильніше. Своє рідне вони завжди ставили вище чужого, трималися замкнуто, відособлено, будь-яким чином намагаючись захистити й підтримати співвітчизника. Попечитель Київського навчального округу дав їм таку характеристику: «Німці на Волині представляють собою ізольовану масу від навколишнього малоросійського населення, яка згуртувавшись купками у колоніях, утворює з себе одне нерозривне ціле за вірою, мовою, громадським укладом життя, традиціями, симпатіями й антипатіями, і все разом узятє безсумнівно виділяє цих прибульців в особливу національність з сильним духом і могутнім характером»⁵⁶.

Спосіб їхнього життя та господарювання носив яскраво виражений захисний характер від

місцевих національних, релігійних, культурних впливів. І хоча з боку українського населення відчутної загрози асиміляції не існувало, урядом активно реалізовувалися заходи щодо «зросійщення» колоністів, їх русифікації. Німці всіляко протистояли таким спробам⁵⁷.

Волинський губернатор у свої доповіді (1887 р.) звертав увагу на те, що німецькі колоністи контактували головним чином з євреями, відносин з селянами практично не підтримували й ставилися до них із зневагою. Не було прикладів, щоб німець-колоніст одружився на селянці або німка вийшла заміж за селянина⁵⁸.

Однак, незважаючи на відсутність тісних контактів німців з місцевим населенням, неправильним буде повністю заперечувати наявність певних взаємовпливів. Упродовж декількох поколінь мовний словник колоністів поповнився значною кількістю запозичень з української, російської, польської мов. Так німецькі дослідники А. Мюллер і А. Янс звернули увагу на абсолютне домінування серед запозичень слів польського й українського походження, а також на використання німцями слів з російської мови та їдиш, які знайшли значне поширення й серед українців⁵⁹. Запозичення стосувалися сфери господарського життя, оточуючого середовища, побуту й зовсім були відсутніми в духовному житті колоністів. Церква та школа залишалися основою збереження чистоти німецьких традицій, віри і культури в краї.

Частина німецького населення була залучена в систему російської народної освіти, де мала можливість вивчати російську мову. Загалом рівень знань російської мови серед німців був низьким. У 1897 р. в Волинській губернії на-

⁵⁵ Рихлік Є.А. Досліди над чеськими колоніями в Україні // Записки етнографічного товариства. К., 1925. Кн. 1. С. 34.

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 442. оп. 614, спр. 238, арк. 11.

⁵⁷ Стурбований посиленням німецької колонізації південно-західних губерній царський уряд з 80-х рр. XIX ст. звернувся до активної реалізації політики її обмеження. Одним із заходів такого характеру стало підпорядкування всіх іноземних шкіл на території Київської, Подільської та Волинської губерній Міністерству народної освіти, безпосередньо інспекторам народних училищ. Всі навчальні програми національних шкіл були перероблені на загальноросійський манер, у німецьких школах запроваджено обов'язкове вивчення російської мови. Однак, система навчання в німецьких школах, які були типовими зразками ортодоксально-конфесійно-школи, що існували в Німеччині, змінювалася дуже повільно. Значно зменшилася кількість батьків, що погоджувалися віддавати дітей у російськомовні школи, давала про себе знати нестача вчителів, які володіли російською мовою (Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 693, спр. 292, арк. 7). Нерідко німці виявляли непокору при нав'язуванні їм нової системи навчання (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 690, спр. 252, арк. 1-9).

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 442. оп. 617, спр. 114, арк. 1.

⁵⁹ Jahns A. Aus dem Wortschatz der Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte. 3 Folge. Historical Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid, 1984. – S. 156; Mueller A. Mutterlaut...oder der Gebrauch fremder Woerter in Wolhynien // Wolhynische Hefte. 10 Folge. – Schwabach, Wisentheid, 1996. S. 32.

звали себе грамотними на основі російської мови 11,17% всіх колоністів. При цьому в містах, де німці мали ширші й активніші контакти з місцевим населенням, що і викликало об'єктивну необхідність знання російської мови для спілкування, цей показник був значно вищим – 62%. У сільській місцевості за відсутності такої необхідності – лише 10,9%⁶⁰.

З появою ринку вільної робочої сили значним стало використання праці місцевого населення в німецьких колоніях, що створило сприятливий ґрунт для поширення в його середовищі віровчень різних течій християнства, котрі збереглися на Волині й до сьогоднішнього дня. Так в кінці XIX ст. в губернії вже нараховувалося 5 981 прибічників баптизму⁶¹. Із заселенням великої території Волині німцями тут з'явився і штундизм. Російський уряд переслідував штундистів, а поширення секти серед місцевого населення відніс до негативних наслідків німецької колонізації⁶².

Антинімецька спрямованість політики російського уряду кінця XIX – початку XX ст. викликала активні міграційні процеси колоністів, які в пошуках більш вигідних економічних умов життя переселялися в Прибалтику, Курляндію, Сибір, а також емігрували в Америку, Бразилію, Аргентину.

III. Містечкові євреї:

культурна відособленість чи взаємодія?

У досліджуваній період взаємодія культур наклала свій відбиток і на волинські міста і містечка. Урядові укази про входження краю до складу смуги єврейської осілості⁶³ лише закріпили існуючий стан, при якому значну частину населення губернії складали євреї. Розташовуючись в статистичних оглядах поруч з Віленською і Ковенською губерніями, вже в середині XIX ст. Волинь за кількістю проживаючих на її території юдеїв випереджала інші регіони смуги осілості⁶⁴. Найбільша після українців етнорелігійна група

краю становила 13,21% загальної кількості жителів, досягнувши у 1913 р. 548 176 осіб⁶⁶. Більш ніж десятикратне збільшення єврейської громади губернії визначалося в першу чергу процесами природного відтворення⁶⁶ і лише частково внутрішніми міграціями, викликаними процесами законодавчого регулювання розселення євреїв в смузі осілості при збереженні заборони проживання за її межами. Це призвело до штучної концентрації євреїв у містах і містечках західних губерній імперії, Волині зокрема. Міста краю більше чим на половину (50,77% всіх жителів) склалися з єврейського населення, у містечках їх питома вага була ще вищою, досягаючи 80–90%⁶⁷.

Саме в міських поселеннях, які виступали в ролі своєрідних центрів релігійної, культурно-національної відособленості, традиційного побуту, сформувався особливий уклад єврейських громад. Він визначив риси планування й архітектури таких поселень. Тут на ярмаркових площах, а також у сільській місцевості в силу зайнятості євреїв торгівлею, ремеслами, орендним утриманням маєтків, промислових закладів, євреї активно контактували з місцевим населенням. Така взаємодія сприяла входженню в розмовну українську мову багатьох запозичень з їдиш, в якому в свою чергу були представлені полонізми й українізми, частковому мовному білінгвізму євреїв. Цілеспрямована діяльність царського уряду щодо поширення серед євреїв російської мови і російської культури через створену мережу казенних училищ не привела до бажаних результатів. При загальній грамотності 32,63% лише більше половини євреїв (17,36%) показали знання російської мови, 15,27% – грамотність на інших мовах⁶⁸.

Сфера економічної діяльності євреїв, яка переважно визначала їх взаємини з місцевим населенням, а також антисемітизм, який став в Російській імперії офіційною політикою, сприяли

⁶⁰ Первая всеобщая перепись. С. 115, 119.

⁶¹ Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир, 1895. С. 13.

⁶² ЦДІАК України, ф. 442. оп. 618, спр. 58, арк. 5-6.

⁶³ ПСЗРИ. Т. X. СПб., 1806. С. 308-310.

⁶⁴ Волынские губернские ведомости. 1866. № 48. С. 3.

⁶⁵ Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир, 1900. С. 25.

⁶⁶ Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. 1991. № 6. С. 57.

⁶⁷ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. СПб., 1912. Т. V. С. 737.

⁶⁸ Первая всеобщая перепись. С. XIV.

формуванню серед багатьох жителів Волині негативного стереотипу щодо євреїв. Обмежувальне законодавство і погроми викликали серед євреїв на початку ХХ ст. активні еміграційні процеси.

Висновки

Підводячи підсумки, можна відзначити, що у своєму розвитку в складі Російської імперії Волинь продовжувала залишатися зоною контактів народів, що накладало на регіон відбиток своєрідності. Складна багатоплановість етнокультурного розвитку значною мірою обумовлювалася міграційними рухами, пов'язаними, у тому числі, з прикордонним розташуванням краю. Якщо в першій половині ХІХ ст. їх викликали значним чином політичні причини, то подальші економічні перетворення імперії лише посилили міграції, що вплинуло на зміну етнічної структури населення губернії.

У результаті міграційних процесів і ряду факторів політичного, адміністративного, культурного і релігійного характеру на цій території склалася особлива громадська, етнічна та конфесійна структура населення, а також його мовна диференціація. Напередодні Першої світової війни серед жителів Волинської губернії з урахуванням рідної мови налічувалося 69,7% українців, 14,2% євреїв, 6,2% поляків, 5,1% німців, 3,6% росіян, 0,7% чехів. Найбільшою неоднорідністю характеризувався склад міського населення губернії, представлений 50,8% жителів єврейської національності, приблизно однакоvim співвідношенням українців (19,7%) і росіян (19%), 7,6% поляків, 0,9% німців⁶⁹.

Царизм протягом усього історичного періоду в першу чергу прагнув звести до мінімуму польські впливи, що свідчили про минуле краю як складової Речі Посполитої. Реалізація такого політичного спрямування активізувалася польськими повстаннями і проповідуваними ідеями польського націоналізму, який розглядав ці землі як споконвічно польські. Обмеження економічного впливу польських землевласників, які посідали в губернії домінуючі позиції, заборона греко-католицької церкви, як інституції, що створювала основу для поширення пропольських настроїв в середовищі місцевого населення, підтримка іноземних селян у справі колонізації краю, русифікація (деполонізація), у першу чергу в сфері освіти, стали головними за-

ходами в цьому напрямку. Безумовно, більш ніж столітній період був достатнім часом для того, щоб досягти поставлених цілей. Якщо співвідношення між польським і російським землеволодінням вдалося змінити лише частково, то в поширенні і зміцненні серед основної маси українців державної ідеології за допомогою православної церкви, яка залишалася стрижнем духовного життя населення, російський уряд досяг значних результатів. Разом з тим корінне населення не залишалось пасивним об'єктом асиміляції польської та великоросійської культур, місцева живе середовище не в меншій мірі впливало на політично домінуючі етнічні групи.

Складні взаємодії, що відбувалися в контактній зоні між сусідніми народами і окремими етнічними групами, справляли значний вплив на головні визначники етнічності – самосвідомість, мову, традиційно-побутову культуру. Для абсолютної більшості українців, селян-поляків у досліджуваній період основу етнічної свідомості продовжувала складати релігійна самоідентифікація. Місцеві жителі, тісно пов'язані із своїм селом, сусідами, рідною говіркою, фольклором, місцевими традиціями на перший план висували зв'язки з православ'ям або католицизмом, що дозволяли їм об'єднатися в певну конфесійну групу. Разом з тим тривале проживання в своєрідній контактній зоні вплинуло на формування неоднорідної мовної диференціації населення: етнічна самосвідомість і рідна мова не завжди і не скрізь збігалися. Так багато поляків розмовляло українською мовою, під впливом національної політики і шкільної освіти частина українців стала російськомовними.

Разом з тим на початку ХХ ст. поліетнічність створила ширшу основу для протиставлення «ми – вони». Саме вона послужила важливим чинником, що сприяв формуванню серед малоросів, які характеризувалися в основній своїй масі переважанням релігійної самоідентифікації, національної самосвідомості.

Необхідно також наголосити на важливості етнічних процесів для розвитку на Волині культурних зв'язків, традицій міжетнічної взаємодії, які залишили свій помітний слід у життєдіяльності всіх народів, які її населяли. На прикладі Волині можна спостерігати різні форми міжетнічних зв'язків корінного населення з етнічними групами: культурні контакти

⁶⁹ Статистический ежегодник России 1915 г. СПб., 1916. С. 68-69.

шляхом торгівлі та обміну, економічної діяльності (з євреями, німцями), більш глибокі взаємозв'язки інтеграційного характеру (з поля-

ками і чехами). Також важливо підкреслити, що вплив між етнічними групами був взаємним, а не одностороннім.

References

- Adamowski, A. (1992). Wierzenia i szwyczaje polsko-ruskiego pogranicza. *Twórczość Ludowa. Kwartalnik Stowarzyszenia Twórców Ludowych – People's Creativity. A quarterly of the Association of Folk Artists*, 3–4, 40–45. [in Polish].
- Askenazi, Sh. (1915). *Carstvo Pol'skoe. 1815–1830*. Moskva, [in Russian].
- Balaban, M., Bershtejn-Vishnicer, R. i dr. (1914). *Istoriya evrejskogo naroda* (Vol. 11). Moskva. [in Russian].
- Baliński, M. & Lipiński, T. (1844) *Starożytna Polska pod względem geograficznym, historycznym i statystycznym*. Warszawa. [in Polish].
- Bruck, S. I. & Kabuzan, V. M. (1981). Chislennost' i rasselenie ukrainskogo e'tnosa v XVIII – nachale XX vv. *Sovetskaya e'tnografiya – Soviet ethnography*, 5, 81–88. [in Russian].
- Buravskiy, O. A. (2004). *Poliaky Volyni u druhij polovyni XIX – na pochatku XX st.* Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU. [in Ukrainian].
- Central'nyj Statisticheskij Komitet MVD. (Comps.). (1916). *Statisticheskij ezhegodnik Rossii 1915 g.* Petrograd. [in Russian].
- Chubinskij, P. P. (Comp.). (1872). *Trudy e'tnograficheskko-statisticheskoy e'kspedicii v Zapadno-Russkij kraj snaryazhennoj imperatorskim Russkim geograficheskim obshhestvom. Yugo-Zapadnyj otdel.* (Vol. 7). Peterburg. [in Russian].
- Dergachev, V. (1995) *Koncepciya marginal'noj komplimentarnosti* / Ed. by A. I. Chemov Odessa. [in Ukrainian].
- Dubnov, S. M., Kacnel'son, L. I. (Eds.). (1912). *Evrejskaya e'nciklopediya. Svod znanij o evrejstve i ego kul'ture v proshlom i nastoyashhem* (Vol. V). Sankt-Peterburg: Tipohrafiya Aktsyonernoho obshchestva "Brokhauz-Efron". [in Russian].
- Gromachevskij, S. G. (1904). *Ogranichitel'nye zakony po zemlevladieniyu v Zapadnom krae, s istoricheskim obzorom ix, zakonodatel'nymi motivami i razy'asneniyami*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Ivaschenko, O. M. & Polischuk, Yu. M. (1998). *Yevrei Volyni: Kinets' XVIII – pochatok XX stolittia*. Zhytomyr: Volyn. [in Ukrainian].
- Jahns, A. (1984) Aus dem Wortschatz der Wolhyniendeutschen. *Wolhynische Hefte. Historical Verein Wolhynien – Volyn notebooks. Historian club Wolhynien*, 3, 153–162. [German].
- Kabuzan, V. M. & Naulko, V. I. (1991). Yevrei na Ukraini, v SRSR i sviti: chysel'nist' i rozmyschennia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 56–68. [in Ukrainian].
- Kabuzan, V. M. (1963). *Narodonaselenie Rossii v XVIII – pervoj polovine XIX v. (po materialam revizij)*. Moskva, [in Russian].
- Kalischuk, O. M. (2001). Riven' natsional'noi svidomosti na Volyni ta Halychyni na pochatku KhKh st. *Naukovyj visnyk Volyns'koho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific bulletin VGU. Historical sciences*, 10, 11–19. [in Ukrainian].
- Kappeler, Andreas. (2001). Mazepyntsi, malorosy, khokhly: ukraintsi v etnichnij hierarkhii Rosijs'koi imperii. *Kyivs'ka starovyna – Kiev's antiquity*, 5, 8–17. [in Ukrainian].
- Kostiuk, M. (2003). *Nimets'ki kolonii na Volyni (XIX – pochatok XX st.)*. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].
- Kozak, D. N. (1992). *Etnokul'turna istoriia Volyni (I st. do n. e. – IV st. n. e.) / AN Ukrainy, In-t arkhelohii*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Krushel'nyts'ka, L. I. (1985). *Vzaiemozv'iazky nase-lennia Prykarpattia i Volyni z zemliamy Skhidnoi i Tsentral'noi Yevropy*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Kryzhanivskiy, O. P. & Plokhij, S. M. (1994). *Istoriia tserkvy ta relihijnoi dumky v Ukraini. U 3-kh knykh*. Kn. 3. Kinets' XVI – seredyna XX st. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kryzhanovskij, E. M. (1890). Chexi na Volyni. In E. M. Kryzhanovskij. *Sobranie sochinenij*. (Vol. 2, pp. 805–981). Kiev. [in Russian].
- Lesiow, M. (1977). Folklor pogranicza polsko-ukrainskiego. *Literatura i chlopska*, 16–18, 173–194. [in Polish].
- Levickij, O. (1906). *O polozenii krest'yan Yugo-Zapadnogo kraya vo 2 j chetverti XIX st. (Otdel'nyj ottisk iz zhurnala "Kievskaya starina")*. Kiev. [in Russian].
- Makarchuk, S. A. (1983). *E'tnosocial'noe razvitie i nacional'nye otnosheniya na zapadno-ukrainskix zemlyax v period imperializma*. L'vov. [in Ukrainian].
- Maraxov, G. I. (1967). *Pol'skoe vosstanie 1863 goda na Pravoberezhnoj Ukraine*. Kiev. [in Russian].
- Marczyński W. (1820–1823). *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskie*. T. I–III. Wilno. [in Polish].
- Matsuzato, Kimitaka (Ed.). (2000). "Early Modern Ukraine Between East and West": projectories of an Idea. *Regions: A prism to View the Slavic-Eurasian*

- World. Towards a Discipline of "Regionology"*. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University (pp. 50–69). [in Russian].
- Matsuzato, Kimitaka. (2000). Pol'skij faktor v Pravoberezhnoj Ukraine s XIX po nachalo XX veka. *Ab Imperio*, 1, 81–99. [in Russian].
- Mueller, A. (1996). Mutterlaut...oder der Gebrauch frenider Woerter in Wolhynien. *Wolhynische Hefte. Historical Verein Wolhynien – Volyn notebooks. Historian club Wolhynien*, 10, 28–45. [German].
- Naulko, V. I. (1965). *Etnichnyj sklad naselennia Ukrains'koi RSR (statystyko-kartohrafichne doslidzhennia)*. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
- Naulko, V. I. (1975). *Razvitie mezhe'tnicheskix svyazej na Ukraine (istoriko-e'tnograficheskij ocherk)*. Kiev. [in Russian].
- Naulko, V. I. (1998). *Khto i vidkoly zhyve v Ukraini*. Kyiv: Holovna spetsializovana redaktsiia literatury movamy natsional'nykh menshyn Ukrainy. [in Ukrainian].
- Perkovs'kyj, A. L. (1969). Etnichna i sotsial'na struktura naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy u XVIII st. *Istorychni dzhherela ta ikh vykorystannia*, 4, 196–209. [in Ukrainian].
- Perogovskij, V. (1879). *Materialy dlya istorii Volyni*. Zhitomir. [in Russian].
- Petrov, N. I. (Ed.). (1888). *Volyn'. Istoricheskie sud'by Yugo-Zapadnogo kraya*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Petrova, A. O. (2016). Porubizhzhia, pohranychchia, kontaktna zona: do pytannia vyvchennia temy v ukrains'kij istoriohrafii. *Istorychnyj arkhiv. Naukovi studii – Historical archive. Scientific studios*, 15, 205–209. [in Ukrainian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (1806). Vol. X. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. (1830). Vol. XXIII. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Ponomar'ov, A. P. (1996). *Etnichnist' ta etnichna istoriia Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Popovych, M. (1998). *Narys istorii i kul'tury Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Potockij, I. (1829). *Drevnyaya istoriya Volynskoj gubernii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Rashin, A. G. (1956). *Naselenie Rossii za 100 let (1811–1913 gg.)*. *Statisticheskie ocherki*. Moskva, [in Russian].
- Rittix, A. F. (1863). *Atlas narodonaseleniya Zapadno-Russkogo kraya po ispovedaniyam*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Romantsov, V. (1998). *Ukrains'kyj etnos: na odvichnykh zemliakh ta za ikhnimy mezhamy (XVIII–XX stolittia)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Rykhlik, Ye. A. (1925). *Doslidy nad ches'kymy koloniiamy v Ukraini. Zapysky etnografichnoho tovarystva – Notes of the ethnographic society*, 1, 24–39. [in Ukrainian].
- Saievych, M. (1997). *Etnolinhvistychnyj atlas Prybuzhzhia. Polissia. Etnikos, tradytsii, kul'tura*, 63–67. [in Ukrainian].
- Scherbak, N. O. (2005). *Natsional'ne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnij Ukraini (kinets' XVIII – pochatok XX stolittia)*. Kyiv: PTs "Ryzohrafika". [in Ukrainian].
- Shandra, V. (1999). *Kyivs'ke heneral-hubernatorstvo (1832–1914): Istorii stvorennia ta diial'nosti, arkhivnyj kompleks i joho informatyvnyj potentsial*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Shul'ha, S. A. (2018). *Chekhy v Zakhidnij Volyni: vid oselennia do reemhratsii*. Luts'k: Vezha-Druk., [in Ukrainian].
- Sokolovskij, S. V. (2001). *Obrazy Drugix v rossijskoj nauke, politike, prave*. Moskva, [in Russian].
- Svod zakonov Rossijskoj imperii, dopolnennyj po prodolzheniyam 1906, 1908 i 1910 gg. i pozdnejshimi uzakonenyami 1911 i 1912 godov. (1913). Vol. V–XII. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Trojnickij N. A. (Ed.). (1904). *Pervaya Vseobshhaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii, 1897 g. VIII. Volynskaya guberniya*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Vaculik, J. (1997). *Dejiny volynskych Cechu. T. 1. (1868–1914)*. Praha. [in Czech].
- Vojtsekhivs'kyj, Yu. S. (1993). *Z rodovodu ukrains'koi pol'schyzny: osoblyvosti movy i kul'tury. Vidrodzhennia – Renaissance*, 9, 72–74. [in Ukrainian].
- Volynskij Gubernskij Statisticheskij komitet (Ed.). (1895). *Pamyatnaya knizhka Volynskoj gubernii na 1895 god*. Zhitomir: Tipografiya Gubernskogo Pravleniya. [in Russian].
- Volynskij Gubernskij Statisticheskij komitet (Ed.). (1913). *Pamyatnaya knizhka Volynskoj gubernii na 1914 god*. Zhitomir: Tipografiya Gubernskogo Pravleniya. [in Russian].
- Volynskij Gubernskij Statisticheskij komitet (Ed.). (1914). *Obzor Volynskoj gubernii za 1913 god*. Zhitomir: Tipografiya Gubernskogo Pravleniya. [in Russian].
- Yakovenko, N. (2002). *Paralel'nyj svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idej v Ukraini XVI–XVII st*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Yaroshevich, A. I. (1908). *Ocherki e'konomicheskoy zhizni Yugo-Zapadnogo kraya*. Kiev. [in Russian].
- Zabelin A. (Ed.). (1887). *Voенно statisticheskoe obozrenie Volynskoj gubernii. (Vol. I)*. Kiev. [in Russian].
- Zahajkevych, M., Pylypchuk, R., Fedorchuk, O. & Kashuba, O. (1998). *Ukrains'ko-pol's'ki mystets'ki vziemyny XX stolittia*. L'viv ; Kyiv. [in Ukrainian].

УДК [94:355.425.4](477.63)"1917/1920"

Сергій Зайцев (м. Львів)

аспірант кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету імені Івана Франка

E-mail: sergiystepovik@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2277-9345>

Повстансько-партизанський рух на території Нікопольщини під час Української революції 1917–1921 рр.

Здійснено спробу висвітлити особливості повстансько-партизанського руху на території сучасного Нікопольського району в період Української революції 1917–1921 рр. Визначено його головні рушійні сили. Виділено основні етапи та напрями повстансько-партизанської боротьби. Розглянуто найважливіші події в історії діяльності повстанських і партизанських загонів, відтворено перебіг бойових операцій.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Українська революція, Нікопольщина, більшовизм, проукраїнські сили, анархізм.

Sergiy Zaitsev

postgraduate student of the Department of Historical Local History

Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine),

E-mail: sergiystepovik@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2277-9345>

Rebel-partisan movement in Nikopol region during the Ukrainian revolution 1917–1921

The purpose of the study is to analyze the features of the rebel-partisan movement in the territory of modern Nikopol region during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, determination its main driving forces, elucidation main directions of their activity.

The methodology of the research is based on the principles of historicism, objectivity and social approach. Of the general scientific methods have been used the following: analytical, classification, analogy and comparative. Also, general-historical methods have been used such as: problem-chronological, periodization, comparative-historical and typological.

The originality of the study is determined by the fact that for the first comprehensively explores the problem, which activities of irregular combat units in the Nikopol region in the 1917–1920s relates, by the basis of a wide range of published sources, unpublished documents and memoirs of eyewitnesses.

As a result of research the main driving forces of the rebel-partisan movement in the territory of Nikopol region in the mentioned period are defined. These were Bolshevik, pro-Ukrainian, anarchist and apolitical military formations. The main stages and directions of this movement are established. The most important events in the history of the activities of insurgent and partisan units are discussed, the course of combat operations is restored.

Further research on this topic will allow deeper and more detailed disclosure of the history as Katerinoslav region in particular, and Ukraine as a whole.

Key words: rebel-partisan movement, Ukrainian Revolution, Nikopol region, Bolshevism, pro-Ukrainian forces, anarchism.

Революційні події 1917–1921 рр. на території України посідають важливе місце у вітчизняній історії й є чи не найяскравішим прикладом боротьби за владу різних за світоглядними та політико-ідеологічними переконаннями сил. Незважаючи на сторічний проміжок часу, вони мають певні аналогії з явищами сьогодення, а

тому їх вивчення набуває особливої актуальності.

Прикметною та однією із визначальних рис цього періоду був повстансько-партизанський рух, що охопив різні етнічні та соціальні групи населення та поширився на більшу частину українських земель, набравши таким чином масо-

вого характеру. Ґрунтовне та всебічне вивчення повстанського та партизанського рухів на території нашої країни можливе лише при їх детальному дослідженні в певних територіальних межах. Вирішити цю проблему дозволяє історична регіоналістика, котра, виявляючи регіональні особливості та відмінності певного історичного явища, дозволяє в значній мірі деталізувати історичний процес. Одним із важливих осередків активної діяльності іррегулярних мілітарних формувань у вказаний період стала Нікопольщина. Дослідження повстансько-партизанського руху в цьому регіоні дозволить глибше і детальніше розкрити історію як Катеринославщини, так і України в цілому.

Приступаючи до вивчення вказаного питання, варто зазначити, що комплексних ґрунтовних праць, які би детально розглядали повстансько-партизанський рух на Нікопольщині від часу його зародження у 1917 р. до згасання на початку 1920-х рр. на сьогоднішній день не існує. Перші доробки, пов'язані з зазначеною тематикою, почали з'являтися ще в радянську добу¹. Однак, зрозуміло, що вони висвітлювали головним чином епізоди, пов'язані з діяльністю більшовицьких формувань. Натомість, будь-який спротив місцевого населення радянській владі у цих працях або замовчувався, або відверто перекручувався, що, таким чином, позбав-

ляє їх історичної об'єктивності.

Серед сучасних науковців, які у своїх дослідженнях найглибше торкаються проблем, пов'язаних із темою роботи, можна відзначити статті М. Ковальчука² та В. Чопа³, присвячені історії махновського руху, а також Н. Ковальнової⁴ та П. Стегнія⁵, в яких висвітлюється антирадянський повстансько-партизанський рух 1920–1921 рр.

Окремо слід виділити науково-популярні видання: працю дослідника українського національно-визвольного руху доби визвольних змагань початку ХХ ст. Р. Ковалюка⁶; публікацію нікопольчанина П. Макарова про діячів, пов'язаних із Нікопольським краєм⁷; історико-краєзнавчий нарис нікопольського краєзнавця М. Жуковського про революційні події 1917–1921 рр. на Нікопольщині⁸; спільне історико-краєзнавче дослідження цього ж історика й іншого нікопольського краєзнавця І. Анцишкіна, присвячене Троїцькому антибільшовицькому повстанню на території Нікопольщини і його розширене й доповнене перевидання у співавторстві з автором цієї статті⁹; а також деякі доробки останнього¹⁰.

Утім, як вже зазначалося, жодна із названих публікацій не розкриває в повній мірі проблем, пов'язаних із повстансько-партизанським рухом на Нікопольщині в період Української революції. В той же час наявна джерельна база дозволяє

¹ *Акимов А.С.* Нікополь: путеводитель. Днепропетровск: Промінь, 1988. 111 с.; *Качинский В.* Земельная політика сов. влади на Украине в 1919 году // Літопис революції. 1929. №1(34). С. 7–51.

² *Ковальчук М.* Боротьба повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ генерала Антона Денікіна в листопаді–грудні 1919 р. // Мандрівець. 2010. № 6. С. 24–32; *Його ж.* Операції повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ на Катеринославщині та в Північній Таврії (жовтень 1919 р.) / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах. 2011. Ч. 2. С. 18–39.

³ *Чоп В.М.* Нікопольщина в історії махновського руху (1919 р.) // Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства. 2001. Т. 6. С. 340–348.

⁴ *Ковальова Н.А.* З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Вип. XVII. С. 112–117.

⁵ *Стегній П.А.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 Кременчуцький держ. політехнічний ін-т. Кременчук, 2000. 230 с.

⁶ *Коваль Р.* За волю і честь: воєнно-історичні нариси. Київ: Діофор, 2005. 404 с.

⁷ *Макаров П.С.* Исторические личности на Никополющине. Дніпропетровськ: Пороги, 2007. 138 с.

⁸ *Жуковський М.П.* Нікополь під час Української революції 1917–1921 рр. Історико-краєзнавчий нарис. Нікополь: НЧ КЗ «НКМ», 2017. 20 с.

⁹ *Анцишкін І.В., Жуковський М.П.* Троїцьке народне повстання у м. Нікополі у червні 1919 року (історико-краєзнавче дослідження) Нікополь: НМО ВСК, 2009. 28 с.; *Анцишкін І.В., Жуковський М.П.* Троїцьке народне повстання в м. Нікополі у червні 1919 року (історико-краєзнавче дослідження). Нікополь: НЧ НКМ, 2019. 36 с. (Вид. 2-ге, доп. і уточ.).

¹⁰ *Зайцев С.І.* «Баби навіть з роґачами пішли в гайдамаки». З історії антикомуністичного руху на Нікопольщині першої половини 1919 р. // Zaporizhzhia Historical Review. 2019. Т. 1(53). С. 96–105.

грунтовніше дослідити вказане питання і таким чином позбавитися однієї з білих плям нашої історії.

Мета статті полягає у визначенні головних рушійних сил повстансько-партизанського руху на Нікопольщині у 1917 – початку 1920-х рр., висвітленні основних напрямів і особливостей їх діяльності.

Перемога демократичної Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії призвела до повалення самодержавства та переходу влади до Тимчасового уряду. Проте, значна частина населення країни залишилася незадоволеною й прагнула проведення глибших суспільно-політичних змін. При цьому, виразниками поглядів і бажань населення стала ціла низка політичних сил, які нарешті отримали можливість вийти із підпілля. На території Нікопольщини, незважаючи на наявність тут у перші дні революції багатьох політичних партій, головними рушійними силами у боротьбі за владу в 1917 – першій половині 1920-х рр. стали такі політико-ідеологічні течії, як більшовизм, анархізм та проукраїнський національний рух. У своїй боротьбі усі вони робили високу ставку на повстанську та партизанську форми боротьби. Окремо від повстансько-партизанського руху очолюваного представниками вищезгаданих політико-ідеологічних течій, розвивався аполітичний селянський рух.

В історії перебігу повстансько-партизанського руху на Нікопольщині можна виділити наступні етапи:

1. формування перших іррегулярних бойових формувань;
2. перші локальні виступи періоду Центральної Ради;
3. антигетьманська діяльність;
4. опір політиці більшовизму;
5. боротьба проти денікінської армії;
6. антирадянський рух.

Формування на Нікопольщині перших нерегулярних збройних формувань, які в майбутньому стали учасниками повстансько-партизанського руху, розпочалося доволі пізно: наприкінці

осені 1917 р. Першими до організації власних бойових сил підійшли місцеві прихильники програми більшовизму. Головними їхніми осередками стали промислові підприємства Нікополя та залізничні станції краю – місця концентрації робітничого класу, який, як відомо, був головною соціальною базою більшовицьких сил. Перші нерегулярні пробільшовицькі бойові дружини на досліджуваній території з'явилися у Нікополі не пізніше кінця листопада 1917 р. Вони були сформовані при найбільших підприємствах міста: залізничному депо, порту, заводах Худякова*, Каршевських** та ін. Згодом із них утворився кавалерійський загін на чолі з Таранцем¹¹. Крім того, тоді ж у місті виникає й 1-й Нікопольський загін із 27 бійців, командиром якого був Іван Андросов. Пізніше він поповнився низкою місцевих жителів і в березні 1918 р. нараховував більше 100 бійців¹².

У цей час у багатьох промислових центрах колишньої імперії відбувається закладання підрозділів Червоної гвардії – озброєних напіввійськових пробільшовицьких робітничих формувань. Перший червоногвардійський підрозділ на Нікопольщині з'явився наприкінці 1917 р. також у Нікополі. Його очільником став Васильєв¹³. Відомо, що він був колишнім матросом і, очевидно, мав досвід ведення бойових дій на фронтах Першої світової війни¹⁴.

Певною популярністю більшовики користувалися й серед російськомовного селянства Нікопольщини. Так, на початку 1918 р. було сформовано червоногвардійський загін із селян Борисівки та Дмитрівки, мешканці яких були етнічними росіянами. Організатором цього підрозділу став колишній матрос Чорноморського флоту І. Серєда¹⁵.

Усвідомлюючи роль залізниць у боротьбі за владу, місцеві більшовики за для встановлення контролю над територією краю робили усе можливе для захоплення залізничних станцій і гілок. Наслідком цього стала поява залізничних червоногвардійських загонів. Так, у січні 1918 р. із залізничників Нікополя та Олександрівська було

* Нині – Нікопольський завод трубопровідної арматури.

** Нині – Нікопольський кранобудівний завод.

¹¹ Нікопольський краєзнавчий музей (далі – НКМ), кн. 4450, арх. 914, арк. 3, 5–5зв.

¹² НКМ, кн. 596, арх. 208, арк. 2, 4; За марганець. 1967. № 81 (1004). 18 жовтня.

¹³ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-2177, оп. 1, спр. 202, арк. 1, 30.

¹⁴ НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 11.

¹⁵ НКМ, кн. 26573, арх. 8965, арк. 1.

сформовано Олександро-Нікопольський загін Червоної гвардії кількістю 150 чоловік під керівництвом машиніста Микити Завини¹⁶. Дещо пізніше із нікопольських залізничників було організовано ще один червоногвардійський загін на чолі з машиністом Никанором Владіміровим¹⁷. Також до цих загонів вступали ватаги селян із Борисівки, Катеринівки, Красногригорівки*, Новоіванівки та робітничих поселень при марганцевих рудниках¹⁸.

Поряд із більшовиками до формування власних нерегулярних збройних одиниць приступили й місцеві українці-прихильники Центральної Ради. Керуючись урядовими настановами, вони сприяли виникненню на території краю загонів Вільного козацтва – проукраїнських військово-міліційних підрозділів, що, фактично виступали національним аналогом більшовицької Червоної гвардії. Відомо, що на Нікопольщині такі напівбойові організації були засновані зусиллями місцевої сільської інтелігенції не пізніше середини

грудня 1917 р. у селах Олексіївці, Красногригорівці, Городищі* та Нечаєвому**¹⁹.

Що ж стосується самого Нікополя, то відомостей щодо наявності у ньому загонів Вільного козацтва на сьогоднішній день не виявлено. Вочевидь, позиції прихильного до більшовицької ідеології робітничого класу, незважаючи на наявність тут доволі потужного проукраїнського осередку (це підтверджується використанням національного жовто-блакитного прапора з написом «Хай живе вільна Україна» на святі свободи, що відбулося у місті 10 березня 1917 р. (фото 1)), були сильнішими.

Найпізніше, у порівнянні з більшовицькими та проукраїнськими напівбойовими формуваннями, на території Нікопольщини виник збройний загін анархістів. Його було організовано у Нікополі наприкінці 1917 – початку 1918 рр. Відомо, що Іван Кулик, який був його ватажком, називав себе «батьком» та водив свій підрозділ під чорним стягом із гаслом «Анархія – мати порядку»²⁰.



Фото 1. Демонстрація у Нікополі 8 березня 1917 р.

¹⁶ НКМ, кн. 575, арх. 202, арк. 11; Там само, кн. 576, арх. 203, арк. 1; Там само, кн. 4478, арх. 942, арк. 2 зв.

¹⁷ НКМ, кн. 573, арх. 362, арк. 1; Там само, кн. 8248, арх. 1972, арк. 2.

* Нині –Червоногригорівка.

¹⁸ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 19.

* Нині у складі міста Марганець.

** Нині затоплене водами Каховського водосховища.

¹⁹ Рибалка-Зірка А. Повстанський рух у Нікопольському районі – Катеринославщині // Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / авт. Олександр Доценко. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. С. 341.

²⁰ ДАДО, ф. Р-2177, оп. 1, спр. 202, арк. 8–11.

Початок бойової діяльності іррегулярних збройних формувань на території Нікопольщини у період перебуванні при владі уряду Центральної Ради також відноситься до осені 1917 р. Першими на її шлях стали знову ж таки більшовицькі підрозділи. Так, невдовзі після Жовтневого перевороту у Петрограді в листопаді 1917 р. до Нікополя прибув загін моряків на чолі з вищезгадуваним матросом Васильєвим. Ними було розігнано міську поліцію та страчено кількох державних службовців²¹.

Однак, цей випадок скоріше був актом звичайного бандитизму, оскільки протягом певного проміжку часу подальших збройних виступів або активних спроб захопити владу в регіоні до своїх рук з боку більшовицьких формувань у жодних джерелах не зафіксовано. Натомість уся їхня енергія була спрямована на озброєння своїх бойових дружин і червоногвардійських загонів. Найпоширенішим способом здійснення цієї мети стало роззброєння козацьких ешелонів, що масово поверталися із фронтів Першої світової війни додому на Дон. Відомо, що у листопаді 1917 – січні 1918 рр. на залізничній станції Нікополя ними було зупинено та роззброєно 12 ешелонів із демобілізованими козацькими підрозділами²².

Переходу ж місцевих більшовицьких сил до відкритої боротьби за владу в регіоні сприяв початок у другій половині грудня 1917 р. Першої війни Української Народної Республіки із Радянською Росією. Її перебіг характеризувався не лише стрімким просуванням вглиб українських земель регулярних більшовицьких військ, а й активним залученням до бойових дій іррегулярних пробільшовицьких формувань. Тому, фактично з самого початку війни, більшовики Нікопольщини стрімко розпочали встановлювати тут свою владу.

Стати господарями у самому Нікополі їм вдалося без збройної боротьби. Єдиним їхнім супротивником міг стати дислокований у місті загін унівських військ. Однак, 1 січня 1918 р. вони змогли перетягти його на свій бік і таким чином встановити тут свою одноосібну владу²³.

Якщо у самому Нікополі перебрати владу до своїх рук більшовикам вдалося без бою, то в його околицях у грудні 1917 р. вони зустрілися із опором місцевих формувань Вільного козацтва. Однак, судячи з усього, цей спротив був незначним і за доволі короткий час його було подолано²⁴. Так, відомо, що 7 січня 1918 р. надзвичайний комісар України Григорій (Серго) Орджонікідзе повідомляв, що: «у цих місцях гайдамаків та Вільне козацтво роззброєно і місцеві Ради робітничих і солдатських депутатів взяли владу в свої руки»²⁵.

Після приходу навесні 1918 р. на територію краю союзних, за умовами Брестського договору між урядами УНР та країнами Четвертного блоку, українських і австрійських військ, більшість більшовицьких формувань Нікопольщини продовжили підтримувати регулярну радянську армію. Так, є відомості про формування у Нікополі партизанського загону для боротьби проти австрійців (фото 2). Також відомо про створення у місті кінногвардійського загону, який увійшов до складу одного з червоноармійських кавалерійських ескадронів²⁶. А наприкінці березня під час контрнаступу червоноармійських військ із Нікополя на Апостолове та Довгинцеве проти-австрійських підрозділів, їх підтримали загони



Фото 2. Більшовицький партизанський загін міста Нікопиля, організований у 1918 р. для боротьби з австрійцями

²¹ НКМ, кн. 25849, арх. 8526, арк. 2.

²² НКМ, кн. 575, арх. 202, арк. 10–11.

²³ Вестник УНР. – 1918. – № 5. – 10 янв. 1918.

²⁴ Рибалка-Зірка А. Повстанчеський рух у... С. 341.

²⁵ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: у 2 т. Т. 1: Соціально-економічні передумови соціалістичної революції на Україні / авт. тома: С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко / АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. С. 306.

²⁶ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 21.

І. Андросова та М. Завини²⁷. Після поразки від австрійців вони змушені були відступити в напрямку Нікополя і провели ще один невдалий бій біля Сулицького*²⁸. На цьому невдачі іррегулярних нікопольських більшовицьких бойових загонів не закінчилися: евакуюючись із Нікополя пароплавами по Дніпру 3 квітня 1918 р. через загрозу потрапити у полон до союзницьких військ, вони були обстріляні ще одним місцевим підпільним формуванням: представниками аполітичної солдатської організації, котра складалася з колишніх солдатів-фронтників. При цьому один пароплав було потоплено²⁹.

Та на цьому більшовицький антиурядовий рух на визволених від радянських військ землях не припинився. Відступаючи на схід, радянське командування масово залишало на зайнятій українсько-австрійськими силами території свої підпільні партизанські загоны. Як приклад таких формувань на Нікопольщині, можна назвати групу на чолі з Іголкіним. Її завданням було підірвати Новопавлівський залізничний міст через річку Кам'янку з метою затримання просування австрійських військ на Олександрівськ. 4 квітня бійці групи потрапили у полон до австрійців і були розстріляні (фото 3), а 10 квітня територію Нікопольщини було звільнено від контролю радянської влади³⁰.



Фото 3. Розстріл групи Іголкіна

Також у період перебування при владі Центральної Ради своєю участю в повстансько-партизанському русі на Нікопольщині відзначилися й анархістські іррегулярні міліарні формування, займаючись головним чином бандитизмом. Так, наприкінці 1917 р. до Нікополя кілька разів вривався з метою грабунків крамниць олександрівський загін Чорної гвардії Марусі Никифорової, котрий мав власний потяг і постійно пересувався теренами півдня та центру України, проводячи реквізицію майна заможних прошарків населення³¹. Також існують повідомлення про його діяльність у цій місцевості й на початку 1918 р.³² У квітні 1918 р. загін М. Никифорової спільно із анархістським загonom І. Кулика здійснили низку нападів на червоні частини й радянські установи³³.

Наступний етап в історії повстансько-партизанського руху на Нікопольщині відноситься до періоду правління гетьмана Павла Скоропадського, котрий захопив владу в державі до своїх рук внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р.

Чи найбільше невдоволеним політикою нового уряду виявилось Вільне козацтво Нікопольщини, оскільки, за його дорученням було утворено міліційний орган Варту, що мала на меті, окрім виконання суто правоохоронних функцій, ще й проведення контррозвідальної діяльності для виявлення антигетьманськи налаштованих осіб, серед котрих перебували і члени вільнокозацьких формувань, та їх переслідування. Така політика гетьманського уряду підштовхнула вільнокозацькі осередки Нікопольщини до антигетьманської боротьби. Їх учасники провадили конспіративну роботу та розпочали формування спеціальних терористичних груп для боротьби з урядовими силами. Однак, через пильну діяльність гетьманської Варти деяким організаторам вказаних формувань довелося покинути межі регіону. Проте, це не зупинило підготовку до

²⁷ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. Т. 2 / М.-Л.: Госиздат: Отдел военной литературы, 1928. С. 261.

* Нині – у складі міста Нікополь.

²⁸ НКМ, кн. 573, арх. 362, арк. 1; Там само, кн. 8248, арх. 1972, арк. 2.

²⁹ НКМ, кн. 4450, арх. 914, арк. 6; Там само, кн. 25849, арх. 8526, арк. 2.

³⁰ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 21–22.

³¹ НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 12–13.

³² Змиєв І. Мои революционные воспоминания [Електронний ресурс] / І. Змиєв – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2007/01/04-27>

³³ ДАДО, ф. Р-2177, оп. 1, спр. 202, арк. 10–11, 30; Шахтар Мангану. 1934. № 30. 26 серпня.

збройного виступу, котрий відбувся, вочевидь, ще до антигетьманського повстання Директорії. Тоді, вільні козаки Олексіївки обеззброїли Варту в своєму та сусідніх селах і, об'єднавшись із повстанцями (очевидно, теж вільними козаками) з Новопавлівки*, Красногригорівки та інших сіл, розпочали відкриту збройну боротьбу з 8-м гетьманським корпусом. Ними було роззброєно 3 сотні цього корпусу, але на станції Мировій, вони зіткнулись із основними гетьманськими силами і були змушені відступити. Після цього частина повстанців залишилася на місцях, а найактивніші на чолі з сотником Никоненком вступили до лав полку січових стрільців Романа Самокіша, звідки повели подальшу боротьбу проти сил гетьмана³⁴.

Період гетьманату відзначився розгортанням на території Нікопольщини й підпільного більшовицького антиурядового руху. Втім, він був спрямований не проти особисто П. Скоропадського, а скоріше являв собою опір окупаційному в їхньому розумінні іноземному українсько-австрійському війську. В червні 1918 р. у Нікополі ними було створено підпільний комітет із місцевих партійців на чолі з Яковом Терещенком. Вочевидь він складався із окремих груп (фото 4). Члени комітету займалися зривом ви-



Фото 4. Група більшовиків-підпільників 1918 р.

возу до Німеччини реквізованого майна, а також проведенням агітації та розповсюдженням нелегальної літератури серед урядових вояків і населення регіону³⁵.

У серпні 1918 р. для більш оперативного керівництва більшовиками-підпільниками було створено підпільний військово-революційний комітет, який очолив знову ж таки Я. Терещенко. Його члени готували роззброєння Варти³⁶. Можливо, саме ними було вбито сотника Миколу Никорака, який очолював прибулих до Нікополя навесні того ж року січових стрільців³⁷. Неменш важливу роль у їхній діяльності відіграло розповсюдження антиурядових прокламацій³⁸. У листопаді 1918 р. на тлі повалення гетьманського уряду та приходу до влади Директорії УНР, бойовим загоном нікопольського ревкому було роззброєно урядові підрозділи та встановлено у місті радянську владу³⁹.

Закріплення більшовицької влади на території Нікопольщини відбулося внаслідок Другої радянсько-української війни, що розпочалася без формального проголошення в середині листопада 1918 р. вторгненням військ радянської Росії на територію УНР. Завдяки стрімкому наступу, а також перевазі у живій силі та технічному оснащенні радянські війська без особливих зусиль витіснили українські підрозділи та відновили контроль над регіоном наприкінці січня – початку лютого 1919 р. Скориставшись цим, місцеві більшовицькі лідери провели ряд заходів, спрямованих на повну узурпацію влади.

Прийшовши у такий спосіб до влади, місцеві більшовики вже з перших днів свого правління зіштовхнулися з неприхильним ставленням до себе місцевого населення. Так, перші виступи проти нової влади, котрі мали на меті домогтися утворення власної волосної ради, розпочалися майже одразу. Щоправда тоді вони носили ще беззбройний характер. Та, вочевидь, селянський рух почав набирати загрозливих масштабів, оскільки на допомогу нікопольським

* Нині у складі міста Нікополь.

³⁴ Рибалка-Зірка А. Повстанчеський рух у... С. 341–342.

³⁵ НКМ, кн. 8248, арх. 1972, арк. 2.

³⁶ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 24.

³⁷ Свобода. 1954. № 174. 10 вересня.

³⁸ Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы / ред. колл. А. Я. Пашенко (отв. ред.), К.И. Позняков, Д.П. Пойда и др. Днепропетровск: Проминь, 1968. С. 53.

³⁹ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 24; Там само, кн. 8248, арх. 1972, арк. 2; Там само, кн. 25849, арх. 8526, арк. 3.

колегам із Катеринослава було вислано загін на чолі з помічником повітового військового комісара Сухановим⁴⁰.

Наприкінці квітня 1919 р. відбувається чергова сутичка комуністів з жителями Нікопольщини, яка мало не переросла у збройний виступ останніх. Її причиною став ініційований нікопольським виконкомом 26 квітня 1919 р. перепис населення Нікополя та його передмість Лапинки та Довгалівки* з метою зібрання статистичних даних про кількість і склад населення⁴¹. Вказаний захід був вороже зустрінутий селянами, особливо у Лапинці через несвоєчасне оповіщення місцевим урядом про проведення названого заходу та його мету, а також національність переписувачів, які, в переважній більшості, були євреями. Та найголовнішою причиною селянського виступу став опис їхнього майна, що було сприйнято як підготовку до його майбутньої конфіскації. Тому, в день перепису лапинські селяни побили переписувачів⁴². Після цього вони запропонували заарештувати увесь склад Ради та вчинити погром єврейського населення, що співпрацювало з урядом, і розпочали підготовку до збройного виступу⁴³. Лише звернення нікопольських урядовців до катеринославського губернського виконавчого комітету та штабу Першої задніпровської дивізії й ревкому, виконкому й надзвичайної комісії міста Олександрівська з проханням про допомогу в живій силі та озброєнні, а також введення у Нікополі та його околицях військового стану запобігли селянському бунту⁴⁴.

Проте, зміцнивши свої позиції в самому місті, нікопольські комуністи й надалі продовжували втрачати свій авторитет серед населення підконтрольного їм регіону. Так, відомо, що на початку травня 1919 р. в Олексіївці відбулася спроба антиурядового збройного виступу час-

тини жителів села. Але, не маючи достатньо сил для активного розвитку повстання 5 травня вони були змушені відступити на територію Херсонщини⁴⁵.

Чергове загострення відносин між комуністичною владою та населенням Нікопольщини, що нарешті переросло у відкрите збройне протистояння, було викликане антибільшовицьким повстанням під проводом Никифора Григор'єва. Розпочавшись 9 травня 1919 р. на Єлисаветградщині, воно швидко поширювалося територією Херсонщини й Катеринославщини, і через кілька днів охопило й західну частину сучасної Нікопольщини. Головним місцевим ватажком був Макар Басанський, ставка котрого розташовувалася у селі Покровському. Його найближчими помічниками стали колишній нікопольський офіцер армії Директорії УНР Олександр Реков та олексіївський селянин Іван Шпонька. 12 травня в Олексіївці ними було сформовано бойовий загін із місцевих селян на чолі з Іваном Персистим, головне завдання котрого мало полягати в охороні залізничних мостів через річку Чортомлик. Це дозволило значно наблизити лінію фронту, яка відтепер пролягла за 8 верст від Нікополя⁴⁶.

Між бійцями загону та групою більшовиків, що були вислані для збору розвідувальних даних в район Олексіївки, 13 травня відбулася короткочасна сутичка, в ході якої усі радянські вояки були взяті у полон. Однак, внаслідок нальоту на Олексіївку радянського підрозділу, полонених відбили⁴⁷. Швидше за все, після цього комуністичним формуванням вдалося тут закріпитися, оскільки надалі згадки про діяльність прогригоріївських збройних формувань у Олексіївці не зустрічаються.

У цей же час жителями Нікополя, Лапинки та Довгалівки вже вдруге мало не було зорганізовано антикомуністичне повстання. Його при-

⁴⁰ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 6–7; Известия Никополюского районного военно-революционного комитета. 1919. № 16 (20). 9 мая.

* Нині у складі міста Нікополь.

⁴¹ Известия Никополюского районного военно-революционного комитета. 1919. № 13 (17). 1 мая.

⁴² ДАДО, ф. Р-4082, оп. 1, спр. 4, арк. 3зв.–4 зв.; Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

⁴³ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 6, 10; Известия Никополюского районного военно-революционного комитета. 1919. № 13 (17). 1 мая.

⁴⁴ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 6–7, 10.

⁴⁵ *Рибалка-Зірка А.* Повстанчеський рух у... С. 341–342.

⁴⁶ ДАДО, ф. Р-4082, оп. 1, спр. 1, арк. 8, 10; Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 8; Там само, спр. 22, арк. 1; Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

⁴⁷ Там само, ф. Р-4082, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

чиною стали чутки про бажання членів нікопольської Ради евакуюватися з міста у зв'язку з загрозою його захоплення григоріївськими військами. Для перешкодження здійснення цього задуму виникла таємна змова, за якою місцеві збройні сили, що склалися із представників місцевої 1-ї радянської роти міліції та жителів вищезазначених населених пунктів, 19 травня за умовним сигналом: церковним дзвоном повинні були вчинити збройний переворот у місті та арештувати місцевих комуністів⁴⁸. Слід вважати, що причиною провалу цього задуму стало прибуття із Олександрівська комуністичного підкріплення на чолі з тамтешнім військовим комісаром Миколою Гоппе⁴⁹. Приїзд нових сил дозволив більшовицькому керівництву розпочати активнішу бойову діяльність проти повстанців і вже 24 травня комуністичні підрозділи взяли під свій контроль залізничний міст через річку Базавлук, вийшовши таким чином на адміністративну межу сучасної Нікопольщини⁵⁰.

Та на цьому антирадянський рух у регіоні не припинився. Протягом усього періоду від кінця травня – до перших чисел червня 1919 р. радянські джерела фіксують низку випадків антиурядової агітації та таємних зборів у різних населених пунктах краю: Красногригорівці, Лапинці, Довгалівці, Новопавлівці та самому Нікополі⁵¹. Це дає підстави стверджувати, що з кожним днем перебування при владі члени нікопольського комуністичного уряду втрачали свій авторитет та позиції серед підлеглого їм населення. Такий стан справ призвів до того, що невдоволення місцевих мешканців врешті вилилось у потужне антибільшовицьке повстання, яке вибухнуло проти ночі 8 червня на свято Святої Трійці, у зв'язку із чим отримало назву Троїцького.

Безпосереднім приводом до повстання став необдуманий крок М. Гоппе, який 6 червня, повертаючись після ліквідації залишків розрізне-

них григор'ївських загонів до Олександрівська, зупинився зі своїм загonom у Нікополі й вислав своїх вояків для проведення реквізиції зброї в місті та передмістях. Однак, ті почали відбирати у людей і речі, які не мали жодного відношення до озброєння, передусім одяг та побутове майно. Коли один із таких реквізиційних загонів підійшов до околиці Лапинки, її жителі виставили заставу та не пустили його до себе. Тоді М. Гоппе наказав начальникові гарнізону Георгію Шавріну видати наказ про здачу протягом однієї доби зброї місцевим населенням, передусім жителями Лапинки та Довгалівки. Його невиконання в зазначений термін каралося артилерійським обстрілом цих населених пунктів. Та, не дочекавшись закінчення терміну дії свого ж ультиматуму й незважаючи на прохання нікопольського керівництва не залишати їх сам на сам з розбурханим селянством, зранку наступного дня М. Гоппе вирушив зі своїм загonom до Олександрівська⁵².

Саме ця подія й призвела до народного антикомуністичного виступу, провідну роль у котрому відіграли жителі Лапинки. Так, уже ввечері 7 червня ними було організовано селянський патруль⁵³. Імовірно, тоді ж були вислані вістові до найближчих населених пунктів⁵⁴. А в ніч на 8 червня на велике християнське свято Трійцю лапинськими чатовими було обстріляно радянський патруль, який, можливо, було прийнято за черговий реквізиційний загін. У той же час у всіх церквах міста та передмість почали бити набат, скликаючи жителів на боротьбу з більшовиками⁵⁵.

За короткий час повстанцям із Нікополя та його передмість Лапинки, Довгалівки та Новопавлівки вдалося оточити місто (схема 1). Вирватися з оточення пощастило лише невеликій групі більшовиків, яким вдалося дістатися вокзалу та, захопивши поїзд, вирушити залізницею до Олександрівська⁵⁶.

⁴⁸ ДАДО, ф. Р-4082, оп. 2, спр. 3, арк. 2–8.

⁴⁹ Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

⁵⁰ Гражданская война на Екатеринославщине... С. 133.

⁵¹ ДАДО, ф. Р-4082, оп. 2, спр. 3, арк. 15–16, 20–21; Там само, спр. 15, арк. 2.

⁵² Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7, 8–8зв.

⁵³ Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

⁵⁴ НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 23.

⁵⁵ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 7–7зв.; НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 23–24.

⁵⁶ Там само, спр. 55, арк. 8зв.

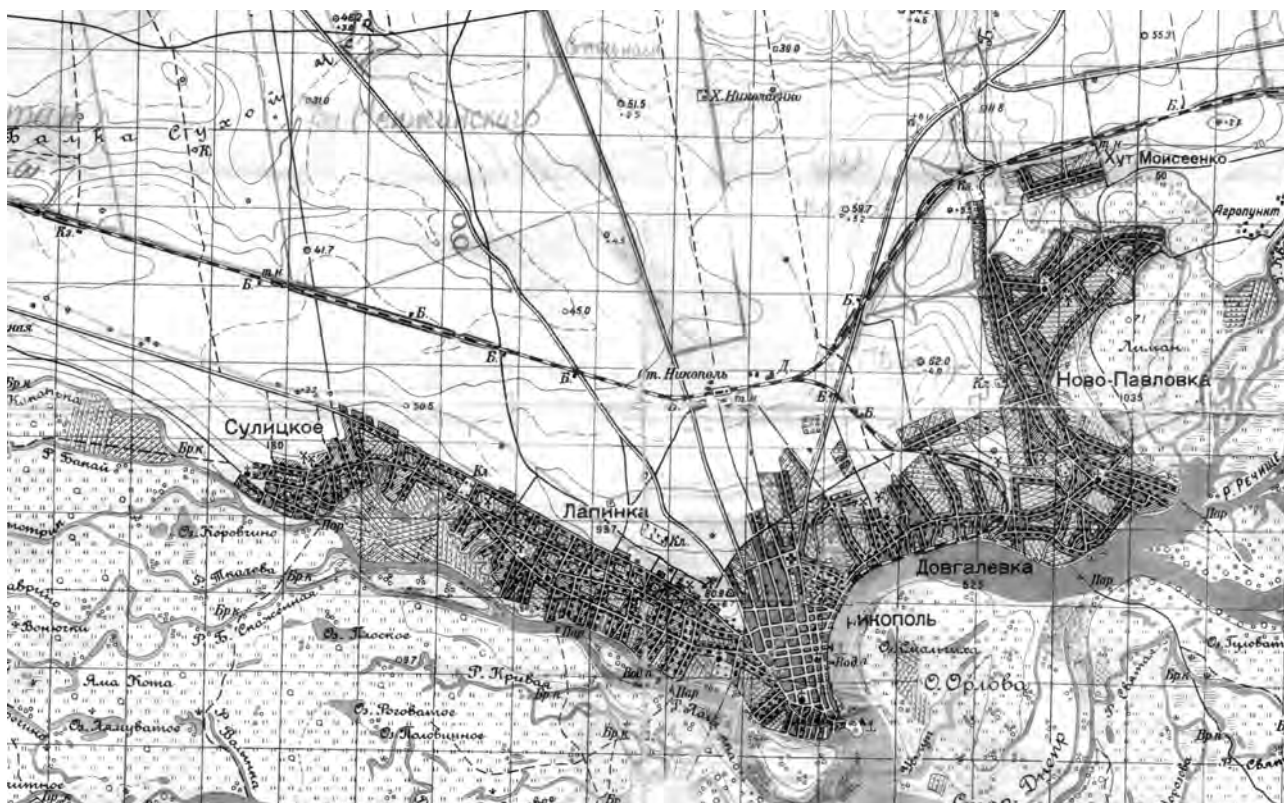


Схема 1. Нікополь та фоґо передмістя

Організаторами повстанців стали заможні селяни такі, як Абрам Швайка, Кирило та Павло Петренки, Кріпак, Настобурко, Человань і Сандул. Керівниками та командувачами повстанців виступили колишні офіцери царської армії: Андрій Рибалка-Зірка, О. Реков, Мазанков, Веселовський та ін.⁵⁷

Поваливши більшовицький уряд, повстанці провели велику нараду, на якій було сформовано новий орган влади – Нікопольську тимчасову селянсько-робітничу комісію, на чолі якої став власник земської пошти виходець із Новопавлівки Кирило Петренко. Його заступником було обрано мешканця Довгалівки Настобурка, а секретарем комісії – М. Стаценка⁵⁸. Повстанцями було ув'язнено близько 400 спійманих комуністів⁵⁹. Для суду над ними було створено спеціальну комісію з розгляду справ щодо дій радянських властей і кому-

ністів⁶⁰. Через вирок комісії було страчено 12 із 17 загиблих у період повстання комуністичних діячів. На превеликий жаль, незважаючи на процес декомунізації в країні, їх імена до сьогодні вписані на меморіалі «Вічна слава» у Нікополі, де вони названі жертвами контрреволюційного куркульського заклоту... (фото 5).

Того ж дня було вирішено відправити делегацію до отамана Олександра Чайковського, що діяв у районі села Біленького сучасної Запорізької області⁶¹. Ввечері 9 червня (за іншими даними в обід 10 червня) він приплив до Нікополя зі своїм загonom, що складався із 200 повстанців із Олександрівська, Біленького та Вищетарасівки і став головнокомандувачем повстанців. Його безпосереднім заступником був прибулий із ним Іван Марків (згодом відомий, повстанський отаман Хмара)⁶².

⁵⁷ Шахтар Мангану. 1934. № 19. 8 червня.

⁵⁸ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 21–24; НКМ, кн. 25849, арх. 8526, арк. 3

⁵⁹ НКМ, кн. 1306, арх. 347, арк. 24.

⁶⁰ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 55, арк. 23.

⁶¹ Там само, ф. Р-3322, оп. 1, спр. 4, арк. 9, 14.

⁶² Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / уклад.: Ю.Г. Пахоменков, Н.Л. Юзбашева / Державний архів Дніпропетровської області. Дніпро: ЛІРА, 2016. С. 278–279; Гордієнко Г. Під щитом Марса / Г. Гордієнко. Філадельфія, 1976. С. 174, 186–187.

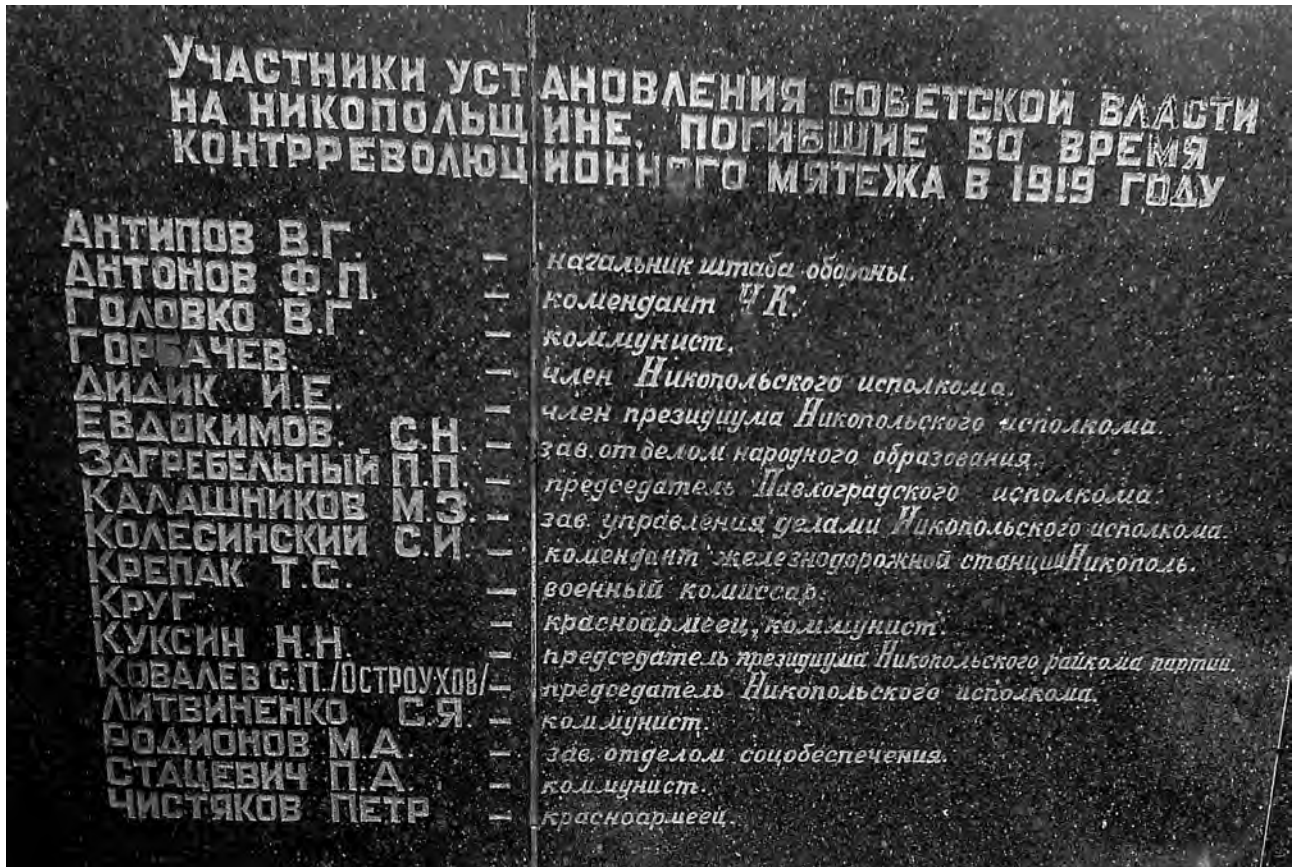


Фото 5. Діячі більшовицького уряду загинув під час Троїцького повстання 8–14 червня 1919 р. на Нікополівщині (фрагмент меморіалу «Вічна слава» у Нікополі)

Загалом повстання поширилося фактично на всю Нікопольщину та частину суміжних регіонів. На досліджуваній території, крім Нікополя та його передмість, антиурядовим виступом були охоплені такі населені пункти, як Покровське, Перевізькі хутори, Капулівка, Олексіївка, Красногригорівка, Городище, Дмитрівка, Катеринівка та ін.⁶³

Тим часом ті більшовики, яким вдалося вирватися із зайнятого повстанцями міста, дісталися до Олександрівська, де, за підтримки місцевих комуністів, було сформовано загін із комуністів і робітників Олександрівська, підсилений бронепотягом, під загальною командою Булгакова⁶⁴. Перша зустріч карального підрозділу з повстанцями відбулася 10 червня біля села Гарбузівки⁶⁵. Але, вочевидь, до бою тоді не

дійшло. Того ж дня супротивники зустрілися біля станції Мирової, де повсталі селяни, незважаючи на свою чисельну перевагу, змушені були відступати з великими втратами. При цьому при відступі дезертирували загони приведені з Біленького та Вищетагарівки А. Чайковським⁶⁶.

Чергова короткотривала сутичка сталася 11 червня біля сучасного міста Марганець, де повстанцями була організована засідка. Відступаючи, вони зіпсували залізничне полотно та, очевидно, підірвали або пошкодили залізничний міст через річку Томаківку, що на якийсь час зупинило просування каральних військ⁶⁷.

Наступна і разом з тим вирішальна битва відбувалася в околицях нікопольського вокзалу біля річки Кам'янки з 11 по 13 червня. Намагаючись хоч на якийсь час зупинити стрімке просування

⁶³ Шахтар Мангану. 1934. № 19. 8 червня.

⁶⁴ ДАДО, ф. Р-3322, оп. 1, спр. 4, арк. 9 зв., 14 зв.

⁶⁵ Шинкола П. З одного села над Дніпром / П. Шинкола // Злочин / упоряд. П. Кардаш. Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. С. 75.

⁶⁶ Гордієнко Г. Під щитом Марса. С. 190.

⁶⁷ ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 59, арк. 7.

більшовицьких сил, повстанці підірвали залізничний міст через річку. Проте, після низки атак більшовиків, яким вони значно поступалися в озброєнні, в умовах постійного артилерійського обстрілу повстанці змушені були відступати в напрямку Нікополя. А наступного дня більшовикам вдалося вибити повстанців з міста та зайняти його⁶⁸. При цьому були розстріляні усі схоплені повстанські ватажки, а на населення була накладена контрибуція⁶⁹.

Однак, незважаючи на жорстоке придушення повстання, більшовики недовго залишалися господарями Нікопольщини, оскільки вже на початку липня 1919 р. Нікополь та його околиці опинились під контролем білогвардійської армії генерала Антона Денікіна. Їхня реставраційна політика вже з перших днів викликала спротив представників усіх рушійних сил повстансько-партизанського руху, котрі діяли в регіоні.

Безумовно, першість у плані бойових дій проти денікінських військ належала створеній наприкінці серпня 1919 р. Нестором Махном анархістській Революційній повстанській армії України (махновців) (далі – РПАУ). 28 вересня того ж року махновські підрозділи розпочали активний наступ з берегів річки Синюхи на Катеринославщину і вже 4 жовтня оволоділи Нікополем. При цьому назустріч їм виступили олександрівський та нікопольський білогвардійські гарнізони. Але, будучи укомплектовані місцевими селянами, вони перейшли на бік повстанців і склали основу так званої «Повстанської групи Матяжа» – бойової одиниці РПАУ на чолі з Матяжом, головне завдання котрої полягало у прикритті Нікополя, Катеринослава та Олександрівська із заходу. Сам же Нікополь було зайнято махновським 4-м Кримським корпусом на чолі з Павловським і його заступником Володіним, звідки вони продовжили наступ на лівий берег Дніпра. Через декілька днів денікінці силами чотирьох офіцерських рот розпочали контрнаступ і, відкинувши групу Матяжа, надве-

чір 11 жовтня повернули Нікополь під свій контроль, розігнавши при цьому залишену тут залогу. Щоправда, протриматися у місті вони змогли лише 3 дні, після чого воно знову опинилося в руках махновців⁷⁰.

Вочевидь, протягом цілого місяця Нікополь не відігравав важливої ролі в організаційних і стратегічних планах махновського штабу. Ситуація змінилася на початку листопада 1919 р., коли, після низки поразок у боях із білогвардійцями, РПАУ втратила більшу частину відвойованих у білогвардійців земель розташованих на території сучасної Запорізької області та Катеринослав і була змушена відступити на правий берег Дніпра. При цьому Нікополь став одним із головних осередків анархістського руху, перетворившись на важливу базу махновської армії: сюди було спущено Дніпром з Олександрівська всю повстанську флотилію, організовано низку керівних установ, розміщено важливі продовольчі та медичні склади, лазарети. Начальниками Нікопольської бойової ділянки були М. Полонський та Володін, а начальниками гарнізону – Н. Бродський, Шубін та Скалдицький⁷¹.

Однією з головних проблем махновської армії на території Нікопольщини слід назвати низький рівень дисципліни в повстанських підрозділах. Так, вояки РПАУ, судячи зі спогадів очевидців, відзначалися неабияким потягом до алкоголю та грабунків⁷². Останнє нерідко відбувалося під виглядом реквізиційна потреби війська⁷³. Та, найсерйознішою проблемою, котра спіткала махновців у цей період, стала епідемія висипного тифу, яка охопила всю територію краю⁷⁴. Як згадував начальник штабу махновських сил Віктор Білаш: «У Нікополі тиф особливо лютував. На вулицях валялися трупи, лазарети та будинки були наповнені хворими. На кладовищі тисячі померлих лежали грудми, і ніхто із властей не подумав їх ховати»⁷⁵. Головними причинами такого стану справ санітарна комісія, вислана махновським урядом із Катери-

⁶⁸ Гордієнко Г. Під щитом Марса. С. 191.

⁶⁹ ДАДО, ф. Р-3322, оп. 1, спр. 4, арк. 9 зв.

⁷⁰ Білаш А.В., Білаш В.Н. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. К., 1993. С. 351–356.

⁷¹ Там само. С. 375–377, 384–386, 404, 407.

⁷² Рибалка-Зірка А. Повстанський рух у... С. 342.

⁷³ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / [под ред. В. Данилова и Т. Шанина]. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. С. 788, 815.

⁷⁴ ДАДО, ф. Р-4438, оп. 1, спр. 2, арк. 166.

⁷⁵ Білаш А.В., Білаш В.Н. Дороги Нестора Махно... С. 406.

нослава, називала недостатню кількість потрібних медикаментів і медичного персоналу⁷⁶. До цього слід додати й високий рівень антисанітарії. Тому, для боротьби із цією недугою повстанцями було облаштовано додаткову лікарню-лазарет у нікопольському комерційному училищі та проведено насильну мобілізацію місцевих жителів для обслуговування поранених і хворих бійців⁷⁷. Крім того, на усякого роду санітарні заходи було виділено 15 млн руб. Однак, навіть зазначені заходи мало допомогли у вирішенні цієї проблеми. Тому, в середині грудня 1919 р. розгніваний Н. Махно особисто стратив декількох нікопольських урядовців. Проте і це мало допомогло хворим на тиф воякам: рівень смертності в їхньому середовищі й далі зростав⁷⁸.

Тим часом підрозділи Червоної Армії стрімко тіснили білогвардійські війська і наприкінці грудня 1919 – початку січня 1920 рр. увійшли на територію Катеринославщини. 8 січня 1920 р. керівництво радянської 14-ї армії, з огляду на успішність бойових дій проти денікінців, вирішило обійтися без підтримки махновських підрозділів і скерувати їх на боротьбу з польськими військами, які на підставі Варшавської угоди від 21 квітня 1920 р. разом з армією УНР виступили проти радянської Росії. Однак, отримавши відмову, Всеукраїнський революційний комітет уже наступного дня постановив оголосити Н. Махна та його загони поза законом і піддавати знищенню як самих повстанців, так і цивільне населення, котре їх підтримувало⁷⁹.

11 січня 1920 р. радянські війська зайняли Нікополь, у лікарнях якого перебувало понад 15 тис. хворих бійців РПАУ. Ними було розстріляно махновських командирів. Вислизнути із міста пощастило лише незначній групі повстанських ватажків. Рядові вояки ж відбувалися роззброєнням⁸⁰. Однак, лікуванням тифозних мах-

новців ніхто не займався, їх, і живих, і мертвих, кидали до братських могил і закопували. За спогадами очевидця земля на таких могилах рухалася ще кілька днів⁸¹.

У період перебування Нікопольщини під контролем махновських військ, тут існував і більшовицький рух, який перебував у підпіллі. Так, прихильником політики уряду Леніна виявився командир 3-го Кримського полку РПАУ М. Полонський, ставка якого знаходилася у Нікополі. Разом зі своїм найближчим оточенням, він планував захопити владу в місті й перейти з підлеглими йому військами до лав радянської армії, а самого Н. Махна отруїти за посередництва власної дружини. Лише своєчасне виявлення змови махновською контррозвідкою врятувало РПАУ від розколу, а її ватажка – від загибелі. При цьому більшість змовників було заарештовано та розстріляно⁸².

Крім цього, у Нікополі існував і власний підпільний комітет більшовиків, який займався збором зброї та розповсюдженням нелегальної літератури. Після прибуття до міста М. Полонського, між ними було встановлено взаємозв'язок. Однак, після розкриття змови М. Полонського, низку членів комітету було розстріляно і він був змушений призупинити свою діяльність⁸³.

Відомо, що участь у бойовій діяльності в період денікінської окупації брали й іррегулярні проукраїнські бойові формування. Головною причиною їхнього незадоволення новою владою був наступ білогвардійського уряду на українську культуру. Тому, оговтавшись після нещодавньої поразки у Троїцькому повстанні, вони пішли у підпілля й почали готуватися до повстання проти Добровольчої армії. На заваді запланованого ними збройного виступу стала епідемія тифу, котра вивела з ладу багатьох

⁷⁶ Нестор Махно. Крестьянское движение... С. 283–284.

⁷⁷ НКМ, кн. 25849, арх. 8526, арк. 4.

⁷⁸ *Белаи А. В., Белаи В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 406.

⁷⁹ Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов: в 3 т. Т. 2: Борьба против денкинской и петлюровщины на Украине: май 1919 г. – февраль 1920 г. / под ред. С. М. Королевского / Архивное управление при Совете Министров УССР; Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства УССР. К.: Наук. думка, 1967. С. 611, 635–637.

⁸⁰ *Белаи А. В., Белаи В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 418.

⁸¹ *Макаров П. С.* Исторические личности на... С. 114.

⁸² *Белаи А. В., Белаи В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 402–405.

⁸³ НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 98–99.

⁸⁴ Рибалка-Зірка А. Повстанческий рух у... С. 342.

повстанців. Після зайняття Нікопольщини загонами РПАУ, вони розчарувалися їхньою політикою й почали готувати виступ проти махновців. До приходу більшовиків їм вдалося розвалити махновський тил і роззброїти кілька загонів Володіна⁸⁴.

Крім того, у період денікінської окупації на території Нікопольщини набув розповсюдження й аполітичний селянський рух. Так, саме місцеві селяни у середині листопада 1919 р. вигнали із Нікополя білогвардійські підрозділи, котрі напередодні відбили його у махновців⁸⁵. Також відомо, що в околицях села Борисівки діяв партизанський загін із місцевих селян сформований В. Трубочаниновим⁸⁶. До того ж місцевими селянами організувалися й власні загонами самоохорони⁸⁷. У цей же час у регіоні фіксуються й прояви бандитизму, яким переважно займалися дезертири РПАУ⁸⁸.

З приходом у січні 1920 р. на територію Нікопольщини радянських військ розпочинається останній етап в історії повстансько-партизанського руху в регіоні – антирадянський. У ньому взяли участь переважно проукраїнські формування. Так, відомо, що продовжив свою діяльність, сформований на основі колишнього вільнокозацького підрозділу, загін із Олекіївки, чималу роль у діяльності якого відігравав А. Рибалка-Зірка. Його бійці займалися підпільним знищенням місцевих комуністів⁸⁹. Також на теренах Нікопольщини діяв доволі чисельний проукраїнський загін отамана Бойка, щоправда 4 травня 1920 р. він був розбитий радянськими силами⁹⁰. Відомо й про існування в районі Красногригорівки загону отамана Круглова⁹¹.

Тривалий час антибільшовицький рух відзначався неорганізованістю та стихійністю⁹². Та влітку 1920 р. для координації повстанського руху в регіоні було закладено Нікопольську організацію на чолі з отаманом А. Рибалкою-Зіркою. До її складу ввійшли місцеві сільські вчителі та досвідчені бійці проукраїнських збройних формувань: Олександр Никитенко-Вогник, І. Шпонька, Йосип Безрідний та інші⁹³. Невдовзі 10 бійців цієї організації на чолі з О. Никитенком-Огником влаштували напад на радянський бойовий пост біля села Капулівки. Після цього було розпочато пошук отаманів-союзників для спільної антикомуністичної боротьби. Наприкінці серпня того ж року, бажаючи заручитися підтримкою Петра Врангеля А. Рибалка-Зірка вирушив до Криму, де зустрівся з одним із організаторів повстанських формувань на Київщині доктором Гелевим. Визнавши головування останнього, він сформував курінь гайдамаків ім. Івана Сірка⁹⁴.

Зносини із врангелівською армією, до речі, не були рідкістю в середовищі місцевих повстанців. Так, відомо, що на співпрацю з білогвардійцями пішов загін О. Рекова. Під час наступу їхнього війська на Україну у вересні 1920 р., він відзначився відбиттям Нікополя у більшовиків. При цьому, якщо вірити джерелам, у полон потрапило 3 тис. червоних вояків і багато зброї та боеприпасів⁹⁵.

Після розгрому врангелівських військ, Гелев, А. Рибалка-Зірка та низка інших повстанських керівників Катеринославщини вирушили до Тарнова, де були прийняті головою українського уряду в еміграції Симоном Петлюрою.

⁸⁵ *Белаши А. В., Белаши В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 356.

⁸⁶ *Шерестюк Ю.* Колективізація в Борисівці // Злочин / упоряд. П. Кардаш. Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. С. 71.

⁸⁷ *Белаши А. В., Белаши В. Н.* Дороги Нестора Махно... С. 367 – 368.

⁸⁸ Нестор Махно. Крестьянское движение... С. 284.

⁸⁹ *Рибалка-Зірка А.* Повстанчеський рух у... С. 342.

⁹⁰ *Полтава Л.* Повстанці на Півдні України в 1920-21 роках // Вісті комбатанта. 1967. №3. С. 32–33.

⁹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 455, арк. 20 зв.; ДАДО, ф. Р-2177, оп. 1, спр. 202, арк. 16.

⁹² *Рибалка-Зірка А.* Повстанчеський рух у... С. 343.

⁹³ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. / [сост. В. В. Ченцов]. – Днепропетровск, 1994. С. 139.

⁹⁴ *Рибалка-Зірка А.* Повстанчеський рух у... С. 343.

⁹⁵ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / упоряд. В. Кавунник. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. С. 243.

Наслідком цієї зустрічі стало залучення вищезазначених ватажків до запланованого всеукраїнського повстання та призначення Гелева організатором повстання на всій Катеринославщині, Північній Таврії та Східній Херсонщині. При цьому А. Рибалка-Зірка став його безпосереднім помічником, а організацію повстання на території Нікопольського району було доручено Олександрі Никитенко-Огнику⁹⁶. Сама ж Нікопольщина увійшла до складу 3-го повстанського району, на котрі С. Петлюрою та його помічником Ю. Тютюнником була розділена територія всієї під радянської України при плануванні вищезгаданого всеукраїнського повстання (схема 2).

Ця подія значно поживила активізацію повстансько-партизанського руху в регіоні. Організаційна мережа, окрім Олексіївки та, власне, Нікополя, охопила й Шолохове та Новоіванівку⁹⁷. Є всі підстави вважати, що саме за вказівкою керівництва Нікопольської підпільної організації на початку серпня 1921 р. було здійснено низку нападів на розташовані у Нікополі радянські підрозділи⁹⁸. Також є відомості про бойову діяльність на Нікопольщині в цей період петлюрівських загонів очолюваних отаманами Гореловим, Левченком, Панченком і Піскуном⁹⁹. Окрім того, частина жителів села Привільного увійшла до складу загону Бабенка, який діяв на Солонянщині¹⁰⁰. Ще однією відо-

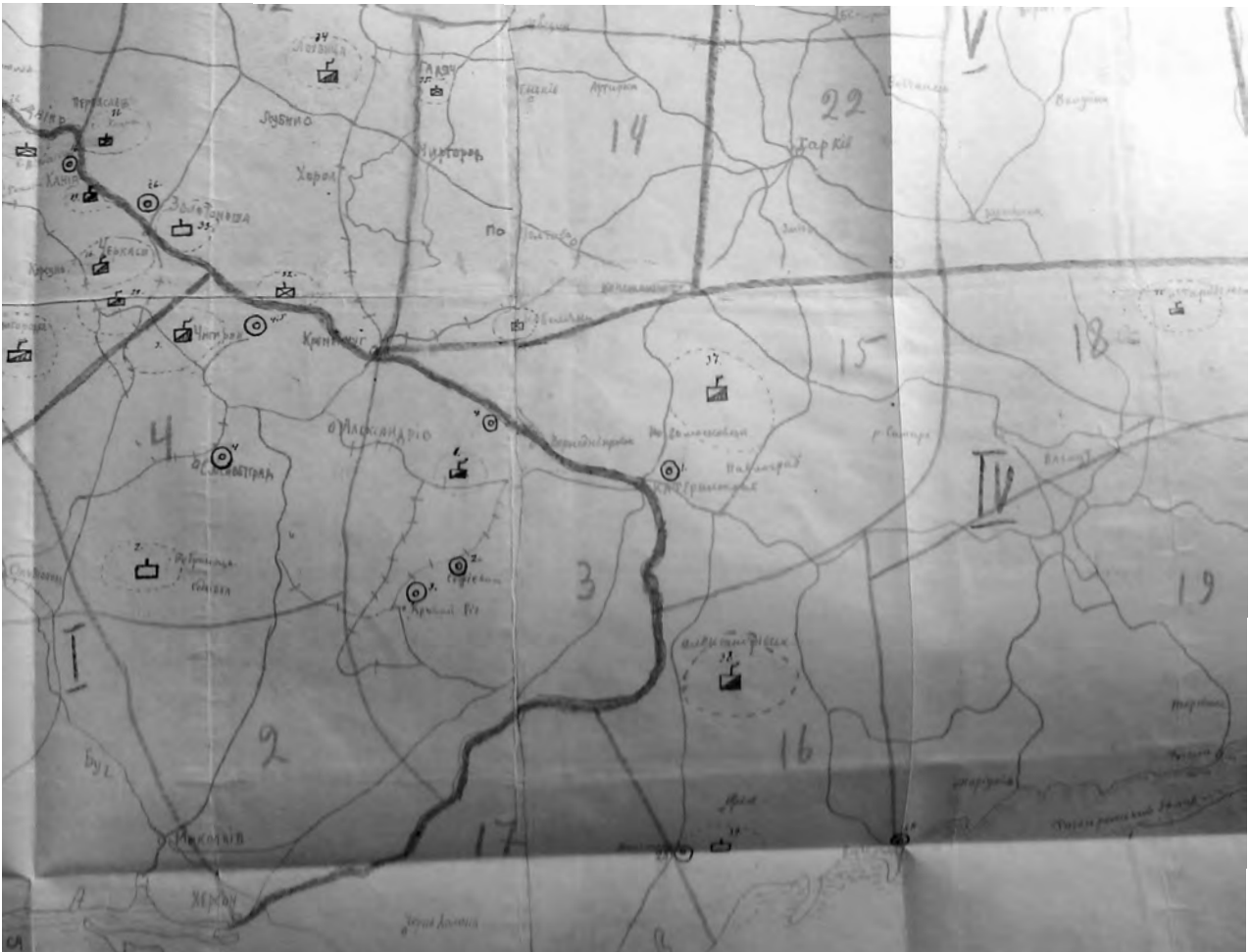


Схема 2. Фрагмент карти України, поділеної на повстанські райони

⁹⁶ Отчет Екатеринославской губернской... С. 145–146.

⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 455, арк. 23 зв.

⁹⁸ ДАДО, ф. П-1, оп. 1 дод., спр. 6, арк. 178, 185.

⁹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3204, оп. 1, спр. 28, арк. 24.

¹⁰⁰ ДАДО, ф. П-1, оп. 1 дод., спр. 6, арк. 179

мою постаттю в антиурядовому партизанському русі цього періоду був отаман на прізвисько Козлик. Оперуючи малими силами (не більше 2-х десятків кіннотників), він мав під своєю рукою доволі значні резерви. Суть його діяльності полягала у диверсіях проти радянських службовців і руйнуваннях залізниці. Для виконання останнього він нерідко об'єднувався із загоном отамана О. Рекова, котрий теж продовжував вести антирадянську партизанську боротьбу¹⁰¹.

Та, незважаючи на доволі розвинений антирадянський рух у краї, йому не судилося досягти будь-яких вагомих результатів: завдяки оперативній діяльності співробітників Катеринославської надзвичайної комісії влітку 1921 р. їм вдалося розкрити Нікопольську підпільну організацію та арештувати 32 її члени, більшість з яких було розстріляно 25 серпня 1921 р.¹⁰².

Проте, ця подія повністю не зупинила антирадянського руху в регіоні. Так, відомо, що вже у вересні в Нікопольському районі активно провадилася пропетлюрівська агітація, а в плавнях на схід від Нікополя переховувався загін отамана Круглова¹⁰³. Та, вочевидь, значного впливу на стан справ у регіоні вони не мали.

Остання проукраїнська антиурядова організація була ліквідована радянськими правоохоронними органами у середині березня 1922 р. При цьому, її керівника отамана Міщенка було вбито, а його заступника Воленчука, 5 старшин-організаторів і 55 рядових бійців – заарештовано¹⁰⁴. На цьому будь-які згадки про прояви повстансько-партизанського руху в регіоні припиняються.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна зазначити, що протягом

1917 – початку 1920-х рр. Нікопольщина являла собою регіон із доволі розвиненим повстансько-партизанським рухом. У ньому брали участь бойові формування організовані прибічниками більшовизму, українського уряду Центральної Ради та Директорії УНР, анархізму, а також аполітичні селянські загони.

Історію повстансько-партизанського руху на Нікопольщині розпочалася з появи на її території перших парамілітарних більшовицьких, українських і анархістських формувань. Наприкінці 1917 – початку 1918 рр. більшовицькі та проукраїнські іррегулярні підрозділи взяли участь у бойових діях з метою захоплення влади на місцях. У той же час анархістські загони діяли з метою грабунку та наживи. Їхня діяльність продовжилася у період гетьманату П. Скоропадського. Після захоплення території краю радянськими військами, тут відбулося поширення антибільшовицького руху, найвідомішими проявами якого стали виступ отамана Н. Григор'єва та Троїцьке повстання. Після окупації регіону білогвардійцями розпочинається антиденікінська боротьба, в якій узяли участь усі категорії повстансько-партизанських формувань, та найбільших успіхів досягла махновська РПАУ. З початку 1920 р. Нікопольщина знову перейшла під контроль радянської влади, що спричинило антирадянський партизанський рух. Його учасниками стали прихильники уряду Директорії УНР, яким вдалося сформувати в регіоні підпільну мережу. Її розкриття та знищення урядовими службами в середині 1921 – на початку 1922 рр. поклало край діяльності нерегулярних бойових формувань на досліджуваній території.

References

Akimov, A. S. (1988). *Nikopol': putevoditel'*. Dnepropetrovsk: Promin'. [in Russian].

Antonov-Ovseenko, V. A. (1928). *Zapiski o grazhdanskoy voyne*. (Vol. 2). M.-L.: Gosizdat: Otdelvoennojliteratury. [in Russian].

Antsyshkin, I. V., & Zhukovs'kyj, M. P. (2009). *Troits'kenarodnepovstannia u m. Nikopoli u chervni 1919 roku (istoryko-kraieznavedoslidzhennia)*. Nikopol': NMO VSK. [in Ukrainian].

Antsyshkin, I. V., Zhukovs'kyj, M. P., & Zajtsev, S. I. (2019). *Troits'ke narodne povstannia v m. Nikopoli u chervni 1919 roku (istoryko-kraieznavedoslidzhennia)* (2nd ed.) Nikopol': NCh NKM. [in Ukrainian].

Belash, A. V., & Belash, V. F. (1993). *Dorogi Nestora Maxno: Istoricheskoe povestvovanie*. K. [in Russian].

Chencov, V. V. (Comp.). (1994). *Otchet Ekaterinoslavskoj gubernskoj chrezvychajnoj komissii s 1 yan-*


¹⁰¹ Архів Української Народної... С. 251–252; Свобода. 1921. № 172. 26 липня.

¹⁰² Отчет Екатеринославской губернской... С. 152–153.

¹⁰³ ДАДО, ф. Р-224, оп. 1., спр. 2, арк. 63, 70.

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 70.

- varya 1920 g. po 1 noyabrya 1921 g. Dnepropetrovsk. [in Russian].
- Chop, V. M. (2001). Nikopol'schyna v istoriimakhnovs'kohorukhu (1919 r.). *Naukovi zapysky instytutu ukrains'koiarkheohrafiï ta dzhereloznavstva*, 6, 340–348. [in Ukrainian].
- Danilov, V., & Shanin, T. (Ed.). (2006). *Nestor Maxno. Krest'yanskoe dvizheniia Ukraine. 1918–1921: Dokumenty i materialy*. M.: «Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya» (ROSSPE'N). [in Russian].
- Hordiienko, H. (1976). *Pid schytom Marsa*. Filadel'fiia. [in Ukrainian].
- Kachinskij, V. (1929). Zemel'naya politika sovlasti na Ukraine v 1919 godu. *Litopysrevoliutsii*, 1 (34), 7–51. [in Russian].
- Kavunnyk, V. (Comp.). (2018). *Arkhiv Ukrain's'koi Narodnoi Respubliki. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Zvity departamentiv derzhavnoivarty ta politychnoi informatsii (1918–1922)*. Kyiv, Instytutukrains'koiarkheohrafiï ta dzhereloznavstvaim. M. S. Hrushevs'koho. [in Ukrainian].
- Korolivskij, S. M. (Ed.). (1967). *Grazhdanskaya vojna na Ukraine. 1918–1920. Sbornik dokumentov i materialov* (Vol. 2: Bor'ba protiv denikinshhiny i petlyurovshhiny na Ukraine: maj 1919 g. – fevral' 1920 g.). K.: Nauk. dumka. [in Russian].
- Korolivs'kyj, S. M., Rubach, M. A., & Suprunenko, M. I. (Ed.). (1967). *Peremoha Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii na Ukraini*. (Vol. 1: Sotsial'no-ekonomichni peredumovy sotsialistychno i revoliutsiina Ukraini). K.: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
- Koval', R. (2005). *Zavoliui chest': voienno-istorychni narysy*. Kyiv: Diokor. [in Ukrainian].
- Koval'chuk, M. (2010). Borot'ba povstans'koi armii Nestora Makhna proty bilohvardijs'ky khvijs'k henerala Antona Dienikina v lystopadi–hrudni 1919 r. *Mandrivets'*, 6, 24–32. [in Ukrainian].
- Koval'chuk, M. (2011). Operatsii povstans'koi armii Nestora Makhna proty bilohvardijs'ky khvijs'k na Katerynoslavschni ta v Pivnichnij Tavrii (zhovten' 1919 r. *Vijs'kovo-istorychny jal'manakh*, 2, 18–39. [in Ukrainian].
- Koval'ova, N. A. (2004). Z istorii selians'koho povstans'koho rukhu na Katerynoslavschni u 1921 r. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu*, XVII, 112–117. [in Ukrainian].
- Makarov, P. S. (2007). *Istoricheskie lichnosti na Nikopol'shhine*. Dnipropetrovs'k: Porogi. [in Russian].
- Pakhomenkov, Yu. H., Yuzbasheva, H. L. (Comps.). (2016). *Ukrains'ka revoliutsiia 1917–1921 pp. na Prydniprov'i: zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].
- Pashhenko, A. Ya. (Ed.). (1968). *Grazhdanskaya vojna na Ekaterinoslavshhine (fevral' 1918–1920 gg.)*. *Dokumenty i materialy*. Dnepropetrovsk: Promin'. [in Russian].
- Poltava, L. (1967). Povstantsina Pivdni Ukrainy v 1920 21 rokakh. *Visti kombatanta*, 3, 32–33. [in Ukrainian].
- Rybalka-Zirka, A. (2001). Povstanches' kyjrukh u Nykopol'skomu rajonovi – Katerynoslavschni. In Oleksander Dotsenko (Ed.), *Zymovyy noxid (6.XII.1919 – 6.V.1920)* (pp. 341–343). K.: Vydavnytstvo i meni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
- Sherestiuk, Yu. (2003). Kolektyvizatsiia v Borysivtsi. In P. Kardash (Ed.), *Zlochyn* (pp. 71–72). Mel'burn; K.: Fortuna. [in Ukrainian].
- Shynkola, P. (2003). Z odnohoselanad Dniprom. In P. Kardash (Ed.), *Zlochyn* (pp. 75–80). Mel'burn; K.: Fortuna. [in Ukrainian].
- Stehnij, P. A. (2000). *Selians'ki povstannia v Pravoberezhnij chastyi USRR u 1921–1923 rr. (na materialakh petliurivs'koho rukhu)* [Village Rebellion in the Right part of the USSR in 1921–1923 (on the materials of the Petliur movement)] (*Candidate's thesis*). Kremenchuk. [in Ukrainian].
- Zaitsev, S. I. (2019). «Baby navit' z rohach amypishly v hajdamaky». Z istoriianty komunistychnoho rukhu na Nikopol'schni pershoi polovyny 1919 r. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(53), 96–105. [in Ukrainian].
- Zhukovs'kyj, M. P. (2017). *Nikopol' pidchasa Ukrain's'koirevoliutsii 1917–1921 rr. Istorykokraieznavchij narys*. Nikopol': NCh KZ «NKM». [in Ukrainian].
- Zmiyov, I. (n. d.). *Moi revolyucionnye vospominaniya*. Retrieved from <https://www.proza.ru/2007/01/04-27> [in Russian].



**Музейництво в Україні:
історія та проблеми
сучасного розвитку**

Олександр Бонь (м. Київ)

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Київського університету імені Бориса Грінченка

E-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 – першої половини 1930-х років

Стаття присвячена дослідженню життя і діяльності відомої музейниці Євгенії Яківни Рудинської. Розглядається її плідна робота в Києві, зокрема у Музеї українських діячів науки і мистецтва в кінці 1920 – на початку 1930 рр. Прослідковано як в умовах тиску більшовицької системи їй вдалося зберегти скарби української культури. Показано форми і методи тиску владних органів та намагання музейників пристосуватись до нової ідеологічної і політичної ситуації в УСРР. На прикладі Євгенії Рудинської відзначено, що ці спроби зазнали краху.

За архівно-кримінальною справою української музейниці показано агентурне стеження та форми фабрикування політичних процесів каральними органами. Зазначена як типова для радянської України ситуація, коли після арешту та репресій київських музейників припинялась або гальмувалась діяльність і тих інституцій, де вони працювали. Так припинив свою роботу після смерті академіка О. П. Новицького та заслання Є.Я. Рудинської Музей українських діячів науки і мистецтва.

Ключові слова: Євгенія Рудинська, Музей українських діячів науки і мистецтва, гуманітарна інтелігенція, архівно-слідчі справи, фальсифікація.

Oleksandr Bon (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,

assistant professor of Department

of the history of Ukraine Borys Grinchenko Kyiv University

E-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Yevheniia Rudynska in ukrainian museums' environment of the end of 1920s – first half of 1930s

The article is dedicated to research on lifepath and activities of well-known museumist Yevheniyi Yakivny Rudynskoi. Her activities in Kyiv are analysed. In particular in the Museum of Ukrainian Activists in Science and Art in the end of 1920s - at the beginning of the 1930s.

It is analysed, how under the pressure of the Soviet system, she could manage to protect the treasures of Ukrainian culture.

The forms and methods of pressure from authorities and efforts of the museumists to adapt to new ideological and political situation in USSR. Based on the Yevheniyi Rudynskoi example it is remarked that these efforts were not successful.

Based on archived criminal case materials of ukrainian museumist the agents' shadowing and forms of forging of the political processes by the punitive authorities were analysed.

This was the situation, which is worth admit - typical, when after arrests or repressions the museumist stopped or slowed down their activities in respective institutions where they have been working. In the same way, after the death of O.P. Novytskoho and exile of Ye. Ya. Rudynskoi, the Museum of Ukrainian Activists in Science and Art stopped its operation.

Key words: Yevheniia Rudynska, Museum of Ukrainian Activists in Science and Art, humanitarian intellectuals, archived prosecution cases, forgery.

Музейництво України 1920-1930 рр. було багате на різноманітні музеї. Оригінальністю серед тогочасних установ вирізняється Музей українських діячів науки і мистецтва. І хоча в українській гуманітаристиці склалось уявлення про 1920 рр. як про «золотий вік» у розвитку музейництва та краєзнавства, все ж можна стверджувати, що основною характеристикою становища галузі була матеріальна скрута, яка супроводжувала науковців та аматорів музейної справи. До того ж додавався ідеологічний тиск у 1920 рр. та відкрите цькування і репресії у кінці 1920–1930 рр. Після утворення Українського наукового товариства в 1907 р. у ньому сформувався музей, куди передавали цілі меморіальні колекції. У зв'язку з об'єднанням УНТ і Української академії наук і було утворено Музей українських діячів, який згодом очолив академік ВУАН Олекса Петрович Новицький. Зусиллями академіка ВУАН Олекси Петровича Новицького, Євгенії Рудинської та їх однодумців вдалося створити поважну та змістовну наукову інституцію – Музей українських діячів науки і мистецтва.

Музей українських діячів та науковці, пов'язані з його діяльністю вже були у центрі уваги дослідників. Зокрема розглядалась роль Олекси Новицького у створенні та розвитку музею, етапи становлення інституції¹. Окремо фокус дослідження зосереджувався і на тиску владних органів на Музей у кінці 1920–1930 рр.². Персоналія Євгенії Рудинської також досліджувалась та публікувалось її листування з Сергієм Єфремовим³. Втім не було висвітлено, як в умовах тиску більшовицької каральної системи, музейникам вдавалося зберегти скарби української культури.

Метою дослідження є показати форми і методи тиску владних органів та намагання музейників пристосуватись до нової ідеологічної і політичної ситуації в УСРР та на прикладі архівно-слідчої справи Євгенії Рудинської визначити способи фабрикації справ щодо української інтелігенції.

¹ Бонь О.І. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва // Київська старовина. 1999. № 6. С. 123-132; Бонь О.І. Музей українських діячів науки: етапи становлення / Історія України. Маловідомі імена, події, факти (зб. статей). К.: Рідний край, 2001. Вип. 13. С. 338-349.

² Бонь О.І. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920-1930 рр. // Література й культура Полісся. Ніжин, 2007. Вип. 39. С. 149-158.

³ Принь О. Листи Михайла та Євгенії Рудинських до академіка Сергія Єфремова як джерело до історії української археології та музейництва // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2017. Вип. 21. С. 132-147.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ), ф. 279, № 2801, арк. 1.

⁵ Там само, № 312, арк. 27 зв.



Титульний аркуш архівно-кримінальної справи Євгенії Рудинської (ЦДАГОУ, ф. 263, оп.1, спр. ФП-26867, арк. 1).

Почнемо з кадрового наповнення Музею українських діячів. На жаль, джерела подають різні дати затвердження академіка Олекси Петровича Новицького директором Музею українських діячів. Завірена копія трудового списку ученого 28 січня 1930 р. називає 4 березня 1924 р.⁴. Тоді, як власноруч написаний трудовий список за 1889-1933 рр. вказує 21 березня 1924 р., посилюючись на протокол засідання І-го відділу ВУАН № 7 від 13 березня 1924 р.⁵. А в особовій справі

О.П. Новицького, що збереглася в архіві Народного комісаріату освіти, зустрічаємо дату 3 березня з посиланням на постанову Історично-філологічного відділу від 1 березня 1924 р.⁶. Дата ухвали історично-філологічного відділу 13 березня зустрічається і в одному з документів в згаданій особовій справі (відділ зобов'язав академіка жити при музеї)⁷. Вона, напевне, і є найбільш вірогідною. 28 червня 1926 р., за пропозицією О.П. Новицького Спільне зібрання Академії перейменувало установу на Музей українських діячів науки і мистецтва⁸.

З осені 1926 р. починається період відродження Музею. Цьому сприяли дві обставини - призначення на посаду консерватора (фактично - керівника) Музею Євгенія Яківна Рудинської та організація і проведення виставки присвяченої Миколі Віталійовичу Лисенку. Як видно зі звіту І Відділу ВУАН за 1927 р., Музей мав одного штатного співробітника, двох нештатних постійних і 10 непостійних співробітників. Зміг за 1927 р. придбати 3235 експонатів, головним чином шляхом пожертв⁹.

Звернемо увагу на виставкову діяльність Музею, оскільки, саме ця діяльність згодом інкримінувалась Є. Рудинській та О. Новицькому як контрреволюційна. Матеріальна скрута у той період змушувала влаштовувати тимчасові виставки, присвячені окремим діячам (Д. Щербаківському, М. Коцюбинському, Г. Барвінок). Наголосимо, що події навколо самогубства Д. Щербаківського владою були оцінені як контрреволюційний виступ. У цьому зв'язку зазначимо, що 10 червня 1927 р. о 6 годині вечора було виготовлено посмертну маску професора Д. М. Щербаківського і передано до Музею українських діячів науки і мистецтва¹⁰. Згаданий вечір з нагоди півріччя смерті вченого відкрив О.П. Новицький. Було заслухано доповіді С. Єфремова, Б. Якубського, Ю. Михайліва, М. Рудин-

ського, Ю. Меженка, В. Міяковського по різних напрямкам діяльності Д. Щербаківського. Та найбільше значення для розвитку Музею мала виставка, присвячена М. Лисенкові. Вона відкрилась у неділю 3 квітня 1927 р. о 12 годині дня в приміщенні Музею по вулиці Жертв Революції, 23¹¹. Виставка мала значний успіх. За місяць її відвідало понад 300 осіб. Також Музей діячів 9 грудня 1928 р. в своєму приміщенні відкрив виставку, присвячену І. Нечую-Левицькому¹². На виставці були експоновані 800 речей, її відвідало понад 300 осіб та 4 екскурсії¹³.

Надзвичайно важливим та складним видався для Музею українських діячів науки та мистецтва 1930 рік. Перебувала під арештом у зв'язку зі справою СВУ Євгенія Яківна Рудинська, посилювався ідеологічний тиск на ВУАН. Музей отримав нове приміщення, але втратив свободу в науковій та експозиційній роботі. Стан здоров'я О.П. Новицького та сімейні проблеми примушували його все менше займатися справами Музею. Євгенія Яківна після арешту була відновлена на посаді і зосередилась на створенні виставки «ВУАН на сучасному етапі». Вона була відкрита 5 червня 1932 р. о 14 годині у ново відремонтованому приміщенні у семи залах. Євгенія Яківна змушена була змінити початкову ідею виставки і самого Музею: «Музей демонструє роботу ВУАН, її перебудову та досягнення на тлі боротьби на ідеологічному фронті, як окремих епізодів соціалістичної реконструкції цілого наукового руху УСРР..., а разом із тим і коріння тих пережитків науки буржуазної»¹⁴.

На оцінці згаданої виставки варто зупинитися окремо. На першому ж допиті 27 березня 1934 р. Євгенію Рудинську змусили визнати «нацидемовські» тенденції в розгорнутій виставці. Так вітрини, присвячені М. Грушевському, замість показу «контрреволюційності» видатного

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 5396, арк.2 зв.

⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5396, арк. 17.

⁸ ІР НБУВ, ф. X, №31181, арк. 12.

⁹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. Київ : «Наукова думка», 1993. Ч. 1 (1918-1930). С. 119.

¹⁰ Пролетарська правда. 1927. 11 червня.

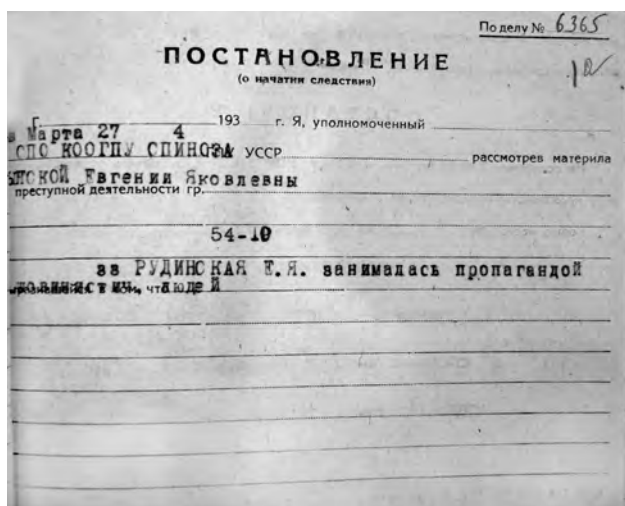
¹¹ ІР НБУВ, ф. 285, №1604, арк. 1.

¹² Там само, ф. X, № 31247, 31249, арк. 82, 84; там само, ф. 285, № 1604.

¹³ Там само, ф. X, № 31169, арк. 40.

¹⁴ Там само, № 30940, арк. 3.

історика, показували його значення як науковця. До того ж, діяльність В. Антоновича, М. Драгоманова та інших представників до-революційної науки не протиставлялась, на догоду новим ідеологічним аксіомам, «новій соціалістичній» науці¹⁵. Один з агентів-відвідувачів повідомляв, що в розмові Євгенія Яківна висловлювала жаль з приводу масового знищення вікових надбань української культури. Інший повідомляв, що націоналістична пропаганда виражалась і в обережному нагадуванні про національно-визвольні змагання в 1917–1920 рр. в Україні¹⁶. І це не дивлячись на те, що на стінах бачимо портрети Леніна та Сталіна. Структура виставки теж несла відбиток часу: існував поділ на добу фінансового та промислового капіталізму¹⁷.



Постанова про початок слідства по справі Євгенії Рудинської (ЦДАГОУ, ф. 263, оп.1, спр. ФП-26867, арк. 1 а).

На слідстві в 1934 р. Євгенія Рудинська визнавала, що повинна була працювати на основі « нової методології », але повністю зламати себе їй не вдалось, що пізніше стало формальним приводом до переслідування ученої¹⁸. Так Музей

українських діячів науки та мистецтва підійшов до 1932 року, багато в чому визначального для його долі. Зустрічаються в архіві Музею документи, що засвідчують загальний атмосферу недовіри до установи. 13 лютого 1932 р. таємна частина ВУАН вимагала від Музею повідомити систему кожної друкарської машинки¹⁹. Не дивлячись на моральний тиск, Музей діячів не включився на січень 1932 р. в соцзмагання ВУАН²⁰, а це тоді було невід’ємною умовою вияву лояльності до режиму. Важко було « перебудувати » себе Євгенії Рудинській. 3 березня 1932 р. в заяві до секретаря Історичного циклу ВУАН Є. Я. Рудинська повідомляла, що відмовляється від методичної теми « Проблеми інтелігенції та пролетарських кадрів », оскільки мала обґрунтовувати « вмирання, самознищення інтелігенції в суспільстві соціалістичнім, де знищено буде розрив між розумовою та фізичною працею »²¹.

Після перегляду всієї роботи ВУАН під час і після партчистки в липні 1933 р. Євгенія Рудинська змушена була, як і інші більшість науковців, критикувати всю свою попередню роботу. Бригада, що робила « обслідування » в Музеї діячів звинуватила керівника Музею в залишках « нацидмівщини », хоча мова йшла про 3-4 вітрини із загальної кількості близько 70 в Музеї²². Євгенія Яківна була вимушена « каятись » на відкритому засіданні співробітників історичного циклу II-го відділу ВУАН 13 листопада 1933 р. Тези доповіді Є. Рудинської про методологічне спрямування роботи Музею та стенограма обговорення дозволяють відтворити атмосферу цієї події, яка визначила її долю і долю Музею. Євгенія Яківна вимушена була визнати необхідною повну реконструкцію Музею та недостатню його озброєність марксистською ідеологією. Закидалось їй те, що Музей був пантеоном українським діячам національного, а не революційного руху. Вона пропонувала зберегти Музей, перетворивши його на Музей науки (програма

¹⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. ФП-26867, арк. 7.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. ФП-26867, арк. 8.

¹⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ), ф. 1304, оп.1, спр.17, арк. 1-19.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. ФП-26867, арк. 7.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. X, №31345, арк. 20.

²⁰ Там само, №31341, арк. 16.

²¹ Там само, X, №31170, арк. 96-96 зв.

²² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. ФП-26867, арк. 16.

мінімум), або на Музей науки та умілості (програма максимум)²³.

Учасників обговорення доповіді можна умовно поділити на тих, хто зайняв позицію ідеологічного критиканства, і на тих, хто намагався врятувати Музей діячів. Загальний настрій засіданню задав комуніст Степан Кокошко, який сказав, що історію творять люди, а не Левицькі-Нечуї (!). Одночасно він звинуватив присутнього на засіданні керівника Комісії Біографічного словника Михайла Могилянського в захисті «нацдемівської» експозиції та свого «буржуазного» словника. І. Нечуй-Левицького С. Кокошко назвав «непомітним провінціальним письменником», який нічого не дає для висвітлення історичного процесу (!)²⁴. Після цього виступив на свій захист М. Могилянський. Є. Рудинська наполягала на збереженні профілю установи та меморіального архіву при Музеї. Після цього виступив відомий історик О. Оглоблин, який сказав, що у присутніх є чітка думка про те, що Музей повинен висвітлювати історію ВУАН. А комуніст І.І. Кравченко висловив побажання залишити Є.Я. Рудинську на посаді директора. Підтримав її і відомий етнограф, історик В.П. Петров.

На відміну від Олександра Оглоблина, Кость Штепа виступив за ширше висвітлення Музеєм історії науки. І.І. Кравченко та Ф.М. Гавриленко (пізніше засланий) звинувачували і далі установу в «нацдемівщині». І. Кравченко запропонував побудувати Музей за формаційним принципом та показати «шлях успішної боротьби пролетаріату за безкласове суспільство». А.С. Кокошко звинуватив Музей у показі пам'яток української буржуазії. До того ж невірно, на його думку, у експозиції було показано боротьбу зі школою М.С. Грушевського (прізвище історика в стенограмі написано з малої букви). Він пропонував показати М.В. Лисенка як «буржуазного музику» і протиставити йому в експозиції «пролетарського музику». І знову на захист Музею діячів виступив Михайло Могилянський, який наполягав на тому, щоб в Музеї був показаний об'єктивний історичний процес²⁵. Таким чином, можна зробити висновок, що крім Є.Я. Рудинської, знайшлися сміливі науковці,

які намагались захистити унікальну збірку, яка мала велике значення для української культури.

Далі відбулась розправа радянської каральної системи над Музеєм діячів. 10 січня 1934 р. адміністративно-фінансове управління ВУАН, згідно постанови Президії запропонувало згорнути експозицію Музею і звільнити приміщення для Міськради, залишивши для музейного майна три зали та робочі кімнати. Вже 21 січня відбулась передача Є. Рудинською коштовних речей Музею спецчастині ВУАН (33 предмети). Це були, переважно, речі, що належали М. Лисенку, І. Нечую-Левицькому, М. Грушевському, П. Кулішу, Г. Квітці-Основ'яненку²⁶. Так було зруйновано Музей, що створювався на протязі багатьох років зусиллями не тільки Олекси Петровича Новицького та Євгенії Яківни Рудинської, а і пожежними українських інтелігентів, митців.

Євгенію Рудинську чекали тяжкі випробування. 27 березня 1934 р. Київським обласним відділом ДПУ було розпочате попереднє слідство по звинуваченню в контрреволюційній пропаганді за сумнозвісною статтею 54-10 Кримінального кодексу²⁷.

За архіво-кримінальною справою Є. Рудинської можна частково реконструювати агентурне стеження за українською інтелігенцією. Прослідкуємо на прикладі Євгенії Рудинської, як фабрикувались справи проти українських музейників. Про це свідчить вже титульний аркуш - дата початку 27 березня, а дата закінчення - 31 березня 1934 р. «Слідство» закінчилось за 4 дні. І це ще до сумнозвісної постанови про швидкий розгляд справ після вбивства С. Кірова 1 грудня 1934 р.! А далі у постанові про початок слідства, підписаній оперуповноваженим СПО Спінозою, начальником слідчого відділу КОВДПУ Ілюшиним та начальником КОВДПУ Чердаком, бачимо, що «Рудинська Є.Я. займалась пропагандою шовіністичних ідей» і звинувачується за статтею 54-10. Вже в наступному документі - постанові про обрання міри запобіжного захисту, ми бачимо першу фальсифікацію: «Слідчими матеріалами викривається в тому, що була активним членом к.-р. організації»²⁸. Тому і обрано їй підписку про невиїзд.

²³ ІР НБУВ, ф. Х, № 7117-7118, арк. 1.

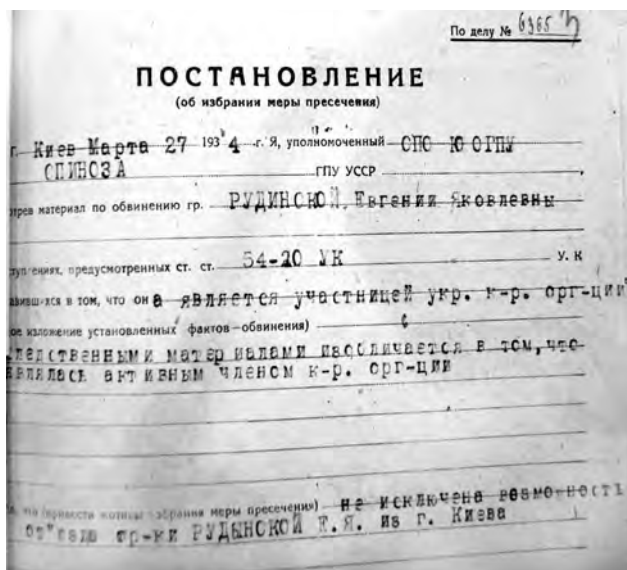
²⁴ Там само, арк. 2.

²⁵ Там само, арк. 3.

²⁶ Там само, ф. Х, №31170, арк. 51-53.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. ФП-26867, арк. 1-1 зв.

²⁸ Там само, арк. 1-2.



Постанова про обрання міри запобіжного заходу для Євгенії Рудинської (ЦДАГО України, ф. 263, оп.1, спр. ФП-26867, арк. 3).

Далі у справі йде протокол допиту свідка Федора Івановича Демидчука (1903 р. н.) - наукового працівника Історичного музею. Питання слідчого було у дусі того часу: «Що ви (у протоколі з маленької букви – авт.) знаєте про політичну фізіономію Рудинської?». Ф. Демидчук повідомив про свою участь у 1931 р. у комісії для обслідування роботи музеїв у Києві та про те, що у музеї, яким керувала Є. Рудинська, збирались у більшості матеріали, пов'язані «з відомими націоналістами: Грушевським, Слабченком, Єфремовим, Модзалевським». Вказав свідок і на слова Антона Онищука (також працівника Історичного музею), що вона належала до групи Петра Курінного, Данила Щербаківського. Ці свідчення було написано 28 березня 1934 р. Але цього слідчим виявилось замало і на цьому ж бланку продовжено свідчення без зазначення дати. У них Ф. Демидчук називає антирадянським елементом Є. Рудинську, яка була зв'язана з «нацдемівцями» і вела цю роботу серед молодих радянських вчених. Роботу її у Музеї діячів він називає теж «нацдемівською». У самому музеї, за його твердженням «заправляв» заарештований у лютому 1933 р. раніше П. Курінний. Ще одна цікава деталь, яка показує як під пильним контролем тримали музейне середовище каральні органи. За свідченням Ф. Демидчука на нарадах Є. Рудинська висувала на

керівні посади «своїх людей». Хоча, очевидно, що вона не мала таких повноважень.

Свідченням свідомого фальсифікування справи є і протокол допиту самої Євгенії Рудинської 27 березня 1934 р. (жила тоді – Цитадель 9, кв. 3).

Перше ж питання звучало як вирок: «Участь Ваша в Українському шовіністичному русі?». У відповідь Євгенія Яківна повідомила, що приїхала в Україну в Полтаву у 1917 р. після Бестужевських курсів і готувалась до викладацької діяльності²⁹. Олівцем, очевидно рукою слідчого, виділено окремі місця у протоколі. Зокрема такі: «Примкнула до націоналістично налаштованих наукових і педагогічних сил... У 1921 році у числі українців-націоналістів під час масових арештів я була заарештована і випущена без пред'являння звинувачення». «Почала (після переїзду у 1924 р. у Київ) працювати як позаштатний, а з 1 січня 1928 р. як штатний співробітник ВУАН». Олівцем підкреслено і визнання Євгенії Яківни у належності до «групи Єфремова» в академії. І хоча вона була відновлена на посаді у 1930 р. після 4,5 місяців ув'язнення і слідства у справі СВУ, це місце підкреслене теж, очевидно як компроментуюча інформація.

Далі Євгенію Яківну змусили визнати: «Повертаючись до років між 1925 і 1929, я повинна сказати, що я брала участь в політичній демонстрації з приводу смерті Д.М. Щербаківського, яка по суті була антирадянським актом. Моя безпосередня участь виразилась в участі у вінку, покладеному від Музею діячів і у промові над домовиною, яку я виголосила від імені Музею по обранню іншими співробітниками за пропозицією акад. Новицького». Далі на допиті вона переконувала, що після виходу із в'язниці у 1930 р. намагалась працювати на основі нової, марксистської ідеології. І «визнає», що у згаданій виставці «ВУАН на сучасному етапі» не змогла позбутися «нацдемівських тенденцій». Це виявилось у вітринах, присвячених діяльності М. Грушевського. Замість показати «контрреволюційну сутність», вона показала його організаційне, наукове і політичне значення «небагатьма експонатами»: «У результаті “він виявився у ореолі” «національного героя»». Як недолік визнавала, що не дала належної партійної оцінки «буржуазно-поміщицьким» науковцям. А далі - визнала, що експозиція музею, як зазначила «бригада товаришів», яка проводила обсліду-

²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. ФП-26867, арк. 6.

вання музею, побудована не на марксистсько-ленінській методології і є формою «пропаганди нацдемівської». Але, як виправдання, наводила Євгенія Рудинська гостру самокритику на відкритих зборах співробітників історичного циклу 13 листопада 1933 р.³⁰

Після цього у справі є власноручно написана Є. Рудинською підписка про невіїзд. Та найбільше розкриває механізм фабрикації справи «Обвинувальний висновок», датований 30 березня 1934 р., складений оперуповноваженим слідчого відділу КОВДПУ Я. Спінозою. Відразу вказується, що протягом кількох останніх місяців надходили агентурні дані про «антирадянську діяльність» Є. Рудинської. Це виявлялось у пропаганді націоналістичних ідей - «радвлда нищить українську культуру». Оперуповноважений посилається на аркуші справи-формуляра із свідченнями агентів. Для пропаганди «нацдемівських» ідей намагалась Є. Рудинська зв'язуватись із слухачами курсів для колгоспної молоді на території музею, намагалась стати викладачем курсів. Агент повідомляв: «Рудинська на решті довела мене до експонату, що уявляв собою УСРР - внизу Україна минулого... Після довгої паузи сказала зверніть увагу жовто-блакитна... На запитання хіба глядачі це розуміють, Рудинська говорить: ми оброблюємо глядача, розпитуємо хто він... ураховуємо його вік, і так проводимо роботу»³¹. З цього стає очевидним, що агентом був не екскурсант, а хтось із колег Є. Рудинської, якому / якій вона довіряла.

Далі йшли звинувачення, за якими Всеукраїнський археологічний комітет називався «філіалом» СВУ і проводив націоналістичну пропаганду, його названо однією «з найактивніших експозитур СВУ», а зусилля установи по збереженню пам'яток української культури - свідомою контрреволюцією: «Головною метою його було «рятувати від знищення більшовиками пам'яток української культури та будувати укр. нац. культуру»... Щоб захищати лавру як пам'ятник національної культури покликано цілий штаб своїх ідей»³². Обвинувальний висновок

вказує тих, хто керував цією роботою ВУАК - Д. Щербаківський, Є. Рудинська, Ф. Ернст. Далі йде посилання на покази самої Євгенії Яківни, які вона так легковажно дала на єдиному допиті.

Як підсумок, за підписами тих же посадовців ДПУ, що і постанова про відкриття справи, вирішено направити справу на розгляд особливої наради при Колегії ДПУ УСРР із клопотанням обрати «мірою соцзахисту» висилку за межі України строком на три роки. Червоним олівцем (вся каральна машина наслідувала «вождя»), обласний прокурор ДПУ написав: «Враховуючи, що Рудинська причетна до нац. руху, перебування її у Києві є небажаним... застосувати мінус 39»³³. Як тоді велось розправа була скорою. Вже 3 квітня Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР постановила вислати Є.Я. Рудинську на Північ строком на три роки (і це при тому, що в справі не було ні документів, ні речових доказів)³⁴. Після арешту Є.Я. Рудинської матеріали Музею українських діячів науки та мистецтва були розподілені між Історичним музеєм та іншими музейними установами, що знаходились на території Києво-Печерської Лаври, частина їх пізніше потрапила до відділу рукописів ВБУ.

Вже по дорозі до місця заслання в м. Котлас Євгенія Яківна написала заяву до Особливої наради з проханням про перегляд справи. Цей документ дає можливість прослідкувати механізм швидких розправ каральних органів над українською інтелігенцією: «Даючи свої покази на короткому слідстві, я знаходилась під категоричною вказівкою нічого не писати про позитивні сторони своєї роботи, а лише вказувати свої помилки». Вона просила перевести її у місто південніше, туди, де буде перебувати на засланні, якщо таке буде покарання, її брат Михайло Рудинський, посилалась на слабке здоров'я і додавала медичні довідки³⁵. Та радянська каральна машина на такі гуманні рішення не була налаштована. І 25 листопада 1936 р. їй відмовили в достроковому звільненні. А справедлива реабілітація прийшла занадто пізно - 5 жовтня 1989 р.³⁶

³⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. ФП-26867, арк. 7-7 зв.

³¹ Там само, арк. 9.

³² Там само, арк. 10.

³³ Там само, арк. 11.

³⁴ Там само, арк. 12.

³⁵ Там само, арк. 16.

³⁶ Там само, арк. 20-20 зв.

Таким чином на прикладі справи Євгенії Рудинської можна визначити такі способи фабрикації кримінальних справ проти української інтелігенції: 1. Фальсифікація кваліфікації і підстав обвинувачення. 2. Перекручення та довільне додавання свідчень свідків та секретних агентів. 3. Зарахування як «доказ» провини факту попередніх арештів і ув'язнень, навіть, якщо не було пред'явлено обвинувачення і визначено покарання.

Але не дивлячись на такий кінець, робота Музею українських діячів науки і мистецтва не тільки дозволила врятувати безцінні для української культури пам'ятки меморіального характеру, а і зацікавити дослідників даною темати-

кою, популяризувала їх серед широкого загалу. І особлива роль в цьому належить, безперечно, академіку Олексі Петровичу Новицькому та Євгенії Яківні Рудинській. Доля Музею українських діячів науки і мистецтва є типовою, коли після арешту київських музейників припинялась або на довго гальмувалась діяльність і тих інституцій, де вони працювали. Так припинив свою роботу після смерті у 1934 р. академіка О.П. Новицького та заслання Є.Я. Рудинської Музей українських діячів науки і мистецтва. Тому можемо стверджувати, що масовий терор — це не тільки сотні й тисячі загиблих людей, а і ситуації, коли ціла установа перестає існувати, бо не залишилося жодного співробітника.

References

Bon', O. I. (2001). Muzej ukrains'kykh diiachiv nauky: etapy stanovlennia. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. 13, 338-349. [in Ukrainian].

Bon', O. I. (2007). Diial'nist' Muzeiu ukrains'kykh diiachiv nauky i mystetstva v umovakh narostannia tysku totalitarnoho rezhyму u kin. 1920 – 1930 rr. *Literatura j kul'tura Polissia – Literature and Culture of Polissya*. 39, 149-158. [in Ukrainian].

Pryn' O. (2017). Lysty Mykhajla ta Yevhenii Rudyns'kykh do akademika Serhiia Yefremova iak dzhe-

relo do istorii ukrains'koi arkheolohii ta muzejnytstva. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni - Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*. 21, 132-147. [in Ukrainian].

Polons'ka-Vasylenko, N. D. (1993). *Ukrains'ka Akademiia nauk. Narys istorii. Ch.1 (1918-1930)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Proletars'ka pravda. 1927. 11 chervnia.



**Теоретико-
методологічні засади
освітянського
краєзнавства**

УДК 94 (477-25) 371 (=411.16) 1918/1922

Анна Уманська (м. Київ)

Аспірантка відділу зарубіжних джерел з історії України

Інституту української археографії та

джерелознавства ім. М.С. Грушевського

E-mail: umanska.anna95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5596-0605>

Організація єврейської світської освіти у Києві у 1918–1922 рр.

У статті висвітлено тему організації єврейської світської освіти у Києві у 20-х рр. XX ст., що здійснювалася за ініціативи культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга».

Проаналізовано історичний контекст та передумови постання організації, концепцію нової світської їдишської культури для Східноєвропейського єврейства, запропоновану Культур-Лігою, та шляхи її втілення. На прикладі освітніх закладів, ініційованих організацією, висвітлено шляхи впровадження новітньої їдишської освітньої моделі.

Розглянуто низку їдишських навчальних закладів Культур-Ліги, зокрема дитячі садки, гімназії, школи для дорослих, Єврейський Народний Університет та мережу бібліотек.

Ключові слова: єврейська освіта, світська школа, Єврейський Народний Університет, Культур-Ліга.

Anna Umanska (Kyiv)

PhD student of the department of foreign sources from the history of Ukraine

to the Institute of the Ukrainian archaeography

of National academy of sciences of Ukraine

umanska.anna95@gmail.com

E-mail: umanska.anna95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5596-0605>

Organization of the Jewish public education in Kyiv in 1918–1922

The Outline of the Problem. *Backgrounds of the formation and spreading of the Jewish public educational institutions started in the nineteenth century. Majority of the educational institutions were established by the Jewish civic and cultural-educational organization «Kultur-Lige». Specifically, the Jewish public Yiddish schools, public libraries and reading rooms, as well as Jewish Public University were functioned under the direction of Kultur-Lige.*

Methods of Research. *The main methods, used in the article, are the method of synthetic analysis and quantitative method. The method of retrospection was also used by the author.*

Survey of the Results. *The article is about the organization of the Jewish public education in Kyiv in 1918-1922 functioned under the initiative of the cultural-educational organization «Kultur-Lige». Historical background and conditions of formation of the organization, conception of new public Yiddish culture for East European Jewry and ways of its realization were analyzed by the author. The example of educational institutions organized by Kultur-Lige showed the ways of incorporation of new Yiddish educational model. The Yiddish educational institutions such as kindergartens, gymnasiums, courses for adults, Jewish Public University and library network are examined in the article.*

Conclusions. *Despite the unstable political environment in Kyiv in 1917-1922, there was collaboration between members of the Jewish communities and cultural-educational organizations, especially Kultur-Lige, with the local Ukrainian government. Educational institutions organized by Kultur-Lige provided education for all categories of the Jewish community. The author analyzed that educational network included few pre-school institutions, secondary schools, gymnasiums, evening classes for adults, teachers' training college and Jewish Public University. All these institutions were secular with Yiddish as a language of teaching.*

Key words: Jewish education, public school, Jewish Public University, Kultur-Lige.

Тема єврейської освіти передбачає контекстуальний аналіз досліджуваного поля, адже передумови до утворення та розповсюдження світських єврейських освітніх закладів брали початок ще у XIX ст. Більшу частину освітніх інституцій, про діяльність яких йтиметься у статті, було ініційовано єврейською світською благодійною і культурно-просвітницькою організацією «Культур-Ліга». Зокрема, під керівництвом організації, у Києві функціонувала мережа світських єврейських шкіл з викладовою мовою їдиш, діяла низка їдишських бібліотек-читалень для широкого кола користувачів та було відкрито Єврейський Народний Університет.

Відтак, у межах дослідження єврейської світської їдишської освітньої мережі, зініційованої Культур-Лігою, перш за все, варто охарактеризувати історичний контекст, що дав поштовх зародженню організації. Крім того, дослідити ідею нової світської їдишської школи та етапи втілення та функціонування новітніх освітніх концепцій на прикладі шкіл Культур-Ліги у Києві у 20-х рр. XX ст. У статті, окрім висвітлення історичного контексту, автор зосереджуватиме увагу на розкритті двох основних напрямів діяльності Культур-Ліги в галузі освіти досліджуваного періоду: а. створення та функціонування мережі світських єврейських шкіл з викладовою мовою їдиш у Києві, котра тісно співпрацювала з бібліотечною секцією Культур-Ліги; б. діяльність Єврейського Народного Університету.

Джерельну базу дослідження складають документи шкільної та видавничої секцій Культур-Ліги, архів Єврейського Народного Університету, статут та організаційна документація організації. У межах статті використано джерела із фондів Державного архіву міста Києва (ДАК),

Державного архіву Київської області (ДАКО), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), Центрального державного архіву літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ)*.

Передумови постановня, організаційні основи та основні етапи діяльності Культур-Ліги. Утворення Української Народної Республіки в межах Російської республіки у 1917 році, а відтак проголошення незалежності УНР у січні 1918 року стали вагомими підставами для національно-персональної автономії для українських євреїв. Національно-персональна автономія УНР, проголошена III універсалом, надавала національним меншинам, насамперед єврейському, польському та російському населенню, права на політичне та культурне самовираження. Передбачалося утворення спеціалізованих національних союзів, що виступали представницьким органом від кожної нації. Закон «Про національно-персональну автономію» містив сім статей, що обґрунтовували право кожної нації на екстериторіальну автономію, створення Національних союзів та належне фінансування¹. Проголошення національної автономії для єврейського населення потягнуло за собою створення Міністерства єврейських справ, що опікувалося соціальними, політичними та культурними справами єврейської спільноти.

На хвилі створення Міністерства єврейських справ у межах УНР, утворення спеціалізованих національних союзів та збільшення кількості єврейських політичних діячів в українському уряді постала єврейська світська благодійна і культурно-просвітницька організація «Культур-Ліга». Ідея створення Культур-Ліги належить публіцисту, громадсько-політичному діячеві Зелігу Меламеду* який був передовим прихильником

* Загалом джерельна база вивчення Культур-ліги представлена широким колом джерел, серед яких тут варто згадати, насамперед, декілька джерел документального характеру. Зокрема, у Державному архіві міста Києва (ДАК) було опрацьовано фонд №163 «Київська міська управа», у межах якого виявлено статут Культур-Ліги, клопотання про реєстрацію їдишських навчальних закладів у Києві, довідки про асигнування коштів на потреби організації, звіти про низку навчальних закладів із навчальними планами, а також звіт експерта з єврейських міських шкіл щодо навчальних закладів Культур-Ліги. У межах фонду було виявлено окрему справу з документацією Єврейського Народного Університету. У Державному архіві Київської області (ДАКО), у фонді №Р-142 «Відділ народної освіти Київського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» було опрацьовано низку справ, що містять документи про діяльність бібліотечної секції Культур-Ліги, протоколи засідань Губнаросвіти, Центрального та Виконавчого Бюро Культур-Ліги, відомості про їдишську гімназію.

¹ *Абрамсон Г.* Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Київ : Дух і Літера, 2017. С. 112-113.

* Меламед Зеліг (1886, м. (?) – 1946, Нью-Йорк, США) – громадський та політичний діяч, публіцист. У 1912-1913 рр. очолював видавництво їдишських книг у Вільно. Один з ініціаторів та провідних діячів Культур-Ліги у Києві, а відтак, після ліквідації київської філії, – у Варшаві.

їдишизму та до того часу вже був тісно пов'язаний з видавничою справою. Головними фундаторами організації виступили тогочасні єврейські політичні діячі, зокрема чинний голова Міністерства єврейських справ Мойсей Зільберфарб (1876–1934), який обійняв посаду голови Центрального Комітету Культур-Ліги, а пізніше став ініціатором та ректором Єврейського Народного Університету.

Ідея Культур-Ліги перш початково передбачала створення міжпартійної організації, головна засада якої – розвиток сучасної єврейської освіти та культури мовою їдиш². Статут Культур-Ліги набув чинності 15 січня 1918 року. Цю дату можна вважати початком функціонування організації та розгортання першого етапу її діяльності, який тривав з 1918 по 1922 рр. Разом зі статутом було затверджено і керівний апарат об'єднання. Центральний Комітет, що опікувався чисельними культурно-освітніми секціями Культур-Ліги, налічував 21 особу, серед яких були чільні, знакові представники єврейської громади: Мойсей Зільберфарб, Давид Бергельсон (1884–1952), Єзекііль Добрушин (1883–1953), Мойсей Литваков*, Давид Гофштейн**. Центральний Комітет Культур-Ліги розташовувався за адресою вул. Велика Васильківська, 37, кв.***.

Статут Культур-Ліги налічував 26 пунктів, де поступово викладені ідея, основні цілі та внутрішньо організаційні положення. Текст статуту подано трьома мовами: українською, їдишем та російською. Відповідно до статуту Культур-Ліга визначалася як організація, головним

завданням якої є створення єврейської світської культурно-освітньої мережі****. У статуті також було унаочнено наміри фундаторів Культур-Ліги, серед яких однією з найважливіших цілей організації стало створення мережі освітніх закладів, зокрема національної бібліотеки та національних шкіл.

Безпосередньо у статуті Культур-Ліги прописано створення літературної, музичної, театральної, художньої та педагогічної секцій. Станом на кінець 1918 року було офіційно зареєстровано літературну, видавничу, освітню, театральну, музичну та художню секції. Попри те, що у статуті передбачено незалежне функціонування окремих секцій, можна розглядати їх діяльність у векторі взаємодії. Художня секція нерозривно пов'язувала свою діяльність із видавничою секцією, а видавнича, зі свого боку, відгукувалася на потреби освітньої. З плином часу також була налагоджена система культурно-просвітницьких секцій Культур-Ліги.

Зі становленням радянської влади у Києві мають місце чисельні поступки своїми повноваженнями з боку членів організації на користь владних установ. Попри те, що в перші роки свого панування радянська влада заохочувала діяльність єврейської культурно-просвітницької організації, здебільшого у 1920–1922 рр., Культур-Ліга зазнавала чималих утисків з державного боку. З середини 1920 року Єврейська секція КП(б)У, фактично замістила Міністерство єврейських справ³. Відтак, почалася примусова комунізація Культур-Ліги.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі - ІР НБУВ), ф. 321, оп. 7, спр. 3-5, арк. 1.

* Литваков Мойсей (1875, м. Черкаси – 1937(?), м. Мінськ) – політичний діяч та історик літератури. Здобув традиційну єврейську освіту. У 1902-1905 відвідував курси з філософії та літературознавства у парижській Сорбонні. З 1918 року – член Об'єднаної єврейської соціалістичної робочої партії. Після утворення ГОСЕТУ, завідував літературною секцією театру.

** Гофштейн Давид (1889, м. Коростишів, нині Житомирської обл. – 1952 ?) – єврейський поет, перекладач, член Культур-Ліги, член редакційних колегій та видавництв низки поетичних збірників та журналів єврейських літераторів у Києві та Москві. Член бюро єврейської секції Всеукраїнського союзу пролетарських письменників, член Єврейського антифашистського комітету. У 1948 році арештований, у 1952 році розстріляний.

*** Нині будинок частково збережений.

**** Так, параграф статуту №.1 проголошував, що «Культурна Ліга ставить своїм завданням розвиток і розповсюдження в народі єврейської міської культури по всіх галузях людської творчості, як то письменства, мистецтва, музики, театру, а також допомога утворенню нової єврейської демократичної школи і інших освітніх установ. 2. ст. Щоб цієї мети досягнути, Культурна Ліга утворює національну книгозбірню, мистецький театр, зразкове видавництво, зразкові установи для народної освіти, різні музеї для мистецтва і для науки». Див.: Державний архів міста Києва (далі – ДАК), ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 1.

³ *Абрамсон Г.* Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Київ: Дух і Літера, 2017. С. 145.

Центральний Комітет Культур-Ліги було розпущено у 1920 році. У доповідному зверненні до усіх відділів Культур-Ліги, єврейських робітників, революційної інтелігенції та усіх культурно-просвітницьких установ від 1920 року розкривається мотивація розпуску організаційних керівних органів Культур-Ліги і необхідності прийняття курсу на її комунізацію: «Наша задача заключалась в том, чтобы изменить основное направление деятельности Культур-Лиги и натолкнуть ее на путь коммунистического сотрудничества. Но так называемое демократическое большинство Культур-Лиги оказало в этом отношении сопротивление, и еврейские коммунисты вынуждены были прибегнуть к таким крайним мерам, как роспуск всего состава Ц.К. и Исполнительного Бюро Культур-Лиги и назначении нового коммунистического организационного бюро для руководства всей работой Культур-Лиги»⁴.

Усі повноваження Культур-Ліги перейняв на себе новий організаційний комітет, очолюваний літературознавцем та критиком Іцхаком Нусімовим (1889–1952). Навчальні заклади, що були підпорядковані колишньому Міністерству єврейських справ та Культур-Лізі було передано до новоствореного Єврейського відділу Народного комісаріату просвіти.

Після комунізації Культур-Ліги певний час продовжували існувати художня, шкільна, музична, театральна секції. Їдишські школи, що створювалися та підтримувалися Культур-Лігою було переформатовано на єдині трудові школи⁵. Найбільшу київську єврейську бібліотеку Культур-Ліги було реорганізовано у Центральну єврейську бібліотеку ім. Вінчевського. До 1925 року усі відділення організації із чисельними секціями було закрито. Видавництво Культур-Ліги проіснувало до 1930 року, а надалі перепрофільоване та перейменоване у «Центро-видав».

⁴ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 7, спр. 3-5, арк. 2.

⁵ Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925) / Упор. М. Рибаків. Київ: Кий, 2001. С. 9.

* Сьогодні в цій будівлі (проспект Голосіївський, 22) з пізнішою надбудовою третього поверху розміщується Будинок дитячої творчості.

** Хедер (з івр. – *кімната*) – початкова єврейська релігійна школа, в якій навчалися хлопчики від 3-х років під керівництвом вчителя – меламеда. Навчання в хедері контролювалося відповідною єврейською громадою, на території якої така школа функціонувала. Система єврейського релігійного навчання, сформована в ранній новий час в Україні і у Польщі збереглася і в смугі осілості в Російській імперії до 1917 року.

⁶ *Фишман Д.* Вокруг идиша. Очерки истории еврейской культуры в России и Польше. К.: Дух і Літера, 2015. С. 65.

Створення та функціонування мережі світських єврейських шкіл з викладовою мовою їдиш у Києві. Після затвердження статуту Культур-Ліги 15 січня 1918 року, члени новоствореного Центрального Комітету одразу узялися до організації шкільної мережі з викладанням мовою їдиш. Відповідно до статутних документів Культур-Ліги, постання закладів народної освіти мало сприяти розвитку та поширенню світської культури серед єврейського населення. Отже, відкриття дошкільної, шкільної та позашкільної секцій, що забезпечили б доступ до світської освіти для усіх верств єврейського населення, було одним із пріоритетних завдань ініціаторів Культур-Ліги.

До 1918 року у Києві існувала єдина світська єврейська школа із викладанням мовою їдиш, яка розміщувалася в історичній місцевості міста – Деміївці. Оскільки до 1917 року право на вільне проживання у Києві мали лише окремі категорії осіб юдейського віросповідання, в Деміївці, що мала офіційний статус передмістя, мешкала значна кількість євреїв. У 1878 році в центрі Деміївки була споруджена двоповерхова синагога Баришпольського (у приміщенні садиби купця 2-ї гільдії І.Я. Барашпольського), що служила не лише місцем для молитви, а також для освітньої та благодійницької діяльності тутешньої єврейської громади*. Вірогідно, при синагозі розміщувалася школа з викладовою мовою їдиш. Варто зазначити, що розширенню діяльності школи перешкоджала заборона з боку держави на секулярні єврейські освітні заклади. Тому, офіційно школа була зареєстрована як хедер**. Через непевний правовий статус школи неможливо було залучити більшу кількість дітей до навчання в її стінах⁶. Попри це, школа на Деміївці виступила вдалою моделлю світської їдишської освітньої установи, на яку орієнтувалися фундатори освітніх закладів Культур-Ліги.

Результати діяльності шкільних секцій Культур-Ліги протягом вже першого року її функціонування свідчать, по-перше, про попит серед єврейського населення Києва на світські освітні заклади, а, по-друге, про активну роботу керівництва і членів Культур-Ліги та її шкільних секцій в організації й створенні різних типів шкільної освіти. У звіті експерта з єврейських міських шкіл від 12 вересня 1919 року зазначено, що у 1918–1919 роках відкрито широку мережу нижчих єврейських шкіл, одну гімназію, курси для підготовки вчителів, Єврейський Народний Університет, просвітницькі заклади для дітей дошкільного віку та вечірні школи для дорослих⁷.

Перші дві школи, які відкрила Культур-Ліга, були вечірніми школами для дорослих. Для них у підпорядкування Культур-Ліги були передані приміщення в будівлях по вулиці Ярославська, 40* та Кузнечна, 44 (нині – вул. Антоновича). Варто зазначити, що будинок на Ярославській був зведений у 1910 році для спеціального денного притулку для єврейських дівчаток, тобто для дитячого садка, і як громадська споруда був одним з найбільш придатних приміщень для освітніх функцій. Навчальний план обох вечірніх шкіл передбачав курси їдишу, російської мови, арифметики, природознавства, географії та історії культури⁸. Найбільше годин на тиждень було виділено на вивчення їдишу та російської мови.

Персональний учительський склад викладачів їдишу мав відповідну загальноосвітню і навіть фахову підготовку. Серед учителів їдишу був уже знаний на той час поет Давид Гофштейн, випускник Київського комерційного інституту, який ще у 1917 році дебютував з нарисами та віршами мовою їдиш в київській газеті «*Naiie Tsait*». Окрім нього їдиш викладали випускник Університету Св. Володимира, згодом відомий педагог Яків Резнік**, а також випускник київської Єврейської учительської семінарії*** Давид Соха. Арифметику викладали випускник Сорбонни Соломон Ашкеназі та випускник Університету Св. Володимира і брат вищезгаданого Якова Резніка, Ліпа Резнік****. Крім загальноосвітніх предметів, для дорослих учнів школи були організовані уроки музики, що вів музикант-вокаліст Давид Белоостоцький⁹.

Учительський склад вечірньої школи для дорослих по вулиці Кузнечній, 44 був представлений в тому числі такими вчителями, як Хана Маршак-Нусінова, котра одночасно виконувала обов'язки директорки школи, а також випускник Київського комерційного інституту Борух Співак, який викладав загальну історію та історію культури¹⁰.

У 1919 році починає прослідковуватися більш налагоджена система функціонування шкіл. Перші вищезгадані школи для дорослих у підпорядкуванні Культур-Ліги не мали усталеного набору

⁷ ДАК, ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 10.

* Нині в приміщенні розташоване Головне управління пенсійного фонду України.

⁸ ДАК, ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 6;

** Резнік Яків (1892, м. Чорнобиль, нині Київської обл. – 1952, м. Старобільськ, нині Луганської обл.) – вчитель низки єврейських навчальних закладів у 1920-х роках, завідувач відділу педагогіки Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН, перший доктор педагогічних наук в Україні, дослідник проблем дидактики, психології та виховання. Керівник Дослідного дитячого будинку, автор багатьох наукових праць, присвячених актуальним проблемам педагогічної теорії і практики, викладач, організатор середніх і вищих навчальних закладів України.

*** Єврейська учительська семінарія (або – єврейські педкурси) була відкрита у Києві у 1918 році силами Культур-Ліги. З 1918 по 1920 рр. семінарія розташовувалася за адресою вул. Миколаївська (нині – Архітектора Городецького), 4. З 1920 по 1921 семінарію було перенесено у одне з приміщень Єврейського Народного університету по вулиці Хрещатик, 34.

**** Резнік Ліпа (1890, м. Чорнобиль, нині Київської обл. – 1944, м. Кустанай, нині Казахстан) – педагог, поет, письменник, драматург, переклад. Навчався на фізико-математичному факультеті Університету Св. Володимира та в аспірантурі філологічної секції Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН. У 1920-х роках викладав літературу і мови на Вищих єврейських педагогічних курсах. Автор літературних творів та перекладів мовою їдиш, зокрема творів Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна та Антона Чехова.

⁹ ДАК, ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 6.

¹⁰ Там само, арк. 7.

курсів для викладання та систематичного графіку роботи. Вчителі, які були залучені до викладання у новостворених закладах, незважаючи на їхній достатній освітній рівень, зіткнулися з проектом світської єврейської школи вперше. Так само давалася в знаки нестача методичних матеріалів та нових підручників. Вищезгадані перші дві школи для дорослих у перший рік свого існування нараховували лише по дві групи учнів.

Однак, з 1919 року, з відкриттям наступних шкіл, відбувається покращення в організації навчального процесу та підборі учительських кадрів, а також здійснюється уніфікація навчальних планів. Цьому покращенню посприяли декілька важливих факторів.

По-перше, у червні 1919 року, до викладання у школах Культур-Ліги приєдналися педагоги, які закінчили єврейські учительські курси, зорганізовані у Києві Культур-Лігою. Курси передбачали залучення зацікавлених осіб до спільного творення нової єврейської школи. До вступу на учительські курси допускалися особи лише за умов наявності диплому про вищу освіту. Слухачам курсів пропонували щомісячну стипендію розміром у сто рублів, а іногородніх осіб забезпечували житлом¹¹. Київські курси для єврейських учителів розміщувалися за адресом вул. Круглоуніверситетська, 7.

По-друге, з 1919 року Культур-Ліга долучилася до участі у всеукраїнських та всеросійських конференціях зі шкільної та позашкільної освіти¹². Це свідчило про два вагомих факти: визнання єврейської світської освіти на рівні з загальноукраїнською та збільшення популярності

єврейських освітніх закладів мовою їдиш, організованих Культур-Лігою.

Додатковим доказом на користь вищезазначеного вдосконалення та покращення єврейської освіти мовою їдиш може слугувати відкриття у 1919 році третьої вечірньої їдишської школи для дорослих по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 73 (нині – вул. Сакаганського), що мала одразу чотири групи слухачів¹³. У цій школі їдиш викладали народні вчителі Хаїм Каздан* та Фрейда Броварник, географію та природничі дисципліни – знаний на той час їдишський освітянський активіст Абрам Голомб^{2**}. Завідувачем школи був призначений Борух Співак, який одночасно працював учителем у вечірній школі для дорослих по вулиці Кузнечній, 44. Окрім загальних курсів, у школі організували окрему групу для «неграмотних з усіх предметів»¹⁴. Така практика прослідковувалася у вечірніх школах для дорослих і надалі.

Предмети, з яких проводилось навчання у школі для дорослих по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 73, ілюструє віднайдена автором статті у Державному архіві міста Києва таблиця (у нашому переліку, в контексті цієї статті, це таблиця №.1), що містить навчальний план школи, диференційований за групами, предметами та відведеними на них годинами¹⁵. За таким розкладом, що був уніфікований у 1919 році, працювали й інші єврейські освітні заклади для дорослих. Кількість годин для того чи іншого предмету могла різнитися, однак, як бачимо з таблиці, у всіх школах обов'язково найбільше часу і уваги приділялося вивченню мови їдиш.

¹¹ Шестимесячные еврейские учительские курсы // Киевская мысль. – 1918. 24 сентября. № 168.

¹² Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925) / Упор. М. Рибаків. Київ: Кий, 2001. С. 11.

¹³ ДАК, ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 6.

* Каздан Хаїм (1883, м. Херсон – 1979, Нью-Йорк, США) – педагог, публіцист та перекладач. З початку заснування Культур-Ліги був активним діячем освітньої секції, після 1920 року емігрував до Польщі, відтак був одним з керівників польської філії Культур-Ліги.

** Голомб Абрам (1882, м. (?), Литва – 1982, Лос-Анджелес, США) – їдишський письменник та педагог, один з ініціаторів шкільної секції Культур-Ліги. Автор чисельних педагогічних статей. З 1921 по 1931 рр. очолював Віленську учительську семінарію. Після створення дослідницького інституту їдишу YIVO у 1925 році, працював у відділі психології та освіти у віленській філії. У 1930-х роках емігрував до Палестини, а у 1944 переїхав до Мехіко, де протягом тривалого часу очолював низку єврейських шкіл з викладанням їдишем.

¹⁴ ДАК, ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 6.

¹⁵ Там само.

Таблиця №1

Групи	Єврейська мова (їдиш)	Російська мова	Арифметика	Природознавство	Географія	Історія культури	Музика
I	3	3	3	2	1	2	2
II	3	2	2	2	1	2	2
III	3	2	2	2	1	2	2
IV	3	2	2	2	1	2	2

Світські вечірні школи для дорослих серед єврейської людності набули такої широкої популярності, що згодом Культур-Ліга, окрім вищезазначених шкіл, відкрила ще три аналогічні школи, зокрема по вул. Кузнечна, 42, вул. Хорива, 45 та вул. Хорива, 38, а також у приміщенні Єврейського Народного Університету за адресою Хрещатик, 34¹⁶. Отже, протягом 1918–1919 років у різних районах Києва було відкрито сім вечірніх шкіл для дорослих з викладовою мовою їдиш та світськими навчальними предметами.

У вересні 1918 року шкільна секція Культур-Ліги відкрила перший світський дитячий навчальний заклад – єврейську гімназію у Києві, що розташовувалася по вулиці Володимирській, 85*. Гімназія функціонувала за зразками державних гімназій, однак послуговувалася їдишем як викладовою мовою. Навчальний процес забезпечували одинадцять викладачів. Керівництво гімназією провадила спеціально призначена Культур-Лігою шкільна рада³². Постанова такого єврейського навчального закладу у Києві, як гімназія, стало значною подією в місті і тому не випадково оголошення про її відкриття та прийом учнів було надруковане у найбільш популярній щоденній багатотиражній газеті «Киевская мысль». Варто зазначити, що в оголошенні підкреслювалося, що мовою навчання в гімназії буде виключно їдиш¹⁸.

Окрім гімназії, у Києві Культур-Ліга відкрила ще декілька навчальних закладів для дітей

віком від 13 до 17 років. У тому ж 1919 році по вулиці Китаївській, 14 відчинила двері вечірня школа для підлітків. Зі збережених архівних документів відомо, що у викладацькому складі переважали кваліфіковані, колишні домашні учителі, які спеціалізувалися на викладанні усіх базових навчальних дисциплін середньої освітньої ланки. Завідувачем школи було призначено випускника Київського комерційного інституту С. Паперного. Від часу заснування у школі було зареєстровано три групи слухачів¹⁹. Згодом у Києві постає ще одна вечірня школа для підлітків по вулиці Хорива 45*.

Віднайдені автором документальні джерела дають змогу також отримати уяву про загальну кількість учнів, які навчалися протягом 1919 року у п'яти школах «Ліги» у місті Києві. Загалом, зі звернення ЦК «Культур-Ліги» в міську училищну раду з проханням зареєструвати п'ять шкіл «Ліги» робимо висновок, що загальна кількість учнів київських навчальних закладів Культур-Ліги складала триста дорослих та сто п'ятдесят підлітків²⁰. Центральний Комітет Культур-Ліги регулярно звертався до міських адміністрацій, зокрема до губернських відділів народної освіти, училищних рад та державного комітету народної освіти зі звітами по роботі шкіл та проханням про реєстрацію нових. Загалом, у Києві функціонувало сім єврейських освітніх закладів для дорослих з викладанням мовою їдиш, дві вечірні школи для підлітків та одна єврейська гімназія.

¹⁶ Там само, арк. 11.

* Будівля збережена і перебуває на реконструкції.

¹⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-142, оп. 1, спр. 383, арк. 9.

¹⁸ Еврейская гимназия «Культур-Лиги» // Киевская мысль. 1918. 1 сент. – № 51.

¹⁹ ДАК, ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 9.

* Нині будівля збережена та використовується як житловий будинок.

²⁰ ДАК, ф. 163, оп. 21, спр. 1425, арк. 1.

Нерідко, у київських школах Культур-Ліги влаштовували позакласні загально-просвітницькі заходи. Здебільшого це були лекції, літературні читання або обговорення творів сучасного мистецтва з широким ілюстративним матеріалом, запрошеними митцями та так званими «туманними картинами» (*існуюче у тогочасній освітній системі означення технічних засобів навчання* – авт.), тобто використанням ілюстрацій за допомогою проєкційного апарату.

Поряд із загальноосвітніми навчальними закладами для дорослих і дітей, шкільна секція Культур-Ліги заснувала спеціалізовану музичну школу, яка розташовувалася по вулиці Велика Васильківська, 27²¹. Попри розміщення школи у житловому будинку, окрім класів для занять була зала, де відбувалися концерти. Завідувачем школи був призначений музикознавець та фольклорист Мойсей Береговський*, а організатором навчальної частини – музичний критик Ісак Рабинович. У приміщенні школи розташовувалася також невелика нотна бібліотека. За спогадами випускниці музичної школи Любові Ротманської, першими вихованцями закладу стали діти, котрі потерпіли під час погромів 1919 року, єврейські сироти та деякі діти із бідних родин²².

У навчальній програмі були передбачені класи фортепіано, скрипки, віолончелі, хорового співу та ритміки. До викладання були залучені імениті майстри, серед яких скрипаль та диригент Давид Бертъе**, викладачка музики по класу фортепіано Розалія Зарицька та піаністи Теодор Гутман*** і Натан Перельман****. Для всіх учнів школи обов'язковими були заняття в шкільному хорі, де діти, окрім єврейських фольклорних пісень мовою їдиш, вивчали також класичні музичні твори. Попри те, що усі навчальні дисципліни були музичного спрямування, інколи у школі організовували лекції, присвячені їдишській літературі. Одним із постійних лекторів був дійсний член Центрального та Виконавчого комітетів Культур-Ліги і письменник Ноах Лур'є*****. Часто до лекцій залучалися й інші знані київські поети, зокрема Іцик Фефер (1900–1952), Перец Маркіш (1895–1952) та Лейб Квітко (1890–1952).

У межах Культур-Ліги, окрім безпосередньо шкільної секції, діяв і дошкільний підрозділ. У 1919 році, за сприяння дошкільної секції, було відкрито дитячий садок Культур-Ліги за адресою вул. Велика Васильківська, 81, кв. 18*****. Дошкільний заклад був розрахований на п'ятдесят

²¹ Лист зі спогадами Любові Ротманської про навчання у київській музичній школі Культур-Ліги від 26 вересня 2001 р. – арк. 2 // Архів Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА.

* Береговський Мойсей (1892, с. Термахівка, нині Іванківського р-ну Київської обл. – 1961, м. Київ) – музикознавець, дослідник єврейського фольклору України. Музичну освіту здобув у Київській та Петроградській консерваторіях. Працював завідувачем кабінету музичної фольклористики Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН, науковим співробітником Інституту мови і літератури, завідувачем фольклорним відділом кабінету єврейської культури ВУАН, викладачем Київської консерваторії. У 1950 році арештований і засуджений до 10 років ув'язнення, у 1956 році реабілітований.

²² Лист зі спогадами Любові Ротманської про навчання у київській музичній школі Культур-Ліги від 26 вересня 2001 р. – Арк. 1 // Архів Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА.

** Бертъе Давид (1882, м. Літин, нині Вінницької обл. – 1950, м. Київ) – скрипаль, диригент, педагог. Музичну освіту здобув у Музичному інституті у Варшаві та Петербурзькій консерваторії. Викладав в Київському музично-драматичному інституті ім. В.М.Лисенка та у Київській консерваторії.

*** Гутман Теодор (1905, м. Київ – 1995, м. Москва) – піаніст, професор Московської консерваторії та Російської музичної академії ім. Гнесіних. Освіту здобув у Московській консерваторії. У 1932 році – лауреат II Міжнародного конкурсу ім. Шопена у Варшаві.

**** Перельман Натан (1906, м. Житомир – 2002, м. Санкт-Петербург, Росія) – музикознавець, піаніст та педагог. Освіту здобув у Київській консерваторії. Згодом продовжив навчання у Ленінградській консерваторії, де надалі викладав.

***** Лур'є Ноах (1885, м. Блашна, нині Мінської області, Білорусь – 1960, м. Москва) – письменник, перекладач, педагог, один з чільних керівників Культур-Ліги, керівник Єврейських педагогічних курсів у Києві, писав твори на ївриті та їдиші, критичні розвідки про класиків єврейської літератури – Менделе Мойхер Сфоріма та Іцхака Лейбуш. Переца.

***** Нині будівля використовується як житловий будинок.

дітей із обов'язковим дворазовим харчуванням. Передбачався добровільний внесок від батьків у розмірі від 100 до 200 рублів на місяць²³. Окрім дитячого садка, Культур-Ліга зініціювала відкриття дитячого клубу по вулиці Ярославській, 40. У тій самій будівлі розташовувалися бюро дошкільної секції Культур-Ліги та, як зазначалося вище, єврейська вечірня школа для дорослих.

Загалом, створення «нового проєкту» їдишської школи передбачало чимало викликів, з якими зіткнулися члени Культур-Ліги. Окрім пошуку шкільних приміщень та учительського складу, важливим було забезпечити новоутворені освітні інституції необхідними методичними посібниками та підручниками, що було окремим та ґрунтовним завданням. У видавництві Культур-Ліги друкувалися книжкові серії для школярів та викладачів, нові підручники з їдишу, а також періодичні видання з педагогіки. Зважаючи на це, шкільна секція тісно співпрацювала із бібліотечною.

Функціонування широкої світської шкільної мережі, організованої силами Культур-Ліги, свідчить за неабияку популярність подібних закладів серед єврейського населення. Відтак, з розвитком діяльності шкільної секції у Києві, спостерігаємо поширення аналогічних закладів в інших населених пунктах. Зокрема, варто зазначити, світська їдишська школа ще з 1912 року існувала у місті Чорнобиль, до її розвитку долучилися знані педагоги Яків Резнік із братом Ліпою Резніком. Чорнобильська школа, як і

школа в Деміївці, про яку йшлося вище, були першими «платформами» діяльності їдишських активістів та інтелектуалів. Відповідно до цього, Центральний Комітет Культур-Ліги, а надалі члени новоутвореної шкільної секції, спиралися на вже наявні «їдишські освітні проєкти». Окрім того, маємо низку спогадів про потужну їдишську школу у містечку Озаринці (нині – Вінницька область), що була відкрита у 1920-х рр., спираючись вже на наявні проєкти їдишських шкіл, зініційованих Культур-Лігою, та проіснувала до початку 1940-х рр.²⁴ Зі спогадів учня Озариницької школи Бориса Хандроса, для участі в літературних вечорах до школи приїздили єврейські письменники з Києва Матвій Талалаєвський*, Григорій Полянкер** та згадуваний вище Ліпа Резнік²⁵, котрі читали для дітей та вчителів свої вірші та оповідання.

Київська шкільна мережа, створена за ініціативи Культур-Ліги, попри нетривалий період свого існування, може розглядатися як виняткове явище в історії єврейської освіти Східної Європи. Варто зазначити, що після 1920-х рр., відбувається поступова «радянська» їдишських навчальних закладів. Зі становленням радянської влади збільшується кількість єврейських трудових шкіл, однак до 1940-х рр. спостерігається тенденція до їх занепаду. Поширеною була практика переведення дітей до загальних українських або російських шкіл після чотирьох початкових класів²⁶.

Створення їдишської бібліотечної мережі, що була покликана забезпечити навчальний

²³ Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925) / Упор. М. Рибаків. Київ: Кий, 2001. С. 20.

²⁴ Хандрос Б. Как мы учились...Об Озаринецкой еврейской школе // Институт иудаики. Матеріали конференції «Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій пол. ХХ століття», м. Київ, 6-28 серпня 2003. – 2003. / Електронний ресурс: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/52.htm>, відвідано 30.03. 2019.

* Талалаєвський Матвій (1908, с. Мохначка, нині Житомирської обл. – 1978, м. Київ) – поет, письменник та фронтовий перекладач. У 1920-х рр. був членом літературного гуртка Давида Гофштейна, де і дебютував як поет. Регулярно друкувався у пресі, зокрема у харківській газеті «*Shtern*», харківському журналі «*Royte velt*», низці київських газет, серед яких «Проліт», «*Gasleh und gasn*», «*Literaturna gazeta*», а також у газеті Єврейського антифашистського комітету «*Eynikayt*».

** Полянкер Григорій (1911, м. Умань – 1997, м. Київ) – їдишський письменник та прозаїк. У 1935 році здобув освіту у Київському педагогічному інституті, після чого активно працював у низці редакцій. Зокрема, довгий час обіймав посаду головного редактора їдишського художньо-літературного журналу «*Sovetishe literatur*».

²⁵ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ), ф. 1083, оп. 1, спр. 4, арк. 7.

²⁶ Хандрос Б. Как мы учились...Об Озаринецкой еврейской школе // Институт иудаики. Матеріали конференції «Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій пол. ХХ століття», м. Київ, 6-28 серпня 2003. – 2003. / Електронний ресурс: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/52.htm>, відвідано 30.03. 2019.

процес необхідними підручниками та літературою, почалося одночасно із заснуванням шкільної та дошкільної секцій у 1918 році. Перші бібліотеки відкривалися у межах новоутворених шкіл. Однак, подібні локальні читальні мали у складі невелику кількість літератури, що обмежувалася в основному низкою підручників.

Першу бібліотеку-читальню у Києві для широкого кола користувачів Культур-Ліга відкрила у 1919 році у приміщенні Подільського бюро організації, що розташовувалося по вулиці Спаській, 8. Станом на 1920 рік у книгосховищі бібліотеки нараховувалося 1200 книг, більшість з яких мовою їдиш²⁷. Втім, доступними для читачів були книги та періодичні видання івритом і російською мовою. Також у бібліотечному фонді було представлено чимало літератури для дітей та підлітків. Користувачі бібліотеки мали можливість ознайомитися з її фондом через каталог. Відомо, що вже за перший рік існування бібліотеки налічувалося 130 зареєстрованих користувачів²⁸. Оплата за користування бібліотекою не передбачалася, однак книги видавали під заставу у 50 рублів. Повне утримання закладу здійснювалося Центральним Комітетом Культур-Ліги. З огляду на збільшення кількості користувачів у 1920 році для бібліотеки виділили нове приміщення по вулиці Костянтинівській, 31*. Бібліотека проіснувала до 1922 року.

Ще одну бібліотеку для широкого загалу Культур-Ліга відкрила у 1920 році по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 44 (нині – вул. Саксаганського). Вже у 1921 році радянська влада здійснила реорганізацію закладу, ввівши установу до державного реєстру закладів культури і освіти. Після цього бібліотека Культур-Ліги отримала назву «Центральна єврейська бібліотека-читальня»²⁹. Члени Центрального Комітету Культур-Ліги здійснювали спроби перемістити основні фонди бібліотеки у нове приміщення, в результаті чого протягом 1923 року окрема єврейська читальня працювала по вулиці Люте-

ранській, у приміщенні клубу ім. Б. Борохова. Однак, у грудні 1923 року радянська влада вивела Центральну єврейську бібліотеку-читальню з підпорядкування Культур-Ліги та організувала на її місці Центральну єврейську бібліотеку ім. Вінчевського, фонди якої складалася із книгозбірок декількох колишніх єврейських бібліотек.

Діяльність Єврейського Народного Університету у Києві. Одним з найбільших досягнень Культур-Ліги було створення у Києві у 1918 році Єврейського Народного Університету. За нетривалий період існування навчального закладу, до його лав вдалося залучити близько п'ятисот студентів³⁰. Оскільки у статуті Культур-Ліги було передбачено відкриття вищого навчального закладу з викладанням мовою їдиш, одразу після затвердження статуту 15 січня 1918 року, почалося планування та організація університету. Головна мета створення такого закладу як Єврейський Народний Університет, згідно з записом у його статуті, була задекларована таким чином: «Єврейский Народный Університет в городе Киеве имеет целью широкое распространение научного знания среди тех элементов еврейского населения, которые либо вовсе не получили систематического образования, либо желают полученное образование поповнить»³¹.

Згідно зі статутом, у межах закладу передбачалися систематичні курси з трьох галузей знання: гуманітарної, природничо-математичної та секції «єврейських знань». Кожна група студентів повинна була скласти певну кількість обов'язкових семінарських та практичних занять. Передбачена тривалість навчання – не менше двох років. До навчання допускалися особи не молодше 16 років з базовою шкільною освітою³². Ректором університету було призначено Мойсея Зільберфарба.

Певну уяву про повний курс навчання в Єврейському Народному Університеті у Києві дає перелік навчальних курсів, вміщений у навчальних планах університету. Ці плани, що містять не

²⁷ ДАКО, ф. Р-142, оп. 1, спр. 384, арк. 3.

²⁸ Там само.

* Будівля використовується як офісне приміщення.

²⁹ Рогова А. Матеріали про діяльність Центральної єврейської бібліотеки ім. Вінчевського // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції, м. Київ, 22-23 листопада 1993 р. / Київ: Асоціація Єврейських організацій та общин України, 1994. С.130.

³⁰ ДАК, ф. 163, оп. 52, спр. 868, арк. 5.

³¹ Там само, арк. 11.

³² Там само, арк. 14.

лише перелік учбових предметів, але й кількість годин, відведений на кожний з курсів, які вивчалися, були віднайдені автором у Державному архіві міста Києва. Нижче ми подаємо таблиці (таблиці №2,3,4) з навчальними планами, складеними

окремо для природничо-математичної та гуманітарної груп, та для групи, котра вивчала такі спеціальні предмети, як давньоєврейська мова та література, єврейська історія, історія єврейського самоуправління та історія єврейської культури.

Таблиця № 2

Навчальний план для природничо-математичної групи³³

Назва курсу	I рік навчання	II рік навчання
Математика	2 год.	2 год.
Механіка	—	1 год.
Фізика	2 год.	2 год.
Хімія	2 год.	1 год.
Геологія, фізична географія та метеорологія	1 год.	2 год.
Астрономія	1 год.	1 год.
Ботаніка	2 год.	1 год.
Зоологія	2 год.	2 год.
Біологія	—	1 год.
Анатомія та фізіологія людини	2 год.	1 год.
Гігієна	1 год.	—
Всього	15 год./тиждень	14 год./тиждень

Таблиця № 3

Навчальний план для гуманітарної групи³⁴

Назва курсу	I рік навчання	II рік навчання
Політична економія (теорія та історія)	2 год.	1 год.
Історія господарства	1 год.	1 год.
Економічна політика	—	1 год.
Фінансове право	1 год.	—
Державне та адміністративне право	2 год.	1 год.
Цивільне право	1 год.	1 год.
Соціологія	1 год.	1 год.
Всесвітня історія	2 год.	2 год.
Історія Росії та України	1 год.	1 год.
Історія всесвітньої літератури	1 год.	2 год.
Вступ до філософії	1 год.	—
Історія філософії	—	2 год.
Психологія	1 год.	1 год.
Логіка та методологія	—	1 год.
Всього	15 год./тиждень	16 год./тиждень

³³ ДАК, ф. 163, оп. 52, спр. 868, арк. 7.

³⁴ Там само.

Таблиця № 4

Навчальний план для групи єврейських знань³⁵

Назва курсу	I рік навчання	II рік навчання
Єврейська література	2 год.	2 год.
Єврейська філологія	1 год.	1 год.
Давньоєврейська мова	2 год.	1 год.
Давньоєврейська література	1 год.	2 год.
Біблія та біблійна критика	1 год.	1 год.
Єврейська історія	2 год.	2 год.
Історія євреїв Східної Європи	2 год.	2 год.
Історія єврейського національного самоуправління	1 год.	1 год.
Історія єврейської культури	2 год.	2 год.
Всього	14 год./тиждень	14 год./тиждень

Перші загальні лекції, до офіційного відкриття університету, проводили по вулиці Велика Васильківська, 98*. Надалі, після реєстрації інституції, навчання відбувалося у окремих приміщеннях, що були надані у користування Культур-Ліги.

Відповідно до статуту, фінансування Єврейського Народного Університету передбачалося за рахунок коштів, що мали асигнувати Культур-Ліга, місцеві єврейські громади, Київська міська управа, губернське та повітове земства. Окрім фінансування місцевих громад та адміністрацій, передбачалося також оплата за навчання студентами. Однак, ці передбачені у випереджуючому відображенні джерела фінансування університету, насправді не активізувались, за що промовисто свідчать віднайдені автором статті архівні матеріали, що відображають дійсний стан фінансових справ Єврейського Народного Університету. Хоча Центральний Комітет Культур-Ліги у 1918 році звертався з проханням про надання коштів на утримання навчального закладу до Київської міської управи, додаючи заздалегідь складений кошторис³⁶, у подальших кошторисах за 1918–1919 рр. зазначено фінансування лише від Центрального Комітету Культур-Ліги у роз-

мірі 50 000 рублів та субсидія від київського міської управи у розмірі 25 000 рублів. Фінансування університету з боку держави починається від 20 березня 1920 року, відколи Єврейський Народний Університет прийнято у підпорядкування Київського губернського відділу народної освіти³⁷.

Керівництво закладу здійснювалося університетською радою, склад якої переобирали щотири роки. Університетська рада опікувалася загальними справами навчального закладу, які передбачали концентрацію зусиль на наступних п'яти напрямках роботи: «а) установление общего плана преподавания, открытие курсов и групп Университета; б) устройство учебно-воспитательных установлений, как-то: библиотек, кабинетов, лабораторий, музеев; в) приглашение преподавателей; г) установления размера и способов вознаграждения преподавателей; д) допущение слушателей, взимание с них платы»³⁸.

Варто зазначити, що викладачами університету могли стати лише особи з ученим ступенем, або ж ті, хто мав заслуги та публічне визнання в середовищі колег, наприклад, у літературі, науці, або ж іншій галузі його професійної підготовки та компетенції.

³⁵ ДАК, ф. 163, оп. 52, спр. 868, арк. 8.

* Після реконструкції будівля використовується як офісне приміщення.

³⁶ ДАК, ф. 163, оп. 52, спр. 868, арк. 4.

³⁷ ДАКО, ф. Р-142, оп. 2, спр. 34, арк. 4.

³⁸ ДАК, ф. 163, оп. 52, спр. 868, арк. 15.

Офіційний початок занять у Єврейському Народному Університеті відбувся 9 листопада 1918 року у приміщенні Зуболікарської школи за адресою Хрещатик, 44*. Приміщення повністю надано у користування університету задля «розповсюдження наукового знання серед широких верств трудового єврейського населення Києва»³⁹. Охочі допускалися до занять за попереднім записом⁴⁰.

За використаними джерелами можна також прослідкувати динаміку зростаючого попиту на освіту саме в Єврейському університеті, який стрімко зріс вже відразу після його відкриття і початку функціонування**. Відтак, у травні 1919 року, Центральний Комітет Культур-Ліги прийняв рішення про відкриття філіалу Єврейського Народного Університету на Подолі. Оскільки точної адреси окремого приміщення Подільського відділу Єврейського Народного Університету не знайдено, можемо зробити висновок, що навчання проходило у приміщенні Подільського бюро Культур-Ліги по вулиці Спаській, 8.

І центральне, і подільське відділення університету здійснювали навчання за однаковими учбовими планами. Природничо-математична та гуманітарна групи мали базовий комплект курсів, подібний до тих, що був на аналогічних кафедрах у більшості тогочасних вищих навчальних закладах. Однак, Єврейський Народний Університет у Києві пропонував до уваги слухачів окремі курси з історії та культури єврейського народу. Усі курси з «юдаїки» були об'єднані у групу єврейських знань. У межах таких груп передбачалися курси класичної єврейської філософії та літератури, а також вивчення давньоєврейської мови, Біблії та біблійної критики⁴¹.

Варто зауважити, що Єврейський Народний Університет у Києві був першим подібним навчальним закладом на теренах колишньої Російської імперії. Попри нетривалий період існування, з 1918 до поч. 1920 рр., заклад об'єднав

навколо себе чималу кількість слухачів та консолідував більшість тогочасних єврейських інтелектуалів.

Висновки. Підсумовуючи нашу розвідку, слід зазначити, що постанови Культур-Ліги уможливилось завдяки проголошенню незалежності УНР у 1918 році та здобуттю українськими євреями національно-персональної автономії, що забезпечило їм право на культурне самовираження. 15 січня 1918 р. був прийнятий Статут Культур-Ліги. Ця подія стала відправною точкою для розгортання функціонування організації. На першому етапі діяльності Культур-Ліги, який тривав з 1918 по 1922 рр. і розгляд котрого є предметом цієї статті, мала місце співпраця членів єврейських громадських та культурно-просвітницьких організацій, зокрема і Культур-Ліги, з тогочасними урядами. Ця співпраця відбувалась попри нестабільну політичну ситуацію у Києві на початку ХХ століття. Незважаючи на нетривале існування Культур-Ліги, організація стала платформою для самовираження тогочасних єврейських культурних та політичних діячів. Зі свого боку, мова їдиш виступила своєрідним інструментом побудови нової єврейської світської культури.

Освітні заклади, ініційовані Культур-Лігою, передбачали залучення усіх вікових категорій єврейського населення. Освітня мережа складалася з декількох дитячих дошкільних установ, підліткових шкіл, гімназії, вечірніх освітніх закладів для дорослих, учительської семінарії, а також Єврейського Народного Університету. Усі заклади носили світський характер, а обов'язковою викладовою мовою був їдиш. Учительський склад освітніх установ здебільшого був представлений керівництвом та членами різних секцій Культур-Ліги.

Наведена динаміка розвитку освітньої мережі демонструє, що усталена система функціонування навчальних закладів починає налагод-

* Нині будівля використовується як житлово-офісне приміщення.

³⁹ Цит. за *Кальницький М.* Єврейские адреса Киева. Київ: Дух і Літера, 2012. С. 234.

⁴⁰ Єврейський Народний Університет // *Киевская мысль*. 1918. 5 ноября. № 205.

** Таке нарративне джерело, як повідомлення в газеті «Вечер» подає відомості про стан справ університету через місяць після офіційного початку його роботи: «В последнем заседании лекторского совета Еврейского Народного Университета заслушан был отчет за первый месяц. Лекции в Университете начались 9 ноября при 62 слушателях, но в течение первой недели число слушателей возросло и достигло 5 декабря 183 человек». Див.: В *Єврейском Народном Университете* // *Вечер*. 1918. 12 грудня. Це свідчило про стрімке збільшення попиту на навчання у освітньому закладі такого типу.

⁴¹ ДАК, ф. 163, оп. 52, спр. 868, арк. 8.

жуватися вже у 1919 році, за рік після безпосереднього заснування шкільної секції в межах Культур-Ліги. Певною мірою відбувається уніфікація навчального процесу в різних типах навчальних інституцій, як-от у початкових й підліткових школах, гімназіях, вечірніх школах для дорослих. Аналіз архівних документів показав, що переважна більшість викладачів шкільної секції були з повною середньою та вищою освітою та чималим викладацьким досвідом. Навчальні курси, як у школах, так і у Єврейському Народному Університеті, включали як гуманітарний, так і природничий цикли.

Відмінною рисою усіх типів навчальних закладів Культур-Ліги була наявність окремого

блоку єврейських знань, що включав вивчення мови їдиш, єврейської історії та інколи івриту. Зокрема, у межах Єврейського Народного Університету, окрім гуманітарного та природничого факультетів, був передбачений окремий дворічний курс «єврейських знань».

Заснувавши специфічну освітню мережу, Центральний Комітет Культур-Ліги задекларував творення модерної моделі єврейської світської освіти. Шкільна мережа та Єврейський Народний Університет, створені за ініціативи організації, попри нетривалий період свого існування, може розглядатися як виняткове явище в історії єврейської освіти Східної Європи.

References

Abramson, H. (2017). *Molytva za vladu. Ukraintsi ta ievrei v revoliutsijnu dobu (1917–1920)*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Estrajkh, H. (2015). *Kul'tura movoiu idysh*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Fyshman, D. (2015). *Vokruh ydysha. Ocherky ystoriyy evrejskoj kul'tury v Rossyy y Pol'she*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Russian].

Kal'nyts'kyj, M. (2012). *Evrejskye adresa Kyeva*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Khandros, B. (2003). *Kak my uchyls'... Ob Ozarynetskoj evrejskoj shkole*. Retrieved November 25,

2019, from <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/52.htm> [in Russian].

Rybakov, M. (2001). *Pravda istorii. Diial'nist' ievrejs'koi kul'turno-prosvitnyts'koi orhanizatsii «Kulturna liha» u Kyievi (1918–1925)*. Kyiv: Kyj. [in Ukrainian].

Rohova, A. (1993). Materialy pro diial'nist' Tsentral'noi ievrejs'koi biblioteky im. Vinchevs'koho. Abstract of Papers '93: *Yevrejs'ka istoriia ta kul'tura v Ukraini* (pp. 129–132). Kyiv. [in Ukrainian].



**Музичне
краєзнавство
у контексті сучасної
історичної думки**

Георгій Павлов (м. Київ)

викладач Національної музичної академії України

ім. П. І. Чайковського

E-mail: georgiy.violin@gmail.com

Соната Б.М. Лятошинського для скрипки та фортепіано оп. 19 та її значення в еволюції музичної культури України

У дослідженні проаналізовано особливості композиторського стилю знакової постаті української музичної культури – Бориса Миколайовича Лятошинського в контексті розвитку жанру «української сонати»; описано вплив історичних та життєвих подій на формування полі-стилістичного вектору композиторської техніки у камерно-інструментальній творчості митця у 20-х роках ХХ сторіччя; виявлено основні тенденції в побудові сонати, які отримали подальший розвиток у формуванні та кристалізації камерно-інструментального жанру у творчості українських композиторів ХХ сторіччя. У статті досліджено ладо-гармонічну, синтаксичну, інтонаційну, технічну, складові сонати.

Ключові слова: камерно-інструментальний жанр, «українська соната», модус, лад, гармонія, динаміка, тональність, драматургія, синтаксис, екзистенціальний вплив.

George Pavlov (Kyiv)

NMAU them. P.I. Tchaikovsky

E-mail: georgiy.violin@gmail.com

Sonata B.M. Lyatoshynsky for violin and piano op. 19 and its significance in the evolution of musical culture of Ukraine

The study analyzes the features of the compositional style of the iconic figure of Ukrainian musical culture – Borys Mykolayovych Lyatoshynsky, in the context of the development of the genre of «Ukrainian sonata»; describes the influence of historical and life events on the formation of the poly-stylistic vector of compositional technique in the chamber-instrumental work of the artist in the 20s of the twentieth century; revealed the main trends in the construction of the sonata, which were further developed in the formation and crystallization of the chamber-instrumental genre in the works of Ukrainian composers of the twentieth century. The article examines the harmonic, syntactic, intonation, technical, constituent sonatas.

Key words: chamber-instrumental genre, «Ukrainian sonata», mode, mode, harmony, dynamics, tonality, dramaturgy, syntax, existential influence.

Борис Миколайович Лятошинський (1895–1968) – один з найвидатніших митців сучасної української музики ХХ сторіччя. Перебуваючи біля витоків модернізму він здійснив справжній «прорив» української музики у сучасний європейський культурний простір. Сьогодні, у світовій музичній культурі тільки починають знайомитись з творчою спадщиною відомого українського композитора, однак відсутність достатньої кількості літератури у вітчизняному музикознавстві, зумовлює недостатнє розуміння композиторської «мови». Ця проблема створює ряд складнощів у розумінні музики Б.М. Лятошинського не тільки за кордоном, але і в Україні. Сучасні виконавці не мають літературного базису для повного розуміння та розкриття образного змісту творів Б.М. Лятошинського.

Соната для скрипки та фортепіано оп.19 – це «переломний момент» не тільки в творчості геніального композитора, а й невід’ємна ланка у розвитку жанру «української сонати» взагалі. Оскільки хронологічно першим (на сьогодні єдиним віднайденим) зразком жанру української камерно-інструментальної сонати вважається соната для скрипки і чембало (bassocontinuo) (1772 р.) Максима Березовського (1745–1777). Окреме місце в становленні української камерної музики займають три сонати для скрипки та чембало Дмитра Бортнянського (1751–1825) та соната для скрипки та bassocontinuo Івана Хандошкіна (1747–1804) – вихідця з України, сина українця-валторніста Остапа Хандошко, що перебував на службі у гетьмана Данила Апостола, потім у поміщика

П.Б. Шеремет'єва. Однак, з появою перших зразків жанру сонати в українській музичній культурі спостерігається відсутність його розвитку більш ніж на 150 років. І саме з появою сонати для скрипки та фортепіано ор. 19 Б.М. Лятошинського у 1926 році – відбувається відродження «української сонати» та її стрімкий розвиток у творчості українських композиторів ХХ сторіччя.

Відсутність спеціальних наукових праць, присвячених дослідженню сонати для скрипки та фортепіано ор. 19 Б.М. Лятошинського в історико-теоретичному аспекті зумовлює *актуальність* цієї роботи. Крім цього, сьогодні існує досить велика кількість виконавських версій цього твору, що дає змогу, з одного боку, почути та порівняти інтерпретації різних виконавців, що дуже важливо для відчуття цілісності та більш широкого розуміння композиторського задуму, а з іншого – сформувати свою виконавську версію в симбіозі між власними стилістичними уподобаннями (манерою), та, вже існуючими інтерпретаціями.

Мета роботи – детальне визначення усіх елементів музичної «мови» сонати для скрипки та фортепіано ор. 19, розкриття засобів музичної виразності, що вплинули на особливість та неповторну унікальність композиційної побудови твору.

Об'єктом дослідження є соната для скрипки та фортепіано ор. 19. (1926 р.) видатного українського композитора ХХ сторіччя – Бориса Миколайовича Лятошинського.

Предметом дослідження є характерні особливості композиторської «мови» Б.М. Лятошинського та їх прояв у камерно-інструментальному жанрі, які слугували першоосновою для розвитку цього жанру в українській композиторській школі та були втілені у творчості багатьох композиторів ХХ століття.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

- Вперше детально описано та систематизовано основні чинники та життєві події композитора, які вплинули на звернення Б.М. Лятошинського до камерно-інструментального жанру та образний зміст сонати.

- Вперше проведено детальний гармонічний та синтаксичний аналіз Сонати для скрипки та фортепіано Б.М. Лятошинського.

Оскільки основною метою дослідження є детальне визначення усіх елементів музичної «мови» сонати, важливе місце даному питанню займає теоретична література: Б. Асаф'єв (Му-

зична форма як процес), Н. Горюхіна (Еволюція сонатної форми), В. Москаленко (Лекції музичної інтерпретації / Про розуміння музичного твору. Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського).

При пошуковій роботі щодо стилістичного становлення Б.М. Лятошинського в процесі розвитку жанру камерної сонати, було використано книгу І. Царевич «Камерно-інструментальні ансамблі Б. Лятошинського, створені у 20-х роках».

Важливе місце у розвідці належить дослідженню історичних подій початку ХХ століття в Україні та їх «віддзеркаленню» у формуванні творчого портрету Б.М. Лятошинського. Саме тому, було використано передмову І. В. Савчук до збірки «Романси 1920-х Б. Лятошинського».

І звичайно, провідною сферою використаних джерел є спогади, листи та матеріали Б.М. Лятошинського (Л. Грисенко, Н. Матусевич).

1. Вплив історичних та життєвих подій на формування полі-стилістичного вектору композиторської техніки у камерно-інструментальній творчості Б.М. Лятошинського (1895–1968) у 20-х роках ХХ сторіччя.

Для розуміння того, що вплинуло на формування художньої доктрини молодого композитора та творчих індивідуальних рис Б.М. Лятошинського у 20-ті роки ХХ століття, необхідно проаналізувати загальну характеристику тодішніх процесів в історії та мистецтві в контексті багатовимірних екзистенціальних впливів на індивідуум.

Філософію початку ХХ ст. відрізняє загострене почуття крихкості індивідуального існування. Для слов'янських народів екзистенційні мотиви буття були продиктовані стихійними зривами початку ХХ століття – військовими діями Першої світової, громадянської війною і важким економічним та політичним станом 20-х років минулого століття. Художники загострено відчують і відображають ситуацію масової насильницької смерті. Саме тут, на модерністському художньому ґрунті, найбільш чітко формується екзистенціальне, через захопленість творчих пошуків художників, їх внутрішнього переживання – породжуються «невроз» як повне розчарування в творчості при ніби зовнішньому спокої, як зазначає І. Царевич: «В начале ХХ века прорыв в бытие через трагические жизненные потрясения рассматривался как средство преодоления всего земного, небожественного, человеческого»¹.

¹ Царевич І. Камерно-інструментальні ансамблі Б. Лятошинського, створені у 20-х роках //Українське музикознавство. М., 1972. Вип. 7. С.105.

І звичайно, ці події не могли не вплинути на Бориса Миколайовича, який мав великий потенціал, навчаючись в двох вузах (окрім навчання у Р.М. Глієра в Київській консерваторії з 1914 до 1919 року, він вчився на юридичному факультеті Київського університету). В його композиторській техніці цього періоду можна побачити відхід від загальноприйнятих, традиційних норм в українській музиці того часу, що відрізнявся цікавим та новим мисленням. Уже в стилі раннього періоду творчості він зумів поєднати традиційне з новим – модерновим. Саме пошук «нового» став на той час рисою, притаманною майже всім галузям мистецтва, і українське мистецтво, зокрема музичне, не є винятковим. У контексті цього процесу стиль Б. Лятошинського став зразком українського експресіонізму, символізму і неоромантизму.

Відносини з Р.М. Глієром, як з дуже близькою людиною (в особистому та професійному сенсі), з учителем, Борис Миколайович зберігатиме майже усе своє життя. Листування двох непересічних людей, вчителя і учня, дозволяє простежити дуже багато подробиць творчого та особистого життя двох художників, які, без цього листування, були б для нас втрачені. Б. Лятошинський часто ділився з вчителем своїми планами, роздумами про свої твори. Однак, листи майже не охоплюють період навчання в консерваторії (1914-1919), коли двоє художників ще не були друзями (це були відносини вчителя та учня), але починаючи з двадцятих років, вони мають дуже велику історичну цінність, яка розкриває індивідуально-композиторські пошуки Лятошинського:

• В одному з таких листів, він описує свої переживання: «... Скажу тільки, жити сучасному композиторові, та ще молодому, в такій провінції, як нинішній Київ, означає зовсім поховати себе. Приходжу до висновку, що молодим композиторам <...> можна творити тільки в Петербурзі або в Москві. І концерти, бібліотеки, і те необхідне середовище є лише в цих двох містах. Свого часу мені здавалося, що в Києві можуть бути створені подібні умови, але тепер я переконуюся, що Київ ніколи не наздожене Москву, Петербург або взагалі закордон»².

• Також, з одного листа, який був зафіксований у передмові нотної збірки «Б. Лятошинський. Романси 20-х», який було опубліковано у 2015 році, можна зрозуміти як композитор трагічно переживає занепад київського мистецького життя: «<...> Усе тут постарому: порожньо і мертво. Звичайно, немає ані камерних, ані симфонічних концертів, ба, навіть музиканти пристойні відсутні. Всі виїзять звідси при першій нагоді, всі, хто тільки має можливість. Відчуваю себе в Києві наразі просто, як у болоті. Але нічим допомогти собі не можна. Уже почав збирати гроші з тією метою, щоб, коли й цього літа мені не дадуть зіграти симфонії і фантазії цієї, просто самому заплатити оркестрові за зайві репетиції і все ж домогтися свого. Зіграє це все просто для самого себе, оскільки тут узагалі майже немає, для кого грати»³.

• Екзистенційний трагізм завжди був присутній у житті молодого композитора (думки про від'їзд із Києва): «Весь час наполегливо думаю про те, як мені вибратися з Києва. Тут тільки загинути лишається в цьому болоті. Але поки що не уявляю собі, як це здійснити»⁴.

• На жаль, творче життя Б. Лятошинського було далеко не безхмарним, прем'єри його творів часто відмінялися через маловагомні причини: «... Зараз пишу Вам у неприємний момент, а саме: вчора повинна була виконуватися в Купецькому моя симфонія, та нічого з цього не вийшло ...»⁵.

• Далі митець, у розпачі від своєї «нереалізації», коли відсутня важлива складова творчого процесу – живе сприйняття його музики слухачем, констатує: «... Невже я ні на що більше не годний, окрім цієї нещасної обов'язкової гармонії, яка мені досить вже набридла ...»⁶.

Звичайно, ці події дуже гостро вплинули на творчість композитора не тільки у 20-ті роки, а й на все подальше життя. Коло його образів, стнів охоплює позареальні, відчужені, нежиттєдайні, як парадокс недосконалості, миттєвості людського існування. Творчість Б. Лятошинського схильна до тематики емоційної екзальтації та містичної смерті, а також відверто трагічних музичних образів.

² Лятошинський Б. Спогади, листи, матеріали: кн. 1. К.: Музична Україна, 1985. С. 57-165.

³ Лятошинський Б. Романси 1920-х / авт. упоряд. І.Б. Савчук ; Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України. Вид. 2-е, перероб. і виправ. К.; Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2015. 35 с.

⁴ Лятошинський Б. Спогади, листи, матеріали: кн. 1 / Л. Грисенко, Н. Матусевич. К.: Музична Україна, 1985. С. 57 – 165.

⁵ Лятошинський Б. Романси 1920-х / авт. упоряд. І. Б. Савчук ; Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України. Вид. 2-е, перероб. і виправ. К.; Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2015. С. 26-27.

⁶ Там само.

2. Соната для скрипки та фортепіано оп. 19 Б.М. Лятошинського, в контексті становлення та кристалізації індивідуальних композиторських рис у камерно-інструментальному жанрі періоду 20-х років ХХ сторіччя.

Соната для скрипки та фортепіано 1926 року є найбільш характерним трагічним втіленням екзистенційного в творчості композитора. Поєднуючи в собі традиційні форми сонатного циклу з її основними принципами побудови, ця соната відкриває новий етап процесу симфонізації камерно-інструментального жанру, який бере свій початок від епохи романтизму.

(Поділ сонати на частини є умовний).

Перша частина – *Allegro impetuoso* – побудована у класичній формі сонатного «allegro», з відносним дотриманням тональної диспозиції, оскільки основною рисою «класичної» сонатної форми є диспозиція між тональностями головної

та побічної партії (Т та Дв експозиції). Однак Борис Миколайович реалізовує це співвідношення на рівні тембрально-динамічних пластів, тобто у зовсім *новій сфері засобів формотворення*, що є характерною рисою неоромантизму та символізму.

Тема головної партії є лейтмотивом всієї сонати. Вже перший інтервал – (зменшена терція) створює надзвичайну напругу. Попри те, що відсутнє тональне тяжіння та ладові співвідношення, можна визначити, що основним звуком, від якого відбувається інтонаційна та синтаксична побудова теми є звук «а». Саме в нього відбувається розв'язок зменшеної терції та висхідні стрибки на чисту квінтну у першому такті та на малу сексту – у другому. Цей принцип «розгортання» інтонаційного зерна (модусу) можна порівняти з принципами побудови тем у фугах І.С. Баха. Ще більшу напругу викликають акорди в партії фортепіано, які входять в дисонанс з основними звуками теми:



У третьому такті – відбувається зміна опори на звук «h», за допомогою акценту на синкопі, після чого кульмінація теми буде реалізована на першій долі п'ятого такту, саме завдяки специфічному та надзвичайно екзальтованому тембру звучання цього звуку на соль струні у верхній

позиції в партії скрипки.

Перша доля восьмого такту – синтаксично «замикає» побудову теми, повертаючись до основного звуку «а», який був інтонаційною опорою у перших двох тактах, а також, за допомогою раптового динамічного контрасту з «f» на «p»:

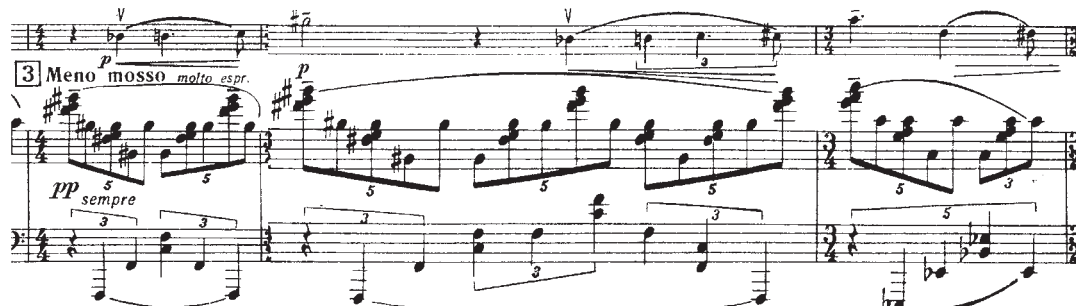


Для багатьох композиторів ХХ сторіччя поліфонія пластів, як новий засіб музичної виразності, займає особливе місце в драматургії твору. Подібні динамічні співставлення, які відбуваються між головною та побічною партіями

сонати Лятошинського є основним принципом побудови диспозиції темв сонатному «allegro». Однак, помітною ознакою сильно централізованої тональної системи є зміна гармонічного напрямлення, а саме: в темі головної партії в

основному використовуються *гармонії тональностей «дісзного» напрямлення*, на відмінно від теми побічної – де відбувається гармонічна нейтралізація між полі-ладовими співвідношен-

нями Ре мінору та Фа мажору – паралельних тональностей, що певною мірою, разом з фактурним викладенням, нагадує міксодіатоніку Дебюссі:



Характерною особливістю форми є *наскрізне експонування*, оскільки відсутні заключна та зв'язкова партії. Цікаво, що роль зв'язкової партії

виконують останні шість тактів головної, які побудовані на її інтонаційному зерні, однак зі зміною розміру та опорного звуку у другому такті:



Розробка побудована на трансформаціях драматургічного конфлікту головної та побічної тем. Часто відбуваються темпові зміни, динамічні контрасти у надзвичайно експресивному розвитку. Особливу увагу, заслуговує *дзеркальна зміна динамічного нюансу в основних лейтмотивах* сонати.

Як і в класичних сонатах, *кульмінація* відбувається у точці «золотої перетину» форми першої частини сонати. У композиторів-класиків – це відбувається за допомогою домінантового органного пункту перед репрізою, а в сонаті Лятошинського, завдяки *стрімкій хвилі динамічного контрасту*, що підтверджує теорію про динамічний пласт, як основний спосіб формотворення. Отже, репріза – динамізована. Перше проведення теми головної партії скорчено до однієї фрази, замість чого вона сублимується у темі побічної. Відбувається *семантичне ототожнення образів*, що є характерною рисою композитора у побудові драматургії твору. Подібне переосмислення побічної партії, остаточно стверджується в кодї, де вона досягає свого емпіазису. Подвійні ноти в партії скрипки, масштабні віртуозні акордові побудови та арпеджіо у фортепіано – створюють найвищу експресивну «точку» драматургії, і тим самим, – кульмінацію всієї частини.

Друга частина – *Temporcedente* – це ліричний центр сонати. Дуже велике значення має ремарка, між першою та другою частиною – *attaccasubitoilsequente*, яка вказує на несподіваний та швидкий перехід. Як вже, згадувалося вище, поділ сонати на частини є умовний, оскільки соната монотематична. Цей ефект – несподіваності, водночас з великим динамічним та образним контрастом, між частинами, має ключове значення в питаннях формотворення. Тому що саме таким чином, Борис Миколайович зберігає *цілісність драматургічного розвитку* та не дає можливості спаду емоційної напруженості.

У другій частині, як і в усій сонаті, використовується велика кількість поліфонічних прийомів, віддаючи пієтет І. С. Баху. Це *споріднення* двох композиторів має досить вагомий підстави. Емпіазис першої частини реалізується у кодї за допомогою *трансформованої теми головної партії у збільшенні*, а початкова тема другої частини – це її *похідна*, яка побудована за допомогою *ракоходу*. Таким чином, у темі повністю змінюється образний зміст та значення інтонаційної структури, а саме: опорою становиться звук «b» (на відміно від основного варіанту теми – звук «a»); зменшена терція («gis» – «b») не має розв'язку, що підвищує

інтонаційну напруженість цього інтервалу; а низхідна мала секунда («а» – «gis») – займає основне семантичне значення всієї частини, оскільки це інтонації – плачу, болю, страждань, які дуже часто виникають протягом всієї частини, як символ екзистенційного «начала» в експресіоніст-

ському мисленні композитора. Питання символіки І.С. Баха, піднімали відомі теоретики ХХ століття. Саме таку характеристику низхідної малої секунди описує Б. Яворський у своїй роботі «Клавирна музика Баха», а також його учениця В.Б. Носіна – у книзі «Символіка Баха»:



Також важливе значення, займає гармонічний супровід в партії фортепіано, який слугує як тембральна «оболонка» для проведення основної мелодичної лінії. На відміну від супроводу теми першої частини у початковому варіанті, у другій – використовуються гармонії тональностей «бемольного» напрямлення.

У розділі «Sostenutoatranquillo» (четвертий такт) – в партії скрипки відбувається супровід до акордових послідовностей у фортепіано,

який побудований на основних звуках лейтмотиву сонати («b», «a», «gis») та виконується *sul ponticello*, що додає загадковості та химерності образного змісту цього епізоду. Дуже цікаво, як Борис Миколайович дає ще одну звістку про зв'язок з поліфонічною творчістю Баха, оскільки перші два звуки лейтмотиву сонати «b» та «a», являються першими звуками інтонаційного шифру Іоганна Себастьяна Баха – «В» «а» «с» «h»:



Акордова послідовність в партії фортепіано, нагадує «ломану» мелодію, з характерними для Лятошинського стрибками на двічі зменшену квінту та збільшену септиму (перша та друга доля шостого такту), як обернення низхідної малої секунди – інтонаційного зерна другої частини. В гармонічній мові цього епізоду можна побачити тритонові співвідношення акордів далекої спорідненості тональностей, таких як *es moll* та *hmoll* (перша доля п'ятого такту) або *Gesdur* та *Cdur* (перша доля восьмого такту).

Настрій відстороненої споглядальності підсилюється повторністю *варіаційного розвитку* з новаторським переосмисленням тембральних можливостей обох інструментів, створюючи ди-

вовижний світ образів від химерних і трагічних до фантастичних та казкових.

Третя частина – *Allegromoltorisoluto*, як і друга частина, розпочинається *attaccasubitoilsequente* для драматургічного об'єднання сонатного циклу. Для замкненості образного змісту між першою та третьою частинами, композитор обирає саме гармонічний пласт. Борис Миколайович споріднює полі-ладове значення акордів між частинами у партії фортепіано. Так як і в першому такті першої частини на сильній долі використовується міксодіатонічне співвідношення тональностей *Gdur* та *hmoll*, так відбувається і в третій частині, але з подвоєнням дисонансних звуків збільшеної септими «g» та «fis», як обернення головного семантичного інтервалу другої частини:



Перше проведення теми замикає акорд у тональності A dur з використання дорійської сексти в басу партії фортепіано на третій долі шостого такту. Найважливіше те, що саме звук «а» (як основна інтонаційна опора) таким же чином замикав проведення теми головної партії у першій частині.

Форма фіналу доволі неоднозначна, тобто структурно – вільна, однак синтезування тем з інших частин є основною функцією останньої, створюючи ідейно-образну цілісність і завершеність циклу.

Особливу роль виконує заключна партія, оскільки вона є трансформованою темою одного з епізодів другої частини. Завдяки такому тематичному «проростанню» відбувається характерний для стилю Б.М. Лятошинського принцип тематичної єдності.

Отже, сонаті для скрипки і фортепіано Б. Лятошинського, притаманний симфонічний тип мислення, який досить точно охарактеризував Б. Асаф'єв, як «*органічний взаємозв'язок та взаємодія музичних образів у їх динамічному і безперервному становленні, перетворенні, переході в якісно нові грані, діалектиці розвитку від контрасту до синтезу, від суперечності до*

єдності»⁷. Тобто, камерно-інструментальний жанр у творчості композитора, завдяки симбіозу елементів музичної виразності з еволюцією та розвитком музичної думки, трансформується у зовсім нову модель сонатного циклу.

Висновки. Соната для скрипки та фортепіано Б.М. Лятошинського – стала першоджерелом, для подальшого розвитку української скрипкової сонати. До цього жанру зверталися такі відомі вітчизняні композитори ХХ сторіччя як А. Коломієць, І. Шамо, Ю. Щуровський, О. Красотов, С. Людкевич, М. Скорик, В. Сільвестров, Є. Станкович, та багато інших. В цих роботах дослідники і сьогодні продовжують знаходити характерні риси композиторської мови Б.М. Лятошинського. В першу чергу в учнів композитора, що навчалися у Київській консерваторії (зараз НМАУ ім. П.І. Чайковського) – І. Шамо, В. Сільвестрова, Є. Станковича. Однак і в камерно-інструментальній творчості інших композиторів можна відчувати спільні з Лятошинським гармонічну мову, формотворчі процеси, принципи розвитку тематичного матеріалу, екзистенціальний вплив на драматургію твору, а також трансформацію та розвиток інтонацій Українського мелосу.

References

Asafiev B. (1974). Musical form as a process. Book 1-2. Leningrad: Music, - 375 p. [in Russian].

Goryukhina N. (1973). Evolution of the sonata form. Kyiv: Musical Ukraine, - 312 p. [in Ukrainian].

Darmit O. Yu. (2016). M. Skoryk's violin sonatas in the context of the evolution of the genre. Lviv: Lviv National University. music. ak. them. M. Lysenko, - 66 p. [in Ukrainian].

Lyatoshynsky B. (2015). Romances of the 1920s. Author order. IB Savchuk. Kyiv: Institute of Modern Problems. artist. US Ukraine. - Kind. 2nd, reworked. and corrections - 292 p. [in Ukrainian].

Keldish Yu. V. (1978). Music encyclopedia. Ch. ed. Vol. 3. Moscow: "Soviet Encyclopedia", - 372 p. [in Russian].

Lyatoshynsky B. (1972). Memoirs, letters, materials: book. 1 / L. Grisenko, N. Matusevich. - Kyiv: Musical Ukraine, - 216 p. [in Ukrainian].

Moskalenko VG (2002). About understanding a piece of music. Kyiv: Scientific Bulletin of the Tchaikovsky National Academy of Music of Ukraine. Vip. 20, - p. 3–13. [in Ukrainian].

Samokhvalov V. (1972). Boris Lyatoshynsky. Creative portraits of Ukrainian composers. Kyiv: Musical Ukraine, - 50 p. [in Ukrainian].

Tsarevich I. (1972). Chamber and instrumental ensembles by B. Lyatoshynsky, created in the 1920s. Moscow: Ukrainian Musicology. Vip. 7, - p. 103-118 [in Russian].

⁷ Асаф'єв Б. Музична форма як процес. Кн. 1-2 / Б. Асаф'єв. Л.: Музика, 1974. 298 с.



**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Володимир Милько (м. Київ)

Засідання Президії Національної спілки краєзнавців України (14 лютого 2020 р.)

14 лютого 2020 р. у Києві відбулося засідання Президії Національної спілки краєзнавців України. Порядок денний передбачав розгляд низки питань, зокрема, про діяльність НСКУ у 2019 р., план основних заходів на 2020 р., про співпрацю з Українським культурним фондом, про рекомендацію до друку чергового випуску журналу «Краєзнавство», про Премію Київського міського голови для молоді, про результати проведення XV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Українське краєзнавство в системі міжінституційних взаємодій», про проведення різноманітних краєзнавчих заходів регіональними організаціями, про вступ нових членів НСКУ тощо.

На початку засідання, перш ніж перейти до розгляду питань, пов'язаних безпосередньо із поточною діяльністю Спілки, голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт надав слово голові Фонду гуманітарного розвитку України Наталії Заболотній, яка розповіла про проект збереження та реновації будинку всевітньовідомого українського композитора Миколи Леонтовича у Шершнях на Вінничині. За її словами ця ініціатива сприятиме належному вшануванню пам'яті видатного діяча та розвитку національної культурної спадщини, підвищенню туристичної привабливості тутешньої громади і загалом України. Наталія Заболотна презентувала проект реновації будинку та створення у Шершнях комплексу Миколи Леонтовича, який би об'єднав кілька культурних й освітніх об'єктів, авторства відомого архітектора Олексія Семирога-Орлика, і висловила прохання підтримати дії Фонду гуманітарного розвитку України спрямовані на його втілення.

За результатами обговорення (у ньому взяли участь О.П. Реєнт, С.І. Кот, В.М. Даниленко, С.Д. Гальчак та ін.) Президія НСКУ прийняла рішення створити роботу групу (під головуванням очільника Вінницької обласної організації Спілки, доктора історичних наук, професора Сергія Гальчака) для сприяння у підготовці історичного висновку та експертного супроводу проекту. Присутні також вказали на загальну необхідність підвищення уваги держави до збере-



ження і реставрації об'єктів культурної спадщини, багато із яких на даний час перебуває у занедбаному стані.

Наступна частина засідання розпочалася із заслуховування й обговорення доповіді члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Реєнта про діяльність НСКУ у 2019 р. Голова Спілки проінформував про основні реалізовані видавничі проекти, результати проведення звітно-виборних конференцій регіональних організацій (зокрема, Київської міської, Херсонської, Луганської, Волинської, Житомирської та Чернігівської обласних), основні заходи, в яких НСКУ була організатором чи співорганізатором, результати вручення спілчанських Премій (імені академіка Петра Тронька, імені Героя України Михайла Сікорського, імені Дмитра Яворницького), проведення краєзнавчих експедицій та історико-краєзнавчих семінарів і конференцій, участь краєзнавців у теле- та радіопередачах, виступи у друкованих ЗМІ, співпрацю Спілки із закладами вищої освіти, науковими установами, Малою академією наук України та ін. За підсумками обговорення члени Президії визнали роботу НСКУ за минулий рік задовільною.

Після цього було затверджено план заходів на 2020 р., який передбачає реалізацію проведення низки проектів традиційного формату (видавничі діяльність, конференції та семінари, краєзнавчі експедиції, вручення премій, відзна-

чення Всеукраїнського дня краєзнавства та ін.) і таких, що присвячені ювілейним датам та пам'ятним подіям поточного року. Голова НСКУ Олександр Реєнт проінформував про затвердження Президією НАН України «Положення про Міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства» у новій редакції.

Члени Президії ознайомилися і рекомендували до друку черговий випуск журналу «Краєзнавство» (№ 1/2 за 2020 р.). Під час обговорення вкотре було порушено питання про необхідність створення окремого сайту для видання, оновлення складу редакційної колегії та інші зміни необхідні для відповідності «Порядку формування Переліку наукових фахових видань України». Наголошено, що чинні вимоги жодним чином не враховують особливості розвитку української гуманітаристики і потребують перегляду із широким залученням експертного середовища, зокрема, представників суспільних наук.

Про підсумки проведення XV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Українське краєзнавство в системі міжінституційних взаємодій: проблеми концептуалізації та практичної реалізації» доповів заступник голови НСКУ, член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук Олександр Удод. За його словами, знаково, що у 1980 р. Перша республіканська краєзнавча конференція також відбулася у Полтаві. Для участі у минулорічному заході було надіслано близько 60 заявок із різних регіонів. За підсумками конференції підготовлено збірник матеріалів, який включає тези окремих доповідей учасників. О.А. Удод проаналізував географію усіх попередніх конференцій (12 обласних центрів) та запропонував у майбутньому проводити їх насамперед у тих регіонах, які поки що залишилися поза цим переліком, наприклад, у Одесі чи Львові.

Про підготовку до проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Третє киевознавчі читання: історія та етнокультура», яка запланована на 27 березня 2020 р., проінформував голова Київської міської організації НСКУ, кандидат історичних наук Олександр Гончаров. Він закликав присутніх долучатися до заходу та інформувати краєзнавчу спільноту.

Про цьогорічну участь НСКУ у конкурсній програмі «Знакові події» Українського культурного фонду проінформував прес-секретар Спілки, кандидат історичних наук Володимир Милько. Поданий проект передбачає реалізацію комплексу креативних публічних, наукових і науково-попу-



лярних заходів, метою яких є вшанування унікальної постаті української культури Дмитра Івановича Яворницького, належне відзначення пам'ятних дат (165 років від дня народження та 80 років від дня смерті), інноваційне представлення його маловідомого творчого доробку в сучасному соціокультурному просторі, привернення уваги української спільноти до проблем охорони та промоції історико-культурної спадщини. За умови підтримки Українського культурного фонду заплановано проведення тематичної науково-краєзнавчої експедиції, підготовка спецвипуску журналу «Краєзнавство», проведення циклу науково-популярних лекцій і публічних виступів для учнівської та студентської молоді, проведення науково-культурного Форуму (вручення Премії імені Дмитра Яворницького, наукова конференція, презентація друкованої продукції).

Крім того, для участі у конкурсі на здобуття Премії Київського міського голови за особливі досягнення молоді у розбудові столиці України – міста-героя Києва члени Президії НСКУ затвердили кандидатуру провідної наукової співробітниці філії Музею історії міста Києва – «Музей Сержа Лифаря», членкині Правління Київської міської організації НСКУ Ганни Андріяки.

Про вступ нових членів доповів відповідальний секретар НСКУ, кандидат історичних наук Володимир Дмитрук. Він уточнив, що відповідні заявки надійшли від Житомирської, Кіровоградської, Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернігівської обласних та Київської міської організацій.

Про роботу Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді проінформував заступник директора установи, член Президії

НСКУ Дмитро Омельченко. Крім того, він презентував книгу краєзнавця Івана Яхна «Матусяночки Черкаського краю», яка присвячена жінкам с. Матусова Шполянського району Черкаської обл.

Також на засіданні члени Президії НСКУ розглянули декілька запитів і звернень від приватних осіб та державних органів й затвердили відповідні рішення-відповіді.

Підсумовуючи загальні результати діяльності, голова Спілки Олександр Реєнт висловив думку про необхідність проведення у найближчий час широкої наради голів регіональних організацій НСКУ для обговорення питання про активізацію діяльності окремих обласних осередків. Насамкінець, очільник НСКУ привітав кількох членів Президії із днями народження, які вони відсвяткували нещодавно, зокрема голову Київської міської організації О.П. Гончарова.

Лауреати Премії імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України 2020 року

У зв'язку із карантинними обмеженнями щодо проведення масових культурних заходів, Президія Національної спілки краєзнавців України дистанційно розглянула подання регіональних організацій щодо присудження Премії імені академіка Петра Тронька 2020 року.

Відповідно до прийнятого рішення, цього-річними лауреатами Премії «за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю» стали представники Черкаської, Чернігівської та Івано-Франківської обласних організацій НСКУ:

Голиш Григорій Михайлович, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доцент, кандидат історичних наук – у номінації «за видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо»;

Самойленко Григорій Васильович, професор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор філологічних наук – у номінації «за видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо»;

Соловка Любов Михайлівна, історик-джерелознавець, член Івано-Франківської обласної організації НСКУ – у номінації «за науково-організаційну та просвітницьку діяльність у краєзнавстві (проведення конференцій, круглих



столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проектів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітніх, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації»);

Федорак Володимир Васильович, начальник управління культури, національностей та релігії Івано-Франківської обласної державної адміністрації, доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат історичних наук – у номінації «за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України».

Довідкова інформація про лауреатів:



Голиш Григорій Михайлович – кандидат історичних наук (2004), доцент (2005), Почесний краєзнавець України, член правління обласної організації, делегат IV з'їзду НСКУ (2008), Відмінник освіти України, лауреат обласної

краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича. Із жовтня 2008 року – директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, за сумісництвом – доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін. Творчий доробок Г.М. Голиша становить понад 500 публікацій, у тому числі – 17 окремих краєзнавчих видань: монографій, підручників, посібників, науково-популярних та публіцистичних книг (частина – у співавторстві), а також наукових, методичних та публіцистичних статей.



Соловка Любов Михайлівна – історик-джерелознавець, лауреат Літературно-мистецької премії імені Леся Мартовича (2018), відповідальний редактор часопису «Крихівецька родина». Упродовж 1997–2015 рр. працювала в Державному

архіві Івано-Франківської області, в тому числі на посаді заступника начальника відділу інформації та використання документів. Сфера наукових інтересів – архівознавство, джерелознавство, релігієзнавство, наукове краєзнавство, юдаїка, геноциди ХХ ст. (Голокост, Голодомор 1946–1947 рр.).



Самоїленко Григорій Васильович – доктор філологічних наук (1988 р.), професор (1989 р.), почесний громадянин м. Ніжина (1999 р.), Заслужений діяч науки і техніки України (2006 р.), професор кафедри слов'янської фі-

лології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, компаративістики та перекладу (з 2016 р. – дотепер). Є автором понад 600 наукових праць, у тому числі 64 монографій, навчальних посібників, бібліографічних покажчиків, засновник і відповідальний редактор наукового збірника «Література та культура Полісся». Із 2004 р. очолює Науково-методичний центр «Регіональне вивчення культури Полісся», досліджує проблеми історичного та літературного краєзнавства, про що свідчить низка його



Федорак Володимир Васильович – кандидат історичних наук, начальник управління культури, національностей та релігії Івано-Франківської обласної державної адміністрації, доцент Прикарпатського національного університету імені Васи-

ля Стефаника, Заслужений працівник культури України (2009), Почесний краєзнавець України (2015). Автор більше 30 публікацій з історії українського скаутського руху, низки досліджень із проблем краєзнавства, туризму та культурології.

Національна спілка краєзнавців України щиро вітає лауреатів і висловлює побажання подальшої плідної та відданої праці на краєзнавчій ниві, на благо Українського народу!



УДК 7(091)(477)

Тетяна Бернацька (м. Київ)

бібліограф 1 категорії Державної наукової
архітектурно-будівельної бібліотеки
імені В. Г. Заболотного
E-mail: dnabb2004@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0429-5718>

Людмила Рабчевська (м. Київ)

провідний бібліотекар, Державної наукової
архітектурно-будівельної бібліотеки
імені В. Г. Заболотного
E-mail: dnabb2004@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4119-8776>

Архівні та бібліотечні матеріали з підготовки «Історії українського мистецтва»

Проінформовано про наявність унікальних документів, що висвітлюють історію підготовчої теоретико-методологічної роботи зі створення багатотомного видання «Історія українського мистецтва». Презентовано веб-сайт оцифрованих документів редакційного архіву «Історії українського мистецтва» для збереження та введення їх у науковий обіг.

Ключові слова: історія, українське мистецтво, архів, оцифровані документи, Заболотний В. Г., Бажан М., ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, Українська радянська енциклопедія.

Tetiana Bernatska (Kyiv)

leading bibliographer Zabolotnov state scientific of architecture
and construction library
E-mail: dnabb2004@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0429-5718>

Liudmyla Rabchevska (Kyiv)

leading librarian Zabolotnov state scientific of architecture
and construction library
E-mail: dnabb2004@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4119-8776>

Archives and library's materials from preparation of «History of ukrainian art»

A number of unique documents highlighting the history of theoretical and methodologic work of creation of a multi-volume edition «History of Ukrainian Art». A website on digitalized documents of editorial archive «History of Ukrainian Art» was presented. The goal of the website is to preserve the data and its use in scientific sphere.

Key words: history, Ukrainian art, archive, digitalized documents, Zabolotnyi V. H., Bazhan M., DNABB by V. H. Zabolotnyi, Ukrainian soviet encyclopedia

Нещодавно в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного відбувся презентаційний захід, у межах якого оприлюднено інформацію про оцифрований архів матеріалів, що створилися у видавництві «Українська радянська енциклопедія» під час

підготовки до друку шеститомного видання «Історія українського мистецтва» в семи книгах (1966–1970).

Спадкоємцем наукового архіву «Української радянської енциклопедії» стала Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»,

котра оцифрувала архівні підготовчі матеріали «Історії українського мистецтва» й представила їх громадськості.

Випустити історію українського мистецтва у вигляді багатотомної праці було задумано ще в 1953 р. Ідея видання належала президенту Академії архітектури УРСР В. Заболотному, який особисто склав методичку та «періодичну структуру» «Історії українського мистецтва». Про це у своїй доповіді наголосила Тетяна Бернацька, бібліограф Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного, яка взяла участь у заході. Доповідачка розповіла про те, що виданню передувала значна підготовча теоретико-методологічна робота, у результаті якої було видано розширену «Програму по истории украинского искусства» (1956)¹, котра вийшла у шести книгах. У програмі розглянуто історію кожного виду мистецтва: найдавніше мистецтво, архітектура, живопис, графіка, скульптура, декоративне мистецтво. Даний принцип побудови дозволив конкретно і послідовно прослідкувати історію кожного виду мистецтва у процесі його розвитку в Україні.

Науковцями академії у процесі підготовки «Історії українського мистецтва» проведено ґрунтовну роботу з виявлення та систематизації рухомих і нерухомих пам'яток культури України, а також опрацювання фондів відповідних архівних і музейних установ та документальних джерел бібліотечних установ. Зокрема, допомогу в розшуку необхідних бібліотечних матеріалів надавали фахівці академічної Наукової бібліотеки (нині Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В. Г. Заболотного).

Останній період творчої діяльності українського архітектора В. Заболотного, після реорганізації Академії архітектури УРСР, пов'язаний з роботою очолюваного ним відділу вивчення народної творчості та історії українського мистецтва Академії будівництва і архітектури УРСР (з 1960 р. – історії українського мистецтва Академії будівництва і архітектури УРСР). Відділ визначив своїм завданням узагальнення та висвітлення багатомікового розвитку і здобутків українського

мистецтва. Зокрема В. Заболотний так сказав про необхідність створення «Історії українського мистецтва»: «Потреба народу у культурі і напрямом її будуть глибокими тоді, коли буде у нас написана історія українського мистецтва. Тільки на базі історії ми можемо творити нове»².

У роботі над багатотомним виданням взяв участь великий колектив українських мистецтвознавців та істориків (понад 50 чоловік).

У процесі підготовки нарисів з історії українського образотворчого мистецтва з'ясувалося, що ряд матеріалів потребував нових додаткових досліджень, наукових обґрунтувань, висвітлення їх в окремих працях багатотомного видання історії українського мистецтва.

У «Відчиті про виконання плану наукової діяльності відділу [вивчення народної творчості та історії українського мистецтва Академії будівництва і архітектури УРСР. – авт.] за 1958 рік» зазначено, що видання багатотомника планується «як фундаментальне дослідження процесу формування й розвитку української архітектури, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва, починаючи з стародавнього періоду і до нашого часу»³.

Значну увагу було приділено підбору основного авторського складу, до якого увійшли такі науковці: I том (Київська Русь) – Ю. Асєєв, II том (архітектура і скульптура XIV–XIX ст.) – М. Цапенко, III том (живопис, графіка XIV–XIX ст.) – Я. Затенацький, IV том (декоративно-прикладне мистецтво XIV–XIX ст.) – П. Юрченко, V том (радянський період) – В. Заболотний. Над матеріалами працювали відомі мистецтвознавці, архітектори, скульптори, художники, серед яких Ю. Нельговський, М. Грицай, Г. Головка, Г. Логвин, Є. Горбенко, І. Врона, Ю. Белічко, І. Ігнаткін, С. Таранушенко, Ю. Хіміч, Ф. Уманцев, Г. Богданович, А. В'юнник, І. Шовкопляс та багато інших. Структура та основний авторський склад був затверджений на Президії Академії будівництва і архітектури УРСР 27 листопада 1958 р.

У науковому звіті про дослідження теми «Методична розробка структури багатотомного видання історії українського мистецтва» (1958)

¹ Программа по истории украинского искусства / Акад. архитектуры УССР. К. : Госстройиздат УССР, 1956. 6 бр.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 47, оп. 1, спр. 53, арк. 55.

³ ЦДАМЛМ України, ф. 47, оп. 1, спр. 53, арк. 94–95.

⁴ Науковий відчит по темі № 58-96-А «Методична розробка структури багатотомного видання історії українського мистецтва» / Акад. буд-ва і архіт. УРСР, Від. вивч. нар. творчості та історії укр. мистецтва; кер. теми В.Г. Заболотний; викон.: Ф.С. Уманцев, Г.П. Юрченко. Київ, 1958. 24 арк.

зазначено: «Труд з історії українського мистецтва планується, як п'ятитомне видання, що складатиметься з 8 частин. Загальний обсяг – 200 друкованих аркушів...»⁴.

Крім розробки структури п'ятитомника, методичних вказівок та упорядкування авторського складу відділ провів значну наукову роботу зі складання картотек та персоналій, ознайомлення з архівними матеріалами, обстеження музеїв, пам'яток архітектури тощо.

У 1959 р. у відділі виконано 7 наукових робіт, у результаті чого досліджено українське мистецтво 48 українських міст, у тому числі питання народного дерев'яного зодчества XVII–XVIII ст., монументального живопису XVIII ст., українських кахлів та килимів, гравюр XIX ст., образотворчого мистецтва радянського періоду тощо.

У науковому звіті за 1960 р. зазначено, що «Наукова праця з історії українського мистецтва планується як шеститомне видання обсягом 420 друкованих аркушів...»⁵.

Аналізуючи звітні документи, Тетяна Бернацька зауважила, що групою співробітників відділу історії українського мистецтва Академії будівництва і архітектури УРСР за загальним керівництвом доктора архітектури, професора В. Заболотного проведено ґрунтовне наукове дослідження, яке дало можливість повернути в науковий обіг доробок вітчизняних мистецтвознавців, серед яких імена та праці Ореста Новицького, Костянтина Широцького, Данила Щербаківського, Федора Ернста та інших українських вчених. Значну увагу в дослідженні було приділено маловивченому на той час мистецтву періоду Гетьманщини XVII–XVIII ст.

Протягом 1957–1962 рр. у відділі створено однотомник «Нариси з історії українського мистецтва» (1966)⁶ і за життя В. Заболотного підготовлено авторський рукопис шеститомника «Історії українського мистецтва» з 1944 ілюстраціями⁷.

Рукопис почали видавати у 1962 р. і у перших трьох томах в редакційній колегії було зазначено прізвище В. Заболотного (у другому і третьому – у жалобній рамці), починаючи з четвертого тому, прізвище В. Заболотного вже не зазначалося.

Шеститомне видання «Історія українського мистецтва» видане колегами, учнями, однодумцями Володимира Гнатовича протягом 1966–1970 рр. Головною редакцією «Української радянської енциклопедії» за загальною редакцією М. Бажана⁸. Громадськість високо оцінила «шеститомник», а український уряд у 1971 р. відзначив В. Заболотного (посмертно) та інших найактивніших авторів Державною премією імені Т. Г. Шевченка.

На завершення свого виступу Тетяна Бернацька зазначила, що «Історія українського мистецтва» стала підручником для кількох поколінь українських мистецтвознавців, потужною джерельною базою при дослідженні історії становлення та розвитку національного мистецтва.

Продовжила захід презентація веб-сайту оцифрованого редакційного архіву «Історія українського мистецтва» за редакцією М. Бажана (1966–1970).

Молодший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» Андрій Тищенко у своєму виступі зазначив, що науковий архів «Української радянської енциклопедії» почав формуватися наприкінці 1950-х рр., після третьої спроби започаткувати видання україномовного універсального довідкового видання – 17-томної «Української радянської енциклопедії», виданої у 1960-х рр. Значна частина документації, пов'язаної з функціонуванням Головної редакції «Української радянської енциклопедії», також зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Розповідаючи про фонди 4284 та 4750, що зберігаються в архіві

⁴ Науковий відчит по темі «Основні положення та структура праці «Історія українського мистецтва» / Акад. буд-ва та архіт. УРСР, Від. історії укр. мистецтва ; кер. від. В.Г. Заболотний; викон.: В.Г. Заболотний, П.Г. Юрченко, Ф.С. Уманцев. [Київ], 1960. 27 арк.

⁶ Нариси з історії українського мистецтва / Київ. НДІ теорії, історії та персп. проблем радян. архіт. держ. ком. цивільного буд-ва і архіт. при Держбуді СРСР ; за заг. ред. В. Г. Заболотного ; редкол. Ю.С. Асеев [та ін.]. Київ : Мистецтво, 1966. 670 с. : іл., 19 вкл. арк. Бібліогр.: с. 645–653 та в підрядк. прим. Імен. покажч.: с. 593–608. - Покажч. пам'яток мистец.: с. 609–644.

⁷ Історія українського мистецтва : в 6 т. Т. 1-3 / АН УРСР, Акад. буд-ва і архіт. УРСР ; під заг. ред.: В.Г. Заболотного, В. І. Касіяна. Київ : [Б. в.], 1962–1968.

⁸ Історія українського мистецтва : в 6 т. Т. 1-6 / голов. редкол. М.П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1966–1968.

Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», науковець зазначив, що фонд 4284 – містить матеріали першої спроби видання «Української радянської енциклопедії» за редакцією М. Скрипника, а фонд 4750 – матеріали видання «Української радянської енциклопедії» за редакцією М. Бажана. Доповідач зауважив, що актуальною і донині є зацікавленість науковців долею першого тому «Української радянської енциклопедії», згадавши при цьому кандидата історичних наук М. Фельбабу, який захистив дисертацію, що стосувалася історії проекту «Української радянської енциклопедії» (1927–1934). Андрій Тищенко зазначив, що перший примірник не зберігся, але є сигнальний примірник та авторський примірник, два типи обкладинки, чотири види логотипу «Української радянської енциклопедії», а також збереглися свідчення того, що цей том був виданий. Зокрема в одній із харківських газет були надруковані відгуки про видання першого тому «Української радянської енциклопедії», де відомий письменник Ю. Смолич, писав: «Перший том нашої УРЕ лежить переді мною – молоденький, свіжий і пахне друкарською фарбою – немов порохом битв і бойовищ. Прекрасно!».

Науковець зауважив, що до колекції входять підготовчі матеріали до нереалізованого проекту з публікації «Української радянської енциклопедії» 1940-х рр., основну частину колекції складають текстові матеріали до різних видань Головної редакції «Української радянської енциклопедії» (обидві версії «Української радянської енциклопедії», «Радянська енциклопедія історії України» «Юридична енциклопедія», «Географічна енциклопедія» та ін.). Розповів фахівець і про стан фондів наукового архіву, котрі перебувають в аварійному стані, що ускладнює роботу з цінними документами, які потребують належного збереження, зберігання та використання.

Сергій Гірік, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», розповів, що перший етап наповнення веб-сайту архіву полягає в оцифруванні й публікації онлайн-матеріалів шеститомної колективної монографії «Історія українського мистецтва» за редакцією М. Бажана. Цей етап реалізовано за сприяння «Українського культурного фонду» впродовж 2019 р.

Доповідач наголосив, що веб-сайт архіву «Енциклопедичного видавництва» («Електрон-

ний архів УРЕ») призначено для публікації у вільному доступі оцифрованих матеріалів архівної колекції установи. На цьому ресурсі реалізовано систему пошуку матеріалів як за допомогою традиційних елементів архівного пошуку (фонд – опис – справа – аркуш), так і за тематичним принципом, ключовими словами, іменами авторів і пов'язаних персоналій.

Розповідаючи про матеріали до «Історії українського мистецтва» науковець згадав цікавий історичний факт, що стосувався першого тому УРЕ, виданого у 1966 р., зокрема, у передмові до I тому було зроблено посилання не на класиків марсизму-ленінізму, а на працю українського емігранта Д. Антоновича «Німецький вплив на українське мистецтво» (1942). На думку доповідача, на той час це було сміливим вчинком, оскільки видання емігрантів у ті роки вилучалися.

Фахівцем було зазначено, що фонд «Історії українського мистецтва» в архіві Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» складається з текстових та ілюстративних матеріалів. Текстові матеріали включають авторські машинописи статей, редакційні машинописні копії статей з картами і вставками редакційного характеру, аркуші із зауваженнями членів редколегії, аркуші із зауваженнями головного редактора М. Бажана, тиражовані на склографі макети видання 4, 5, 6 томів. Ілюстративні матеріали вміщують чорнобілі і кольорові ілюстрації. Всі кольорові ілюстрації розфарбовані вручну штатними художниками редакції «Української радянської енциклопедії», до яких прикріплені аркуші з інформацією щодо їх оформлення.

Сергій Гірік зазначив, що серед документів у вільному доступі – оригінали рукописів окремих розділів «Історії українського мистецтва» й ілюстративних матеріалів до них, різні редакції статей, у тому числі правки цензурного характеру. Серед осіб, матеріали яких представлено у фонді, – М. Бажан, Ф. Шевченко, В. Касян, І. Врона та ін. Серед документів архіву – рукописи енциклопедичних статей авторства П. Тичини, М. Рильського, Л. Булаховського, О. Білецького та інших знаних діячів української культури й науки ХХ ст.

Проведення спільного заходу, присвяченого питанням збереження, зберігання та введення у науковий обіг документів, що стосуються створення багатотомної історії українського мистецтва, засвідчує актуальність даного питання в історії та переосмисленні національної художньої спадщини сьогодення.

References

Prohramma po ystoryy ukraynskoho yskusstva / Akad. arkhytektury USSR. – K. : Hosstroiyzdat USSR, 1956. – 6 br.

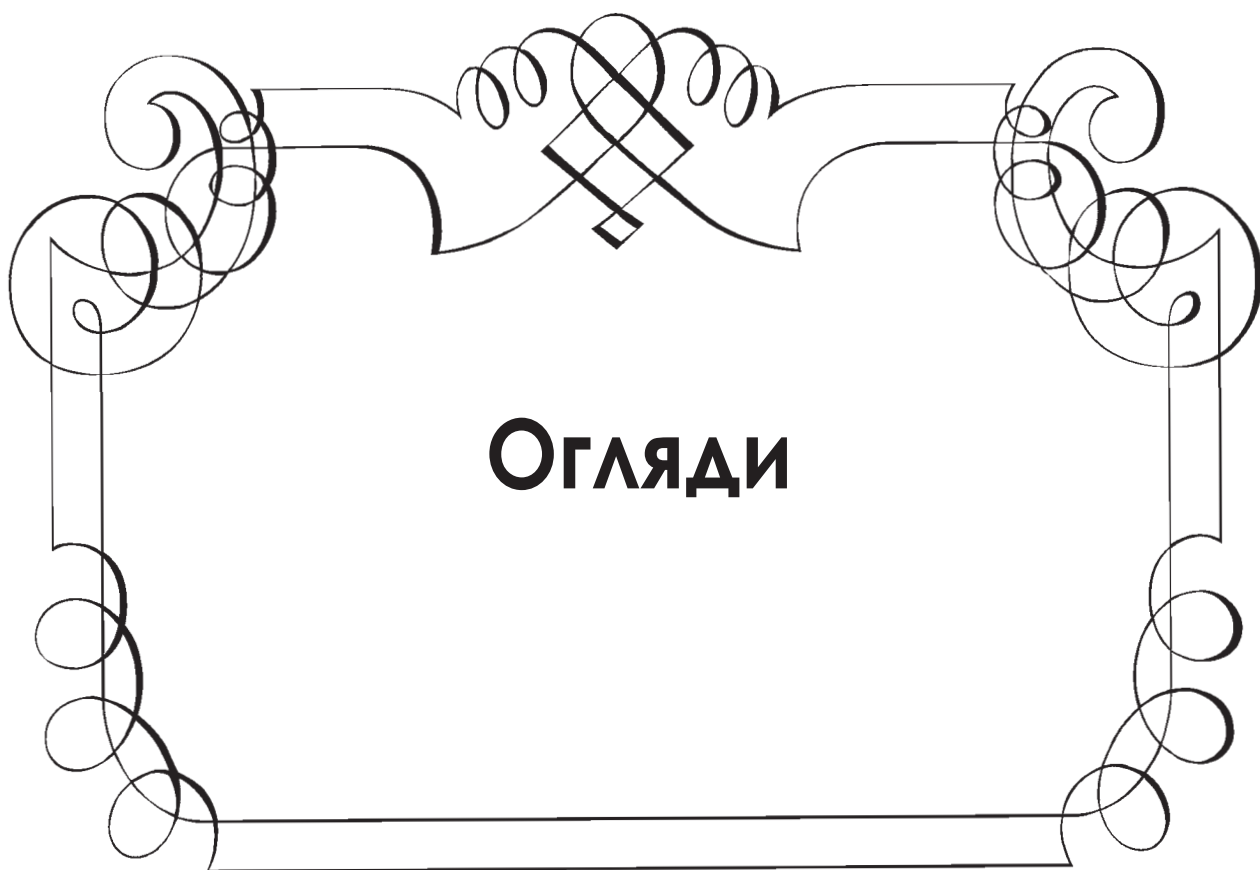
Naukovyi vidchyt po temi № 58-96-A «Metodychna rozrobka struktury bahatotomnoho vydannia istorii ukraynskoho mystetstva» / Akad. bud-va i arkhitekt. URSSR, Vid. vyvch. nar. tvorchosti ta istorii ukr. mystetstva ; ker. temy V. H. Zabolotnyi; vykon.: F. S. Umantsev, H. P. Yurchenko. – Kyiv, 1958. – 24 ark.

Naukovyi vidchyt po temi «Osnovni polozhennia ta struktura pratsi «Istoriia ukraynskoho mystetstva» / Akad. bud-va ta arkhitekt. URSSR, Vid. istorii ukr. mystetstva ; ker. vid. V. H. Zabolotnyi ; vykon.: V. H. Zabolotnyi, P. H. Yurchenko, F. S. Umantsev. – [Kyiv], 1960. – 27 ark.

Narysy z istorii ukraynskoho mystetstva / Kyiv. NDI teorii, istorii ta persp. problem radian. arkhitekt. derzh. kom. tsyvilnoho bud-va i arkhitekt. pry Derzhbudi SRSR ; za zah. red. V. H. Zabolotnoho ; redkol. Yu. S. Asieiev [ta in.]. – Kyiv : Mystetstvo, 1966. – 670 s. : il., 19 vkl. ark. – Bibliohr.: s. 645–653 ta v pidriadk. prym. – Imen. pokazhch.: s. 593–608. – Pokazhch. pamiatok mystets.: s. 609-644.

Istoriia ukraynskoho mystetstva : v 6 t. T. 1–3 / AN URSSR, Akad. bud-va i arkhitekt. URSSR ; pid zah. red.: V. H. Zabolotnoho, V. I. Kasiiana – Kyiv : [B. v.], 1962 – 1968.

Istoriia ukraynskoho mystetstva : v 6 t. T. 1–6 / holov. redkol. M. P. Bazhan (holov. red.) [ta in.]. – Kyiv : Holov. red. URE, 1966 –1968.



УДК655.4/5:908(477.82)

DOI: 10.31651/2413-8142-2019-21-74-79

Олена Бундак (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, доцент,

заступник директора з науково-методичної роботи

Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

E-mail: olenabundak@gmail.com

ORCID://http://orcid.org/0000-0002-4398-560X

Краєзнавча діяльність видавництв Волинської області

У статті, на основі доступного опублікованого матеріалу, здійснено аналіз видавничої активності волинських видавництв щодо видруку різножанрової літератури краєзнавчого характеру. Державний сектор на Волині представлений видавництвами: Волинське обласне редакційно-видавниче підприємство «Надстир'я», редакційно-видавничими відділами «Волинська обласна друкарня», «Ковельська міська друкарня», структурним підрозділом ВНУ ім. Лесі Українки редакційно-видавничим відділом «Вежа» (яке нині припинило своє функціонування) та структурним підрозділом ЛДТУ інформаційно-видавничим відділом.

Недержавний сектор охоплює низку видавничих структур, серед яких ПВД «Твердиня», «Ініціал», «Медіа», «Волинські старожитності», мистецька агенція «Терен», «Ключі», місійна книжкова фабрика «Християнське життя», «Мінотавр» тощо.

Виокремлено ряд напрямків, які характеризують видання краєзнавчого характеру: історія міст та містечок історичної та сучасної Волині; історія Волині в іменах, Волинь у війнах та революціях, українсько-польське протистояння, етнографія, фольклор, археологія, культура, політична історія Волині в різні історичні відтинки часу тощо.

Серед видавництв найбільшу кількість краєзнавчого матеріалу віддруковано «Надстир'ям», ПрАТ «Волинська обласна друкарня», «Твердиня» та РВВ «Вежа».

Ключові слова: Волинь, видавництва, редакційно-видавничий колектив, творча палітра, краєзнавство, жанрова тематика, державний сектор.

Olena Bundak (Lutsk)

PhD in History, Associate Professor,

Vice principal for scientific and methodological work

of Lutsk Institute of Human Development of University Ukraine

E-mail: olenabundak@gmail.com

ORCID://http://orcid.org/0000-0002-4398-560X

Regional history activity of publishing houses in Volyn region

In the article, on the basis of available published works, publishing activity of Volyn publishing houses by printing regional history literature of various genres is analyzed. Volyn government sector is presented by such publishing houses: Volyn regional editorial and publishing enterprise «Nadstyria», editorial and publishing departments «Volyn Regional Printing House», «Kovel Municipal Printing House», structural subdivision of Lesya Ukrainka Volyn National University - editorial and publishing department «Vezha» (which ceased to function at present), structural subdivision of Lutsk State Technical University – information and publishing department.

Non-governmental sector covers a range of publishing organizations such as printing and publishing houses «Tverdynia», «Initsial», «Media», «Volynski starozhytnosti», art agency «Teren», «Kliuchi», missionary book factory «Khrystyianske zhyttia», «Minotavr» and others.

A number of directions characterizing the editions on regional history were distinguished: history of cities and towns of historical and modern Volyn region; history of Volyn in names, Volyn in wars and revolutions, Ukrainian-Polish confrontation, ethnography, folklore, archeology, culture, political history of Volyn in different historical periods of time etc.

Among the publishers the largest amount of local history material was printed by «Nadstyria», JSC Volyn Regional Printing House, «Tverdynia» and editorial and publishing department «Vezha».

Key words: Volyn, publishing houses, editorial and publishing staff, artistic palette, regional history, genre theme, government sector.

На сучасному етапі українське краєзнавство переживає період злету, що обумовлено підвищеним інтересом до свого історичного минулого та вивчення історії рідного краю. Активне розгортання краєзнавчого руху, залучення нових ентузіастів та науковців до досліджень краєзнавчого характеру підвищують роль краєзнавства у розбудові національної освіти, науки та культури України. Все це стало можливим завдяки зламу комуністичної системи та зникненню ідеологічних та комунікативних бар'єрів у розвитку всіх галузей наук і зокрема гуманітарної.

Перед краєзнавцями, етнографами та істориками постали завдання, зумовлені вивченням історичного краєзнавства окремих населених пунктів, районів та регіонів у всій розмаїтості культури й звичаїв, та необхідність узагальнення всього досвіду історичного минулого краю в контексті історії України загалом.

Саме завдання такого ґатунку і вирішуються Волинською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, яка бере свій початок від 17.11.1989 р., яку нині очолює Г.В. Бондаренко. Завдяки його невтомній практичній і пропагандистській діяльності до краєзнавства постійно прилучаються все нові й нові сили. І як зазначив О.П. Реєнт «дослідники історії Волині – в авангарді українського краєзнавчого руху»¹.

Вагомою складовою у поширенні краєзнавчого руху є видавнича діяльність, завдяки якій наукові здобутки у сфері краєзнавства, і не тільки, стають надбанням громадськості та є частиною нашої історичної науки. З огляду на що важливим є аналіз видавничої діяльності волинських видавництв, які повинні бути флагманом у популяризації власної історії.

Метою нашого дослідження є аналіз краєзнавчої діяльності видавництв Волинської

області та їх роль у популяризації нашого історичного минулого та сучасної історії.

При написанні даної статті авторка стикнулася з рядом проблем: відсутністю єдиного, або ж хоча б якогось реєстру волинських видань; відсутністю (або частковою наповненістю) краєзнавчих каталогів у бібліотеках міста, де можна було би почерпнути інформацію; відсутністю системного обліку продукції, яка випускається у самих видавництвах, існуванням фейкових (короткотривалих) видавництв. Що власне дозволяє зробити висновок, що автор не претендує на детальний та тотальний аналіз волинських видань, але намагалася зібрати якнайбільше інформації про ті видавництва, які працювали в краї.

Становлення і розвиток волинського краєзнавства науковці відносять до початку ХІХ ст. З того часу нагромаджено чималий масив матеріалу, який піддається аналізу та переосмисленню. Велику кількість краєзнавчих розвідок та глибоких наукових досліджень опубліковано у окремих одноосібних та колективних монографіях, різнопланових наукових журналах, газетах, збірниках наукових конференцій, які систематично проводяться в наукових установах Луцька, Житомира, Острога, Рівного, Дубна та інших міст. Дана проблематика в запропонованому автором ракурсі не була предметом спеціального наукового дослідження. Часткова інформація про волинські видавництва вміщена у роботах В. Камінського, В. Денисюка, О. Оліферович².

Найважливішим показником діяльності будь-якого напряму є кількість різнопланових публікацій, які дають безпосередню оцінку роботи, показують підсумок діяльності як окремої людини, так і цілого колективу. Аналіз книговидавничої інформації області, з врахуванням

¹ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Науковий збірник. Випуск 52. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, 20 листопада 2014 року, м. Луцьк. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Сильок. Луцьк, 2014. 312 с. : іл.

² Камінський В.В. Свято-Миколаївські традиції видавництва «Твердиня» // Миколаївські читання : матеріали II-го наукового семінару, присвяченого пам'яті Луцького князя і святого православної церкви Святослава – Миколи Святоші та святого Чудотворця Миколая Мирлікійського, с. Жидичин Ківерцівського р-ну, Волинської обл. 28 жовт. 2008 р. : наук. зб. / авт.-упоряд. Г. Марчук. Луцьк, 2008. Вип. 2.; Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). Статті. Історико-краєзнавче видання / упоряд. М.І. Богуш. Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», ТзОВ «Ковельська міська друкарня», 2002. 150 с.; Денисюк В. Книжковий сад Волині / В. Денисюк. Луцький замок. 2003. Четвер, 29 травня. С. 3.; Оліферович О. Сучасні репертуарні пріоритети видавничих осередків Волині (2001–2008) Сучасні репертуарні пріоритети видавничих осередків Волині (2001–2008) [Текст] / О. Оліферович // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє. Луцьк : Вежа, 2009.Т. 3. С. 277-278.

ймовірної неповноти даних, дозволяє окреслити основні тенденції розвитку регіонального видавничого поля.

Державний сектор на Волині представлений наступними видавництвами: Волинське обласне редакційно-видавниче підприємство «Надстир'я», редакційно-видавничими відділами «Волинська обласна друкарня», «Ковельська міська друкарня», структурним підрозділом ВНУ ім. Лесі Українки редакційно-видавничим відділом «Вежа» (яке нині припинило своє функціонування) та структурним підрозділом ЛДТУ інформаційно-видавничим відділом.

Недержавний сектор охоплює низку видавничих структур, серед яких ПВД «Твердиня», «Ініціал», «Медіа», «Волинські старожитності», мистецька агенція «Терен», «Ключі», міській книжкова фабрика «Християнське життя», «Мінотавр» тощо.

Шлях книговидання на Волині був тернистим і «вибоїстим». Більшість видавництв, які нині існують на теренах Волині, починають свою історію від проголошення Незалежності, що є цілком логічним та послідовним процесом у процесі українського державотворення. «Видавці, безсумнівно належать до одержимих та ревних патріотів, які свідомо йдуть на жертви, щоб засівати ниву красного письменства добірними зернами»³.

Видавничі структури регіону розвивають власну матеріально-технічну базу, орієнтуючись на забезпечення належного рівня технологічного процесу, поліпшення якості продукції. Фахівці, які працювали і працюють в редакційних колективах ставляться до виконання своїх обов'язків з належною відповідальністю та старанністю, набуваючи, перш за все, досвіду професійного, літературного, художньо-технічного редагування й поліграфічного виконання замовлень.

Із проголошенням незалежності України у волинському книговиданні почався новий етап, який можна назвати етапом відновлення і становлення. Його особливості, здобутки та проблеми мають стати предметом окремих досліджень. У 1990 р. на Волині було видано 15 книжок

накладом 192 тис. примірників. У 2001 р. 6 видавництвами області було видано 170 книг загальним тиражем 103 тисячі примірників. Серед них – 44 книги – художньої літератури, 80 – наукової і методичної, 13 – для дітей, 28 – краєзнавчого та іншого тематичного спрямування⁴. «Книги, написані волинськими авторами і видрукувані в нашому краї, в своїй переважаючій кількості слугують духовному відродженню, відтворенню його історичної пам'яті, підтверджуючи високий рейтинг волинського книгодрукування. Вони відіграють значиму роль у становленні демократичного суспільства»⁵.

Тематико-типологічний аналіз волинських видавництв засвідчує наступні тенденції: на охопленість та різноманітність видавничого асортименту впливають процеси комерціалізації книговидання, що зумовили переорієнтацію на масовий попит; приватний сектор в основному орієнтується на випуск художньої літератури; редакційна політика державних підприємств зорієнтована на підготовку до друку навчальної, наукової та довідкової літератури. Загалом сучасна поліграфічна база Волині має можливість забезпечити виготовлення високоякісної друкованої продукції різноманітного асортименту. На 2002 рік на Волині функціонувало 21 поліграфічне підприємство⁶ різних форм власності, якими здійснювався друк різнопланових видань.

Одним із найважливіших осередків поширення краєзнавства в регіоні залишається Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, яка ініціює та залучає всіх зацікавлених до проведення Всеукраїнських наукових історико-краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся», присвячених різним районам області та визначним подіям краю, результатами яких стало 65 випусків видань під егідою спілки краєзнавців (звичайно безпосереднє видання збірників матеріалів здійснювалося різними друкарнями і за рахунок різноманітних коштів). Серед волинських краєзнавців – досвідчені з глибокими знаннями і багатою дослідницькою працею науковці, архівісти, працівники бібліотек, музеїв, вчителі. Саме їхніми

³ Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). Статті. Історико-краєзнавче видання / упоряд. М. І. Богуш. Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», ТзОВ «Ковельська міська друкарня», 2002. С. 24.

⁴ Денисюк В. Волинське книговидання: історія і традиції // Книжковий сад «Надстир'я» / упоряд. М. Богуш. Луцьк: Надстир'я, 2002. С. 18.

⁵ Там само. С. 22.

⁶ Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). С. 21.

трусами збираються документи та експонати, виринають із забуття відомі колись, забуті або нововідкриті історичні постаті. Подвижниками краєзнавчого руху заповнюється певний «вакуум» у збереженні традицій, звичаїв, побуту, багатьох культурних надбань для збереження історичної пам'яті, забезпечення національної самосвідомості та національно-культурного розвитку краю і держави.

Сучасна книговидавнича палітра області досить широка. У ній є декілька сотень суб'єктів підприємництва, які задекларували, що займаються видавничою діяльністю. Проте у цій царині закріпилися лише ті, хто має відповідний творчий потенціал, підготовлені кадри, технічні засоби. Матеріальною основою для масової появи книги є відповідна поліграфічна база. «Регіональний книговидавничий процес передовсім помітний тим, що відновлює сув'язь часу, перекидає місток над прірвою творчої несвободи»⁷.

Серед «метрів» видавничої справи на Волині слід відзначити ПрАТ «Волинська обласна друкарня». Фактично це єдине видавниче підприємство, яке функціонує з радянських часів і в свій час спеціалізувалося на виданні газет та різнопланових видань на державне замовлення. Адже всі матеріали, які видавалися доводилося погоджувати у відділах Держкомпреси, «які вносили свої слушні зауваження»⁸. Тодішня бюрократична командно-адміністративна «система накладала жорстке табу на творче вільнодумя, своїми залізобетонними редуками сковувала прагнення багатьох обдарованих людей з реалістичних позицій осмислювати нашу непросту, нерідко драматичну історію»⁹.

З 90-х рр. ХХ ст. друкарня отримала можливість публікувати різнопланові матеріали на замовлення як приватних осіб, так і за державні кошти. Нині це один із найбільших видавничо-поліграфічних комплексів Волинської області, в арсеналі якого відповідна матеріальна база, техніка, відповідне приміщення, сучасне устаткування для ролевого та аркушевого офсетного друку і може запропонувати читачам найширший тематичний спектр. Поєднання в одному підприємстві друкарні, видавництва та книжкового магазину дає можливість випускати конкурентоздатну продукцію. За час існування – випущено понад 500 книг загальним тиражем понад 250 тис. примірників. Для прикладу – у 2001 р. – видано 45 книг, з них 21 – художня, 7 – краєзнавчі¹⁰.

На жаль, нам не вдалося знайти більші менш точні статистичні дані про кількість видань краєзнавчого характеру на даному видавництві, тому ми пішли шляхом віднайдення віддрукованої продукції. Результатом нашої такої пошукової роботи стали наступні висновки: друкарня видає одноосібні та колективні монографії, посібники, підручники, монографії, історично-інформаційні видання, художньо-бібліографічні оповіді, історико-краєзнавчі нариси, есе, тощо. Якщо говорити про тематичну палітру видань, то звичайно поділ буде виглядати досить умовно, проте ми можемо виділити:

- Волинь у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни¹¹;
- Історія Волині у іменах та визначних особистостях¹²;

⁷ Книжковий сад «Надстир'я» (1992-2002). С. 40.

⁸ Там само. С. 38.

⁹ Там само. С. 40.

¹⁰ Книжковий сад «Надстир'я» (1992-2002). С. 19.

¹¹ *Бородулін С.* Співає скривджене Полісся : повість. Луцьк : Волин. обл. друк., 2004. 124 с.; Волинь у Другій світовій війні : зб. наук. та публіцист. ст. / гол. ред. та упоряд. М. Кучерепа. 2-е вид. Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. 223 с.; Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині Голодомору 1932–1933 років у Радянській Україні / [за заг. ред. М. Кучерепа]. Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. 264 с.; *Добко О.* Досить ! / О. Добко. 2-е вид., допов. Л. : Волин. обл. друк., 2004. 216 с.

¹² *Рошко В.* Тарас Шевченко і Волинь: (до 200-річчя народження Національного Пророка України 1814-2014 рр.). Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. 184 с.; *Левчанівська І.* Луцьк у 50-х роках ХХ століття на світлинах Ірини Левчанівської. Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2003. 108 с.; В'ячеслав Липинський – ідеолог українського державотворення. Збірник наукових праць. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2001. 188 с.; Родина Косачів і волиняни: Спогади, перекази. Записи, впорядкування і примітки Олексі Ошуркевича. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2002. 64 с.; *Бобак О.М.* Час відкриває істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства: художньо-біографічна оповідь. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2008. 112 с.

– Історія міст та містечок історичної та сучасної Волині¹³;

– Народознавство, етнографія, культура та археологія Волині в різні історичні періоди¹⁴;

– Українсько-польські відносини¹⁵.

Політико-правові та соціальні аспекти розвитку регіону в різні часи висвітлено у роботах В. Бортнікова, М. Тиского, колективній роботі «Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти»¹⁶.

Сакральна історія, мистецтво та архітектура краю найбільш повно представлена роботами В. Рожко, який у своїх різнопланових роботах відкриває невідомі сторінки та історію релігійного життя на Волині та всій Україні¹⁷.

Окремо слід відзначити 3-х томне видання М. Киричука «Волинь – земля українська»¹⁸. Використовуючи різноманітні архівні джерела, матеріали староруської та старопольської хроніки, автор показує зв'язки наших пращурів з Литвою, далеко не коректні відносини з Москвою і Польщею. Саме він «здійснив одну з перших спроб очистити літописання від дезінформаційного намулу і політичної зацикленості, повернути нашому краю національну гідність і його справжню історичну назву»¹⁹. Ці книги отримали уже декілька перевидань і залишаються ґрунтовним джерелом для дослідження нашої історії. Вагоме місце у видавництві займають і інші видання, які показують різнопланові сторінки історії та

¹³ Кучинко М. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст.: у світлі соціотопографії / М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Петрович. Луцьк : Волин. обл. друк., 2004. 260 с.; *Його ж.* Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя / М. М. Кучинко. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 500 с.; Острожець з давнини до сьогодення. Вид. 2-ге, доп. / упоряд. Н. Миколайчук. Луцьк: ПрАТ «Волин. обл. друк.», 2011. 236 с.; *Смолін П.П.* Форт-застава Дубно / П. П. молін. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 72 с.; *Бойко І.* Стир-місто. Нотатки художника, малюнки, графіка / І. Бойко. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. 115 с.; *Мандзюк Ф.* Вулиці і майдани Луцька (у співавторстві з Вольдемаром П'ясецьким). Луцьк, Волинська обласна друкарня, 2005. 399 с.; *Сайчук Б.* Храми і цвинтарі старожитнього Луцька // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. II. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 5–40; *Бірюліна О.* Про пам'яткоохоронну і будівельну діяльність Луцького братства // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. II. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 9–96.

¹⁴ Кучинко М. М. Археологія Волині / М. М. Кучинко. Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. 202 с.; *Кучинко М. М.* Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби : навч. посіб. / М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, В. М. Савицький. Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. 328 с.; *Пісоцький А.* Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтюк. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 176 с.; *Охріменко Г.В.* Розвиток керамічного виробництва на Волині : археолог., етнограф., мист. аспекти / Г.В. Охріменко, М.М. Кучинко, Н.В. Кубицька. Луцьк : Волин. обл. друк., 2003. 247 с.; *Давидюк В.Ф.* Етнологічний нарис Волині : за матеріалами експедиції Полісько-Волинського народознавчого центру «Волиняна» – 2003 / В.Ф. Давидюк. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 70 с.

¹⁵ *Кучерепа М.* Волинь: 1939–1941 рр. : навч. посіб. для студ. внз / М. Кучерепа. Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. 458 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький р-н і м. Луцьк / упоряд. та автор комент. І. Пушук. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 441 с.; *Жулинський М.Г.* Поминаймо в скорботі, але не в гніві : українсько-польський конфлікт на Волині 1943–1944 рр. / М.Г. Жулинський. Луцьк : Волин. обл. друк., 2003. 42 с.; *Пушук І.А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район / І.А. Пушук. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 308 с..

¹⁶ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г. Берковський, А. В. Блануца, Д.П. Ващук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. Луцьк: Волин. обл. друк., 2011. 256 с.; *Бортніков В. І.* «Помаранчева революція» на Волині : Історія. Факти. Документи / В.І. Бортніков. Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. 224 с.; *Тиский М.* Весна тривоги і надій : [події на Волині 1989–1991 рр.] / М. Тиский. Луцьк : Волин. обл. друк., 1999. 166 с.

¹⁷ *Рожко В.* Українське православне церковне мистецтво Волині (IX–XX ст.) : [іст.-краєзн. нарис] / В. Рожко. Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. 400 с. ; *Його ж.* Православні святині історичної Волині: іст.-краєзн. Нарис / В. Рожко. Луцьк: Волинська обл. друк., 2009. 560 с.; *Його ж.* Новітні мученики святого українського православ'я на історичній Волині (XX ст.): [іст.-краєзн. нарис] / В. Рожко. Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. 436 с.

¹⁸ *Киричук М.* Волинь – земля українська : нариси історії у 3 т. Т. 1 / М. Киричук. 3-тє вид., допов. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2000. 508 с.

¹⁹ Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). С. 59.

сучасності Волинського регіону²⁰. Справжньою енциклопедією з історії вулиць, провулків, майданів Луцька стала книга В. П'ясецького і Ф. Мандзюка²¹, у якій зібрано короткі довідки про будівлі і пам'ятки різних частин міста, подано ілюстративні матеріали.

Окремо слід відзначити видавничу активність ТзОВ «Ковельська міська друкарня», яка має безпосереднє відношення до видання літератури краєзнавчого характеру і тим самим до збереження історичної пам'яті та патріотичного виховання різних поколінь. Звичайно, в друкарні основний масив друку – газети, проте з 1986 р. працівники взялися за друк книг. Недостатність матеріально-технічної бази не дали можливості друкувати книги великого об'єму, брошурованого типу, проте згодом закупівля комп'ютерної та офісної техніки дала можливість друкарні випускати 17% книгодруку від загальної кількості (на 2002 р.). Наразі видавництво спеціалізується на друці книг, газетної продукції, етикеток, грамот, канцелярських папок, коробок та інших поліграфічних послугах. Існує тісна співпраця або ділове партнерство з «Надстир'ям», зв'язки поглиблюються, наповнюються якісно новим змістом²². Серед праць краєзнавчого характеру слід відзначити випуск наукових збірників та матеріалів конференцій²³.

Історія друкарської діяльності Камінь-Каширської районної друкарні бере початок від 30-х рр. ХХ ст. З 1997 р. це ТОВ Камінь-Каширська друкарня, а з 01.01.1988 р. вона перейшла на повний госпрозрахунок та самофінансування колективу друкарні. Це стало одним із факторів підвищення ефективності виробництва. Нині це доволі потужний комплекс, який забезпечує повний технологічний цикл виробництва полігра-

фічної продукції і надає широкий спектр послуг у сфері друку засобів масової інформації, виготовлення бланкової та журнальної продукції. Саме тут відбувається друк газет «Полісся» та «Ратнівщина».

Перелік широкого спектру різнопланових видань краєзнавчого характеру спостерігається і в редакційно-видавничому відділі «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, який розпочав свою діяльність у 1995 році.

Закономірним стала і публікація даним видавництвом значної кількості різнопланових видань: збірників наукових праць за результатами конференцій, симпозіумів, круглих столів та науково-практичних семінарів; одноосібних та колективних монографій, підручників, посібників, навчально-методичних матеріалів та матеріалів лекцій; краєзнавчих бібліографічних покажчиків тощо. Напевно логічним є і те, що саме історичний факультет університету був і є осередком зародком зародження, розквіту та поширення краєзнавчого руху, ініціатором різнопланових заходів краєзнавчого характеру, натхненником і безпосереднім учасником патріотичного виховання молоді. Адже засобами історичного краєзнавства виховується молоде покоління. Оскільки історична спадщина поколінь є основою для майбутнього поступу, то осмислення минулого, збереження пам'яток історії і культури є важливим елементом у системі розбудови держави та формуванні громадянина-патріота. У загальну скарбницю волинської книги у 2001 р. працівниками цього видавництва внесено 51 видання місцевих авторів тиражем 10 тис. примірників. У масі книг, підготовлених до виходу в світ цим видавництвом, 45 є науковими, 4 – художніми²⁴.

²⁰ Рожко В.Є. У пащі диявола : іст.-краєзн. нарис / В.Є. Рожко. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 116 с.; Мельник В. Літопис Волинського лісу. 988 – 2004 / В. Мельник, Б. Колісник. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. 320 с., 620 іл.; Волинська обласна організація Національної ліги композиторів. Довідник. Вид. 2-е, випр. і доп. Луцьк : Вид-во «Волинська друкарня», 2000. 40 с.; Максимюк Б.В. Родинне коріння : історико-краєзнавче видання / Б.В. Максимюк. Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. 112 с.

²¹ П'ясецький В. Вулиці і майдани Луцька / В. П'ясецький, Ф. Мандзюк. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 400с., 48 кол. іл.

²² Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). С. 48.

²³ Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині / Матеріали ХХІХ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 5-6 грудня 2008 р.: Збірник наукових праць. Луцьк: Надстир'я, Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2008. 356 с.; Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури: Науковий збірник. Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24-25 лютого 2006 року, с. Колодяжне. Вип.3. Луцьк, 2006. 226 с., іл.

²⁴ Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). С. 19.

Різноманітні видання друкуються як державною, так і іншими мовами. Прорахувати загальну кількість видань практично неможливо, оскільки на момент написання даної статті видавництво уже припинило свою роботу, ми послуговуємося власними пошуками видрукованої літератури і не даємо ніяких статистичних даних, оскільки вони будуть неправомірними. Адже лівова частка видань, особливо навчальних та методичних видань випускалось для потреб певного закладу вищої освіти, за межі якого ця продукція часто не потрапляла.

Окремо слід відмітити титанічну ґрунтовно-пошукову роботу Г.В. Бондаренка, яка знайшла своє логічне у 2- томній монографії «Історичне краєзнавство Волині»²⁵.

Заслугове увагизначна кількість різноманітних видань, які стосуються життя та діяльності Лесі Українки та родини Косачів. Тут слід відмітити ґрунтовне бібліографічне видання «Леся Українка», упорядковане А. Гайдою і О. Рисаком, яке охоплює праці викладачів і студентів за 1957–2000 рр., покажчик праць викладачів, студентів та аспірантів ВДУ імені

Лесі Українки, навчально-методичні посібники тощо²⁶.

Творча палітра видання є доволі різноманітною. Ми спробували класифікувати віднайдені нами роботи за певними напрямками. Чільне місце серед видань «Вежі» займають дослідження, присвячені історії регіону та окремих населених пунктів²⁷. Значна частина робіт присвячена власне етнографії, фольклору та розвитку культури на Волині в різні історичні періоди²⁸. Суспільно-політичні та трансформаційні процеси на Волині знайшли своє відображення у роботах А. Бортнікової, В. Бортнікова та колективних виданнях²⁹.

Волинь була і залишається територією, яка народжує та виховує непересічних, талановитих особистостей, які залишають помітний слід в історії краю, України та світу. «Волинь у долях краян і людських документах» проливає світло на долю наших краян³⁰.

Українсько-польські відносини є одним із наріжних каменів дослідження не лише волинських науковців та краєзнавців, але й дослідників зарубіжних країн. Адже саме на наших територіях відбулися неординарні історичні події, які

²⁵ Бондаренко Г.В. Історичне краєзнавство Волині: Монографія. Кн.1. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 238 с.

²⁶ Леся Українка: бібліогр. покажч. пр. викл., асп. та студ. ВДУ ім. Лесі Українки (1957-2000) / уклад. А. Гайда, О. Рисак. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 34 с.; Леся Українка: бібліогр. покажч. пр. викл., асп. та студ. ВДУ ім. Лесі Українки (2000-2005) / уклад. Л. Златогорська. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 38 с.

²⁷ Історія Волині. ХХ-початок ХХІ ст.: краєзнавчий бібліографічний покажчик / Волин.нац. ун-т ім. Лесі Українки; уклад. Л.П. Дейнека; упоряд. Л.А. Понедельник. Луцьк: Вежа, 2011. 127 с.; Прихода Г.А. З історії господарювання волинських селян за Польщі: (1921-1939 рр.) / Г.А. Прихода, Я.М. Шабала. Луцьк: Надстир'я, 2001. 96 с.

²⁸ Філіпович М.Б. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія / М.Б. Філіпович. Луцьк: Вежа, 2007. 240 с.; Атлас історії культури Волинської області / Відповід ред. Ф.В. Зузук. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 112 с.; Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок ХХ ст.) / С. Гаврилюк. Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2002. 532 с.; Кучинко М.М. Волинська земля Х–середини ХІV ст.: археологія та історія: навч. посіб. / М.М. Кучинко; М-во освіти і науки України; відп. ред. Я. Ісаєвич. Луцьк: Вежа, 2002. 304 с.

²⁹ Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.) / В. І. Бортніков, Й. Е. Надольський, В.Т. Денисюк та ін. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 694 с.; Волинь: 90-і роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій / А.В. Бортнікова, В.В. Бусленко, Й.Є. Надольський та ін. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 162 с.; Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття): кол. Монографія / В.І. Бортніков, Н.Н. Коцан, Н.В. Павліха та ін.; за заг. ред. В.І. Бортнікова. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки. 656 с.; Бортнікова А.В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія / А.В. Бортнікова. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.

³⁰ «Роде наш красний...»: Волинь у долонях краян і людських документах / упоряд. і авт. передм. Л.К. Оляндер. Т.І. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1996. С. 419-436.

донині є складною сторінкою української та світової історії. Тому закономірним є видання ряду праць, присвячених саме українсько-польському протистоянню на Волині³¹.

Важливим напрямом у розвитку та публікації різнопланових досліджень у нашому регіоні є роботи, присвячені специфіці краєзнавчої роботи та методиці її викладання у закладах вищої освіти. Ці аспекти найкраще висвітлені у роботах Г. Бондаренка³². Частина робіт, видрукованих у видавництві, стосується військових та революційних подій на території Волині³³.

Структурний підрозділ ЛДТУ Інформаційно-видавничий відділ з 2001 року функціонує на видавничій ниві Волині. Надає поліграфічні послуги з виготовлення книжкової та іншої поліграфічної продукції.

Закономірним є видання навчально-методичної та наукової літератури по потребам для забезпечення навчального процесу та видання монографій. До цієї ж категорії ми відносимо тези та матеріали різних конференцій, круглих столів, наукові збірники, випуск яких коливається від 100 до 500 примірників. Слід відзначити в даному напрямку співпрацю з іншими редакційно-видавничими колективами. Зокрема матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Реформація та поширення протестантизму на Волині» інформаційно-видавничий від-

діл відформатував та відредагував, а «Твердиня» здійснила друк збірника³⁴.

У цій видавничій майстерні видаються і історико-архітектурні нариси, які відкривають невідомі раніше сторінки історії створення окремих релігійних архітектурних споруд Волині³⁵. Книга насичена значною кількістю ілюстрацій, частина яких вперше буде доступною для огляду. На основі архівних матеріалів відтворено етапи становлення однієї з рідкісних пам'яток готичної архітектури та пам'ятки практичної роботи німецьких колоністів початку ХХ століття на Волині.

Волинське обласне редакційно-видавниче підприємство «Надстир'я» засноване 20.02.1992 р. впевнено не лише заявило про себе, а й через десятиліття займає свою вагому видавничу нішу у волинському регіоні. Воно не лише вийшло на провідні позиції, а «... в справі видання української книги воно є законодавцем – ні, не моди, а того, як треба відстоювати національні інтереси і свою національну гідність»³⁶.

«Надстир'я» відрізняється від інших видавництв кількісно і якісно, різножанровістю, художнім оформленням, авторським активом. Серед видань, які стосуються краєзнавчої тематики, ми знаходимо різновекторність – від монографій до словників народних географічних термінів Волині та буклетів про наш край. Лише за перші 10 років редакційний колектив видав понад 500

³¹ Бортнікова А. Українсько-польські відносини у волинській науковій періодиці (2001–2005 рр.). Українська історична наука на шляху творчого поступу: матеріали III Міжнар. наук. конгр. укр. істориків: в 3-х т. Т.1. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. С. 215–224.; У пошуках правди : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20-23 травня 2003 р. / Упорядн. В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця, В.І. Гребенюк. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 536 с.; іл.

³² Бондаренко Г.В. Історичне краєзнавство Волині: [монографія]: у 2 кн. Кн. 1 / Г.В. Бондаренко. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 238 с.; Його ж. Теорія та методологія історії. Програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. / Г.В. Бондаренко. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 196 с.

³³ Гайналій В.М. Селянський рух на Волині в період національно-визвольних змагань 1917-1919 рр. / В.М. Гайналій // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2005. Вип. 10. С. 35–41.; Гуцалюк І. Західна Волинь у державотворчих процесах періоду Української Держави Павла Скоропадського / І. Гуцалюк // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2008. Т. 1. С. 19-20.; Дем'янюк О.Й. Воєнна історія Волині. Том 1. Давня доба – кінець XVIII ст. / О.Й. Дем'янюк, І.М. Пасюк. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 236 с., іл.; Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. пр. / упоряд. М.М. Кучерепа. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 768 с.

³⁴ «Реформація та поширення протестантизму на Волині. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 26-27 жовтня 2017 р. / за наук. ред. М.П. Костюка. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2018. 412 с.

³⁵ Костюк М. Луцька євангелічно-лютеранська кірха Христа Спасителя: історико-архітектурний нарис / М.П. Костюк. Луцьк: ІВВ Луцького НТУ, 2019. 80 с.; іл.

³⁶ Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). С. 24.

книг загальним тиражем більше 1 мільйона 600 тис. примірників³⁷. «...видавництво стало феноменом нашої дійсності, зайняло вагоме місце в суспільно-політичному і літературно-мистецькому житті краю. Його книги різноманітного тематичного спрямування справляють помітний вплив на духовний світ волинян, розкріпачують їх, на відродження історичної пам'яті, на формування нового управлінського, економічного та естетичного мислення»³⁸.

Слід відзначити, що яскравою спробою, причому дуже значимою, часткового аналізу поліграфічної діяльності видавництв здійснено видавництвом «Надстир'я», яке власне і слугувало вагомим джерелом при написанні даної статті. Тому що саме у даному виданні міститься найбільш детальний, практичний та реальний аналіз видавничих осередків Волині, визначних статей краю, тощо³⁹.

Редакційний колектив зацікавлений у постійному вдосконаленні власної матеріально-технічної бази, удосконаленні пропозицій для виготовлення різнопланової поліграфічної продукції, використовує найновішу офісну та комп'ютерну техніку. Саме таке прагнення було підмічено і волинською владою, яка максимально сприяла і сприяє розвою видавництва. Зокрема Б. Климчук, В. Заремба, П. Онищук – ініціювали виділення коштів для придбання сучасного видавничо-комп'ютерного комплексу, що дало змогу прискорювати видавничі процеси, поліпшувати якість друкованої продукції.

Чимало творів у видавничому портфелі «Надстир'я» присвячені Лесі Українці. Жінці із великим серцем та почуттям патріотизму, яка і нині надихає всіх українців на життєвий подвиг. Закономірним є підвищена увага в ювілейні роки, про що свідчать видрукувані Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Леся Українка та родина Косачів в контексті української і світової культури», яка була проведена СНУ імені Лесі Українки⁴⁰. Цій змученій хворобою, але сильній волею жінці, присвятив свій роман-есе С. Сколюк⁴¹.

Неоднозначною особистістю, яка все своє життя сприяла пропаганді непересічності Волинського краю в світовій історії та історії України зокрема, був Г. Гуртовий, краєзнавець, педагог, історик, сподвижник. Основна маса його творів, які в більшості видані у даному видавництві, присвячена визначним історичним постатям, фактам, персоналіям, окремим населеним пунктам, матеріал про яких історик вперше виклав для публічного огляду та користування⁴².

Чільне місце серед розмаїтої продукції видавництва займають збірники історико-краєзнавчих нарисів, книги, навчальні посібники, які розкривають тематику відродження української духовності, місцевої обрядовості й самобутності, сімейно-побутових традицій та релігійного життя. Це роботи М. Кучинка, В. Рожка, О. Кондратович, Б. Новарчука, П. Кралюка, М. Вельми, Л. Чучмана та інших⁴³. Серед творчої палітри видавництва слід відзначити видання, які сто-

³⁷ Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). С. 78.

³⁸ Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). С. 90.

³⁹ Книжковий сад «Надстир'я» (1992–2002). Статті. Історико-краєзнавче видання / упоряд. М.І. Богуш. Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», ТЗОВ «Ковельська міська друкарня», 2002. 150 с.

⁴⁰ Леся Українка та родина Косачів в контексті української і світової культури. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. Науковий збірник. Луцьк: Надстир'я, 2001. 140 с.

⁴¹ Сколюк С. Олена Пчілка: Роман-есе / С. Сколюк. Луцьк : Надстир'я, 1999. 252 с.

⁴² Гуртовий Г. Волинь – край козацький. Луцьк: «Надстир'я», 2000. 352 с.; *Його ж.* Торчин – передзвін віків (історія Торчина і 14 довкільних сіл так званого «Торчинського ключа») / Г. Гуртовий. Луцьк: «Надстир'я», 2003. 364 с.

⁴³ Рожко В. Древні святині Полісся [Текст] : іст.-краєзнавчий нарис / В. Рожко. Луцьк : Надстир'я, 1995. 152 с.; *Його ж.* Православні монастирі Полісся : [іст.-краєзн. нарис] / ред. Ф. Г. Мандзюк. Луцьк : Надстир'я, 1996. 212 с.; *Новарчук Б. Д.* Народознавство [Текст] : навч. посіб. для учнів та вчителів. / Б. Д. Новарчук. Луцьк : «Надстир'я», 1993. 52 с.; *Бібліотечка народознавця.* Луцьк : Надстир'я, 1993. 48 с. ілюстр.; *Кондратович О.* Калиновий світ Полісся. Народні пісні / О. Кондратович. Луцьк : Надстир'я, 1994. 226 с.; *її ж.* Двоє (він та вона) на шляху до створення сім'ї в народних звичаях, обрядах, пісенному фольклорі / О. Кондратович // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.* Наук. зб. Вип. 29. Луцьк: Надстир'я, 2008. С. 278-284.; *Кучинко М.М.* Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV століттях. Луцьк : Надстир'я, 1993. 159 с.; *Чучман Л.П.* Берестечко. Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Надстир'я, 1997. 72 с.

суються окремих особистостей, діяльність яких залишила помітний слід в історії Волині⁴⁴.

Вагомим джерелом для поширення краєзнавчого матеріалу є матеріали різнорангових науково-практичних конференцій. Саме вони висвітлюють історичні звичаї, традиції, культурні та духовні надбання українців у різних куточках не лише Великої історичної Волині, але й України загалом. Саме ці матеріали є вагомим підґрунтям для подальших наукових пошуків, звертань до маловідомих сторінок нашої історії, нової інтерпретації відомих та невідомих фактів та подій. «Надстир'я» є одним із флагманів щодо випуску матеріалів таких конференцій, які відзначаються високою якістю друку та художнім оформленням⁴⁵.

Чимало творів, надрукованих у видавництві, розкривають маловідомі сторони загальної та військової історії Волині, діяльності політичних партій та громадських об'єднань, трагічних наслідків воєнних потрясінь для волинського регіону, раніше замовчуваних «білих плям» або трактуючи їх з нових методологічних позицій та на основі нових архівних даних: М. Кучерепа, Р. Давидюк, Б. Ярош, М. Куделя⁴⁶.

Історія окремих населених пунктів, національних меншин, які в різні історичні періоди проживали на наших територіях висвітлено у доробках В. Надольської, М. Богуш та Г. Павленко, П. Бишевич, І. Журавлюк, П. Клубук⁴⁷.

Серед ряду інших волинських видавництв саме це видавництво стоїть у форватері видання літератури краєзнавчого характеру, серед якої вагому частку займають словники, статистичні збірники, матеріали різнопланових форумів⁴⁸.

Вагому роль у поширенні краєзнавчої інформації в регіоні відіграє видання «Твердиня», яке функціонує з 2004 року. Директором ПВД є М. Мартинюк, письменник, літературний критик, перекладач, науковець та видавець, який достатньо відомий не лише на теренах нашої держави, але й за її межами.

Широкою і розмаїтою є творча палітра видавництва: тут видаються: наукові та краєзнавчі нариси, монографії, пісенні збірки, біобібліографічні покажчики, збірники наукових праць (Сер. «Волинь унікальна»), вірші, казки та оповідання про Волинь, навчальні посібники для студентів вищих навчальних закладів, історико-краєзнавчі нариси, історико-архітектурні нариси тощо.

⁴⁴ Імена на скрижалях історії. Біобібліограф. Довідник / Упоряд. В. Наконечний, Г. Давидова. Луцьк : Надстир'я, 2004. 80 с.; *Кралуок П.* Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький. Історико-біографічний нарис / П. Кралуок. Луцьк : Надстир'я, 1999. 76 с.; *Левчанівська І.* Сенаторка (мемуари) / І. Левчанівська. Львів-Дубно-Луцьк : Джерело. Надстир'я, 2004. 183 с.; іл.

⁴⁵ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь край козацький. Матеріали всеукраїнських науково-практичних конференцій. Науковий збірник. Випуск 36 / Відпов. за випуск: П. Олешко, О. Середюк. Луцьк : Надстир'я, 2010. 120 с.; Минуле і сучасне Волині Полісся: край на межі тисячоліть [Текст] : матеріали X наук. іст.-краєзн. конф., яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000-2002 рр.: зб. наук. пр. Луцьк: Надстир'я, 2002. 292 с.; *Панишко Г.* Археологічні дослідження давньоруських міст Волині в 20-30 роках ХХ століття / Г. Панишко // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Тези доповідей і повідомлень VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. Луцьк: Надстир'я, 1999. С. 51-52.

⁴⁶ *Кучерепа М.* ВУО : Волинське українське об'єднання : (1931–1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк ; відп. ред. А. М. Якубюк. Луцьк: Надстир'я, 2001. 419 с.; *Його ж.* Волинське українське об'єднання (1931–1939): монографія/ М. Кучерепа, Р. Давидюк. Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.; Слово Українських Повстанців : матеріали про інформаційно-пропагандистську діяльність УПА в повоєнний період / упоряд. П. Кралуок. Луцьк : Надстир'я, 1996. 108 с.; *Ярош Б. О.* Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.) : монографія / Б. О. Ярош. Луцьк : Вежа, 1999. 184 с.; Книга Скорботи України. Волинська область. [У 3 т.]. Т. 1. / редкол.: [І. О. Герасимов та ін.]. Луцьк : Надстир'я, 2006. 536 с.; *Криштальський А.* Національно-визвольний рух опору на Горохівщині / А. Криштальський. Луцьк: Надстир'я, 1994. 174 с.

⁴⁷ *Бишевич П.К.* Любешівщина: з глибини століть до майбуття. Історико-краєзнавчі нариси / П. К. Бишевич, І.С. Журавлюк, П.А. Клубук. Луцьк: Надстир'я, 2004. 228 с.; *Богуш М.* Ківерцівщина: кризь віки і долі. Історико-краєзнавчі нариси / М. Богуш, Г. Павленко. Луцьк: Надстир'я, 2006. 520 с.; *Кучинко М.* Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині / М. Кучинко. Луцьк : Надстир'я, 1994. 206 с.; *Марчук Л.* Історія села Бірки: історико-краєзнавчий нарис / Л. Марчук. Луцьк : Надстир'я, 2004. 136 с.

⁴⁸ *Данилюк О.К.* Словник народних географічних термінів Волині / О.К. Данилюк. Луцьк: Надстир'я, 1997. 108с.; Волинь за роки незалежності : стат. зб. : ст., табл., схеми, діагр. / Волин. обл. упр. статистики [та ін.] ; упоряд. М.І. Мотиль. Луцьк : Надстир'я, 2001. 408 с.; Мости братерства : матеріали етнофоруму в етнорегіону «Буг», 12-13 лист. 2002 р., м. Луцьк / упоряд. В. Денисюк. Луцьк : Надстир'я, 2003. 120 с.

ПВД «Твердиня» є активним учасником щорічних всеукраїнських і міжнародних книжкових ярмарків, співпрацює з багатьма авторами Волині та України, а також відомими художниками-ілюстраторами. Видання також пропонує макетування книжкової продукції, повний пакет послуг і обслуговування технологічного процесу при виданні газет та журналів, надання фотопослуг, художнє оформлення і дизайн, набір нот та нотних партитур, креативні розробки рекламного характеру тощо. За підрахунками директора, на серпень 2019 року, видання видало 96 найменувань різнопланової літератури краєзнавчого характеру. Тому ми спробуємо окреслити основні, на нашу думку, віхи краєзнавчих видань «Твердині».

У 2007-2014 рр. у видавництві було видрукувановісім щорічників – «Календар знаменних і пам'ятних дат Волині»⁴⁹. У його формуванні беруть участь історики, краєзнавці, різнопланові фахівці, Волинський краєзнавчий музей, державний архів. Бібліографічну сторону календаря забезпечує обласна наукова бібліотека імені Олени Пчілки. Сьогодні це чи не єдине систематичне бібліографічне видання в області, яке забезпечує інформацією про важливі пам'ятні та ювілейні події відповідного року і вказує на джерела інформації. До нього включаються матеріали про визначні події історії, громадсько-політичного і культурного життя області, ювілеї видатних уродженців краю та відомих діячів, життя і діяльність яких пов'язані з Волинню. Кожен новий

посібник відкривається хронологічним переліком пам'ятних дат на відповідний рік. Про основні події подаються: дата, назва, авторська текстова довідка, список літератури, у якому вказуються документи, книги, статті зі збірників і періодичних видань, довідники та бібліографічні посібники. У «Календарі» є покажчик імен видатних діячів, представлених у ньому, списки авторів, які брали участь у написанні історичних і біографічних довідок, та укладачів. Видання корисне для культосвітніх працівників, викладачів, студентів, краєзнавців та всіх зацікавлених.

Місцева обрядовість та самотність, славні сімейно-побутові традиції займають чільне місце в творчій палітрі «Твердині». Звернімося до робіт Н. Кравчук, П. Маха, О. Білик, М. Стефанишин та інш.⁵⁰.

ПВД «Твердиня» сприяє значною мірою розвитку вітчизняної науки та освіти, випускаючи навчальні посібники, одноосібні та колективні монографії, різнопланові наукові дослідження, що так чи інакше стосуються військових подій на Волині в різноманітні історичні періоди. Це роботи О. Головія, О. Дем'янюка, Я. Лавренко та матеріали різнопланових конференцій⁵¹. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині зайняла достойне місце серед видавничих робіт підприємства⁵².

Чималий інтерес викликають публікації науковців, журналістів, краєзнавців про історично-архітектурні пам'ятники Волині, древні храми,

⁴⁹ Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2007 рік / упр. культури і туризму Волин. ОДА ; Волин. краєзн. музей ; Волинська ОУНБ ім. Олени Пчілки ; ред.-упоряд. Є.І. Ковальчук, Е.С. Ксендзук ; відп. за вип. А.М. Силук, Л.А. Стасюк. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. 164 с.

⁵⁰ Кравчук Н. На Підляшші – пісні наші (проблеми регіональної специфіки та національної ідентичності) : монографія / Н.В. Кравчук. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. 280 с.; Мах П.П. Тополина дума : пісенна збірка // П.П. Мах, М.С. Стефанишин. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2013. 48 с.; Музичне мистецтво Волині ХІХ–ХХ століття : колективна монографія / В. Тиможинський, П. Шиманський, Л. Філатова, О. Шевченко, Л. Філоненко, М. Новакович, Г. Бернацька, А. Єфіменко ; за заг. ред. П.Й. Шиманського. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. 156 с.; 100 років Свято-Дмитрівському храму. 1905-2005 [Текст] : іст.-краєзнавчий нарис / підгот. Ю. Войнаровський [та ін.]. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2005. 18 с.; фотогр.; Білик О. Календарно-обрядова пісенність Західного Полісся [Текст] / О.А. Білик. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. 334 с.; Богачук О.Т. Де калиною пахнуть світанки : пісенна збірка / О.Т. Богачук; М. С. Стефанишин. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2013. 40 с.

⁵¹ Афганістан. Волинський рахунок [Текст] / упоряд. С. Бортніков, Г. Павлович. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. 148 с.; Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети [Текст] / упоряд. І. Пасюк. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. 96 с.; ілюстр. (Серія «Волинь унікальна»); Головій О. Шляхами української оксамитової революції. Волинь [Текст] / О. Головій. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2009. 100 с.; Дем'янюк О.Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках : монографія / О.Й. Дем'янюк. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 320 с.

⁵² Тиський М. Народний рух України: становлення Волинської регіональної організації [Текст] : монографія / М. Г. Тиський ; Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2009. 212 с.; Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 роки. Володимир-Волинський район / упоряд. та комент. І. Пушук; за заг. ред. Я. Федорчук. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 418 с.

монастирі та фортеці⁵³. Серія статей та ґрунтовних монографічних досліджень стосується історії міст та населених пунктів, найдавніших волинських городищ, знайомлять читача з архітектурними пам'ятками краю, особливостями природи, людьми⁵⁴.

Видавництво ВМА «Терен» – один із лідерів на видавничому ринку Волині, засноване у 2003 р. на базі однойменного літературного журналу, який виходив друком у м. Луцьку (директор – А. Криштальський). Видання, яке вигідно вирізнялося з-поміж інших літературних часописів своїм авангардним спрямуванням, дало видавництву торгову марку, впевнено зберігає свої позиції на Волині і яку сьогодні знають далеко за її межами. Сьогодні власні поліграфічні потужності та висококваліфікований молодий колектив – основні складові успіху та просування видань «Терена» на книжковому ринку України. Видавництво публікує книги на замовлення авторів, надає послуги з дизайну та комп'ютерної верстки, редагування, додрукарської підготовки матеріалів, виготовлення високоякісної поліграфічної продукції. «Терен» – традиційний оформлювач фестивалів народної творчості та інших культурологічних заходів загальноукраїнського масштабу. Упродовж 2006-2007 років у видавництві побачили світ більше сорока найменувань книг, серед яких – номінанти у

всеукраїнській рейтингових дослідженнях «Книга року - 2004» та «Книжковий клуб плюс».

Помітними в даному видавництві є різножанрові видання історико-краєзнавчого характеру. Тут ми маємо і «Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2005 рік», який видається з 1991 року і подає матеріали про визначні події історії, громадсько-політичного і культурного життя області, ювілеї уродженців краю та визначних діячів, чиї життєві шляхи пролягли через Волинь⁵⁵.

У видавництві вийшли видання А. Бортнікової та М. Кушпи, присвячені історичному минулому Волині окремих міст зокрема⁵⁶. Поглибили та розвинули далі тему історичного краєзнавства та здійснили краєзнавчу характеристику матеріально-духовного життя Волині В. Штинько та Є. Ковальчук⁵⁷. Історія сакральних пам'яток Волині, зокрема Луцького Хрестовоздвиженського Братства знайшла своє висвітлення у книзі, яку впорядкував А. Бойко⁵⁸.

Видавництво випустило 4 номери науково-інформаційного збірника «Старий Луцьк», де вміщені розділи з історії, археології та архітектури Волині в різні історичні проміжки часу. Видання розраховане на науковців, музейних та освітніх працівників, краєзнавців та всіх бажаючих, хто прагне більш детально дізнатися історію своєї Батьківщини⁵⁹.

⁵³ *Майданець І.* Микола Святоша – князь Луцький. Сходження до чернечого подвигу [Текст] : [роман-есеї] / І. Майданець. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2010. 67 с. : іл. (Серія «Пантеон»); *Костюк М.* Євангелічно-лютеранська кірха в Луцьку [Текст] = Evangelisch-lutherische kirche in Lutzk : історико-архітектурний нарис / М.П. Костюк ; [пер. нім. Міщук О.Д.]. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2010. 68 с., [XXIV] с. іл.; *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. Т. V: Ковельский уезд. Почаев: Тип. Почаево-Успен. лавры, 1903. Репр. вид. Луцьк, 2008. 500 с.

⁵⁴ *Наконечний В.* Роки... Події... Люди... Позиція: наукові та краєзнавчі нариси. Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2006. 400 с.; *Антонович П.* Коротенька історія Волині: навч. посіб. / П. Антонович. Луцьк: «Надстир'я», 1992. 62 с.; *Кучинко М.* Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині / М. Кучинко. Луцьк: Надстир'я, 1994. 208 с.; *Денисюк В.В.* Літопис Камінь-Каширщини. Надстир'я, 2001.; *Артесюк Г.К.* Нариси історії освіти Ківерцівського району : монографія / Г.К. Артесюк, О.Й. Дем'янюк. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 172 с.; *Волинь у житті та творчості письменників* : зб. наукових праць. 2-ге вид., доп. і перероб. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2007. 256 с.; *Волинські записки, сочинення Степаномъ Руссовымъ въ Житомиръ* : історико-краєзнавчий нарис / упоряд. і авт. вст. ст. М.П. Костюк. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. 244 с. (Сер. «Волинь унікальна»).

⁵⁵ Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2005 рік. Луцьк: Терен, 2004. 152 с.

⁵⁶ *Бортнікова А.В.* Луцькі ярмарки XVI ст.: час проведення, учасники, товарообіг / А.В. Бортнікова // Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. VII. Луцьк: Терен, 2011. С. 80-92.; *Кушпа М. І.* Луцьке княжіння в 1170-1300 рр. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. Луцьк, ВМА «Терен»: 2011. 576 с.; *Локачі.* Маленьке містечко у великій історії України. Краєзнавчий нарис. Луцьк: Терен, 2005. 48 с.

⁵⁷ *Штинько В.* Волинь: храми і люди. Краєзнавчі нариси / В. Штинько, Є. Ковальчук. Луцьк : ВМА «Терен», 2010. 292 с.

⁵⁸ Луцьке Хрестовоздвиженське Братство: історія та відродження / авт. і упоряд. А. Бойко. Луцьк, Терен, 2013. 472 с.

⁵⁹ Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. Луцьк, ВМА «Терен», 2011.; Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VIII. Луцьк, ВМА «Терен», 2012. 600 с.

У краєзнавчих дослідженнях А. Криштальського висвітлюються трагічні сторінки історії українців у період окупації Горохівщини польським, німецьким та радянським окупаційними режимами. Показано героїчний опір в підпіллі ОУН і загонах Української Повстанської Армії у 1930-1955 рр. минулого століття⁶⁰.

У 1995 році в період становлення молоді Української держави на теренах Волині започаткувало свою роботу видавництво «Ініціал», очолюване В.Є. Федосюком. Орендуючи приміщення у Волинській єпархії УПЦ КП більше 25 років, видавництво багато роківна безкоштовній основі (до 2017 р.) видавало газету «Волинські єпархіальні відомості», яка частково вміщала і матеріали історико-краєзнавчого характеру.

Підприємство і нині впевнено надає різноманітні поліграфічні послуги: видає календарі, тези та матеріали науково-практичних конференцій, монографії, художньо-документальні повісті та буклети. Слід відмітити високий рівень поліграфічного друку, якість видань, своєчасність випуску відповідного матеріалу.

Серед надрукованих видань краєзнавчого характеру заслуговують на увагу матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки. Статті науковців, архівістів, бібліотекарів, музейників та усіх зацікавлених, розкривають питання співпраці Волинського краєзнавчого музею і Волинського обласного то-

вариства краєзнавців, експедиції Волинського краєзнавчого музею тощо⁶¹.

Хід суспільно-економічних процесів на Україні й на Волині в 30-ті роки ХХ ст. висвітлено у роботі О. Добко⁶². Художньо-документальні повісті В. Данилюка та В. Гаврилюка проливають світло на перебіг воєнних подій на Волині⁶³.

Видавництво не залишилося осторонь від найбільш популярної та досліджуваної тематики на Волині – особистості Лесі Українки та її родинного гнізда. Вони видрукували кольоровий буклет по Літературно-меморіальному музею-садибі Лесі Українки в Колодяжному⁶⁴. Про популярність саме цього видавництва свідчить і видання великого «творчого альбому» «Остання столиця. Луцьк 1429», який на 216 сторінках вміщує графіку, ілюстрації щодо історії м. Луцька, видрукувана у 2019 р.⁶⁵.

Високоякісний проект і друк різноматематичних книг, буклетів, каталогів, плакатів, поштівків, візиток, календарів та альбомів різноматематичного спрямування характеризують творчу палітру підприємства. Це плідна праця геніальних художників, талановитих дизайнерів, професійних фотографів і філологів. Наполегливість персоналу та висока кваліфікація друкарів допомагають реалізовувати найвибагливіші бажання замовників, створюючи якісну та оригінальну друкарську продукцію.

Серед редакційно-видавничих колективів Волині комерційного характеру впевнено себе позиціонує з 2001 року «Вісник і К» (керівник

⁶⁰ Криштальський А. ОУН і УПА на Горохівщині / А. Криштальський. Луцьк: Терен, 2014. 348 с. (ілюстрації); Його ж. Кривда за кривду. Польсько-німецький терор 1943-1944 років на Горохівщині / А. Криштальський. Луцьк: Терен, 2013.

⁶¹ Ковальчук Є. Експедиції Волинського краєзнавчого музею 1981–1982 рр. по обстеженню культових споруд Волині на предмет виявлення, обліку і збору цінних мистецьких пам'яток // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези та матеріали І науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературного музею Лесі Українки, 16-17 червня 1994 р. Луцьк: Ініціал, 1997. С. 11-17.; Малиновський В.Я. Становлення і діяльність Народного Руху в Рожищенському районі : монографія / В.Я. Малиновський. Луцьк : Ініціал, 2016. 224 с. : іл.; Тиский М.Г. Історія виникнення Народного Руху України на Волині / М.Г. Тиский. Луцьк: Ініціал, 2001. 256 с.; Волинь. Погляд у майбутнє / [підготов. та пер. Упр. зовнішніх зносин та зовнішньоеконом. діяльн. Волин. облдержадмін.]. Луцьк : Ініціал, 2001. 72 с. : ілюстр.

⁶² Добко О. Час назрів / О. Добко. Луцьк : Ініціал, 1998. 159 с.

⁶³ Гаврилюк В.К. Я – син «ворога народу» : худ.-докум. повість / В.К. Гаврилюк. Луцьк : Ініціал, 2003. 287 с.; Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій. 1939–1944 рр. : худож.-докум. повість / В. Данилюк. Луцьк : Ініціал, 1995. 224 с.;

⁶⁴ Літературно-меморіальний музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному. Луцьк : Ініціал, 2001(буклет).

⁶⁵ «Остання столиця. Луцьк 1429». Луцьк, Ініціал, 2019. 216 с. (ілюстрації)

Є.Я. Хотимчук). Хоча основна спеціалізація колективу – видання всеукраїнської інформаційно-аналітичної газети з однойменною назвою, проте слід відзначити і видання книг. Серед них – видання релігійного спрямування, історико-публіцистичні та краєзнавчі нариси та матеріали науково-практичних конференцій⁶⁶ та кольоровий фотоальбом м. Луцька, який слугує своєрідною візитівкою міста⁶⁷.

«Вежа-Друк» – видавництво, засноване у 2013 році, з повним циклом видавничого процесу (від до друкарської підготовки – літературне, технічне, художнє редагування, верстання, коректура – до поліграфічного виготовлення та пакування готової продукції) – пропонує на видавничому ринку широкий спектр книжкової й поліграфічної продукції. Друкарня видавництва оснащена сучасним обладнанням, що дає змогу виконувати замовлення будь-якого рівня складності швидко і якісно. Книжкова палата України надала видавництву «Вежа-Друк» ідентифікатор і міжнародні стандартні номери книг та нотних видань (ISBN, ISMN)⁶⁸.

Видавництво спеціалізується передусім на науковій, навчальній, методичній літературі з різних галузей знань, довідковій (словники), художній, дитячій, духовній літературі, краєзнавчих видань та бланкової продукції, буклетів,

візитівок тощо. «Вежа-Друк» випускає літературу українською та (за фахової необхідності) іноземними мовами. Серед видань краєзнавчого характеру даного видавництва слід відзначити різнопланові роботи та навчальні посібники⁶⁹.

Серед видавництв недержавного сектору чільне місце займає «Медіа», яке спеціалізується і на виданні різножанрової друкованої продукції краєзнавчого характеру. Видавництво «Медіа» утворене у 1998 р., директор С.А. Деркач. Слід відзначити малу інформаційну насиченість щодо функціонування та діяльності самого видавництва, проте творча палітра видання є доволі різноплановою.

Науково-популярні збірники, специфіка волинської природи з її неповторною перлиною – Шацькими озерами, знайшли своє втілення у стінах даного видання⁷⁰. Комплект 12 листівок про Волинь показує неповторність історичних місць та природної краси нашого регіону. Слід відзначити якісність друку та гарний дизайн, що достойно репрезентує наш регіон у загальноукраїнському масштабі⁷¹. Неповторна картина історичного минулого, історія міст, релігійно-культурних осередків та розвиток книгодрукування та книгописання на Волині прослідковується у роботах В. Рожка та П. Троневича⁷².

⁶⁶ Буцик П.Г. Ми від роду – українці: Краєзнавчі нариси з історії Любешівського району. Луцьк: «Вісник КЪ», 2004. 334 с.; Храми Волині / Упоряд. Л. Бабич. Луцьк : Вісник і КЪ, 2002. 154 с., іл.; Трофимук В. Вовчак. Волинська СІЧ : історико-публіцистичний нарис / В. Трофимук. Луцьк : Вісник+К, 2017. 73 с.; Волинського цвіту – по всьому цвіту : матеріали наук.-практ. конф. «У світах – діти України», 10 лип. 2001 р / упоряд. В.Т. Денисюк. Луцьк : Вісник і К, 2001. 119 с.

⁶⁷ Луцьк [Текст] : фотоальбом / [упоряд. і авт. тексту Ф. Мандзюк ; фото: О. Тоцька та ін.]. Луцьк : Вісник+К, 2010. 96 с. : фото. кольор.

⁶⁸ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vezhaprint.com.ua/about/>

⁶⁹ Вісин В.В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст.: монографія В.В. Вісин. Луцьк: «Вежа-Друк», 2014. 440с.; Лис С. Бофони ОУН – УПА з фондів Волинського краєзнавчого музею в контексті політико-пропагандистської творчості Ніла Хасевича / С. Лис // Волинський музейний вісник: Науковий збірник. Випуск 7 / упоряд. А. Силук. Луцьк: «Вежа-Друк», 2015. С. 67-73; Бондаренко Г.В. Спеціальні історичні дисципліни [текст] навчальний посібник / Г.В. Бондаренко. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 424 с.

⁷⁰ Природа Волині очима юних краєзнавців (науково-популярний збірник). Луцьк : Медіа, 2000. 56 с.; Шацьке поозер'я: краєзнавчі штрихи з минулого і сьогодення / В. Мельник. Луцьк : Волиньполіграф, 2010. 40 с., 137 іл.

⁷¹ Молоді про Волинь. Комплект листівок. Луцьк : Медіа, 2004. 12 листівок.

⁷² Володимир-Волинський державний історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир». Луцьк : Медіа: 2003. 92 с. (Фотоальбом); В. Рожко. Чудотворні ікони Волині і Полісся : [іст.-краєзн. нарис]. Луцьк : Медіа, 1998. 356 с.; Його ж. Православні монастирі Волині і Полісся : [іст.-краєзн. нарис] / ред. С. Деркач. Луцьк : Медіа, 2000. 692 с.

Ряд видань краєзнавчих історико-практичних конференцій «Минуле та сучасне Волині», надруковані у виданні «Пульс», розкривають специфіку історико-археологічних, культурно-етнографічних та релігійних осередків та подій регіону, так як кожен окремий збірник стосується окремого району чи міста⁷³.

Тематична та поточна бібліографія усіх видрукованих за попередні роки матеріалів, в тому числі і краєзнавчого характеру міститься у спеціальному випуску «Минуле і сучасне Волині та Полісся», виданому до 20-річчя Волинської обласної організації НСКУ, опубліковано зміст збірників усіх 33-х конференцій і тих, які були видані до окремих дат, подій, імен⁷⁴. Слід відзначити і вихід із стін друкарні матеріалів XIII Міжнародної наукової конференції «Волинська ікона: дослідження та реставрація», яка розкриває відомі та невідомі сторінки історії створення, функціонування та сучасний стан іконописання на Волині⁷⁵.

У іншому видавництві – «Волинська книга», яке видає матеріали краєзнавчого характеру, слід відмітити ґрунтовні роботи волинського археолога, доктора історичних наук, професора М. Кучинка. Саме він здійснював розкопки давньоруських пам'яток у ряді населених пунктів Волинської області та за її межами. Результати його досліджень і знайшли своє практичне втілення у ряді монографічних робіт. Археолог був фундатором та науковим консультантом музею

археології, який був створений ним в 1977 р. Також з його ініціативи у селі Городище було створено історичний музей⁷⁶. У видавництві було видруковано і ряд інших краєзнавчих праць, зокрема Я. Антонюка, В. Рожка, які розкривають духовні та історико-політичні сторінки життя Волині в різні історичні проміжки⁷⁷.

Окремо слід відмітити існування на Волині «Наукового центру історичних студій Волині» при СНУ імені Лесі Українки. Публікації співробітників редакційно-видавничої групи, видавалися у різних виданнях «Ініціал», «Вежа», «Надстир'я», ВАТ «Волинська обласна друкарня» тощо і присвячені одній із найтрагічніших сторінок історії Волині – жертвам історії Другої світової війни і стали складовою підготовки багатотомного історико-меморіального серіалу «Книга Скорботи України» та серії науково-документальних книг «Реабілітовані історією». За підрахунками М. Кучерепи, список публікацій співробітників Редакційно-видавничої групи «Науковий центр історичних студій Волині охоплює 66 найменувань⁷⁸.

Саме цей Науковий центр готує важливі науково-документальні книги серії «Реабілітовані історією. Волинська область» та «Книги Скорботи України. Волинська область», які публікують документи та матеріали архівів та розкривають різнопланові сторінки функціонування тоталітарного режиму на території Волині⁷⁹.

⁷³ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. Матеріали ХХ Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-й річниці Незалежності України, 810-й річниці першої писемної згадки м. Камінь-Каширського, 100-й річниці від дня народження українського літературознавця Євгена Шабліовського, 26 жовтня 2006 року, м. Луцьк – м. Камінь-Каширський: Науковий збірник. Луцьк: Пульс, 2006. 227 с.; іл.104.; Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рожище і Рожищенський район в історії Волині та України: проблеми волинезнавства. Матеріали ХХІІІ обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, Луцьк– Рожище, 23 травня 2007 р. Науковий збірник. Випуск 23. Луцьк: Пульс, 2007. 265 с.; іл.109.

⁷⁴ Минуле і сучасне Волині і Полісся Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення / Спеціальний випуск. Луцьк, 2009. 292 с., іл (Серія: «Краєзнавча бібліотека Волині»).

⁷⁵ Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII міжнародної наукової конференції, м.Луцьк – м. Володимир-Волинський, 2-3 листопада 2006 р. Луцьк: Пульс, 2006. 116 с.

⁷⁶ Кучинко М.М. Давні та середньовічні скарби Волині / М.М. Кучинко, З.М. Кучинко. Луцьк : Волин. кн., 2007. 172 с.

⁷⁷ Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині : іст.-краєзн. видання / Я. Антонюк. Луцьк : Волин. кн., 2007. 176 с.; Відродження Української Православної церкви на Волині (1917–2006 рр.) : [іст.-краєзн. нарис]. Луцьк : Волин. кн., 2007. 348 с.; Рожко В. Древні святині Полісся : іст.-краєзн. Нарис / В. Рожко. 2 вид., доповн. і переробл. Луцьк : Волин. кн., 2008. 152 с.

⁷⁸ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/books/vl/>

⁷⁹ Книга Скорботи України. Волинська область [Текст] : у 3 т. Т. 1 / ред. І. О. Герасимов. Луцьк : Надстир'я, 2006. 536 с.

Популяризатором та своєрідним пропагандистом матеріалів краєзнавчого характеру в нашому регіоні та далеко за його межами є Всеукраїнський науковий часопис «Літопис Волині». Часопис переданий СНУ імені Лесі Українки діаспорою від Товариства Дослідників Волині та інституту Дослідів Волині. З 1996 р. до сьогодні видано 21 число часопису, який нині є органом СНУ імені Лесі Українки та Волинської обласної організації НСКУ, де друкуються краєзнавці та подається інформація краєзнавчого характеру⁸⁰.

Частково матеріал краєзнавчого характеру постійно вміщений у науково-методичному віснику ВППО «Педагогічний пошук» в рубриці «Краєзнавство», що дає нам підстави стверджувати, що науковці співпрацюють з вчителями шкіл, які почасти є авторами ряду публікацій краєзнавчого характеру. Саме останні мають найкращу можливість доносити, пропагувати і поширювати для підростаючого покоління матеріали для краєзнавчої освіти молоді, для забезпечення формування належного рівня духовності та культури, обмінюватися досвідом роботи. У різних рубриках часопису (зокрема і у рубриці «Краєзнавство», започаткованій в 1998 р. з ініціативи Г. Бондаренка) друкуються наукові публікації краєзнавчого характеру Р. Арцишевського, Г. Бондаренка, Г. Романчук, П. Олешка, О. Демянюка, О. Бундак⁸¹.

Великий інтерес викликає збірник наукових праць «Українське державотворення: проблеми і сучасність», ініційований кафедрою гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку лю-

дини Університету «Україна» у 2007 році. Донині дане видання впевнено заявило себе і в сфері краєзнавства. Збірник уже має 14 випусків і ґрунтовно висвітлює левову частку регіонального поля досліджень. У 3 номер тематичного збірника, присвячений 65-річчю з часу звільнення України з-під німецької окупації, практично повністю присвячений Волині⁸². Тут містяться статті О. Бундак, О. Дем'янюка, Б. Зека, О. Жук, А. Кравця, Г. Бондаренка – які висвітлюють різні аспекти суспільно-політичного життя регіону у складні часи війни.

Значна пошукова робота на Волині пов'язана з відтворенням нашої недавньої трагічної історії – військовими операціями на Сході – знайшла своє відображення у науковому виданні «Волинський пантеон», яка видана протягом 5 років – історична річна хронологія, видана у різних видавництвах, де подані відомості про волинян, які загинули під час проведення антитерористичної операції на Сході України та померли у шпиталях і вдома від поранень, травм отриманих на фронті та нещасних випадків⁸³.

Серед інших видавництв, які репрезентують краєзнавчу палітру Волині та видають краєзнавчу літературу, слід відзначити «Волинський поліграф», «Волинські старожитності», Нововолинський «Мінотавр», «Волинянин» тощо⁸⁴.

Здійснений нами аналіз видавничих зацікавлень волинських видавництв дозволяє зробити певні висновки. Найбільше продукується навчальних та методичних видань краєзнавчого

⁸⁰ Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 21. Луцьк, 2019. 140 с.

⁸¹ *Арцишевський Р. А.* Від «Стародавньої історії східних народів» до «Лісової пісні» Лесі Українки [Текст] / Р. А. Арцишевський // Педагогічний пошук, 2012. № 3. С. 3-6; *Бондаренко Г.* Символи Волинської області / Г. Бондаренко // Педагогічний пошук. 2003. № 1. С. 74.; *Бундак О.* Волинські освітяни у популяризації в краї ідей Всеросійського селянського Союзу / О. Бундак // Педагогічний пошук: науково-методичний вісник. Луцьк: ТОВ «Вежа-Друк», 2019. № 1. С. 10-12.

⁸² Українське державотворення: проблеми і сучасність: зб. наукових праць. Випуск III / Ред. кол.: Р.П. Карпюк, О.І. Кушпетюк [та ін.]. Луцьк: ЛІРоЛ, 2009. 178 с.; Українське державотворення: проблеми і сучасність: зб. наукових праць. Випуск № 11 присвячений 75-й річчю перемоги у Другій світовій війні, аналогічний Українське державотворення: проблеми і сучасність: зб. наукових праць. Випуск XI. / Ред. кол.: Г.В. Бондаренко, О.Й. Демянюк [та ін.]. Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2016. 100 с.

⁸³ *Дем'янюк О.* Волинський пантеон : Схід – 2014 / О. Дем'янюк, Г. Гулько. 2-ге вид., виправл., доп. Луцьк : Айс Принт, 2015. 132 с. : фот.

⁸⁴ *Мельник В.* Люблю тебе, Волинь! / В. Мельник. Луцьк : Волинський поліграф, 2012. 100 с., 210 іл.; Інтелектуальна еліта Волині / автор проекту і упорядник Г. Бондаренко. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. 272 с.; *Заболотний І. С. І.* Бойко – видатний діяч революційного руху на Волині / І. Заболотний. Луцьк: Облвидав, 1957. 40 с.; *Пучковський Л.* Нарис історії села Литовеж / Л. Пучковський. Нововолинськ: Мінотавр, 2005. 204 с.; У Луцькому замку [Текст] : путівник / Ф.Г. Мандзюк, В.П. Окуневич. Луцьк : Волинянин, 2008. 176 с.: іл.

характеру, щоправда значну кількість цієї продукції випускають для потреб певного навчального закладу, за межі якого ця продукція часто не потрапляє. Наступна категорія книжок – наукові видання, окрім монографій, що складають орієнтовно половину видань цієї категорії, випускають тези і матеріали різних конференцій, круглих столів, наукові збірники, випуск яких коливається від 100 до 500 примірників. Довідкова література (набори листівок, путівники,

альбоми) – традиційно прибутковий сектор книговиробництва, також є частково представленою у волинських виданнях. Видання публікуються українською мовою.

Загалом «Видавничий барометр показує ясну погоду»⁸⁵, і ми впевнені що саме звертання, пропагування та поширення регіональної історії стане основним аспектом відродження української духовності і сприятиме подальшому процесу українського державотворення.

Василь Марчук (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук, професор,
кафедри політичних інститутів та процесів,
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
E-mail: vmarchuk@ukr.net

Андрій Королько (м. Івано-Франківськ),

кандидат історичних наук, доцент,
кафедри історії України і методики викладання історії,
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
E-mail: korolko_andr@ukr.net

Цікаве і актуальне науково-популярне видання з історії Закарпаття

Рец. на книгу: Вегеш М. М., Віднянський С. В. *Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу»*. – К. : Парлам. вид-во, 2020. 472 с. + іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети»).



У книзі висвітлюється життєвий шлях і багатогранна діяльність Августина Волошина (1874–1945) – Героя України (2002), президента Карпатської України (1939), видатного культурного, громадсько-політичного і державного діяча, загально визнаного лідера українського національно-культурного напрямку в міжвоєнному Закарпатті, з іменем якого цілком закономірно пов’язують національне відродження закарпатських українців у першій половині ХХ ст. Розповідається про історичні умови формування світогляду, національно-культурної орієнтації та політичних поглядів А. Волошина, його церковно-релігійну, культурно-освітню, педагогічну і громадсько-політичну працю та діяльність на чолі автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України і внесок у розбудову карпато-української державності напередодні Другої світової війни, а також про життя в еміграції і останні дні президента Карпатської України, закатованого 75 років тому в радянських в’язницях. Автори акцентують увагу на дискусійних питаннях, пов’язаних насамперед з політичною діяльністю А. Волошина та оцінкою Карпатської України як одного з етапів українського державотворення і феномену української історії.

⁸⁵ Книжковий сад «Надтир’я» (1992–2002). Статті. Історико-краєзнавче видання / упоряд. М. І. Богуш. Луцьк: ВОРВП «Надтир’я», ТЗОВ «Ковельська міська друкарня», 2002. 150 с.

Погоджуємося з тезою авторів, що якщо на малій батьківщині Августина Волошина – в Закарпатті, його ім'я, життєвий шлях і багатогранна діяльність добре відомі землякам, у містах і селах області йому встановлені пам'ятники і меморіальні дошки, його ім'ям названі вулиці, площі, навчальні заклади, обласна просвітянська премія тощо, то в Україні українському читачеві по цей бік Карпат про життя і працю президента Карпатської України, його внесок в загальноукраїнську національно-визвольну справу, на жаль, маловідомі (с. 12). Тому запропонована відомими українськими істориками д.і.н., проф. Миколою Вегешем (Ужгородський національний університет) і д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України Степаном Віднянським (Інститут історії України НАН України) науково-популярна книга мала на меті заповнити цю прогалину в знаннях історії українських земель й України загалом. Книга складається з переднього слова, десяти рівнозначних за обсягом і змістом розділів, після слова та іменного покажчика і є, з нашого погляду, найповнішим на сьогодні виданням про життя і діяльність непересічної постаті в історії Закарпаття й України – Августина Волошина.

У першому розділі (с. 13–89) здійснено загальну характеристику історичних, політичних, економічно-господарських, національно-культурних, соціально-ментальних і міжнародних особливостей розвитку Закарпаття, яка тривалий час не мала офіційної географічної і політичної назви, а відомі в минулому письменники й поети її метафорично називали «Земля без імені» або «Срібна Земля», «Країна раненого брата», «Країна див», «Край з тілом покрайним» тощо. Власне, це смуга українських етнічних земель на південних схилах Карпатських гір від верхів'я річки Тиси до річки Попрад на заході (сучасна Словаччина), а на півночі й сході окреслену гірськими хребтами Карпат.

У другому розділі – «Родина і формування світогляду Августина Волошина» (с. 89–123) – звернуто увагу на родинне оточення та виховання українського діяча. Цікавими є наведені факти про батьків – Івана Волошина та Емілію Зомборі, сестер Олену, Ольгу і Елеонору, рідне село Келечин Волівського округу Марамороської жупи Австро-Угорщини (нині – Міжгірського району Закарпатської області України), де проходило дитинство Августина Волошина (с. 91–99). Виокремлено матеріал про навчання Августина Волошина в ужгородській гімназії з 1883 до

1892 рр. Автори відзначають, що, незважаючи на посилення мадяризації, яка полонила цей навчальний заклад, молодий гімназист не вважав роки навчання в ній втраченими. Августин Волошин за час перебування в гімназії досконало оволодів угорською, а також грецькою, латинською, німецькою, чеською, словацькою, сербською, російською та староболгарською мовами (с. 101). Достатньо багато інформації поміщено про дружину Августина Волошина – Ірину Іванівну Петрик (Волошин) (1878–1936) (с. 103–110), яка активно займалася просвітницькою працею в м. Ужгороді: у 1909 р. разом з сестрою А. Волошина Ольгою відкрила «Маріанську конгрегацію греко-католицьких дівчат»; у 1921 р. виступила ініціатором створення «Жіночого Союзу»; у 1933 р. разом з чоловіком передала свій власний будинок під сиротинець та виховувала двадцять двох дітей.

На формування світогляду А. Волошина мав неабиякий вплив президент Чехословацької республіки Т. Масарик, який, на думку авторів, був добре обізнаний зі справами й складною культурною ситуацією в Закарпатті після його приєднання до республіки (с. 111–114). Оригінальним і водночас змістовним є звернення авторів видання і на ще один вектор формування світогляду закарпатського діяча – галицький (с. 114–121). Ще наприкінці XIX ст. А. Волошин кілька разів побував у м. Львові. Цікавий є те, що його шокувала величезна маса українських газет і журналів, що видавалися в Галичині. Користуючись нагодою, він підписався на цілий ряд видань, незважаючи на їхню політичну спрямованість («Галичанин», «Діло», «Свобода» та ін.). У 1920-ті рр. встановилися тісні стосунки між А. Волошином і митрополитом ГКЦ Андреем Шептицьким, який неодноразово бував у Закарпатті й добре знав про релігійну та політичну ситуацію в краї. У книзі детально проаналізоване листування між А. Шептицьким і А. Волошином (с. 119–121).

У третьому розділі – «Початок релігійної та громадсько-політичної діяльності» (с. 123–161) – міститься матеріал про його ставлення щодо мадяризації неугорського населення та церковнослов'янської мови під час богослужінь на території краю. Автори відзначають, що Августин Волошин, як греко-католицький священник, усіма доступними йому засобами відстоював права і свободи автохтонного слов'янського населення Закарпаття та інтереси своєї народної церкви,

боронив традиційний обряд, відігравав важливу роль в акціях збереження церковнослов'янської мови в богослужінні й кирилиці в друкуванні книжок (с. 129).

Зосереджено увагу на видавничій діяльності діяча на початку ХХ ст. (с. 132–135). У 1902 р. в м. Ужгороді виникло акціонерне товариство «УНІО», а при ньому друкарня і книгарня. Власниками «УНІО» були Віктор Камінський і Августин Волошин. Простежена участь А. Волошина у виданні першого українського часопису на Закарпатті – газети «Наука», в якій друкувалися численні матеріали про повсякденне життя закарпатців, засилля лихварів і безземелля селянства, поширювалися знання з різних галузей, зокрема, про культуру землеробства, важливість відкриття й відвідування читалень тощо. Детально охарактеризовано участь А. Волошина як редактора у виданні газети «Свобода» (1922–1938), зміст його публікацій у цьому часописі, які були спрямовані проти радянського режиму та суспільно-політичного устрою, політики колективізації та голоду в СРСР (с. 136–142). Авторами оглядово показано також внесок А. Волошина у виданні низки інших часописів Закарпаття, шкільних підручників, популярних і політичних праць, художніх творів. Проаналізовані окремі праці діяча, спрямовані на захист української мови на Закарпатті в умовах мадяризації та чехізації краю (с. 142–149).

Змістовним є матеріал про вклад А. Волошина у створення та діяльність «Просвіти», «Учительської Громади» та Педагогічного товариства Підкарпатської Русі у міжвоєнний період (с. 150–159). Авторі наголошують, що його можна по-праву вважати першим просвітянином ХХ ст. у Закарпатті. Зокрема, А. Волошину належить велика заслуга у вихованні просвітянських кадрів, залученні до роботи в структурах «Просвіти» учительства, налагодженні тісних взаємин закарпатської і галицької «Просвіти», а також насамперед в тому, що Товариство «Просвіта» стало масовою громадською організацією, яка охоплювала всі здорові сили українців краю і діяльність якої спрямовувалася на популяризацію української культури, збереження рідної мови, утвердження української національної свідомості серед закарпатців.

У четвертому розділі – «Педагогічна та літературна праця» (с. 161–219) – розглянута творча спадщина Августина Волошина. Детально проаналізовані його праці «Педагогіка і дидактика

для учительських семінарій», «О соціальному вихованню», «Педагогічна психологія», «Логіка», «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій». Зауважено, що в його особі українська педагогічна наука мала не тільки визначного педагога, але й методиста, який розробив цілісну систему поглядів на проблемні питання з прикладної методики, загальної дидактики тощо. Аналіз педагогічних праць А. Волошина супроводжуються поданням цікавих спогадів А. Штефана, В. Гренджи-Донського, І. Рогача про його творчий доробок. Авторі резюмують, що незважаючи на те, що пройшло багато десятиріч з часу появи педагогічних праць А. Волошина, його положення та ідеї не втратили своєї актуальності та наукової значимості. Адже в його працях відображена чітка позиція вченого з проблем утвердження української національної ідеї за Карпатами, відродження української національної культури. Гуманістична й демократична спрямованість наукової спадщини А. Волошина як педагога, її соціальна загостреність і об'єктивне тлумачення у річниці оборони духовних устремлінь українського народу – автохтонного населення на території історичного Закарпаття – все це визначило питому вагу плідотворної діяльності цього діяча на ниві української культури (с. 217–218).

У п'ятому розділі – «Політична активність у Чехословацькій республіці» (с. 219–261) – міститься матеріал про політичну діяльність діяча у міжвоєнний період. Наголошується, що ще до розпаду Австро-Угорської монархії А. Волошин дотримувався орієнтації на Україну. На підтвердження цієї тези автори наводять фрагмент спогадів А. Штефана про його зустріч за дорученням А. Волошина в 1915 р. у м. Відні з відомими українськими політичними діячами Є. Петрушевичем, К. Трильовським, Л. Бачинським, С. Смаль-Стоцьким, де говорилося про соборність всіх українських земель (с. 221–222). Звернуто увагу на участь А. Волошина у роботі Центральної Руської Народної Ради, яка була створена в м. Ужгороді 8 травня 1919 р. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії (с. 223–225).

Осібню характеризується процес становлення політичних партій на Закарпатті, який, на думку авторів, був досить хаотичним і зумовлювався деякими особливостями політичного життя у складі Австро-Угорщини, а згодом Угорщини,

а також багатонаціональним складом населення та його слабкою структурованістю, складністю взаємовідносин, політичних та національно-культурних поглядів, притаманних нечисленній і недостатньо розвиненій місцевій інтелігенції, міжконфесійною боротьбою й церковно-політичними відносинами тощо. Не випадково головною відмінністю партійних програм були їхні протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання в Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (автохтонні), проросійські та проукраїнські. Водночас наявність великої кількості партій у Закарпатті в міжвоєнний період, як зазначають автори книги, слід розглядати не тільки як свідчення поляризації суспільства й дезінтеграційний фактор політичного життя, а й як певний показник його демократичності (с. 228–229).

Проаналізовано зміст програм та діяльності низки політичних партій Закарпаття міжвоєнного періоду: Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі, Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, «Карпаторусская трудовая партия», Підкарпатський землеробський союз (з 1923 р. – Автономно-землеробський союз), Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі, Землеробська автономна партія Підкарпатської Русі, Руська хліборобська (земледільська) партія, на зміну якої в 1924 р. постала Християнсько-народна партія (1924–1938), та ін. (с. 229–241). Саме в роботі останньої активну участь брав її голова А. Волошин. Ідеологічно ХНП була близька до правочентристських партій, а газета «Свобода» стала офіційним друкованим органом партії. Відзначається, що з перших днів існування ця партія рішуче заявила про свою українську національно-культурну орієнтацію і, на думку сучасників, «зробила найбільше для національного відродження Карпатської України» (с. 237–238).

Простежена участь ХНП та інших політичних партій у виборах до чехословацького парламенту в 1925, 1929 і 1939 рр. – Палати депутатів і Сенату Національних Зборів. Аналізується діяльність А. Волошина як депутата чехословацького парламенту (1925–1929). Автори слушно зауважують, що залучення населення Закарпаття до парламентської системи ЧСР давало змогу місцевим політичним лідерам легально здійснювати діяльність, спрямовану на вирішення тих чи інших проблем краю, набувати молодим партіям, зокрема й ХНП під

орудою А. Волошина, досвіду ведення конкурентної політичної боротьби, авторитету в умовах багатопартійності (с. 246–247). Акцентовується увага на зміні політичних орієнтацій низки політичних партій краю в 1930-х рр., посиленні конфронтації між ними, появи реваншистських, проугорських сил і відкритих фашистських організацій, які орієнтувалися на німецьких нацистів. На думку авторів, за таких складних політичних умов у Закарпатті радикалізувався й український політичний рух (с. 253–256). З іншої сторони, загострення політичного життя в Закарпатті, активізації, зокрема, русофільських політичних організацій, зумовило кристалізацію питання консолідації проукраїнських політичних сил. З кінця 1937 р. на шпальтах української крайової періодики розгорнулися дискусії з цього питання, аж до закликів створення єдиної української національної партії. Як наслідок – у квітні 1938 р. заснована Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада (УЦНР) на чолі з Августином Волошином (с. 259).

У вступній частині шостого розділу «Від прем'єр-міністра автономного уряду Підкарпатської Русі до президента самостійної держави – Карпатської України» (с. 261–331) – автори окреслюють проміжок часу другої половини 1938 – початку 1939 рр. тріумфом і водночас трагедією Волошина-політика, коли 26 жовтня 1938 р. він був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. обраний президентом незалежної держави – Карпатської України (с. 263). Охарактеризовано передумови розпаду Чехословацької республіки, яким скористалися закарпатські українці, створюючи власну державність. Автори підкреслюють, що утворення Карпато-Української держави стало наслідком насамперед цілеспрямованої багаторічної боротьби патріотичних сил краю, зокрема українських політичних сил, очолюваних Августином Волошином. Водночас значний вплив на суспільно-політичні процеси в Європі загалом, Чехословаччині та Карпатській Україні зокрема, справив міжнародний фактор. Короткочасне існування Карпатської України не просто збіглося з гострою політичною кризою в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни: це державне утворення багато в чому було породжене саме цією міжнародною кризою, стало одним з її проявів (с. 266).

Звернуто увагу на діяльність створеного у жовтні 1938 р. першого автономного уряду Закарпаття – Раду міністрів Підкарпатської Русі, який очолив лідер русофільського напрямку в краї, голова Автономно-землеробського союзу Андрій Бродій (с. 268–274). А. Волошин ввійшов до складу цього уряду, але водночас продовжував виконувати обов'язки голови УЦНР, яка перебувала в опозиції до прем'єра. Уряд А. Бродія проіснував лише три тижні. 26 жовтня, після ухвали відповідних юридичних інстанцій, уряд ЧСР звільнив із посади прем'єра А. Бродія через відверто проугорську діяльність. Того ж дня новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі урядом ЧСР був призначений Августин Волошин. Наведено багато цікавих свідчень з галицької та зарубіжної газетно-журнальної періодики про його призначення на цю відповідальну посаду (с. 279–281).

Автори виокремлюють чітку українську спрямованість уряду А. Волошина, про що свідчить наведений зміст опублікованої 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода» звернення Української народної ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали» (с. 277). Детально розглянуто діяльність другого автономного уряду Підкарпатської Русі. Акцентовано увагу на рішенні Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. стосовно втрати частини території Закарпаття (12 % включно з містами Ужгород, Мукачево і Берегово) на користь Угорщини та негативному ставленню до цього А. Волошина. Внаслідок цього відбулася евакуація державних установ і майна з цих територій. Уряд А. Волошина вимушений був у листопаді перенести свою канцелярію з м. Ужгород до м. Хуст, який став столицею автономної Української держави (с. 282–286).

Автори справедливо відзначають, що, незважаючи на наростаючу соціально-економічну і політичну кризу на урізаній території краї (продовольча криза, безробіття, підвищення цін, спекуляція, напади угорських і польських терористів, антиукраїнська пропаганда проугорської «п'ятої колонії», суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, конфлікти в українському таборі), все ж розбудова Карпато-Української держави розпочалася досить швидкими темпами. Здійснено реорганізацію

Кабінету міністрів Підкарпатської Русі, який складався з чотирьох міністерств, поділених на відділи: внутрішніх справ, шкільництва та народної освіти, юстиції і комунікацій; створені служба безпеки, управління поліції у Хусті, відділ преси і пропаганди; сформована Організація народної оборони – Карпатська Січ. Наголошено, що політичній та пропагандистській роботі уряд А. Волошина надавав особливого значення, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову Української держави, так і потребою протидії підіривній діяльності проти неї з боку Угорщини й Польщі, нападам терористів із цих країн на населені пункти Закарпаття, антиукраїнській пропаганді проугорської «п'ятої колонії», а також послабленням напруженості в українсько-чеських відносинах. Проаналізована законотворча діяльність уряду А. Волошина (с. 287–294).

Здійснювалася підтримка з-за меж Закарпаття – створювалися різноманітні «Допомогові комітети», «Національні фонди допомоги Карпатській Україні», організувався збір коштів, медикаментів, продовольства тощо. Автори підкреслюють, що особливу активність та братню солідарність із закарпатцями виявляли українці Галичини, які вбачали в Карпатській Україні провісника цілої соборної України і в розбудову якої теж хотіли зробити свій внесок (с. 297). Зокрема, незважаючи на репресивні заходи польських властей, вони сотнями нелегально переходили польсько-чеський кордон, щоб особисто запропонувати молодій автономній державі свої знання, набутий досвід і свої руки. Дискусійною видається теза авторів книги про те, що багато завдань автономного уряду А. Волошина не вдалося зреалізувати через надмірний радикалізм близького урядового оточення – активних діячів Організації українських націоналістів (ОУН), що прийшли з Галичини (с. 305). Проте погоджуємося з міркуваннями, що зовнішньополітична пронимецька орієнтація уряду Карпатської України, розрив її зв'язків, насамперед торговельно-економічних, з іншими частинами Чехословацької республіки й загострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку можливих компромісів зі своїми агресивними сусідами – Угорщиною та Польщею, надмірне й невинуватне сподівання на підтримку іззовні, насамперед із боку Німеччини, та допомогу української діаспори теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів у краї (с. 305–306).

Проаналізована підготовка до проведення на території краю 12 лютого 1939 р. парламентських виборів – Союму Карпатської України, участі в цьому процесі А. Волошина. Показано напрями діяльності уряду в галузі господарства, освіти, культури (с. 309–318). Охарактеризовано плани гітлерівської Німеччини та її сателіта гортистської Угорщини щодо окупації Карпатської України напередодні проголошення її незалежності (с. 319–322). Хоча А. Волошин та його оточення до останнього вірили, що Німеччина не підтримає Угорщину в окупації краю.

Наприкінці шостого розділу детально висвітлено перебіг засідання Союму Карпатської України 15 березня 1939 р. (с. 322–324). Таємним голосуванням Союм обрав президента новоствореної Української держави – Августина Волошина, за якого проголосували всі послы. Союм також затвердив новий уряд Карпатської України і прийняв два конституційні закони, які визначали форму нового державного утворення і стали важливими державно-політичними актами. Ними підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом на чолі, обраним Союмом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затверджувався національний синьо-жовтий прапор, а державним гербом – сполучення крайового герба (ведмідь у лівім червонім колі й чотири сині та три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн «Ще не вмерла Україна». Союм уповноважив уряд за згодою президента Карпатської України видавати розпорядження, що матимуть силу закону. Утім, як зазначають автори, президенту й уряду новоствореної незалежної Карпато-Української Республіки так і не судилося приступити до виконання цих ухвал Союму. Того ж дня, 15 березня 1939 р., угорські війська розпочали загальний наступ на всій території щойно проголошеної Української держави, який, не зважаючи на героїчний збройний опір нечисленних загонів Карпатської Січі, завершився 18 березня її повною окупацією і приєднанням до Угорщини (с. 324).

Дослідники резюмують, що упродовж більш ніж п'яти місяців у Карпатах існувала українська державність двох типів: з 11 жовтня 1938 р. по 14 березня 1939 р. Підкарпатська Русь – Кар-

патська Україна була автономною частиною федеративної (Другої) Чехословацької республіки, а 14–15 березня 1939 р. Карпатська Україна заявила про себе світу як самостійна, незалежна держава. Власне, це стало кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті, завершенням тривалого і складного шляху від «підкарпатських русинів» до «закарпатських українців» (с. 329). Виникнення Карпатської України як держави, за словами авторів, також продемонструвало усьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами у Великій Україні. Із знищенням Карпатської України й окупацією краю завершилася політична кар'єра й активна політична діяльність президента Карпатської України Августина Волошина. Він, разом зі своїм урядом, вимушений був залишити Хуст, перейти румунський кордон і опинитися в еміграції, де повністю присвятив себе педагогічній роботі (с. 330).

На початку сьомого розділу – «В еміграції» (с. 331–351) – міститься цікавий матеріал, опрацьований на базі архівних справ українських, російських і румунських архівів, тогочасної газетної періодики та спогадів, про перебування А. Волошина в Румунії, Югославії, Австрії, Німеччині та Чехії (с. 333–336). Після нетривалих поневірянь європейськими країнами, у травні 1939 р. Августин Волошин опиняється в м. Празі, де залишився й жив постійно до свого арешту радянськими спецслужбами 20 травня 1945 р. Автори вважають, що вибір для проживання Волошином у столиці Чехії в переддень та в роки Другої світової війни був не випадковим. На відміну від урядів більшості європейських держав, уряд ЧСР надавав великого значення підтримці демократичного іміджу своєї молодій держави у світі і, зокрема, зайняв особливу позицію щодо проблеми біженців із Росії, розв'язуючи її відповідно до зовнішньополітичних пріоритетів ЧСР. Зокрема, на думку авторів, він сприйняв російську та українську еміграції як важливий політичний і культурний фактор розвитку зв'язків із цими демократичними в майбутньому країнами, враховуючи традиційні русофільські настрої великої частини чехословацького суспільства, а також конкретні господарські інтереси країни. Українська еміграція була в міжвоєнні роки однією з найчисленніших у ЧСР. Причому переважна більшість була політичними емігрантами, з явною перевагою націо-

нально свідомої інтелігенції та учнівської, студентської молоді, у зв'язку з чим Чехословаччина, зокрема Прага, стала на той час одним із центрів українського культурного, наукового й навіть громадсько-політичного життя та практично до 1945 р. залишалася одним із найбільших і найактивніших осередків української еміграції в Європі (с. 337, 340–341).

Охарактеризовано празький період життя А. Волошина (1939–1945) (с. 342–350). Він займався викладацькою діяльністю, пройшовши непростий творчий шлях від професора педагогіки й декана філософського факультету (1939–1940) до ректора Українського вільного університету. Під час гітлерівської окупації Чехословаччини Український вільний університет був значно обмежений у правах і діяльності й підпорядкований ректорові німецького Карлового університету. Авторами вказується, що викладаючи в УВУ, професор Волошин плідно займався літературною діяльністю, також приділяв багато уваги залученню українських дітей у школи, гімназії.

У восьмому розділі – «Ув'язнення і смерть президента Карпатської України» (с. 351–371) – розкрито останні місяці життя А. Волошина. Опираючись на матеріали слідчої справи і спогади, автори відзначають, що вперше А. Волошина заарештовано радянськими органами НКВС 11 травня 1945 року. Проте через деякий час відпустили. Вдруге він був затриманий слідчим головного управління Смерш 15 травня. Через деякий час А. Волошина перевезли до м. Москви і помістили в одну з камер-одиночок Лефортовської тюрми. Детально описано матеріали допитів та останні дні його життя у в'язниці (с. 360–367). Наприкінці розділу поміщений повний текст оригінального за своєю змістовою наповненістю «Заповіту» президента Карпатської України Августина Івановича Волошина, який він написав 19 серпня 1944 р. в м. Празі (с. 367–370).

У дев'ятому розділі – «Августин Волошин у спогадах сучасників» (с. 371–425) – охарактеризовані праці відомих і маловідомих діячів про президента Карпатської України. Вказується, що одним із перших авторів життєпису вченого був відомий український письменник та історик літературного процесу Володимир Бірчак, який з нагоди 50-річчя та 25-річчя творчої праці Августина Волошина у 1924 р. опублікував книгу. Друга розвідка В. Бірчака – це мемуари про події на Карпатській Україні в кінці 1930-х рр. У додатку до першої книги В. Бірчака був також

поміщений нарис про А. Волошина керівника Педагогічного товариства в Закарпатті 1920–1930-х рр. Павла Яцка (с. 374–377). Авторами проаналізовані публікації найближчих соратників А. Волошина – Михайла Бращайка, Дмитра Поповича, А. Аліськевича, В. Лара (с. 377–378).

Після окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали спогади про події кінця 1930-х рр. За кордоном перші спогади з'явилися вже в 1939–1940-х рр. Дослідники зазначають, що піонерами в цьому відношенні стали автори збірника «Карпатська Україна в боротьбі», який побачив світ у м. Відні в 1939 р. До книги увійшли мемуари С. Росохи, Ю. Химинця, О. Кандиби (Ольжича), Л. Кріса, А. Дада, С. Сулятицького, М. Кульчицької, Г. Яворенка, І. Рогача, О. Волянського, М. Чумалівського, О. Свободи, Н. Романенка, І. Чучки, В. Поштака, Г. Голоти, І. Гуцала, М. Самчукової, М. Чирського, С. Вівчара та січовика, який заховався під криптонімом «Д. Р.». Детально охарактеризовані відомості про Августина Волошина, опубліковані у мемуарах письменника, журналіста й громадсько-політичного діяча Михайла Бажанського (с. 380–384), який брав активну участь у державотворчих процесах у Карпатській Україні, та керівника культурної референтури ОУН Олега Кандиби (Ольжича) (с. 384–387).

Автори виокремлюють творчу спадщину Василя Гренджі-Донського, якому, як і більшості будівничих незалежної Карпато-Української держави, вдалося вижити за часів гортистської окупації Закарпаття і уникнути сталінських таборів ГУЛАГу. Особливо цінними є його щоденник, спомини та унікальні історико-біографічні нариси про багатогранну діяльність і життєвий шлях майбутнього політичного лідера закарпатських українців, зокрема, «Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату», «Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина», «Отець д-р. Августин Волошин» (с. 387–392).

З-поміж праць, виданих за кордоном, заслуговують на особливу увагу праці мемуарного характеру Августина Штефана, з-під пера якого вийшли дві змістовні книги та десятки статей (с. 393–396). Авторі наголошують, що А. Штефан був найталановитішим учнем і продовжувачем А. Волошина у справі освіти та виховання (с. 393). Він написав змістовну біографію А. Волошина, в якій докладно простежив етапні

моменти життєвого й творчого шляху Волошина як педагога і громадського діяча. Численні статті мемуарного характеру про Августина Волошина написали також П. Кукурудза, А. Кущинський, В. Лар, П. Стерчо, С. Яковенко. Зокрема, внесок А. Волошина у розвиток закарпатського театру описав Юрій Августин Шерегій (с. 396–398).

Авторами детально описано зміст спогадів про Августина Волошина і Карпатську Україну Вікентія Шандора, який в 1939 р. виконував відповідальні обов'язки представника українського уряду в м. Празі (с. 398–404). Відзначається, що А. Волошин повністю довіряв В. Шандору, а тому не дивно, що в спогадах останнього містяться такі факти, які важко знайти у спогадах інших діячів національно-визвольного руху 1920–1930-х рр. у Закарпатті (с. 399).

У поле зору авторів потрапили спогади провідника Крайової езекутиви ОУН у 1932–1940 рр. Юлія Химинця та головнокомандувача обороною Карпатської України полковника Сергія Єфремова (с. 409–414). Спогади останнього містять цікаві свідчення про діяльність А. Волошина 14–15 березня 1939 р., про які раніше дослідники мало знали (с. 411–414).

Окремі аспекти історії Карпатської України та діяльності А. Волошина знайшли своє відображення у спогадах А. Кущинського, С. Клочурака, В. Маркуся, М. Папа, М. Химинець, М. Ігнатишин-Логуш, Є. Мацяха. Спогади про А. Волошина опублікували М. Бандусяк, Г. Блестів-Корж, М. Вайда, В. Герзанич, А. Дад, А. Кущинський, В. Лар, М. Могорита, Ф. Сас, А. Штефан та ін. Оцінку діяльності членів ОУН в Карпатській Україні зробив С. Ленкавський (с. 416–417). Багато відомостей про події 1938–1939 рр. в Закарпатті містяться на сторінках оригінальної у всіх відношеннях книги «Одноденна держава» англійського спостерігача Майкла Вінча (с. 418).

Автори торкнулися вивчення спогадів колишніх вихованців Августина Волошина, зокрема тих, якими особисто піклувалося подружжя президента Карпатської України. Про А. Волошина згадували Е. Шутяк, С. Кишко, О. Кишко, А. Ігнат, А. Субота, А. Халахан, В. Василюха, Є. Худин, О. Ганич, Ю. Шанта (с. 419–423).

Важко не погодитися з підсумковим міркуванням авторів, що спогади очевидців дають можливість з'ясувати позицію А. Волошина стосовно українсько-чеських відносин, Карпатської Січі, суперечностей в українському таборі тощо. Однак, як зазначають дослідники, мемуаристи

дотримуються різних думок. Одні (В. Шандор, А. Штефан, І. Сарвадій) вважають, що опозиція в українському таборі стосовно уряду А. Волошина завдала тільки шкоди визвольним змаганням закарпатських українців. Інші (С. Росоха, Ю. Химинець) – дотримуються думки, що молоді радикально настроєні закарпатські націоналісти у спілці з деякими членами ОУН випереджували своїх старших і поміркованих колег з уряду, зокрема у питанні проголошення незалежності (с. 424).

Останній десятий розділ – «Августин Волошин і Карпатська Україна в усній народній творчості та художній літературі» (с. 425–457). Автори, використовуючи зібрані відомим українським фольклористом і літературознавцем Іваном Хлантою пісні, легенди, перекази, бувальщини та літературні твори про Карпатську Україну, помістили цікаві народні свідчення про А. Волошина та його оточення. Серед них – народні пісні «Ой к жовтні в тридцять восьмим (почалося нове життя)», «Та ходила раз до Хуста», «Волошин – наш батько рідний», «В тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році», «Там над Хустом ворон кричить», «Заспіваймо про руїну», «Пісня січових стрільців», «Карпатські січовики» (автор Яр Славутич) та ін. (с. 429–435)

Карпатську Україну відвідали відомі українські письменники і митці О. Олесь, С. Черкасенко, У. Самчук, Ю. Горліс-Горський, Є. Маланюк, М. Аркас, М. Михалевич та ін. Перебуваючи у м. Хуст, Олександр Олесь написав невеличку збірку поезій «Цвіте трояндами», присвячену Закарпаттю, а також вірш «Хуст». Часто відвідуючи Закарпаття, Улас Самчук написав знамениту книгу «Репортажі з Карпатської України» (с. 435–437).

Автори відзначають, що хоч А. Волошин був людиною надзвичайною скромною, проте ще за його життя багато знайомих та соратників написали про нього вірші. Зокрема, Ярослава Бандурович написала поезію «Закарпатська Україна», Осип Мускур – «Перший президент», Михайло Качуряк – «Про Закарпатську Січ», Іван Устіянович – «Славний Руси Син» (с. 437–440). Детально проаналізований літературний доробок талановитих письменників Карпатської України Василя Гренджі-Донського, Севастіана Сабола, Юлія Боршоша-Кум'ятського (с. 440–445).

В останній частині розділу дослідники звертають увагу на творчість сучасних українських письменників і поетів, які присвятили свої художні твори історії Карпатської України та

постаті Августина Волошина. Серед них – лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка Петро Скунець, Софія Малильо, Іван Долгош, Мирослав Дочинець, Олександр Гаврош, Сергій Федака (с. 445–456).

У «Післяслові» (с. 457–460) автори оглядово звертають увагу на історіографічний доробок з вивчення досліджуваної проблеми. Відзначається, що перші біографічні нариси про Августина Волошина з'явилися вже за його життя. Їхніми авторами були соратники і численні учні – Володимир Бірчак, Павло Яцко, Августин Штефан, Вікентій Шандор, Василь Гренджа-Донський та багато інших. З возз'єднанням краю з радянською Україною в складі СРСР на багатогранну діяльність А. Волошина було накладено табу. Виняток становили дослідження, які побачили світ за кордоном, їх авторами були П. Стерчо, В. Шандор, А. Пекар, О. Баран, С. Росоха, П. Р. Магочій, В. Косик, В. Маркусь, М. Мушинка, І. Ванат та ін. Проте, за словами авторів, для цих праць характерний дещо односторонній підхід до з'ясування оцінки громадсько-політичної і культурно-освітньої діяльності А. Волошина, зокрема надмірно ідеалізується його постать. Зарубіжні дослідники більшу увагу звертали на політичну діяльність Августина Волошина, особливо на період, коли він був прем'єр-міністром та президентом Карпатської України. Автори підкреслюють, що за останні тридцять років українські історики, педагоги і філологи опублікували близько двох тисяч наукових і науково-популярних праць, в яких простежили життєвий шлях і багатогранну спадщину Августина Волошина. Українськими вченими немало зроблено у напрямі видання бібліографіч-

них покажчиків праць А. Волошина, збірників його вибраних педагогічних і художніх творів. Августин Волошин займає чільне місце на сторінках узагальнювальних праць і енциклопедичних видань, виданих в незалежній Україні.

Завершується видання іменним покажчиком (с. 460–470). Візуально і змістовно доповнює видання ілюстрації, подані у всіх розділах книги. Це старі фотографії учасників вікопомних подій, пожовклі оголошення, афіші, відозви, що будили громадський дух жителів Карпатської України. Вони є важливими історичними джерелами, які значно розширюють візуальний інформаційний ряд, дозволяють збагатити знання рідної історії, активізують у читачів творчу уяву своєрідної присутності. Насамкінець слід наголосити на тому, що незважаючи на науково-популярний формат рецензованого видання, його авторами максимально й критично використані наявні джерела та література з теми, що надає роботі всебічності, наукової аргументованості й об'єктивності. Зокрема, особливість авторської методи наукових студій – кожна висловлена теза обґрунтовується документальними свідченнями, що дозволяє читачеві ґрунтовно вивчати етнополітичні, етнокультурні та етноконфесійні процеси на Закарпатті досліджуваного періоду.

Книга М.М. Вегеша та С.В. Віднянського «Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу» безперечно сприяє вільному й повному сприйняттю історичної ретроспективи людьми різного віку, освітнього та фахового рівня, що обумовлює і значний виховний момент, забезпечуючи можливість кожному не байдужому до минулого своєї країни відчутти неперервність історичного та націєтворчого процесу.

Наталія Барановська (м. Київ)

доктор історичних наук

Книга, що розкриває таємниці Чорнобильської катастрофи

Рец. на: *Чорнобильське досьє КДБ від будівництва до аварії. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС.* – К., 2020. – 688 с.

Минають роки від моменту аварії на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р. Вже на порозі 35-та річниця цієї події, що змінила життя мільйонів людей. Здавалося б багато про неї написано¹, видано чимало збірників документів², в тому числі й підготовлених спільними зусиллями Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Інституту історії України Національної академії наук України та Українського інституту національної пам'яті. Однак масштаби події та коло проблем, породжених нею виявилися настільки великими і значущими, а документальний масив невичерпним, що 2020 р. цими ж науковими інституціями був підготовле-

ний та виданий в Києві збірник документів під назвою «Чорнобильське досьє КДБ від будівництва до аварії». Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС». Книга містить 229 документів (688 сторінок) і охоплює період від початку будівництва ЧАЕС до введення в експлуатацію об'єкту «Укриття», тобто з 1970-х років і до листопада 1986 року. Науковий апарат збірника складається із списку скорочень, іменного, та географічного покажчиків, що дозволяє швидко знайти необхідну інформацію та зрозуміти масштабність видання. Упорядниками збірника виступили відомі історики *Олег Бажан, Андрій Козут та Геннадій Борjak.*

Оскільки одне із численних завдань співробітників радянських органів державної безпеки полягало у виявленні проблемних моментів в роботі підприємств задіяних на будівництві ЧАЕС, то цілком логічно що до збірника увійшли документальні матеріали, які розкривають складнощі і конфліктні ситуації, що мали місце в роботі колективів проектувальників, будівельників та експлуатаційників Чорнобильської атомної електростанції.

Великий і цікавий блок документів збірника присвячено проектуванню та будівництву першої та другої черги ЧАЕС. Опікуючись стратегічним об'єктом співробітники радянських спецслужб відслідковували недоліки, результати недбалості

працівників у ході будівельно-монтажних робіт та ін. На жаль інформація та окремі факти негативного характеру виявлені зусиллями Комітету держбезпеки УРСР, не мали належного реагування з боку вищих партійно-державних інстанцій, що, врешті-решт призвело до аварії на її 4-му енергоблоці у квітні 1986 року.

Починаючи з 1973 р. до партійних органів і господарських організацій республіканського та союзного рівнів надходили повідомлення про випадки порушень технічних норм при будівництві Чорнобильської АЕС, про недотримання технологічних процесів, про систематичні порушення технології провадження будівельно-монтажних робіт на окремих ділянках будівництва

¹ З узагальненням публікацій з проблеми станом на 2004 рік можна ознайомитися в кн.: *Барановська Н.П.* Чорнобильська катастрофа в публікаціях. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 207 с.

² У 1995 р. видано «Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: Збірник документів і матеріалів» (в двох частинах), а у 1996 р. – «Чорнобильська трагедія: Збірник документів і матеріалів»; 2001 р. вийшов підготовлений спільними зусиллями Інституту історії України та СБУ спецвипуск журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (№ 1 (16) «Чорнобильська трагедія в документах та матеріалах»; 2017 р. Інститут історії України НАН України та Центральний державний архів громадських об'єднань України видали збірник «Чорнобиль. Документи оперативної групи ЦК КПУ (1986 - 1988)». У 2019 р. побачило світ фундаментальне видання, підготовлене Галузевим державним архівом Служби безпеки України, Інститутом історії України Національної академії наук України та Українським інститутом національної пам'яті - «Чорнобильське досьє КДБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС».

(див. док. № 2, 3, 5). У 1977 р. УКДБ при РМ УРСР по м. Києву та Київській області доповідало керівництву КДБ при РМ УРСР про незадовільний стан охорони будівництва ЧАЕС (див. № 6); 1978 року – про порушення технологічних норм при будівництві атомної електростанції (див. док. № 7, 8); 1979 р. – про нехтування протипожежними правилами на будівництві (див. док. № 9), про порушення технологічного процесу та вимог безпеки при виконанні робіт (див. док. № 10) та про нещасні випадки на будівництві (див. док. № 11). Під час будівництва атомної станції були виявлені грубі порушення норм зберігання та монтажу обладнання системи аварійного охолодження реактора (див. док. № 36). Великою проблемою стали поставки неякісного обладнання, зокрема з Югославії (див. док. № 43), що призвело у вересні 1984 р. до розгляду питання про недоцільність використання іноземного обладнання при будівництві ЧАЕС. Аналогічна ситуація склалась і на будівництві третьої черги атомної станції. У численних спецповідомленнях КДБ УРСР датованих початком 1980-х років йшлося про незадовільну організацію праці під час будівництва об'єктів третьої черги (див. док. № 19, 59, 60, 64, 65).

Значний корпус документів уміщених у збірнику віддзеркалюють серйозні проблеми, які мали місце в ході експлуатації ЧАЕС. Практично кожен рік з початку запуску станції відбувалися якісь технічні негаразди, які приховувалися від громадськості та навіть від фахівців, задіяних на інших радянських атомних електростанціях. Так, 18 лютого 1979 р. сталася аварійна зупинка енергоблока № 1 (див. док. № 12). В липні цього ж року було підготовлене інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ про аварійну ситуацію у цехах ЧАЕС (див. док. № 13). У грудні 1980 р. йшлося про аварійну ситуацію на енергоблоці № 2 (див. док. № 14). Навесні 1981 р. повідомлялося про радіаційне зараження ділянки санітарної зони станції (див. док. № 17). Особливо тривожним виявився 1982 рік. На початку року співробітники повідомили вищі партійні інстанції про зупинку енергоблоку (див. док. № 20), в серпні – про вибух трансформатора струму (див. док. № 21), у вересні – про аварію в машинній залі (див. док. № 22) та аварійну зупинку енергоблоку № 1 (див. док. № 23), в листопаді – про розслідування аварії, пов'язаної з падінням ротора (див. док. № 26). Про результати розслідування причин аварійної си-

туації, що склалася на Чорнобильській АЕС було повідомлено КДБ СРСР та КДБ УРСР (див. док. № 24). Як свідчать документи, включені до збірника, співробітники органів держбезпеки, задіяні на ЧАЕС, прагнули за допомогою фахівців осмислити причини аварійних зупинок на стратегічному об'єкті. Так на початку 1983 р. Прип'ятський міськвідділок УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області підготував узагальнюючу довідку про оперативну ситуацію на ЧАЕС у 1982 р. (див. док. № 27), влітку – агентурне повідомлення про причини ненадійності роботи ЧАЕС (див. док. № 32). Над цими ж питаннями працювали не лише в Україні. В липні 1983 р. 3 відділ 6 служби УКДБ СРСР по м. Москві та Московській області підготував таємну довідку про недоліки в забезпеченні надійності обладнання атомних електростанцій (див. док. № 34). Будуть цікавими для читачів повідомлення керівництва ЧАЕС щодо пошкодження торцевої перегородки станції та доступу сторонніх осіб в зону суворого режиму (див. док. № 35), інформація УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області КДБ УРСР про причини зупинки 1 та 3 енергоблоків (див. док. № 40, 41). За опублікованими документами можна відстежити хроніку неритмічної роботи ЧАЕС у 1984 році: у березні на адресу вищих інстанцій направлялися депеші про аварійну ситуацію на 3 і 4 енергоблоках ЧАЕС (див. док. № 45), про масштаби вибуху на будівельному об'єкті на території станції (див. док. № 46). Негаразди на ЧАЕС спонукали Прип'ятський міськвідділок УКДБ УРСР (див. док. № 47) та 6 відділ УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області (див. док. № 57) залучити спеціалістів для підготовки аналітичних записок про аварійні ситуації та відмови у роботі обладнання на ЧАЕС.

У фокусі контррозвідувальної роботи спецслужб перебували не лише промислові об'єкти ЧАЕС, а й плани основних агентурно-оперативних та режимних заходів з контррозвідувального забезпечення ЧАЕС у 1983 р., (див. док. № 38, 42), та у 1984 р. (див. док. № 54, 55). Документи збірника проливають світло на діяльність низинних осередків КДБ, Прип'ятського міськвідділку КДБ УРСР в 1982–1984 рр. (див. док. № 48).

Цінним для дослідників аварії на ЧАЕС є «Витяг» з доповідної записки 6 Управління КДБ УРСР Колегії КДБ УРСР про хід виконання УКДБ по м. Києву та Київській, Рівненській областях рішення Колегії КДБ СРСР «Про стан

контррозвідувальної роботи у сфері атомної енергетики та заходах щодо її подальшого удосконалення» (див. док. № 61).

Документи збірника розкривають основні напрямки діяльності радянських спецслужб в умовах техногенної катастрофи. Вже 2 травня 1986 р. була підготовлена директива УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області щодо використання агентурної інформації для підготовки донесень партійним органам, які розкривають наслідки аварії на ЧАЕС (див. док. № 83), а 3 травня 1986 р. – «Записка» 6 відділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області про збір оперативної інформації щодо порушення технологічного процесу при проведенні експерименту на турбогенераторі № 8 четвертого енергоблоку ЧАЕС. Протягом травня 1986 р. проведено аналіз стану контррозвідувального забезпечення ЧАЕС (див. док. № 102), розглянуто його результати (див. док. № 139, 141), розроблено «План» формування, підготовки та використання оперативної групи КДБ у режимній зоні ЧАЕС (див. док. № 154). Кінець липня 1986 р. позначений увагою до контррозвідувального забезпечення організацій Міністерства водного господарства УРСР під час виконання ними будівельно-монтажних робіт, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії (див. док. № 182) та контррозвідувального забезпечення заходів з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, що здійснювались Міністерством житлово-комунального господарства УРСР (див. док. № 183). На сторінках збірника оприлюднено наказ голови КДБ СРСР «Про заходи з посилення контррозвідувальної роботи на об'єктах атомної енергетики у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС» (див. док. № 202).

Чекісти ставили за мету відслідковувати різні складові виробничого процесу на ЧАЕС. Так, 16 жовтня 1981 р. у доповідній записці УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області йшлося про недостатній рівень надійності контрольно-вимірювальних приладів систем захисту ЧАЕС (див. док. № 18). Про недоліки у використанні ядерного палива на ЧАЕС, зокрема про підозри у негерметичності тепловиділяючих елементів йшлося у інформації Прип'ятського міськвідділку УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області 17 березня 1983 р. (див. док. № 30). Особливо насичений увагою до різних аспектів виробничого процесу на станції у доаварійний період виявився 1984 рік. Документи збірника розкривають зауваження щодо стану режиму та

охорони на ЧАЕС (11 січня 1984 р. див. док. № 44), пошук дефектів, через які відбуваються розриви трубопроводів ядерного реактора РБМК-1000 (20 липня 1984 р., див. док. № 50), недоліки організації та проведення ремонтних робіт на ЧАЕС (див. док. № 52. 13 серпня 1984 р.), невиконання водоохоронних заходів на ЧАЕС (див. док. № 56. 19 вересня 1984 р.) та, що особливо важливо у світлі майбутньої аварії 1986 р., – про технічний стан турбогенератора 4 енергоблоку ЧАЕС (див. док. № 58, 5 листопада 1984 р.).

Особливий інтерес становить довідка 6 Служби УКДБ СРСР по м. Москві та Московській області про бесіду з Генеральним директором НВО «Енергія» А.А. Абаганом у липні 1986 р. щодо труднощів, які виникають у процесі експлуатації Курської та Чорнобильської АЕС. У ній йшлося про вихід із ладу трубопроводів пароповітряних комунікацій через помилки в проекті систем охолодження та розриви у водо-водяних комунікаціях реактору на місці з'єднання кінців цирконієвої оболонки через низьку якість легованого металу (див. док. № 51).

Після аварії квітня 1986 р. влада, всупереч висновкам науковців, які рекомендували відразу вивести з експлуатації всю станцію, наполягла на продовженні роботи 1 та 2 енергоблоків. Ось чому у першій декаді червня 1986 р. ставилося питання про необхідність проведення дезактиваційних робіт у зв'язку з підготовкою до пуску 1 та 2 енергоблоків ЧАЕС (див. док. № 156). Однак відповідні роботи відбувались досить неорганізовано, про що свідчить довідка 6 Управління КДБ УРСР від 2 вересня 1986 р. (див. док. № 205) та повідомленні оперативної групи КДБ УРСР до КДБ СРСР та КДБ УРСР від 28 вересня 1986 р. про підготовку до запуску енергоблоку № 1 ЧАЕС (див. док. № 212).

Важливе значення співробітники радянських спецслужб приділяли інформуванню органів влади різного рівня про обстеження руйнувань 4-го енергоблоку та ходу вивчення наслідків аварії. Відслідковувалися різні надзвичайні події, що відбувались на станції та навколо неї. Зокрема, оперативно-слідча група КДБ УРСР та КДБ СРСР повідомляла в травні 1986 р. про обставини загоряння технічних приміщень 4 енергоблоку ЧАЕС (див. док. № 133, 140), про аварійну зупинку реактора 1 енергоблоку ЧАЕС та її причини інформувалось КДБ УРСР (див. док. № 218, датований 13 жовтня 1986 р.) та ЦК КПУ (див. док. № 219).

Аварія на ЧАЕС привернула увагу до проблем атомної енергетики в цілому та надійності реактора РБМК-1000, зокрема. Завдяки опублікованим у збірнику документам стає відомо, що ще у 1983 р. йшлося про наявні проблеми в експлуатації атомних електростанцій в СРСР (див. док. № 31). У 1984 р. 6 Служба УКДБ СРСР по м. Москві та Московській області провела бесіду з довіреною особою щодо технічної характеристики ядерного реактора РБМК-1000 (див. док. № 49). Варто зауважити, що після аварії 1986 р., в червні, КДБ УРСР доповідало ЦК КПУ про основні недоліки проектування, будівництва та експлуатації об'єктів атомної енергетики республіки (див. док. № 145). В серпні 1986 р. до ЦК КПУ надійшов документ про недоліки системи водокористування об'єктів атомної енергетики республіки (див. док. № 186).

Серед документів збірника є й такі, що розкривають участь науковців у вирішенні різних проблем на ЧАЕС. На сторінках книги йдеться як вчені у галузі ядерних досліджень відтворили модель надзвичайної ситуації, що сталася на ЧАЕС (див. док. № 100).

Чорнобильська катастрофа стала відома на увесь світ. Документи, вміщені в збірнику, переконливо засвідчують двополярність світу на той час та ідеологічне протистояння й протиборство соціалістичної та капіталістичної суспільно-політичних систем. Ситуація, що склалась в країні після аварії на 4-му енергоблоці через закритість інформації про неї, давала іноземним державам підстави для підозр керівництва СРСР у приховуванні справжнього стану справ. Щоб поліпшити враження про ситуацію в світі партійні і державні органи України та СРСР вживали ряд заходів, ідеологічну підтримку яким надавали працівники КДБ. Зокрема вже 6 травня 1986 р. КДБ УРСР повідомляло ЦК КПУ про проведення міжнародних спортивних змагань – 39-ї міжнародної велогонки Миру (див. док. № 99). Комітет держбезпеки УРСР в інформаціях до ЦК КПУ докладно розповідав про антирадянську кампанія за кордоном, настрої серед іноземних студентів у зв'язку з аварією на ЧАЕС (див. док. № 128). У збірнику представлені про приїзд до Києва

представників зарубіжних ЗМІ, зокрема знімальної групи американської телекомпанії (див. док. № 137) та кореспондентів США (див. док. № 228). Задля спрямування спілкування з іноземцями у питаннях, пов'язаних з аварією на ЧАЕС, в потрібному руслі, були розроблені спеціальні тези (див. док. № 175). Містить збірник також документ, що розкриває такий напрямок протиборства як прагнення іноземних спецслужб отримати інформацію про наслідки аварії на ЧАЕС. Про це йшлося в інформації КДБ УРСР до ЦК КПУ (див. док. № 171).

Через недовіру до офіційної інформації про наслідки аварії на ЧАЕС зірвалося проведення міжнародної наукової конференції (див. док. № 203), а проведення у м. Києві VII міжнародного симпозиуму з гемосорбції розцінювалось як певне ідеологічне досягнення (див. док. № 210)³.

У книзі важливе місце посідають документи, які віддзеркалюють наслідки реактивного забруднення, які мали місце на ЧАЕС, ще задовго до техногенної катастрофи. Читачам буде цікаво ознайомитися з доповідною запискою Голови КДБ УРСР до ЦК КПУ про радіаційну ситуацію на ЧАЕС та навколо неї, датованою 1982 роком (див. док. № 25). Про попередні наслідки ядерного лиха йдеться в рапортах директора ЧАЕС (див. док. №№ 67, 68) та «Записці по «ВЧ» УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області (див. док. № 70). Намагання розібратися в аварії та її наслідках розкриває перелік питань, розроблених УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області, з метою централізованого збору інформації на місцях про масштаби Чорнобильської катастрофи (див. док. № 80). Цінна інформація у збірнику стосується забруднення території міста Прип'ять та самої станції (див. док. №№ 75, 76, 132), радіаційні забруднення окремих територій республіки (див. док. № 161), зокрема сільгосп-підприємств Переяслав-Хмельницького району Київської області (див. док. № 181). Одним із трагічних епізодів аварійних робіт також стала троща 2 жовтня 1986 р. військового вертольота Мі-8 під час виконання екіпажем виробничого завдання з дезактивації 4-го енергоблоку (див. док. № 213). Відображені у збірнику

³ Зазначені та деякі інші документи архіву СБУ про ідеологічне протистояння двох політичних систем через аварію на ЧАЕС вперше були опубліковані в кн.: *Барановська Н.П.* Україна – Чорнобиль – світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі. К.: Вид-во Ніка Центр, 1999. 399 с.

й документи, що розкривають проблеми зони відчуження навколо ЧАЕС (див. док. № 143, 167, 215).

Масив документів, оприлюднений упорядниками, розкриває, зокрема, ситуацію в Києві у після аварійний час. Подана реальна картина радіоактивності повітря та води в столиці та на Київщині упродовж першої половини травня 1986 року (див. док. №№ 82, 86, 90, 92, 94, 95, 98, 101, 105, 106, 110, 113, 116, 119, 124, 129, 135, 136, 149), представлений радіаційний моніторинг транспортних засобів та продуктів харчування у Дніпровському районі (див. док. № 191), про заходи профілактичного характеру в Дарницькому районі столиці України у зв'язку з аварією на ЧАЕС (див. док. № 192), про дезактиваційні роботи у середніх школах та дошкільних установах Печерського району (див. док. № 193), про організацію дозиметричного контролю в школах та дошкільних закладах Радянського району (див. док. № 194).

Значна частина документів відображають політичну складову життя киян в «чорнобильський рік». Йдеться про рівень радіації на Першотравень у столиці України (див. док. № 84), про реагування киян на радіоекологічну ситуацію (№ 103), про розповсюдження в Києві анонімних листівок про нібито чергову аварію на ЧАЕС (див. док. № 208), негативні настрої населення Полтавщини через мобілізацію та нейтралізацію антигромадських дій (див. док. № 172, № 174).

Дослідникам Чорнобильської катастрофи буде цікаво ознайомитися інформаційними повідомленнями КДБ про кількісний склад та функції військових частин Міністерства оборони СРСР, які брали участь у ліквідації наслідків аварії (див. док. № 146, 197), заходи екологів щодо захисту Дніпровського водного басейну (див. док. № 153), діяльність Міністерства побутового обслуговування населення УРСР (див. док. № 177), Державного комітету з матеріально-технічного постачання (див. док. № 184), Міністерства лісового господарства УРСР (див. док. № 187).

До серйозних наслідків аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС відносяться й медичні проблеми, що виникли у зв'язку із нею. Документи збірника розкривають увагу радянських спецслужб до випадків госпіталізації серед евакуйованого населення м. Прип'яті (див. док. № 78) та недоліків у лікуванні постраждалих від аварії на ЧАЕС (див. док. № 189). На сторінках збірника знаходимо висновки комісії президії АН УРСР щодо прогнозу наслідків підвищеної радіації для здоров'я населення УРСР (див. док. № 118).

Відображені у збірнику й питання евакуації, зокрема зусилля щодо проведення евакуаційних заходів у квітні 1986 р. м. Прип'яті (див. док. № 72), інформація про населені пункти та об'єкти, евакуйовані внаслідок аварії на ЧАЕС (див. док. № 134) та стан соціально-побутового забезпечення осіб, евакуйованих із 30-км зони відчуження ЧАЕС до Поліського району Київської області (див. док. № 160).

Надзвичайно цікаві і важливі матеріали збірника розкривають реакцію української діаспори у світі на дії радянської влади в умовах масштабної радіаційної аварії (див. док. № 112, 138, 158, 164, 221, 222).

У цілому ретельно підготовлений збірник не позбавлений, на жаль, і певних недоопрацювань. Так опублікований документ № 168 – Перелік транспортних засобів, техніки та обладнання, необхідних для забезпечення промислових потреб районів, які зазнали радіоактивного зараження внаслідок аварії на ЧАЕС – незрозуміло кому адресований і ким підготовлений. Мають місце й орфографічні помилки. Проте ці недоробки не можуть зменшити значення виконаної колективом упорядників роботи. Коло проблем, розкритих у збірнику дозволить читачу або досліднику отримати відповіді на багато питань. Проте, відповіді ще на багато питань – попереду. Будемо сподіватися на продовження плідної і вкрай необхідної роботи істориків і архівістів.

Любов Мацько (м. Київ)
академік НАПН України,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри стилістики української мови
НПУ ім. М.П. Драгоманова

Спочатку було слово

Рец. на книгу: Мех Н.О. *Одвічні слова української культури. Словник з історії української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст.: базові концепти*. К., 2020. 472 с.

Для кожної людини неабияк важливими є такі основоположні та взаємопов'язані речі як освіченість і загальна культура. Одним із ключових факторів для підвищення їх рівня є формування мовної культури, що супроводжує інтелектуальне зростання на всіх етапах життя. Мова – це засіб інтелектуально-культурних досягнень особистості і способсамопрезентації у суспільстві. У цьому контексті словник провідного наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, доктора філологічних наук, професорки Н.О. Мех, який орієнтується на культурні продукти минулої доби, виконує важливу роль у забезпеченні безперервного формування сучасних суспільних цінностей та переконань.

Крім очевидної тематичної спрямованості на дослідників історії літературної української мови й філологів, книга демонструє зв'язок між різними зрізами нашої культури, діяльністю і світоглядними принципами видатних особистостей, знакових постатей епох та періодів упродовж кількох минулих століть.

Аналіз текстової частини словника дозволяє концентровано і по-новому поглянути на еволюцію, сфери вживання та розуміння на побутовому рівні таких «одвічних слів» як «воля», «вічність», «доля», «земля», «зерно», «культура», «пісня», «рід», «степ», «шлях», тощо. Текстова реалізація запропонованого концепту передбачає виокремлення із величезного творчого спадку видатних представників українського народу (Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесі України, М. Грушевського, В. Вернадського, А. Кримського, В. Сосюри, П. Тичини, М. Рильського, О. Гончара, Л. Костенко та ін.) окремих практик використання досліджуваних лексичних одиниць. У поле зору авторки потрапили також релігійні тексти, перш за все, Біблія.

Завдяки запропонованій хронологічній структуризації ми можемо із нестандартної точки зору оцінити значення в українській історії кінця XVIII – початку XXI ст. літературного і побутового використання вище перерахованих слів.

Для теоретичного краєзнавства в якості емпіричної бази можуть стати в нагоді підібрані Н.О. Мех приклади із різних текстівта авторства зазначеного періоду, а також низки тлумачних і перекладних лексикографічних джерел. Це демонструє багатовекторний символізм використання окремих «одвічних слів», змушує задуматися про важливість повсякденного вживання багатьох основоположних термінів для формування любові до рідного краю і загалом України. В якості одного із подібних численних прикладів доцільно навести наступні рядки із повісті «Гуси-лебеді летять» авто-

рства Михайла Стельмаха: «Я і досі завжди з хвилюванням входжу в передосінню золотисту втому полів, я і досі не можу спокійно дивитися на останні, сизі від негоди, вітряки, на ці добрі душі українського степу, що віками вписували в сторінки хмар і неба нелегкий літопис хліборобської долі» (с. 386). Незважаючи на стрімке поширення мультикультуралізму та нівелювання національних традицій у рамках загальної глобалізації XXI ст. важливо не втрачати зв'язку із духовним надбанням нашого народу, яке яскраво постає на сторінках словника.

Без сумніву, рецензована книга Н.О. Мех «Одвічні слова української культури. Словник з історії української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст.: базові концепти» має стати об'єктом вивчення та використання науковців різних гуманітарних напрямів, а також широкого кола краєзнавців і пересічних читачів, поціновувачів української літератури та загалом культури мови.



Петро Гуцал (м. Тернопіль)
кандидат історичних наук,
доцент кафедри журналістики.
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
E-mail: phucol@ukr.net

Шоста книга видання «Реабілітовані історією. Тернопільська область»

Рец. на: Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга шоста /Тернопіль: ТОВ«Терно-граф», 2020. – 672 с., іл.

Зовсім недавно, у переддень Дня незалежності України, вийшла у світ шоста книга науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Тернопільська область». Вона знаменує завершення більш як десятирічної копіткої роботи обласної редакційно-видавничої групи щодо підготовки наукового видання з метою увічнення пам'яті жертв комуністичного режиму – уродженців і жителів сучасної Тернопільщини.

Структура вказаної книги така ж, як і попередніх, що дає змогу загалом цілісно показати діяльність радянської репресивної системи. У розділі «Мовою документів» подані кілька архівних матеріалів (вони вводяться в широкий науковий обіг вперше), що ілюструють репресії партійних органів та каральних МВС і МДБ в Тернопільському краї. З цих документів варто виокремити довідку про діяльність в області молодіжних організацій ОУН в 1950 році, тобто в час, коли націоналістичне підпілля пішло на спад і партійно-радянське керівництво навіть сподівалося, що воно розгромлене.

Серед спогадів, поданих у книзі, насамперед відзначимо фрагмент зі «Споминів» глави Української Греко-Католицької Церкви, кардинала і патріарха Йосифа Сліпого. Оскільки зазначені «Спомини», видані кілька років тому, не доступні наразі усім, то оприлюднений витяг із них про арешт та ув'язнення, страдницький шлях владики у радянських місцях позбавлення волі розкриває не лише важливу і маловідому сторінку в його долі, а й свідчить про стійкість духу, незламність волі і вірність рідній церкві та своєму народові Й. Сліпого. Доповнює розповідь про цього видат-

ного українця розлога стаття «Голгофа патріарха Йосифа Сліпого» Л. Вежель. Не залишать байдужими читачів спомини Я. Крупського, Б. Лукія, Є. Будник-Кекіш, котрі попали в жорна радянської репресивної машини та зазнали пекельних поневірянь, але мужньо вистояли і залишили для нащадків правду про те, як комуністична влада розправлялася з невинними людьми.

Є в другому розділі кілька популярних і наукових статей, присвячених жертвам терору. Це передовсім дві розвідки Є. Гасая (1938–2019), який ще з кінця 1980-х років одним з перших в Україні досліджував долі репресованих галичан, тривалий час був керівником робочої групи по підготовці та виданню «Книги пам'яті Тернопільської області». На основі архівних матеріалів написала статтю Д. Грицай про отця, мученика за віру Й. Грицяя. Директор Державного архіву Тернопільської області Ф. Полянський розповів про наявні в архіві



документи стосовно «контрреволюційних елементів» і як їх складала та використовували радянські каральні органи. П. Гуцал, використавши слідчі справи з Державного архіву Харківської області, за що потрібно висловити вдячність працівникам останнього, підготував статтю про життєву долю двох відомих постатей періоду Західно-Української Народної Республіки: хорунжого УГА Ольги Підвисоцької та її чоловіка, редактора і публіциста Миколу Балицького, про яких досі не було цілісних біографічних відомостей. І звичайно ж, помітною є стаття Р. Москаля про останній бій підпільників ОУН зі спецгрупою КДБ на Тернопільщині, що відбувся у квітні 1960 року.

У шостій книзі поданий додатковий список репресованих уродженців нашого краю, а це майже 1250 осіб, складений не стільки на підставі опрацювання архіву УСБУ в Тернопільській області після виходу попередніх книг, починаючи з 2008 року, скільки з наукових й історично-краєзнавчих розвідок, споминів, збірників документів і матеріалів, а також книг «Реабілітовані історією» сусідніх з Тернопільщиною областей. Так, зокрема, виявляється, від середини 1944 року сотні мешканців північної частини Кременецького і Шумського районів після арешту були ув'язнені в тюрмах Рівненської області, де їм відповідно були винесені вироки. До жертв репресій віднесені також особи, серед них були і діти, вбиті під час каральних акцій НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) у населених пунктах Тернопільщини.

Більшу частину шостої книги займає розділ «Вихідці з Тернопільщини – жертви політичного терору в СРСР у 1921–1939 роках». Його поява зумовлена специфікою історичного розвитку краю до кінця Першої світової війни і потребою зберегти пам'ять про наших краян, які після 1920 року волею долі опинилися в Радянському Союзі і бути там репресовані до вересня 1939 року. В зазначеному переліку є біографічні довідки, деякі розлогі, про 3070 осіб. Зрозуміло, що він не повний і з виходом у світ нових книг серії «Реабілітовані історією», зокрема Київської, Одеської, Харківської та деяких інших областей, такий список буде зростати, ми дізнаємося про інших репресованих урод-

женців Тернопільщини. Нині, наприклад, знаємо, що 27 наших земляків були розстріляні у час Великого терору в сумнозвісному урочищі Сандармох далекої Карелії (Російська Федерація). Ознайомлюючись із датами репресій наших земляків, ми помічаємо підтвердження виразної тенденції: терор в СРСР інколи не припинявся, він перманентно тривав впродовж усього часу існування комуністичної влади.

Зміст цього розділу наочно показує людиноненависництво, нечувану жорстокість і бандитизм тоталітарного сталінського режиму, маніакальне нищення ним під корінь українства. Серед вбитих у цей час уродженців Тернопільського краю – відомі діячі української культури, педагоги, лікарі, правники, інженери, священники тощо. Сотні з них виборювали українську державність в рядах УГА та Армії УНР, служили в урядових структурах ЗУНР та УНР. Тож ознайомлення з їхніми іменами і короткими біографіями, а багато з них оприлюдненні вперше, є гідним увічненням пам'яті про невинні жертви комуністичного терору і відкриває можливості для дослідження їхніх життєвих доль, пошуків багато незвіданого у цій царині.

На завершення вважаємо за необхідне назвати тих, хто підготував книгу, про яку йде мова. Це працівники редакційно-видавничої групи Ж. Гановська, П. Гуцал, С. Лис, В. Маєвська, Г. Маєвська і Н. Ставицька. А випустилоу світ шосту книгу наукового видання «Реабілітовані історією. Тернопільська область» видавництво «Терно-граф».

Олександр Реєнт (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора Інституту історії України НАН України
(Київ, Україна),
E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Все-таки епоха мемуарів набирає сили

Відомо, що радянський режим не був зацікавлений у спогадах своїх громадян. Його минуле було малоприсмне. Більш трагічне: війни, голодомори, політичні репресії, переслідування, гоніння на інакодумців. Правдивим згадкам не було місця ні в засобах масової інформації, ні в книгах. А ті, що побачили світ, рихтувалися під політику однопартійної тоталітарної системи.

Незалежна Україна відчинила тюремні двері мемуарній літературі, і вона з'явилася в бібліотеках, книгарнях, на книжкових ринках. Її читають, бо вона приваблює єдністю документів та емоцій,

хвилює, змушує на якусь мить зануритись у життя автора. Мемуари як різновид документальної літератури втручаються в різноманітну тематику минулого, окрім того, на сучасному етапі

розвитку української державності, коли, з однієї сторони, реалізувалася певна криза в діяльності вітчизняного політикуму, а з іншого боку – світова, а особливо, європейська спільнота готові дати країні зі значним інтелектуальним та ресурсним потенціалом можливість гідно проявити себе на міжнародній арені, в національному гуманітарному просторі гостро постала потреба в детальному дослідженні питань функціонування політичної еліти, її історії та сучасного стану. Актуалізація подібних сюжетів у супроводі зі зростанням кількості публікацій, різноманітністю тематики, розширенням числа авторів, стали закономірним підтвердженням здатності українських вчених вчасно реагувати на критичні виклики сьогодення та давати виважені оцінки метаморфозам історії в умовах глобалізованого світу.

В означеному контексті особливого схвалення та підтримки заслуговує вихід друком історико-мемуарного нарису «Президенти України і колектив кафедри»¹. Автор видання – завідувач кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету, доктор історичних наук, професор, Почесний краєзнавець України Гончарук Григорій Іванович підготував понад тридцять монографій з досить різноманітної проблематики. Серед них: дослідження історії боротьби за Незалеж-

ність УПА², історії Народного руху України³, минулого політичних діячів України (від міських голів⁴ до Президентів⁵), історії Одеси та Одещини⁶ тощо.

Проте, не так давно Григорій Іванович звернувся до мемуаристики, яка до того майже не була присутня серед написаних ним книжок (за винятком праці «Афганістан, прости» 1992 р.⁷, присвяченої роботі вченого у 1987-1988 рр. на посаді радника ректора Кабульського університету). Як наслідок впродовж 2015-2019 рр. вийшло 7 видань Г. Гончарука під загальною назвою «Мемуари професора»⁸, що знайшли численні позитивні відгуки в пресі. Значна частина вказаних мемуарів була присвячена тривалому (понад 37 років) перебуванню Григорія Івановича на посаді завідувача вищеназваної кафедри.

Рецензована праця (восьма в серії «Мемуари професора»), як і попередні сім, написана на межі мемуаристики та наукового історичного дослідження й також висвітлює один із аспектів багатовекторної діяльності вчених-україністів Одеського національного політехнічного університету. Зокрема, головним акцентом даного дослідження можна вважати аналіз співпраці колективу кафедри, втіленої в низці тематичних дисертаційних досліджень, монографій, статей тощо та президентів України і підвладних їм урядових структур, представленої у формі підтримки та допомоги в

¹ Гончарук Г.І. Президенти України і колектив кафедри. Одеса: Прес-кур'єр, 2020. 216 с. (Серія «Мемуари професора». Кн. 8).

² Гончарук Г.І., Нагайцев О.Ю. Українська Повстанська Армія в літературі та документах: Монографія. Одеса: Астропринт, 2001. 180 с.; Гончарук, Г.І. Нацистские документы об УПА: Разнотчение. Одесса: Астропринт, 2003. 216 с.; Гончарук Г.І. Украинские повстанцы в советских литературе и документах 1944-1953 годов. Одесса: Астропринт, 2004. 344 с.; Гончарук Г.І. Расправа: (украинское повстанчество в советских документах 1954-1964 годов): в 2 ч. Одесса: Астропринт, 2006. Ч. 2. 392 с.

³ Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. 1-е вид. Одеса: Астропринт, 1997. 380 с.; Гончарук Г.І. Народний рух України: Історія: 1989-1996 рр. Вид. 2-е, доповнене. Одеса: Астропринт, 2014. 336 с.

⁴ Гончарук Г.І. Атакованный за призвание: О деятельности одесского городского головы Руслана Боделана с августа 2001 по июнь 2003 года. Одесса: Астропринт, 2003. 240 с.

⁵ Гончарук Г.І. Президент і Одеса (1994-2001). 1-ше вид. Одеса: Астропринт, 2001. 236 с., 12 арк.: фот.

⁶ Гончарук Г.І. Комінтернівське: історія і сучасність (1802-2002): науково-популярний нарис. Одеса: Астропринт, 2002. 224 с.

⁷ Гончарук Г.І. Афганістан, прости: Исследование пережитого. Москва, Одесса: Реклама, 1992. 176 с.; ил.

⁸ Гончарук Г.І. Мемуари професора. Книга перша. Зберегти і знайти себе. Одеса: Політехперіодика, 2015. 188 с.; Гончарук Г.І. Мемуари професора. Книга друга. Сутички з університетською елітою. Одеса: Бахва, 2016. 152 с.; Гончарук Г.І. Мемуари професора. Книга третя. Доленосний політехнічний. Одеса: Астропринт, 2016. 156 с.; Гончарук Г.І. Мемуари професора. Книга четверта. Випробовування посадою. Одеса: Астропринт, 2016. 152 с.; Гончарук Г. Мемуари професора. Книга п'ята. Внеочередная. Написано в Кабуле и Одессе. Одесса: Экология, 2018. 208 с.; Гончарук Г.І. Мемуари професора. Кн. 6: Історія України кличе на лінію вогню. Одеса: Екологія, 2018. 136 с.; Гончарук Г.І. Мемуари професора. Книга шоста: 3 роки з 82. Одеса: Екологія, 2019. 156 с.

проведенні кафедральних наукових конференцій. Надзвичайно важливим, враховуючи сучасний стан недовіри українського суспільства до політичних інститутів та влади загалом, є авторська концепція, що закликає «громадян України одночасно із критикою виховувати в собі почуття пошани до своїх президентів»⁹.

Структурно монографія «Президенти України і колектив кафедри» складається з глави «Колектив кафедри» та 4 предметних розділів – «Леонід Кравчук – наймудріший з комуністів і серед рухівців»; «Леонід Кучма: Україна – не Росія»; «Президент Віктор Ющенко: до сліз українця»; «Петро Порошенко: невикористаний шанс України». Структуру видання органічно доповнюють документи, листування та ілюстративні додатки з особового архіву Г. Гончарука. У якості позитивної риси монографії слід також вказати включення до розділів «Леонід Кучма: Україна – не Росія»; «Президент Віктор Ющенко: до сліз українця» уривків з наукових напрацювань дисертантів кафедри – Вітряка М.М. та Рутського В.А., що символізує, на нашу думку, об'єднання зусиль членів одного академічного цеху та наукової школи, спрямованих на всебічне осягнення досліджуваної проблеми.

У викладі матеріалу автор мемуарів намагався називати речі своїми іменами: як у випадках, коли описувалися дії з боку колективу кафедри, так і у випадках, коли оцінювалася державницька та урядова діяльність президентів. При цьому, в тексті монографії відсутні будь-які натяки на обмовлення або надмірну політизованість поглядів Г. Гончарука. На противагу, прослідковується прагнення дослідника до об'єктивного, правдивого висвітлення реалій співробітництва кафедри та очільників держави. Це ж стосується і фрагментів видання, в яких розглянуто перетин особистих інтересів Григорія Івановича та президентів України. Наведемо цитату з книги Г. Гончарука «Президент і Одеса (1994-2001)» (Одеса, 2001) продубльовану автором у рецензованому дослідженні: «Столичні

політологи, історики, політики, очевидно, обуряться, мовляв, периферійний вчений взявся захищати Президента, не маючи ні достатньої документальної бази, ні уявлення про життя в коридорах влади, не відаючи про стосунки столичного політичного істеблішменту, ні про темні пружини, що рухають невидимі важелі влади й темні сили опозиції. Це правда. Автор цих рядків не політик. А Одеса – не Київ. тому й хочеться висловитися від імені пересічного одесита, який належить не до тих громадян, що кинулись на заклик опозиції виступити проти Президента, а до тих поміркованих, які більше дбають про долю України і не довіряють тим, хто хоче її обезглавити»¹⁰.

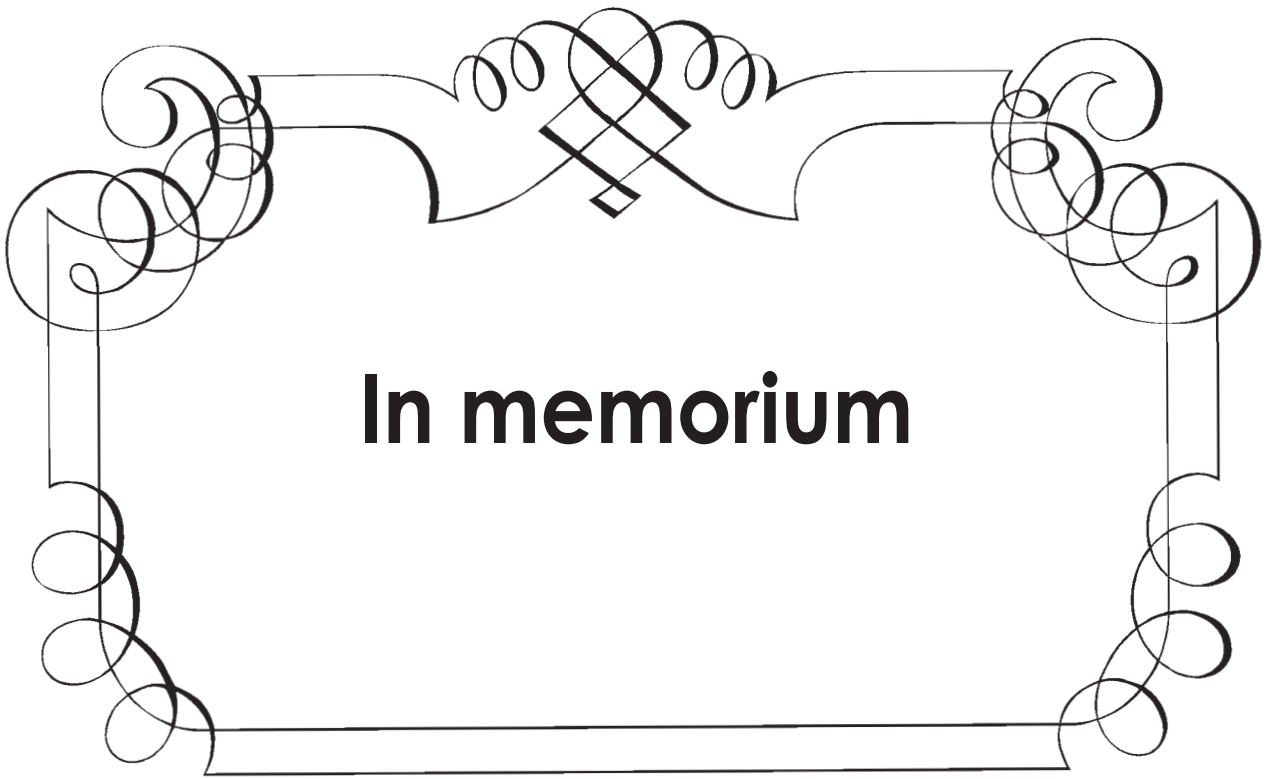
Зважаючи на складність проблематики дослідження та її незаперечну новизну в плані першої спроби поєднання владних – Президенти та наукових – кафедра історії України Одеського національного політехнічного університету, інституцій, приходимо до висновку, що певні тези та положення, представлені Г. Гончаруком в книзі «Президенти України і колектив кафедри», носять дискусійний характер та можуть бути оцінені достатньо критично. Подібне враження обумовлено, в першу чергу, тим, що автор мемуарів намагався вибудувати нове бачення теми та представити власну пояснювальну модель до нього. Впевнені, що видання загалом викличе жвавий інтерес не лише у фахівців-істориків, політологів, соціологів, а й зацікавить широку читачку аудиторію. Книга доступна для ознайомлення та завантаження за посиланням на електронний депозитарій Науково-технічної бібліотеки Одеського національного політехнічного університету¹¹.

Не випадково київське видавництво готує друге видання названої книги, у якій акордом звучать пропозиції автора: створити Свято-історичний пантеон князів, українських гетьманів і президентів України, а також на державному рівні запровадити День пам'яті князів, українських гетьманів і президентів України.

⁹ Гончарук Г.І. «Президенти України і колектив кафедри»... С.211-212.

¹⁰ Там само. С.90-91.

¹¹ Гончарук Г.І. Президенти України і колектив кафедри. Одеса: Прес-кур'єр, 2020. 216 с. (Серія «Мемуари професора», кн. 8). URL <http://dspace.opu.ua/jspui/handle/123456789/10966>



Ніс людям добро і світло

30 квітня 2020 року відійшов у вічність член Національної спілки краєзнавців України Юрій Юхимович МАРИНОВСЬКИЙ – один з найвідоміших дослідників Черкащини, мужня і талановита людина

Він народився 14 липня 1952 року у місті Черкаси. Після закінчення школи вступив до військового училища, де під час виконання службового обов'язку отримав важку травму хребта і відтоді впродовж усього життя був позбавлений можливості пересуватися. Однак доля не зламала його – він розпочав будувати життя спочатку і у 1977 року заочно закінчив історичний факультет Полтавського педінституту. Здобутий фах благословив його на подвижницьку і кропітку краєзнавчо-дослідницьку працю, яка додавала йому оптимізму і наснаги.

Завдяки силі волі, неймовірній працелюбності і любові до рідного краю він досяг, здається, неможливого – працюючи дистанційно з матеріалами архівних і бібліотечних фондів, підготував і видав низку академічного рівня книг про Черкащину. Теми його досліджень – історія Черкас і Канева, православної церкви та монастирів Черкащини, життєписи відомих родин нашого краю і України – Смирєнків і Гулаків. Публікував свої праці у наукових і науково-популярних журналах та збірках «Український історичний журнал», «Краєзнавство», «Архіви України», «Мовознавство», «Родовід», «Наука і суспільство», «Український археографічний щорічник» та інших.

Лауреат обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича, багаторічний стипендіат обласної персональної стипендії у галузі культури і мистецтва. Був переможцем обласного конкурсу на кращу книгу року.



Юрія Маринівського знали як щирю і освічену людину. Йому були притаманні природна інтелігентність, гідність і висока людська порядність. Усе зроблене ним на краєзнавчій ниві ще довго буде служити нинішнім і прийдешнім поколінням, рідному місту і Черкащині, які він любив понад усе.

Поділяємо скорботу і біль рідних, друзів – усіх, хто його знав. Він ніс людям добро і світло. Пам'ять про подвижника черкаського краєзнавства і патріота України назавжди збережеться у наших серцях.

**Черкаська обласна організація
Національної спілки краєзнавців**

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовження чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації)).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в абетковому порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:^[1]_[SEP]

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кириличних цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC, .DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов’язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзацні відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл.», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з’єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов’язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті « ».

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., st.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*, **, ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розмішувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3,...»); нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

<p>REFERENCES</p> <p>Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)</p>
<p>КНИГИ</p> <p>Шаблон оформлення за стилем APA:</p> <p>Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].</p> <p>В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (")</p>
<p>Один автор:</p>
<p>Chornovol, I. (2015). <i>Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznanyj vymir</i>. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].</p>
<p>De Ribas, A. (1913). <i>Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya</i>. Odessa. [in Russian].</p>

Два автори:
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:
Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
Багатотомне видання:
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh</i> (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrains'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpalco V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovyeh. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchoму shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем APA:
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiimist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті
Udod, O. A. (2013, June 21). Dyskusiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. <i>Uriadovyy kur'ier</i> , p. 1. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:
Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsiia: Istoriia ta suchasnist</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
Стаття в збірнику:
Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Стаття в газеті
Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. <i>Osvita Ukrainy</i> , p. 2. [in Ukrainian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ
Шаблон оформлення за стилем APA:
Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту
Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria [in Ukrainian].
Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). <i>Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie</i> (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2 [in Ukrainian].
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html [in Ukrainian].

1880 rik: pochatok vulychnoho osvittennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from <http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittennia-u-v/87> [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ

Bielikov, Yu. A. (2003). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th – beginning of 20th century)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

Написання обов'язкових елементів оформлення списку літератури англійською мовою

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал

№ 1-4 (110-13), 2020 р.

Макетування – *Леонід Мигаль*

Редактор – *Наталія Мех*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат відповідають автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України

та Інститутом історії України НАН України

м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,

тел.: +380 (44) 278 02 38,

e-mail: bazhancio@ukr.net

Підписано до друку 25.02.2020 р.

Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 34,64. Обл.-вид. арк. 33,44. Наклад 300 прим.

Зам. № 5-2020

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.